

LUND UNIVERSITY

Arkitekturens territorialitet : till en diskussion om territoriell makt och gestaltning i stadens offentliga rum

Kärrholm, Mattias

2004

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Kärrholm, M. (2004). *Arkitekturens territorialitet : till en diskussion om territoriell makt och gestaltning i stadens offentliga rum*. [Doktorsavhandling (monografi), Institutionen för arkitektur och byggd miljö]. Lund University.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

“Detta arbete utgår från prövning och utveckling av ett begrepp: *territorialitet*. Frågor kring territorialitet och rumslig kontroll är centrala för såväl arkitektonisk planering som användning. Både i planering och vardagsliv är vi ständigt tvungna att beakta olika territoriella indelningar, som t.ex. parkeringsplatser, motorvägar, parkområden och cykelvägar. Den territoriella indelningen påverkar både explicit och mer obemärkt vårt beteende och vår förflyttning i stadsrummen. Territorierna är dessutom ofta understödda av den arkitektoniska gestaltningen.”

LUNDS TEKNISKA
HÖGSKOLA
Lunds universitet

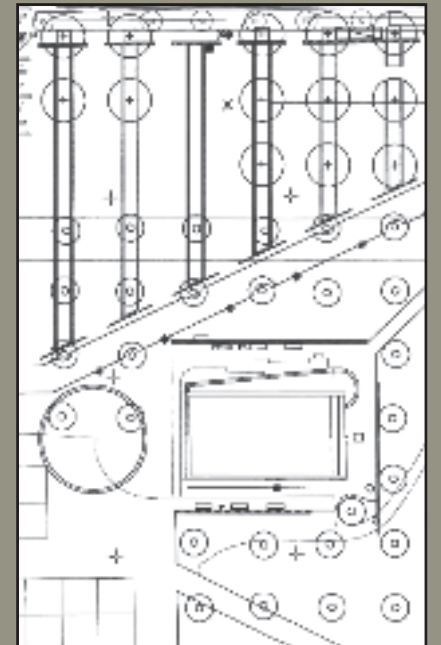
ISBN 91-7740-070-4

Mattias Kärrholm

Arkitekturens territorialitet

Arkitekturens territorialitet

Mattias Kärrholm

Arkitekturens territorialitet

Arkitekturens territorialitet

till en diskussion om territoriell makt och
gestaltning i stadens offentliga rum

Mattias Kärrholm

Institutionen för arkitektur, LTH
Lunds Universitet
Lund 2004

© Mattias Kärrholm 2004

Tryck: Grahns Tryckeri AB, Lund 2004.

Fotografi & layout: Mattias Kärrholm

Planer från Stadsbyggnadskontoret och Tekniska förvaltningen, Lund.

Bilden på omslaget visar del av plan över Clemenstorget 1998.

Arkitekturens territorialitet,

till en diskussion om territoriell makt och gestaltning i stadens offentliga rum

Denna avhandling har tillkommit med ekonomiskt stöd från FORMAS, inom ramen för forskningsprojektet "Stadens territorialitet – rumsliga makttekniker och byggd miljö" (25.9/2001-2015).

Boken ingår i Asplundbiblioteket

Institutionen för arkitektur, LTH, Lunds Universitet

ISSN 1404-1235

ISBN 91-7740-070-4

Innehåll

Förord	7
Introduktion	9
Syfte	10
Tillvägagångssätt	12
Litteratur	13
Kapitel i korthet	15
1. Rumsbegrepp i arkitekturteorin	17
Kort om rumsbegreppet	17
Territorialitet i arkitekturteorin	24
Det reducerade begreppet territorialitet	30
2. Territorialitet – tidigare definitioner och forskning	32
Begreppshistorik	35
Territorialitet som beteende	36
Territorialitet som ett samhällsfenomen	47
Territorialitet som kodning	59
Några övergripande kommentarer	62
3. Territorialitet – en begreppsbeskrivning	67
Definitionsstrategi	67
Territorialitet är en rumsligt avgränsad och verksam kontroll	69
Territorialitet är en rumslig institutionalisering	73
En samlad begreppsbeskrivning	77
4. Territoriella produktionsformer – en sortering	81
Territoriell strategi och territoriell taktik	83
Territoriell appropriation och territoriell association	90
De fyra produktionsformerna	95
5. Makt och materia	98
Foucaults maktbegrepp	100
Latour och maktens mikrofysik	116
6. Territoriet som aktant och nätverk	124
ANT som territoriell teori	124
Aktant-territoriet	132
Nätverksterritoriet	135
Några fördelar med ANT	148

7. Arkitektur och territoriell stabilisering	155
Maktens arkitektur och arkitekturens makt	155
Något om nätverksbildens begränsningar	163
Territoriella stabiliseringsformer	169
8. Exkurs: Två stabiliseringsformer	180
Den territoriella sorten	180
Den territoriella kroppen	197
9. Arkitekturens roll i 1800-talets territoriella strategier	207
1800-talet som exempel	207
Korridoren och den territorialiserade förflyttningen	208
Institutionerna och den territoriella övervakningen	216
Stad, box och rekvisita	222
Kroppsliga aktanter och genotyper	233
10. Territorier på torget	238
Tre torg i Lund	238
Mårtenstorget	241
Clemenstorget	249
Fäladstorget	256
Arkitektonisk gestaltning och territoriell stabilisering	261
Den territoriella offentligheten	270
Arkitekturens territorialitet	287
Summary	291
Källförteckning	297
Register	313

Förord

Jag påbörjade min forskarutbildning på Institutionen för arkitektur, avdelningen för byggnadsfunktion, hösten 1999. Under min tid som doktorand är det många som på olika sätt bistått och hjälpt mig i mitt avhandlingsarbete. Först och främst vill jag tacka min huvudhandledare Finn Werne. Finn var den som först uppmärksammade mig på territorialitet som begrepp och fenomen. Han har således bidragit med själva grunden till denna avhandling, samtidigt som han tillåtit mig ett stort mått av självständighet under arbetets gång. I allt från textnära detaljkommentarer till mer generella diskussioner har Finn också förmedlat en god humanistisk forskningssyn, och varit till stort stöd för både mitt arbete och min utbildning. Jag vill också tacka mina båda biträdande handledare Tomas Wikström och Lars-Henrik Ståhl som båda läst och lämnat värdefulla kommentarer på mitt arbete. Tomas har bl.a. genom kontinuerliga litteraturseminarier också varit en viktig och inspirerande samtalspartner under åren.

På institutionen vill jag också tacka Katarina Nylund för hennes goda kommentarer, uppmuntran och entusiasm, Gunnar Sandin för omfattande läsningar och lärorika samtal, samt Tomas Tägil för kommentarer på det historiska avsnittet. Jag vill också tacka de doktorandkollegor jag haft på avdelningen under min tid som doktorand: Mårten Dunér, Eva Kristensson, Emma Nilsson, Lina Olsson, Ib Omland, Rickard Persson, Birgitta Rydberg-Mitchell och Mikkel Schönning-Sørensen. De har alla bidragit med synpunkter på mitt arbete, men också bistått med de betydelsefulla dagliga kaffesamtalen kring arkitekturens och forskningens väl och ve.

Utanför institutionen vill jag särskilt tacka Niels Albertsen för ett mycket bra och konstruktivt slutseminarium och Gunilla Svensson för textkommentarer, idéer och uppmuntran. Jag vill också tacka Torsten Malmberg, som tyvärr gick bort förra året, och David Kolb för samtal och litteraturtips, samt Edward Casey, Mats Sundin och Staffan Schmidt för kommentarer vid seminarieoppositioner i samband med externa kurser och konferenser.

Ett särskilt tack vill jag rikta till FORMAS som bidragit ekonomiskt till detta avhandlingarbete.

Slutligen vill jag tacka farfar Gunnar för att han tidigt väckte mitt intresse för både arkitektur och forskning, samt Sara, Ann och Rebecka för hjälp med korrektur. Jag vill också särskilt tacka min familj för stöd och tålamod, tack Rebecka (igen), Axel, Gustav och Ossian.

Mattias Kärrholm, Lund 2004.

Introduktion

Studier av stadsbebyggelse och arkitektur har bedrivits inom ramen för en rad olika ämnen. Arkitekturforskningen i sin nuvarande form är däremot både relativt ung och begränsad till sin omfattning. Den begreppsapparat som finns är ännu förhållandevis liten och de mest tongivande begreppen – som t.ex. rum, plats, form, funktion, struktur, ordning – är ofta mycket generella och har kommit att rymma en rad olika och ibland t.o.m. motstridiga betydelser. Som ett sätt att komma tillrätta med detta har man ibland lånat begrepp från andra discipliner och diskurser. Sådana lån kan vara produktiva och resultera i viktiga begreppsliga kopplingar mellan olika besläktade ämnen. För att nyttiggöra lånade begrepp inom arkitekturforskningen är det emellertid också viktigt att tydligt koppla dem till ett arkitektursammanhang. Detta har ibland varit ett problem. Med begrepp från t.ex. sociologi, biologi och psykologi har det stundtals varit svårt att behålla fokus på just den byggda miljön och det materiellas/rumsligas problem. Forskningen kring den byggda miljöns betydelser har ofta kommit att fokusera på våra upplevelser eller på det byggda som uttryck för en idé eller en samhällsordning. Mer sällan har man förmått sätta fokus på det som den byggda miljön *gör* och konkret beskriva dess roll för användning och vardagsliv. Kanske är det också här, i relationen mellan användning och byggd miljö, som arkitekturforskningen har haft sina största begreppsliga problem. Under flera decennier har ett flertal arkitekter och arkitekturteoretiker sett med viss skepsis på möjligheterna att alls säga något om en sådan relation. Ibland har det t.o.m. hävdats att den arkitektoniska utformningen helt saknar betydelse för användningen och det liv som levs på platsen.¹

Denna avhandling bygger på föreställningen att belysandet av relationen mellan arkitektur och användning inte bara är möjlig, utan fundamental för såväl gestaltning och planering som forskning. Relationen handlar också primärt just om ett begreppsligt problem. Detta arbete utgår i princip från prövning och utveckling av ett begrepp: *territorialitet*. Frågor kring territorialitet och rumslig kontroll är centrala för såväl arkitektonisk planering som användning. Både i planering och vardagsliv är vi ständigt tvungna att beakta olika territoriella indelningar, som t.ex. parkeringsplatser, motorvägar, parkområden och cykelvägar. Den territoriella indelningen påverkar både explicit och mer obemärkt vårt beteende och vår förflyttning i stads-

¹ Jfr t.ex. Adrian Forty, 2000: *Words and Buildings, A Vocabulary of Modern Architecture*, London, (t.ex. s. 117), och Cecilia Häggström, 1996: *The Absent Meaning of Concrete Form in Theory of Architecture*, Göteborg.

rummen. Territorierna är dessutom ofta understödda av den arkitektoniska gestaltningen. Trots detta har begreppet territorialitet inte kommit att användas eller teoretiseras i någon större utsträckning inom ett arkitekturfält. Frågor kring rumslig kontroll har i stället behandlats i termer av t.ex. offentligt/privat eller rum/plats. I den mån territorialitet trots allt har lånat sig till en arkitekturkontext, har begreppets betydelse ofta reducerats till dess mer beteendevetenskapliga konnotationer. Territorialitet används emellertid också i politiska, kulturella och sociala sammanhang och det kan, i sin vidaste bemärkelse beskrivas som makt med rummet som medium. Territoriet kan ses som ett avgränsat och i någon mening kontrollerat utrymme.² Territoriet är i denna mening något som konstituerar och konstitueras av såväl byggd miljö som olika praktiker. Begreppet skulle alltså kunna användas som ett sätt att – via rumslig kontroll – belysa och tydliggöra förhållandet mellan användning och arkitektur. För att detta ska bli möjligt krävs det dock en bearbetning där territorialitetsbegreppet görs mer lyhört för materiella aspekter.

SYFTE

Avhandlingens syfte är att skapa förutsättningar för en diskussion om territoriell maktutövning och arkitektonisk gestaltning inom ramen för vardagens praktiker, och då särskilt genom att undersöka den konkreta och gestaltade miljöns roller i denna maktutövning. Kontexten för diskussionen utgörs av stadens offentliga rum. Jag vill således bidra till en begreppslig och teoretisk utveckling som gör det möjligt att synliggöra och tolka territoriella fenomen i de konkreta stadsrummen, dvs. inom ramen för det vardagliga och sociala liv som utspelar sig på t.ex. torg och gator. Mitt intresse riktar sig i huvudsak mot arkitekturens betydelse för användning och kontroll, och frågor kring hur det går att utforska och beskriva den arkitektoniska gestaltningens betydelse i dessa sammanhang. Jag har tagit mig an uppgiften genom att ställa upp fyra underordnade frågor vilka behandlas inom ramen för fyra undersökningar.

Den första frågan är: *Hur kan de territoriella fenomenen diskuteras?* Mot bakgrund av bl.a. tidigare begreppsanvändningar och forskning i territorialitet, försöker jag utveckla en differentierad begreppsapparat som är relevant för att diskutera rumslig kontroll inom ramen för stadsrummens ofta relativt invecklade territoriella strukturer.

Den andra frågan är: *Hur kan den territoriella maktutövningen beskrivas?* Hur är det möjligt att beskriva den territoriella maktutövningen på ett sätt

² Robert D. Sack, 1986: *Human Territoriality, Its Theory and History*, Cambridge.

som inbegriper det materiellas roller? Mer specifikt intresserar jag mig här för arkitekturens del i den territoriella maktutövningen. Det handlar alltså om att finna en beskrivningsmodell för territoriell maktutövning som både ger ingångar till territorialitetens materialitet och till materialitetens territorialitet.

Den tredje frågan jag behandlar är: *Hur kan arkitekturens mer konkreta roller i en territoriell maktutövning beskrivas?* Jag tar mig an frågan genom en undersökning av hur olika materiella gestaltningar stöttat en territoriell maktutövning under 1800-talet.

Den fjärde och sista frågan jag ställer mig är: *Hur kan den territoriella diskussionen användas i studier av offentliga platser?* Jag närmar mig frågan genom att göra en specifik undersökning av tre torg i Lund. Jag undersöker i dessa platsanalyser särskilt den arkitektoniska gestaltningens roll inom ramen för en mer konkret situation av komplexa territoriella strukturer.

Min förhoppning är att arbetet och dess frågor ska kunna läsas samman till ett slags stadsrummens och arkitekturens territoriella teori. Arbetets titel, *Arkitekturens territorialitet*, hänvisar till arkitektur i ordets bredaste bemärkelse. Arkitektur ska i detta sammanhang inte förstås som någonting skalbundet utan handlar om *materiell gestaltning* vilken kan vara verksam i olika skalor, såsom möbelarkitektur, byggnadsarkitektur, landskapsarkitektur och stadsarkitektur. Avhandlingen kan kanske närmast placeras inom fälten arkitekturteori eller arkitekturfilosofi. Den kan också ses inom ramen för det breda och interdisciplinära fältet *territorialitetsforskning*. Detta är knappast något homogent fält, utan har utvecklats inom en rad olika discipliner – framför allt inom beteende- och samhällsvetenskap – men knappast alls berörts inom arkitekturforskningen. Avhandlingen kan både ses som ett sätt att introducera och nyttiggöra territorialitetsbegreppet inom arkitekturforskningen, och som en utveckling av ett materiellt perspektiv inom ramen för territorialitetsforskning, såväl som ett bredare samhällsvetenskapligt fält.

Arbetet fördjupar sig i ett tänkbart angreppssätt på frågor kring arkitektur och rumslig kontroll, och utvecklar möjligheter för ett slags territoriella arkitektur- och platsanalyser. I sin föreliggande form är arbetet främst tänkt att användas som utgångspunkt för fortsatta teoretiska, historiska och empiriska studier av arkitektonisk gestaltning och användning i det offentliga rummet. Forskningsfrågan har emellertid också en bakgrund i mer praktiska planeringsproblem och min förhoppning är att ett fortsatt arbete också kan leda till insikter som mer direkt kan kopplas till praktiken. Det bidrag som mer omedelbart tycks möjligt är t.ex. att utveckla mer handgripliga inventerings- och analysmetoder vilka skulle kunna komma gestaltungs- och planeringsverksamhet till del.

TILLVÄGAGÅNGSSÄTT

Avhandlingen består av fyra mer eller mindre sammanflätade undersökningar. Dessa utgör mer specifika försök att ta sig an var och en av de fyra frågorna ovan. Undersökningarna ger var för sig olika bidrag till en teoretisk och begreppslig utveckling. I och med att resultat från föregående undersökning vävs in i följande bidrar varje undersökning både med en begrepps- och metodutveckling, och med ett slags prövning av den tidigare diskussionen. Varje undersökning utgör således del i en större berättelse, men bär också på fröet till nya undersökningar. Vissa av undersökningarna är mer empiriska och andra mer teoretiska. Jag vill inte se arbetet som en teoretisk utveckling vilken sedan får en tillämpning i empirin, utan varje undersökning har också en viss grad av autonomi.

Mitt material har bestått av forskningslitteratur inom olika ämnen, som t.ex. territorialitetsteori, rumsteori, maktteori, filosofi, arkitekturhistoria, arkitekturteori och topografisk litteratur, men också skönlitterära texter, små korta empiriska exempel hämtade från dagstidningar eller vardagliga situationer samt en empirisk undersökning bedriven utifrån dagstidningsartiklar, planer, fotografier och observationsstudier. Trots en viss heterogenitet har var och en av de fyra undersökningarna inledningsvis utgått från ett mer sammanhållet material inom ramen för ett avgränsat tema. Dessa teman skulle grovt sett kunna ses som: (1) texter kring territorialitetsbegreppet, (2) en specifik makttradition (här företrädd av Michel Foucault och Bruno Latour), (3) en diskurs kring 1800-talets sociala arkitekturhistoria och (4) ett empiriskt material kring tre torg i Lund.

Det finns givetvis andra sätt att undersöka och ta sig an det syfte och de frågor jag ställt upp. Detta innebär inte att undersökningarna är godtyckligt valda. De har tvärtom valts för att lyfta fram några särskilt lovande ingångar till diskussionen om rumslik kontroll. Territorialitetsbegreppet förefaller här mycket utvecklingsbart för den som vill diskutera rumslik kontroll och är idag dessutom ett relativt förbisett begrepp inom rumsforskningen (också i frågor om rumslik kontroll). Diskussionen kring territorialitet som begrepp tycks dessutom, om än spretig, ovanligt rik och utvecklingsbar. Makttraditionen, som jag här kallar genealogisk på grund av dess fokus på att härleda processer och förändringar, är användbar för att fånga komplexa maktrelationer där makten på mikroskalan också är ett materiellt och rumsligt fenomen verksamt i vardagliga situationer. Den tredje undersökningen med det historiska temat, ger ett rikt underlag för mer generellt gångbara exempel. 1800-talet förefaller också vara den tid då arkitekturen på allvar började tas i bruk för olika slags territorialiseringar. Här finns ett bra material för den som vill studera hur olika territoriella strategier fick arkitektonisk gestalt.

Den fjärde och sista undersökningen behandlar torgens territorialitet. Torget är en klassisk plats för studier av det offentliga rummet. Torget utgör också ofta en av de platser i staden där den territoriella produktionen är som mest mångtalig och rik. De två sista undersökningarna kan tyckas disparata. De har emellertid att göra med min vilja att finna möjligheter att studera den arkitektoniska gestaltningens roller, både inom ramen för specifika territoriella strategier och i mer komplexa territoriella situationer, som t.ex. på olika offentliga platser. Valet av skilda ämnen för denna utveckling är också ett medvetet försök att hålla fokus på metodutvecklingen och inte fastna i ett ämne som t.ex. en arkitekturhistorisk period, eller torgen som stadsbyggnadselement.

LITTERATUR

I den **första undersökningen**, som omfattar kapitel 1–4, består mitt material av en territorialitetsdiskurs. Jag använder här en omfattande mängd tidigare territorialitetsforskning och fokuserar särskilt på texter kring definitioner och begreppsbeskrivningar. Viktiga övergripande verk är bl.a. Julian Edneys artikel "Human Territoriality" (1970), Torsten Malmbergs *Human Territoriality* (1980), Barbara Browns artikel "Territoriality" (1987), samt Jens Tonboes "Territorialitet" (1994). I min bearbetning av materialet kring territorialitet utvecklar jag en definition och uppdelning av de territoriella fenomenen i olika territoriella produktionsformer vilka kan ses som verk samma i stadsrummets mikroskala. I denna fördjupade diskussion utgår jag framför allt från den del av territorialitetsdiskursen som utvecklats inom kulturgeografi och politisk geografi. Dessa texter har huvudsakligen haft sitt fokus på mer storskaliga fenomen som nationen och regionen, men inriktas här i stället på en mikroskala. Det för mitt arbete enskilt viktigaste verket inom ämnet territorialitet är Robert Sacks *Human Territoriality* (1986). Jag tar emellertid också vissa avgörande intryck från ett par finska kulturgeografiska verk, särskilt Anssi Paasis *Territories, Boundaries and Consciousness*, (1996), men också Jouni Häklis *Territoriality and the Rise of the Modern State* (1994). Förutom dessa kulturgeografer tar jag i min bearbetning också visst stöd i en mer generell rumsteoretisk diskurs. Här märks kanske särskilt Henri Lefebvres *La production de l'espace* (1974, på engelska 1991) och Michel De Certeaus *Arts de faire*, (1980, på engelska 1988) men i begränsad omfattning också Gilles Deleuzes och Felix Guattaris *Mille plateaux* (1980, på engelska 1987) samt Perla Korosec-Serfatys artikel "The Case of Newly Constructed Zones" (1973) om rumslig appropriation.

Den **andra undersökningen** omfattar kapitel 5–8. I undersökningen utgår jag från en filosofisk och maksteoretisk diskurs med texter av framför

allt Bruno Latour och Michel Foucault. Dessa texter skulle, med sitt genealogiska fokus, kunna kallas för postnietzscheanska. I Foucaults fall lyfter jag framför allt fram några metateoretiska texter kring makt och maktstudier. Här kan nämnas uppsatsen "The Subject and Power" (1982) samt delar av *Power/Knowledge, Selected Interviews and Other Writings 1972–1977* (1980), och *La volonté de savoir* (1978, på svenska 1980). I Latours fall använder jag mig av ett brett och relativt omfattande material men med visst fokus på några uppsatser kring makt och artefakt. Här kan t.ex. nämnas artiklarna "The Power of Association" (1986, på svenska 1998), "Technology is Society Made Durable" (1992, på svenska 1998), "Where are the Missing Masses?" (1992), "On Interobjectivity" (1996), samt "On Recalling ANT" (1999). Mina försök att koppla en diskussion kring maktutövning till territorialitet tar således framför allt sin utgångspunkt i Foucault och Latour, men jag tar också, i ett senare skede, vissa intryck från t.ex. Manar Hammad's *La privatisation de l'espace* (1990, på engelska 2002), samt Tim Cresswells *In Place/Out of Place* (1996).

I min vändning från det territoriellas materiella makt till det materiellas territoriella makt gör jag också helt kort en genomgång av en mer arkitekturteoretisk diskurs kring rum och makt. Här fokuserar jag huvudsakligen på Thomas Markus, *Buildings & Power* (1993), Kim Dovey, *Framing Places*, (1999), Bill Hillier & Julienne Hanson, *The Social Logic of Space* (1984), samt Bill Hillier *Space is the Machine* (1996). Min bearbetning av diskussionen kring den mer specifika frågan om arkitekturens territoriella makt tar framför allt sin utgångspunkt i några artiklar skrivna av filosofen Annemarie Mol samt sociologen John Law. Här kan nämnas artiklarna "Regions, Networks and Fluids" (1994), "Situating Technoscience" (2001), skrivna av Mol & Law, samt "Objects and Spaces" (2002), skriven av Law.

Den **tredje undersökningen** omfattar kapitel 9. Här arbetar jag utifrån en arkitekturhistorisk diskurs kring 1800-talet, särskilt med fokus på litteratur som behandlar arkitekturens mer sociala historia. Arbetet kopplar bl.a. till Peter Collins *Changing Ideals in Modern Architecture* (1965), ett par uppsatser av Robin Evans, "Figures, Doors and Passages" (1978) och "Rookeries and Model Dwellings" (1978), Mark Girouards *The Victorian Country House* (1978), Perla Korosec-Serfatys *The Main Square* (1982), Thomas Markus, *Buildings & Power* (1993), och Finn Wernes *Arkitekturens ismer* (1997). Min läsning av materialet sker utifrån min tidigare diskussion om territoriella strategier och territoriell stabilisering. Undersökningens syfte är att konkretisera en diskussion rörande territoriella kroppsligheter som maktform. Den är emellertid också en ingång till ett slags arkitekturens territoriella historia, dvs. ett tänkbart forskningsområde för vidare fördjupning.

Den fjärde och sista undersökningen består av en empirisk studie av tre torg. Materialet utgörs av observationsstudier, dagstidningsstudier av lokal press, fotografier, planer, plandokument och viss topografisk litteratur. Avsikten är att undersöka möjligheterna att göra en territoriell platsanalys av det offentliga rummet. Mina verktyg för att bearbeta materialet har således i huvudsak utgjorts av mina begrepp kring territoriella produktionsformer respektive stabiliseringsformer. I min diskussion kring det offentliga rummet bygger jag på några verk i detta ämne: Lyn Loflands *The Public Realm* (1998), Ali Madanipours *Public and Private Spaces of the City*, (2003), Jeff Weintraubs artikel "The Theory and Politics of the Public/Private Distinction" (1997) samt Mats Liebergs avhandling *Att ta staden i besittning* (1992). Återigen finner jag stöd i en text av John Law och Annemarie Mol då jag utvecklar begreppet territoriell komplexitet med stöd i deras text "Complexities" (2002).

*

Avhandlingen stöder sig till relativt stor del på franska teoretiker. Övervikten av fransk teori kan tyckas problematisk eftersom jag uteslutande läst den i svensk eller engelsk översättning. Jag är knappast ensam om detta. En stor del av diskussionen kring dessa teoretiker förs på engelska och då med översättningar som ett slags urkunder. För en teoretiker som Bruno Latour är flertalet texter faktiskt skrivna på engelska i original. Samtidigt som jag beklagar att jag i flera fall inte kunnat utgå från originaltexter (och citera dessa i egen översättning) kan det påpekas att avhandlingens huvudsakliga bidrag inte heller ligger i textkritiska kommentarer utan i en metodologisk utveckling. Min läsning och mina kommentarer kring dessa teoretiker utgör således ett slags redskap snarare än ett ändamål i sig.

Jag har i görligaste mån valt att använda mig av svenska översättningar. I litteraturförteckningen anges originaltitel samt översättare. I de fall jag gjort en egen översättning finns originaltexten i noten (gäller översättningar från tyska). Jag har tillåtit mig att inte översätta engelska och har ibland t.o.m. låtit engelska ord ingå i svenska meningar. De är då markerade med kursiv. Dessa enstaka översatta begrepp är ofta mer teoretiska begrepp. Anledningen till detta är bekvämlighet och tydlighet. Det hade tagit lång tid att avgöra hur varje begrepp bäst översatts, varje översättning hade riskerat misstolkningar, alternativt krävt en kortare utläggning.

KAPITEL I KORTHET

Kapitel ett är ett introducerande kapitel där jag helt kort presenterar några rumsbegrepp som använts inom arkitekturteorin, samt deras historia. Jag

tar också upp några användningar av begreppet territorialitet inom en mer arkitekturteoretisk diskurs.

I **kapitel två** gör jag en bredare undersökning av hur territorialitetsbegreppet har använts i tidigare forskning och vilka olika betydelser och definitioner det haft.

I **kapitel tre** undersöker jag hur det går att nyttiggöra territorialitetsbegreppet i en diskussion om den offentliga miljön. Jag lägger fram en egen definition utifrån texter och definitioner av Robert Sack, Jouni Häkli och Anssi Paasi.

I **kapitel fyra** utvecklar jag en sortering av olika territoriella ianspråkaganden i termer av fyra territoriella produktionsformer: territoriell strategi, territoriell taktik, territoriell appropriation och territoriell association. Sorteringen grundar sig på hur territorierna produceras och hur kontrollen görs verksam

I **kapitel fem** presenterar jag ett materiellt och genealogiskt maktperspektiv utifrån några texter av Michel Foucault och Bruno Latour.

I **kapitel sex** undersöker jag möjligheterna att ge maktdiskussionen en territoriell vändning genom att beskriva den territoriella makten i termer av nätverk och aktanter. Jag slutar med att ta upp tre fördelar med detta perspektiv: det materiella kan spela huvudroll, platsen kan rymma en rad territoriella maktutövningar, maktdiskussionen är inte hierarkiserad vektor utan liknar snarare ett landskap.

I **kapitel sju** byter jag perspektiv för att mer specifikt undersöka det materiellas territoriella makt. Beskrivningsmodellen som presenterades i kapitel 6 utvecklas med en diskussion kring tre möjliga territoriella stabiliseringsformer där den arkitektoniska gestaltningen tycks spela en viktig roll. Dessa stabiliseringsformer är nätverk, sort och kropp.

I **kapitel åtta** fördjupar jag mig något i begreppen territoriell sort och territoriell kropp. Medan nätverksstabilisering är relativt välbehandlat inom en aktör-nätverksteori så är sort och kropp nyintroducerade begrepp och kräver därför en litet längre bearbetning.

I **kapitel nio** undersöker jag den arkitektoniska gestaltningens betydelse för 1800-talets territoriella strategier. Jag tar upp några materiella figurer som har bidragit till en kroppslig stabilisering av dessa strategier.

I **kapitel tio** görs en jämförande territoriell undersökning av tre torg i Lund. Jag undersöker vilka territorier som finns på dessa torg, samt vad den arkitektoniska gestaltningen betyder för den territoriella produktionen i dessa fall. Slutligen presenterar jag en bild av det offentliga rummet som ett slags territoriell komplexitet.

1. Rumsbegrepp i arkitekturteorin

Although the new way of building developed by modernism might appear, because of the physical presence of the works, to have been the more durable, the most 'real' aspect of modernism, ironically it may be its language – seemingly more ephemeral, more fugitive – that turns out to be the more permanent feature. Even now, those who claim their liberation from modernism nonetheless persists in talking about architecture with a vocabulary which is wholly modernist – and indeed they have no choice, for modernism drove out all previous vocabularies, and there is none to take its place.³

Adrian Forty

I detta kapitel ska jag helt kort behandla rumsdiskursen inom arkitekturteorin.⁴ Jag ska sedan mer specifikt redogöra för territoriebegreppets användning. Avsikten med kapitlet är att ge en första inblick i den arkitektoniska rumsdiskursens relativt korta historia samt peka på ett par av dess begränsningar.

KORT OM RUMSBEGREPPE

I princip alla discipliner sysslar med rum i någon form. Rummet tillskrivs epitet som konkret, abstrakt, mentalt, socialt, materiellt, kontextuellt, matematiskt osv.⁵ En tydlig vittnesbörd om de rumsliga begreppens brokighet bär Gosztonys digra *Der Raum, Geschichte seiner Probleme in Philosophie und Wissenschaften* (1976), där det inledningsvis listas 29 huvudsakliga rumsbegrepp och till dessa hörande ytterligare 20 underbegrepp.⁶ Rummet är och har också varit ett nyckelbegrepp inom arkitektur- och konstteori. En lista

³ Forty, 2000, s. 20.

⁴ Arkitekturteori ska här förstås i Krufts mening, dvs. som nedtecknade arkitektoniska reflektioner av alla slag, jfr Hanno-Walter Kruft, 1994 (1985): *A History of Architectural Theory, from Vitruvius to the Present*, London & New York (*Geschichte der Architekturtheorie: Von der Antike bis zur Gegenwart*), s. 13 ff. Jfr även Linn som efter Kruft helt enkelt beskriver arkitekturteori som "den i text formulerade diskursen", Björn Linn, 1998: *Arkitektur som kunskap*, Stockholm, s. 104.

⁵ För några mer allmänna redogörelser för rumsbegreppets många användningar se t.ex. Mike Crang & Nigel Thrift, 2000: "Introduction", *Thinking Space*, red. Crang M. & Thrift N., London and New York, och Ali Madanipour, 1996: "Urban design and dilemmas of space", *Environment and Planning D. Society and Space*, vol 14, s. 331–355.

⁶ Alexander Gosztonyi, 1976: *Der Raum, band I*, München, s. 34–51.

på 44 adjektiv till begreppet rum presenteras t.ex. redan av Moholy-Nagy i *The New Vision* (1929). Bruket av begreppet rum är dock inte så gammalt utan kom, inom en arkitekturdiskurs, först att utvecklas inom ramen för modernismen. En mer systematisk arkitekturteoretisk användning av rumsbegreppet har, enligt arkitekturteoretiker som Cornelis van de Ven och Adrian Forty, framför allt utvecklats mot bakgrund av några texter i tysk estetisk filosofi från början av 1890-talet. Det handlade då om tyskans *Raum*.⁷ Under inflytande av viktiga pionjärböcker av framför allt August Schmarzow och Adolf Hildebrandt utvecklades bilden av rummet som ett *ämne* för arkitekturen.⁸ Det var inte bara väggar och valv som var möjliga att forma och betrakta utan också det arkitektoniska rummet kunde ses som ett objekt för en upplevelse och en gestaltningstilja.⁹ Rumsbegreppet kom, enligt van de Ven, att få sitt första tydliga arkitektoniska uttryck med Art Nouveau. Art Nouveau var inte bara den första arkitektoniska stilen som lyckades bryta mot 1800-talets historiska eklekticism utan var också, enligt van de Ven, först med att visualisera rumsliga abstraktioner och först med att börja använda rummet som ett slags byggsten. Art Nouveau innebar ett brott mot den mer statiskt präglade klassicismen och dess fokus på massa och förhållandet bärande/buret. Genom en sammansmältning av ornament och konstruktion öppnades också möjligheterna till ett mer rumsligt fokuserat gestaltande.¹⁰ Det var emellertid först med mer modernistiska och förmodernistiska arkitekter som Adolph Loos, H.P. Berlage, R. M. Schindler och Moholy-Nagy som *Raum* också började bli ett mer avsiktligt använt begrepp. Under 1920-talet började begreppet slå igenom på bredare front och efter 1940 fick också det engelska begreppet *space* ett genombrott. Ett viktigt led i detta var Siegfried Gideons *Space, Time and Architecture* (1940). Gideon använde framför allt rumsbegreppet för att beskriva hur rummet som formuttryck använts inom olika skeden av arkitekturhistorien. Gideons prestation låg emellertid främst i att han på ett tydligt sätt gav en bild av den modernistiska arkitekturens specifikt rumsliga uttryck. Rummets betydelse

⁷ Där också den dubbla betydelsen av tyskans *Raum* som både *room* och *space* kan ha bidragit till att de rumsliga frågorna ses mer i termer av konkret form.

⁸ Forty och van de Ven förefaller vara överens om Schmarzows och Hildebrandts betydelse (där Forty dock synes bygga mycket av sin idéhistoriska utredning av begreppet på just van de Ven), Cornelis, Van de Ven, 1987 (1977): *Space in Architecture*, Assen/Maastricht; Forty, 2000, s. 256–265. Jfr även Peter Collins, 1967 (1965): *Changing Ideals in Modern Architecture 1750–1950*, London, s. 286. Collins anför dock Hegel och Wölfflin som viktigare influenser i detta avseende.

⁹ Här kan också nämnas Camillo Sitte som med sitt huvudverk *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (1889), såg stadsplanering som en *Raumkunst* – dvs. Sitte betonade rummet som en aspekt vilken inte bara rör interiörer utan också kan beaktas exteriört.

¹⁰ Van de Ven, 1987 (1977), s. 138 och s. 239. Jfr Collins som pekar på den engelska romantiska trädgårdskonsten som ett ännu tidigare exempel på brottet mot klassicismen samt en tydligare betoning på just det rumsliga i gestaltandet, Collins, 1967 (1965), s. 285.

för den moderna arkitekturen befästes ytterligare av Bruno Zevi. I *Saper vedere l'Architettura* (1948, på engelska 1957) kritiserar Zevi en tvådimensionell återgivning av byggnader och betonar betydelsen av närvaro och rörelse, samt av det konkreta rummets form för upplevelsen av arkitektur.¹¹

Betydelsen hos begreppet rum (*space*) har som nämnts tenderat att variera, framför allt mellan olika discipliner, men också inom discipliner. De allra flesta är ense om att rummet inte har något förklaringsvärde i sig, utan att det måste kopplas till mer specifika betydelser och diskurser för att få en innebörd. Ali Madanipour konstaterar efter en begreppslig översikt med avsikt att söka beskrivningar av stadens rum att:

space could be seen as an abstract substitute for the world around us, for what we generally mean by our built and natural environments.¹²

Detta har kanske inte minst varit tydligt inom urbanteori och kulturgeografi där en mer storskalig och strukturell syn på rummet haft ett starkt fotfäste.¹³ Inom arkitekturteorin har rum ofta betraktats som någonting mer tydligt materiellt avgränsat. Rummet har också setts som formbart, dvs. som det material vilket arkitekten arbetar med. Rummet verkar i denna mening som "a uniformly extended material to be modelled in various ways".¹⁴ Bilden av rummet som arkitektens slöjdämne är egentligen både mycket konkret och mycket abstrakt. Dels innebär den att man betraktar rummets formmässiga egenskaper – rummet är ett ting, en utsträckning med en viss form, vissa mått och ljusförhållanden etc. Dels innebär den emellertid att rummet förlorar sammanhangets betydelser. Rummet går att modellera på skisspappret eller på dataskärmen som en abstrakt lek, i någon mån frikopplad från innebörder och upplevelser, dvs. rummet kan betraktas som ett objekt i sig. Om rumssynen kan beskrivas som isolationistisk och abstraherad i relation till den levda kontexten så är den också konkret i den meningen att det är rummets mer handfasta egenskaper – dess form – som står i fokus.

Synen på rummet som ett slags ämne hindrar inte arkitekten från att i olika grad och under olika stadier av en gestaltningsprocess föreställa sig

¹¹ Bruno Zevi, 1957 (1948): *Architecture as Space*, New York (*Saper vedere l'Architettura*), t.ex. s. 22 ff., Forty 2000, s. 256–261.

¹² Madanipour, 1996, s. 351.

¹³ Katarina Nylund, 1999: "Kulturanalyser i 1990-talets urbanteori – ansatser till avgränsning av ett forskningsfält", i *Det nya stadslandskapet*, red. Ola Wetterberg, Göteborg.

¹⁴ Tschumi i Madanipour, 1996. Vid sidan av Tschumi präglar denna syn också andra samtida rumsteoretiker som t.ex. Hillier. I Bill Hillier & Julienne Hanson, 1984: *The Social Logic of Space*, Cambridge, är ett av de uttalade syftena just att ge rummet en *deskriptiv autonomi* som tillåter rummet att analyseras på dess egna villkor: "not reduce space to being only a by-product of external causative agencies," (Hillier & Hanson, 1984, s. 26). Rummet ska ses som "an objective entity in itself", (Bill Hillier, 1993: "Specifically Architectural Knowledge", *Nordic Journal of Architectural Research*, nr 2/1993, s. 15).

den rumsliga formen som kopplad till ett verkligt sammanhang och s.a.s. både *de-* och *rekontextualisera* rummet. Denna process är förvisso inte unik för arkitekturen utan kan ses som betecknande för all planering såväl som för det moderna projektet i stort. Det moderna projektet har ofta beskrivits som ett projekt mot just ökad abstraktion (av t.ex. Simmel och Weber) – det moderna samhället transformerar världen genom att abstrahera den. Det är förmodligen också möjligt att här spåra en av orsakerna till rumsbegreppets stora genomslag – det tillät arkitekten att tolka sin arbetsuppgift i mer abstrakta och distanserade termer och därmed också ge yrket en mer modern, vetenskaplig och objektifierande framtoning. Forty skriver:

The claim to deal with the most immaterial of properties – 'space' – allowed architects decisively to present their labour as mental rather than manual.¹⁵

Van de Ven pekar här också på det faktum att arkitekturen – just genom att göra det mest abstrakta och immateriella till sin kärnfråga – ryckte upp sin position visavi de övriga konstarterna och kunde etablera sig som den moderna tidens *ars magna*.¹⁶

Rummet har inom arkitekturteorin inte bara setts som ett material för olika medel, utan t.ex. också som en egenskap eller ett mål. Redan den tyske arkitekten Gottfried Semper använde t.ex. *Raum* i betydelsen ett slutet rum (*enclosure*) för att peka på ett viktigt arkitektoniskt motiv. Också inom arkitektonisk modernism har rum ibland setts som en egenskap snarare än ett medel. Det är då inte slutenheten som varit målet utan själva upplevelsen av rum (öppen rymd såväl som en mer avgränsad rumslighet). Rum har alltså här använts för att beteckna en viss specifik och eftersträvarsvärd *upplevelse* av rummet. Denna vändning är, enligt Forty, också symptomatisk för modernismens vokabulär, vilken (i skuggan av Kants estetiska filosofi) ofta siktade in sig på upplevelsen snarare än objektet:

the description of objects was regarded as an improper role for criticism, while 'the description of pleasures' was to be its principal domain.¹⁷

Rummet kom alltså under modernismen att hävdas som arkitekturens huvudfråga *par excellence* – ett påstående som till viss del äger sin giltighet också

¹⁵ Forty, 2000, s. 265. I denna mening kan arkitekturen också ses inom ramen för en mer generell kapitalistisk och samhällelig maktutövning och dess utveckling av abstraktioner och abstrakta rum. Se t.ex. Fortys läsning av Lefebvres s. 271 ff. eller gå direkt till Henri Lefebvre, 1991 (1974): *The Production of Space*, Oxford, (*La production de l'espace*), t.ex. kap 4–6. För en diskussion om arkitektrollen och modernismen, se t.ex. Finn Werne, 1997: *Arkitekturens ismer*, Stockholm 1997.

¹⁶ Van de Ven, 1987, s. 240.

¹⁷ Forty, 2000, s. 21. Exempel på detta finns i Edward Bacons *Design of Cities*, (1967) och Colin Rowes essäer (vilka Forty särskilt lyfter fram), men också i Steen Eiler Rasmussen, 1957: *Om at Opleve arkitektur*, Köpenhamn.

idag. Under slutet av 1900-talet är det framför allt två tänkare vilka på var sitt sätt framstår som förespråkare för rummet som arkitekturens essens, nämligen Bernard Tschumi och Bill Hillier. Om den moderna arkitekten traditionellt sett rummet som ett slags slöjdämne kan Tschumi och Hillier också ses som exempel på hur det sociala rummet idag kommit att uppmärksammas i allt högre grad (dvs. rummet som färgat av vardagliga sociala normer, interaktioner och samhällelig reproduktion).¹⁸

Även om begreppet rum på många plan bibehållit sin starka ställning inom den arkitekturteoretiska diskursen har det också kommit att både kompletteras och kritiserats. I detta sammanhang märks särskilt begreppet *plats* vilket kan ses som ett slags svar på det abstrakta rumsbegreppets brist på konkretion. Filosofen Edward Casey beskriver i *The Fate of Place* (1996) platsbegreppets öde i den västerländska filosofihistorien. Platsbegreppet har rötter i bl.a. Aristoteles *topos*, men har genom historien varit ett relativt marginaliserat begrepp. Efter de tidiga kulturernas skapelseberättelser och efter antiken, började en utveckling där platsbegreppet mer och mer hamnade i skuggan av ett mer abstrakt rumsbegrepp. Tendenser att beskriva rummet i termer av tomrum, kaos och oändlighet började redan under 500-talet med nyplatoniska tänkare som Philoponus. Casey läser Philoponus som ett slags proto-modernist i det att han såg rummet (*chōra*) som en tredimensionell tom utsträckning vilken kan rymma kroppar men som i princip är oavhängig det kroppsliga.¹⁹ Dessa abstraherande tendenser kom att fullföljas under den moderna vetenskapens födelse på 1600-talet. Med bl.a. Newtons och Descartes teorier kom platsen att få sin mest reducerade och abstrakta betydelse som position eller relation i en rymd eller utsträckning (dvs. i rummet – eller det universum som ersatte antikens kosmos). Med Kant börjar en försiktig återerövring av platsen som filosofiskt begrepp. En ökad betoning på den *levda* platsen kom att utvecklas av fenomenologer som Husserl och Heidegger. Denna utveckling kompletterades också med en större förståelse för kroppens närvaro och betydelse av bl.a. Merleau-Ponty och Irigaray.²⁰ De senaste decennierna har platsbegreppet vunnit mark inom den samhällsvetenskapliga forskningen, bl.a. inom det tvärfackliga fält som brukar benämnas *Cultural Studies*.

Inom en arkitektonisk diskurs var det främst under inflytande av Heidegger som platsbegreppet kom att anammas under 1960-talet. En tidig

¹⁸ En uppmärksamhet som inte minst initierats av Lefebvre, se Forty 2000, s. 270 ff. eller gå direkt till Lefebvre 1991 (1974).

¹⁹ Edward S. Casey, 1996: *The Fate of Place*, Berkeley, s. 93 ff.

²⁰ En värdig parallell till Caseys kamp mot det abstrakta rummet finns i Lefebvre, 1991 (1974), som Casey märkligt nog utelämnar i sin f.ö. oerhört omfattande genomgång av rums- och platsfilosofi.

exponent för detta var den holländske arkitekten Aldo van Eyck. Inflytandet inom arkitektonisk diskurs har emellertid nog främst förmedlats av arkitekturteoretiker som Christian Norberg-Schultz och Kenneth Frampton. Dessa har framför allt använt platsbegreppet för att visa på ett behov av att rekontextualisera arkitekturen samt att i högre grad beakta människans tillvaro som kopplad till världen i allmänhet och den mer omedelbara miljöns särarter i synnerhet. Också inom urbanteorin blev platsbegreppet ett sätt att lokalisera rumsdiskussionen bland mer lokala, vardagliga praktiker. Urbansociologen Katarina Nylund skriver om rum och plats i artikeln ”Kulturanalys i 1990-talets urbanteori”:

Medan begreppet rum används som en relationell kategori och hänvisar till de överordnade sociala krafter som strukturerar samhällsutvecklingen och dess rumsliga uttryck, används begreppet plats som en existensiell kategori, och utgör bakgrunden till mänsklig identitetsutveckling och handling.²¹

Platsbegreppets möjligheter att verka som argument för t.ex. en ny kontekstualism eller regionalism inom arkitekturen kan förstås diskuteras. En motreaktion har bl.a. kommit från Perez-Gomez som kritiserar Norberg-Schultz och hans begrepp *genius loci* (Norberg-Schultz nygamla benämning på platsens ande) som allt för ytligt och otillräckligt för att kunna ta sig an den moderna staden med dess köpcentrum, trafiksystem etc. Också andra röster har höjts mot platsbegreppets nostalgiska konnotationer.²² Samtidigt har t.ex. David Kolb med platsbegreppet som huvudsakligt verktyg tagit sig an moderna fenomen som temaparker, shopping malls etc. i termer av bl.a. *themed places*. Kolb söker komma förbi Heideggers bild av platsen som en egen värld och beskriver egenskaper hos dagens platser som är mer fragmenterade, pluralistiska, avbrutna och mobila till sin karaktär. En isolerad alphy är kanske inte nödvändigtvis mer plats än ett Disneyland. Kolbs ansats visar att platsbegreppet faktiskt kan ha en stor analytisk potential och relevans, samt att det med fördel kan användas också i diskussioner kring vårt samtida samhälle utan att hemfalla till ett slags antibegrepp som platslöshet.²³

Plats som begrepp har ofta använts för att fokusera på det levda rummet, och begreppet har tydliga kopplingar till en fenomenologisk tradition. Platsbegreppet har dock lika litet som rumsbegreppet varit föremål

²¹ Nylund, 1999, s. 18.

²² Jfr t.ex. Kate Nesbitt, 1996: ”Introduction”, i *Theorizing a New Agenda for Architecture, An Anthology of Architectural Theory 1965–1995*, red. K. Nesbitt, New York, s. 48 ff.

²³ David Kolb, 1990: *Postmodern Sophistications*, Chicago & London, t.ex. s. 149 ff. Kolb är inte ensam om detta som en mer generell ansats, utan det får nog räknas bland det vanligare inom t.ex. kulturgeografins och miljöpsykologins användning av platsbegreppet. Jfr t.ex. även Kim Dovey, 1999: *Framing Places*, London and New York. För en diskussion om förhållandet platser/ickeplatser, se Gunnar Sandin, 2003: *Modalities of Place*, Lund.

för någon mer enhetlig användning. Dolores Hayden konstaterar i *Power of Place* att "'Place' is one of the trickiest words in the English language, a suitcase so overfilled one can never shut the lid."²⁴ I en vidare mening är det kanske ändå möjligt att se platsbegreppet som ett sätt att kontextualisera och konkretisera den rumsliga diskussionen. Platsbegreppet har använts för att föra in aspekter på det kroppsliga, existensiella och det levda rummet, på rumsliga sociala regler och konventioner, på det genuina, karaktäristiska och det identitetsstarka rummet, eller på en rumslig närvaro och ett aktivt riktat handhavande av sin omgivning etc.²⁵ Inom arkitekturteorin har platsen ofta fått beteckna *särskilt* meningsfulla områden, vilka t.ex. ställts mot en platslös och meningsfattig geografi representerad av industriområden, trafiksystem eller ödemark.²⁶ Plats kan emellertid också ses som någonting alltså närvarande (som relaterar till det faktum att människan ger sin omgivning betydelser genom olika individuella eller kulturella processer).²⁷ Mot bakgrund av denna senare platssyn är det möjligt att beskriva förhållandet rum/plats som omslutande varandra. Platsen *som begrepp* sorterar under rubriken "rum" tillsammans med andra rumsbegrepp. Samtidigt rymmer platsen *som fenomen* alla de rumsliga begrepp och fenomen vilka kan abstraheras ur den levda miljön. Platsen är den första rumsliga erfarenheten och en referens för allt rumsligt menar bl.a. J. J. Gibson, Merleau-Ponty och Casey. Gibson formulerar det så här:

The doctrine that we could not perceive the world around us unless we already had the concept of space is nonsense. It is quite the other way around: we could not conceive of empty space unless we could see the

²⁴ Dolores Hayden, 1995: *The Power of Place*, Cambridge, Mass., s. 15.

²⁵ Dessa olika aspekter har poängterats av Casey, 1996; Sack, 1997: *Homo Geographicus*, Baltimore; Edward Relph, 1986 (1976): *Place and Placelessness*, London, respektive Bruno Latour, 1997: "Trains of Thought, Piaget, formalism and the fifth dimension", *Common Knowledge* no. 3/1997. Jfr Sandin, 2003 som diskuterar förhållanden mellan plats och ickeplats med stöd i några olika platsbegrepp för att därmed blottlägga några av de motsättningar som olika platsdiskussioner ger upphov till.

²⁶ Exempel härpå t.ex. Relph, 1986 (1976) och Lyn Lofland, 1998: *The Public Realm, Exploring the City's Quintessential Social Territory*, New York. Se t.ex. även diskussionen om Johan Asplunds begrepp 'den äkta platsen', i Werne, 1987: *Den Osynliga Arkitekturen*, Göteborg, s. 133 ff.

²⁷ Exempel härpå Sack, 1997 (Jfr dock kritik i Edward S. Casey, 2000: "Between Geography and Philosophy: What does it mean to be in a place-world?", opubl. manuskript, föreläsning, Lund, 30/4 2000). Som en av de främsta föreläsarna för denna syn kan dock just Casey nämnas, se t.ex. Casey, 1996 samt Edward Casey, 1993: *Getting Back into Place*, Bloomington & Indianapolis. C. stöder sig i huvudsak på en rad fenomenologiska filosofer, men citerar i detta sammanhang helst den antike grekiske filosofen och matematikern Archytas från Tarentum, som såg platsen som "the first of all things", Casey, 1996, s. 3.

ground under our feet and the sky above. Space is a myth, a ghost, a fiction for geometers.²⁸

TERRITORIALITET I ARKITEKTURTEORIN

Parallellt med platsbegreppets intåg i den arkitekturteoretiska diskursen gjorde också territoriebegreppet en betydligt blygsammare entré. Båda begreppen representerar ett sätt att konkretisera och precisera rumsdiskussionen. Där platsbegreppet framför allt hämtar stöd i filosofin och en fenomenologisk tradition kring vara och existens, hämtar territorialitet stöd i samhälls- och beteendevetenskapliga diskurser kring makt och kontroll. Begreppen har således ofta skilda fokus. De kan emellertid också sammanfalla, t.ex. i frågor kring identifikation – rum med vilka man antingen identifierar sig eller som har en stark identitet. Till skillnad från platsbegreppet har territoriebegreppet dock aldrig fått något större genomslag i arkitekturteori eller arkitekturforskning. Till och med när det gäller frågor om rumslig makt och kontroll har begreppen rum och plats ofta föredragits.²⁹ Det kan finnas flera anledningar till detta, men den tydligaste orsaken är just begreppsparrets hegemoni inom den arkitektoniska diskursen. På gott och ont har den rumsliga begreppsapparaten ofta reducerats till just dessa två begrepp, rum och plats – *space and place*. Användningen tycks i dag särskilt vanlig i den anglosaxiska världen. Det kan vara frestande att delvis härleda detta till det faktum att begreppen rimmar.³⁰ En annan orsak till territorialitetsbegreppets impopularitet har varit beledsagande biologiska konnotationer, vilket jag ska återkomma till.

Den arkitekturteoretiska användningen av territoriebegreppet inskränker sig i princip till några sporadiska incidenter samt ett par, tre mer omfattande fall. Det är svårt att på basis av ett så litet och diversifierat underlag säga något mer övergripande – snarare tycks det som om varje användning av territoriebegreppet sker i en ny betydelse. Ska jag ändå försöka säga något, är det kanske möjligt att sammanfatta dessa försök i två övergripande syften. För det första används begreppet för att mer allmänt koppla ihop ett mer eller mindre avgränsat område eller rum med ett visst beteende eller en viss kultur. Detta är ett relativt allmänt hållet syfte som rymmer ett otal vari-

²⁸ Ur J.J. Gibson, *The Ecological Approach to Visual Perception*, (1979), citerad i Mirilia Bonnes & Gianfranco Secchiaroli, 1995 (1992): *Environmental Psychology, a Psycho-social Introduction*, London (*Psicologia Ambientale*), s. 30.

²⁹ Begreppet rum i Thomas Markus, 1993: *Buildings and Power*, London. Begreppet plats t.ex. i Dovey, 1999; Hayden, 1995 och Tim Cresswell, 1996: *In Place/Out of Place*, Minneapolis.

³⁰ En tydlig betoning på relationen mellan just detta begreppspar finns t.ex. i Sack 1997 och Casey 1996.

anter. För det andra kan man, i två mer omfattande användningar, se hur begreppet används för att diskutera rumslig kontroll och tillgänglighet (ett slags aspekt av offentligt-privat).

TERRITORIALITET I DISKUSSIONEN OM MÄNNISKA-MILJÖ

Begreppet territorium återkommer på några olika ställen för att indikera en tydlig och identifierbar rumslig tillhörighet. I Amos Rapoport's skrifter används territorialitet för att beteckna tendenser att identifiera sig med och personifiera en viss närmiljö. Territoriet – ofta den egna bostaden – kopplas till en viss persons eller grups mer eller mindre exklusiva bruk. Rapoport återkommer till territorialitet i ett flertal skrifter men tar egentligen aldrig upp sin egen användning av begreppet till någon mer utförlig diskussion. I *House Form and Culture* (1968), beskriver han den territoriella instinkten som ett slags allmänmänskligt identitets- eller platsbehov. Territorialitet beskrivs som "personalization of space".³¹ Den kommer t.ex. till uttryck i det egna hemmet och kan variera i styrka och uttryck beroende på kulturell särart. I *The Meaning of The Built Environment* (1982) använder Rapoport begreppet ett par gånger och beskriver det i termer av rumslig appropriation.³²

Rapoport's användning av territorialitetsbegreppet är relativt väl avgränsad och bör ses som del av en bredare beteendevetenskaplig diskurs. Inom arkitekturteorin har dock territoriebegreppet ibland också vidgats till att inte bara beskriva att ett område tillhör en viss person eller grupp, utan också ett specifikt beteendemönster eller en kultur. Territoriet representerar inte (som hos Rapoport) ett specifikt och mer personligt beteende utan kan också representera en viss kategori av användning. Exempel på detta finner man hos Kevin Lynch, som i en artikel från 1968 definierar territorialitet som:

division of the environment into spatial or temporal regions symbolically controlled by various individuals or groups, or *within which certain types of behaviour are expected* [min kursiv].³³

Lynch utvecklar inte begreppet mer än att han beskriver territoriet som en mer specifik aspekt av de kognitiva aspekter han behandlade i *The Image of*

³¹ Amos Rapoport, 1969: *House, Form and Culture*, Englewood Cliffs, s. 79.

³² Amos Rapoport, 1990 (1982): *The Meaning of The Built Environment*, Beverly Hills, s. 152 och 171. Den mest omfattande beskrivningen av territorialitetsbegreppet finns i Amos Rapoport, 1994: "Spatial Organization and the Built Environment", i *Companion Encyclopedia of Anthropology*, red. Tim Ingold, London & New York.

³³ Kevin Lynch, 1990 (1968): *City Sense and City Design, Writings and Projects of Kevin Lynch*, (red. T. Banerjee & M. Southworth), Cambridge Mass., s. 478.

the City (1961). Lynchs intresse förefaller här heller inte primärt ligga i den egentliga byggda miljön utan i föreställningen om denna miljö.³⁴

En i text mer omfattande tillämpning av begreppet återfinns i ett par kapitel av Alison och Peter Smithsons *Italian thoughts* (1993). Precis som hos Lynch ses här territoriet som ett område vilket omväxlande tillskrivs personer, grupper och funktioner. Begreppet har en tydlig uppgift i paret Smithsons argumentation för *territories possessed*. Detta innebär att de ibland använder begreppet i sin argumentation för mer personligt kontrollerade områden för att undvika vandalisering (territoriet är något som kopplas till en person eller grupp), och ibland för att ge platsen en tydlig användbarhet (området är tydligt associerbart till en viss kategori av bruk). Arkitekturens uppgift är, enligt Smithson och Smithson, att skapa en potential för tydliga territorier. Ett av den modernistiska arkitekturens problem var just att den skapade en mängd mellanrum och vaga, opreciserade platser som inte hade någon tydlig territoriell tillhörighet eller användning.³⁵

I Vittori Gregottis *Il Territorio dell'Architet* (1966) används slutligen territorium om betydligt större landområden. Här finns inte betydelsen av territorium som något vilket hävdas av en person eller mindre grupp. Territoriet kan snarare ses som en yttring av en viss omnejds kultur och historia, och är närmast jämförbart med en region eller (kultur)landskap. Gregottis bok har av Frampton beskrivits som en av de viktigaste texterna för postmodernismen som en arkitektonisk rörelse.³⁶ Gregotti argumenterar för en kontextuell arkitektur som i sin nya form accentuerar omgivningens karaktär: "The task of the architectural project is to reveal, through the transformation of form, the essence of the surrounding context".³⁷ Territoriet har här en mycket bred betydelse och syftar mer allmänt på de konkreta omgivningarna betraktade i en kulturell och historisk kontext.

Kopplingen mellan den arkitektoniska miljöns gestalt och en viss funktion, ett visst beteende- eller kulturmönster, är en central fråga inom arkitekturdiskursen. Även om också territoriebegreppet har använts i detta sammanhang har fenomenet betydligt oftare beskrivits med andra begrepp. Ett av de tidigare och mer kända arbetena härvidlag är Roger Barkers *Ecological Psychology* (1968). Människors beteende beror, enligt Barker, i hög grad på olika rums- och tidsbundna kontexter, s.k. *behavior settings*. En *behavior set-*

³⁴ Ett beslätat begrepp som Lynch använder är *districts*, en mentalt eller kognitivt härledbar kategori som beskriver "an area of homogeneous character", Kevin Lynch, 1992 (1960): *The Image of the City*, Cambridge Mass., s. 102. Denna homogena karaktär grundar sig på olika attribut hos området.

³⁵ Peter Smithson & Alison Smithson, 1993: *Italian Thoughts*, London, s. 32–47.

³⁶ Nesbitt, 1996, jfr Forty, 2000, s. 133.

³⁷ Gregotti i Forty, 2000, s. 132 f.

ting representerar ett slags småskalig social miljö bestående av interagerande personer och ting som uppvisar vissa återkommande mönster.³⁸ Beteende och miljö är i dessa fall samtidigt formade (synomorfa), dvs. de utvecklas tillsammans och beror av varandra på olika sätt. Exempel på olika *behavior settings* utgör t.ex. ett kontor, en affär eller ett bostadsområde.

En besläktad teori som dock i högre grad kan sägas fokusera på läsningen av den fysiska miljön presenteras av Rapoport i *The Meaning of The Built Environment* (1982). Rapoport menar att den skillnad som Barker spårade till olika *behavior settings* beror på att en viss miljö kommunicerar ett lämpligt beteende genom *physical cues*.³⁹ Rapoport kallar de meningsbärande miljöerna för *settings* och de meningsbärande enheterna för *cues*.

TERRITORIALITET I DISKUSSIONER OM OFFENTLIGT OCH PRIVAT

De två kanske mest omfattande och kända användningarna av territorialitetsbegreppet inom arkitekturteorin emanerar båda från resonemang kring *kontroll* och olika grader av privat och offentligt. Den allra mest spridda användningen av begreppet i en arkitektur och planeringskontext utgör Oscar Newmans *Defensible Space* (1972).⁴⁰ Newman gör en undersökning av bostadsområden med problem i några större amerikanska städer som Washington och New York. Han undersöker skadegörelse och brottslighet och konstaterar bl.a. att förekomsten var större i höghusområden och i områden som var svåra att övervaka för de boende. Framför allt det senare leder Newman till att argumentera för territorialitet som en viktig faktor att ta hänsyn till i planeringen. Newman stödjer sig på territorialitet som ett biologiskt behov att försvara revir, vilket också kan göra sig gällande på såväl individ- som gruppnivå. Utformningen av bostadsområden måste stödja sig på "natural impulses of residents",⁴¹ dvs. upprättandet och försvarandet av dessa revir bör underlättas av den byggda strukturen (reviren får en konkret motsvarighet i det materiella). Newman använder alltså, kort sagt, ett biologiskt territorialitetsbegrepp för att argumentera för en vis typ av byggande.

³⁸ "A behavior setting is a small-scale social system composed of people interacting with one another and with inanimate objects to carry out a regularly occurring, prescribed behavioral sequence, or program, within specifiable time and place boundaries". Wicker i Ralph Taylor, 1988: *Human Territorial Functioning*, Cambridge, s. 127.

³⁹ Rapoport, 1990 (1982), s. 85.

⁴⁰ Rapoport för en liknande argumentation för "neighbourhood homogeneity" men utan att stödja sig på territorialitetsbegreppet, Amos Rapoport, 1980: "Neighbourhood, Heterogeneity or Homogeneity", *Architecture & Comportement/Architecture & Behaviour*, nr 1/1980, särskilt s. 70 ff.

⁴¹ Oscar Newman, 1978 (1973): *Defensible Space, Crime Prevention Through Urban Design*, New York, s. 11.

Territorialitetsbegreppet används således som stöd för en normativ modell snarare än som kritiskt analytiskt verktyg.⁴²

Newmans teorier har en tydlig bakgrund i Christopher Alexanders och Serge Chermayeffs *Community and Privacy* (1963). Denna bok kan ses som ett av de första och mer spridda försöken att använda begreppsparat offentligt och privat som stöd för en viss planeringsidé. Alexander och Chermayeff argumenterar för en tydlig rumslig zonering och en rumslig hierarki från en offentlig cirkulation ned till allt mer privata enheter. Om Alexander och Chermayeffs projekt, enligt Newman, inte tillräckligt tillvaratar människans territoriella behov av kontroll och överblick, är den rumsliga uppbyggnaden som de båda böckerna företräder likartad.⁴³ Newmans användning av territorialitet kan i någon mening beskrivas som ett sätt att stödja en likartad rumsstruktur (men med starkare betoning på det överblickbara). Om Newmans teorier kring det rumsligt homogena och övervakningsbara bostadsområdet går tillbaka på ett territorialitetsbegrepp från 1960-talet så är de dock fortfarande aktuella. Deras aktualitet har förnyats i och med det intresse för kontroll och brottsförebyggande planering som växt sig starkare under 1990-talet.⁴⁴ Deras aktualitet antyds också av den upprepade kritik som riktats mot Newman av Bill Hillier och Julienne Hanson.⁴⁵ Hillier och Hanson återkommer vid ett flertal tillfällen till en polemik mot *territorialismen* som social rumsteori i allmänhet, och då mot Newmans *Defensible space* i synnerhet. Teorins arkitektoniska följder sammanfattas av Hillier i ett *enclosure-repetition-hierarchy paradigm*,⁴⁶ vilket tar sig uttryck i en hie-

⁴² Mindre normativt syftande tillämpningar av ett biologiskt territorialitetsbegrepp finns t.ex. i George Hersey, 1999: *The Monumental Impulse*, Cambridge, Mass. Hersey bygger på en äldre idé om att människan har någon slags instinkt för byggande. Hersey jämför människans territorialitet med den hos primater. Han diskuterar sedan monumental arkitektur och skulptur som svar på ett slags biologiskt och psykologiskt behov att upprätta och markera territorier. (Hersey, 1999, s. xix och 98–114).

⁴³ Newman, 1978 (1973), s. 148 ff.

⁴⁴ Ett av många exempel på en diskussion om Newman finns t.ex. i Taner Oc & Steven Tiesdell, 1997: "Opportunity Reduction Approaches to Crime Prevention", i *Safer City Centres*, red. Oc & Tiesdell, London, s. 53 ff. Svenska exempel finns t.ex. i Johan Rådberg, 1997: *Drömmen om atlantångaren*, Stockholm, s. 29–45 (positiv till Newman), och Carina Listerborn, 2000: *Om rätten att slippa skyddas*, Göteborg, s. 58 f. (något mer neutral).

⁴⁵ Diskussion och kritik av Newman samt territorialismen finns t.ex. i Julienne Hanson & Bill Hillier, 1987: "The Architecture of Community: Some new Proposals on the Social Consequences of Architectural and Planning Decisions", *Architecture & Comportement/Architecture & Behaviour*, nr. 3/1987, s. 251–273; Bill Hillier, 1988: "Against Enclosure", *Rehumanising housing*, red. N. Teymur & T. Markus, London, s. 63 ff.; Hillier, 1996, s. 247 f. och 435 ff., samt Hillier & Hanson, 1984, s. 6 f.

⁴⁶ Detta paradigm har enligt Hillier härskat sedan 1800-talets *Social housing* projekt, inte sällan maskerat som en ny metod att ta sig an de problem paradigmet tidigare orsakat. Hillier noterar t.ex. angreppssättet i Le Corbusiers förslag i *La Ville Contemporaine* (1929) likaväl som i Ricardo Bofills algeriska by. Hillier, 1987; Hillier, 1996.

rarkisk uppdelning av rummet, manifesterad som slutna enklaver för en väl definierad mindre grupp människor. Rumsliga kategorier motsvaras av sociala grupperingar i en relativt homogen urban kultur. Områdets säkerhet bestäms endast av invånarnas möjlighet till övervakning, och inte som Hillier (i Jane Jacobs anda) förespråkar, i kombination med främlingars övervakning av rummet. Newmans designstrategi resulterar, enligt Hillier, i social segregation och fragmentering av den urbana strukturen. Vissa människor tvingas till en permanent närmast påträngande samvaro, medan andra erbjuds tillträde. Hillier erkänner något slags territoriellt behov på det individuella planet, men inte ett kollektivt revirhävande. Samhället behöver således både homogena (men då främst i mindre skala, inom den privata sfären på familj- eller individnivå) och heterogena strukturer.⁴⁷

Oscar Newmans användning av territoriebegreppet kan kontrasteras mot den tillämpning av begreppet som återfinns i den holländske arkitekten John Habrakens skrifter. Newman och Habraken använder båda territoriebegreppet för att diskutera olika hierarkiskt strukturerade kontrollzoner mellan det offentliga gaturummet och den privata bostaden.⁴⁸ Trots att syftet med deras begreppsanvändning åtminstone delvis är besläktat, representerar begreppet territorium två vitt skilda fenomen i deras skrifter. I arbeten som t.ex. *Transformation of the Site* (1982) och *The Structure of the Ordinary* (1998) kopplar Habraken territoriebegreppet till rumslik kontroll, och territoriet beskrivs som "a space that is under control of one power".⁴⁹ Mer specifikt omfattar territorialitet, för Habraken, möjligheter att hindra tillgänglighet och kontrollera in- och utförsel från ett visst område. Habraken reducerar således territorialitet till att omfatta tillgänglighet, och territorierna skulle kunna beskrivas som ett slags *tillgänglighetszoner* definierade av det materiella flödet.⁵⁰ Dessa flöden utgörs av konkreta substanser, vilket innebär allt från vattenledningar och avloppssystem till mänsklig förflyttning.⁵¹ Territorialitet handlar för Habraken således om "life of the site, and not about life in the site", dvs. fokus ligger på förändringar av platsens materiella

⁴⁷ Hanson & Hillier föreslår en strukturerad icke-korresponderande rumslik organisation, dvs. där det konkret avgränsade området inte kontrolleras av olika grupper eller kollektiv, utan där det urbana rummet framför allt används för att skapa möten mellan skilda sociala grupperingar (dvs. en rumsligt integrerad struktur). Detta möjliggör en statistisk stabilitet i antalet möten. Strukturen får en bättre motståndskraft mot lokal oordning. Hanson & Hillier, 1987.

⁴⁸ Som en mindre elaborerad, tredje variant (vid sidan av Newman och Habraken), kan nämnas Gehl som använder begreppet som odefinierad term i Jan Gehl, 1977: *The Interface Between Public and Private Territories in Residential Areas*, Melbourne.

⁴⁹ John Habraken, 1982: *The Transformation of the Site*, Cambridge Mass., s. 29.

⁵⁰ John Habraken, 1998: *The Structure of the Ordinary*, Cambridge Mass., s. 126.

⁵¹ Habraken, 1998, s. 123–222; Habraken, 1982, s. 89–115.

karaktär, inte dess sociala liv eller beteende (och inte heller instinkter eller impulser).⁵²

Habrakens fokus på det materiella är på sätt och vis dubbelt. Dels fokuserar han på vad som skulle kunna kallas för det materiellas beteende, i termer av förflyttningar och förändringar, dels illustrerar han hur mer stabila materiella strukturer stödjer eller hindrar sådana förflyttningar. Habraken gör ingen skillnad på territorier som upprättas av enskilda personer och de som uppstår som rumslig uppdelning inom ramen för t.ex. stadsplanering. Denna ansats har både fördelar och problem. Fördelar eftersom det sätter fokus på hur en viss plats eller ett territorium fungerar, snarare än de intentioner som ligger bakom territoriet. Problem, eftersom de territoriella fenomenen reduceras och blir nästan överdrivet förenklade. Habraken brukar räknas till de arkitektoniska strukturalisterna, och han sysslar också i såväl teori som praktik med ett slags systembyggande. Genom att medvetet undvika en mer social eller handlingsorienterad diskussion kan Habraken relativt enkelt gestalta sina diskussioner i en serie diagram. Territorierna reduceras på så sätt till homogena ytor och kopplas till varandra i olika hierarkiska strukturer. I de diagrammatiska illustrationerna ser också Newmans och Habrakens territoriella strukturer påfallande lika ut.

DET REDUCERADE BEGREPPET TERRITORIALITET

Sammanfattningsvis kan det konstateras att territorialitet är ett tämligen underutvecklat begrepp inom arkitekturdiskursen. Samtidigt är de två mer omfattande användningar som faktiskt har gjorts till viss del problematiska. Newmans användning bygger på en äldre biologisk syn på territorialitet. Både Newmans och Habrakens resonemang kring vad territorialitet är och hur den fungerar tycks förenklade. Territorialitet är inte enbart ett fenomen som reglerar möjligheter till förflyttningar och vistelse, utan den territoriella kontrollen kan också omfatta mer komplexa beteendemönster. Habrakens diagram handlar ofta om en ganska skarp distinktion mellan privat och offentligt – gränsen mellan lägenhet och trapphus samt mellan trapphus och gata. Det blir t.ex. omöjligt att diskutera territoriella skillnader mellan olika torg eller gator eftersom de utgör samma territoriella nivå. Litet tillspetat förefaller det som om Habrakens territoriella analys i de flesta fall går att reducera till en distinktion mellan privat, halvprivat, halvoffentligt och offentligt. Territoriebegreppet utvecklas aldrig i någon mer differentierad tillgänglighetsdiskussion. Eftersom varje territorium därmed förefaller ut-

⁵² Habraken, 1982, s. 89.

bytbart med ett annat reduceras diskussionen till att handla om strukturer och riktningar.

Efter denna korta genomgång av hur territorialitetsbegreppet använts i ett visst sammanhang, behövs det nu en bredare förståelse av begreppet. Möjligheten att bredda och effektivisera begreppsanvändningen i en arkitektonisk rumsdiskurs är uppenbar. Detta gäller inte minst som territorialitet redan är ett relativt komplext och väl utvecklat begrepp inom en rad andra discipliner. I de följande kapitlen ska jag fördjupa förståelsen för territorialitetsbegreppet för att sedan utveckla ett mer självständigt sätt att tala om de territoriella frågorna i förhållande till offentlig stadsmiljö. Ali Madanipour pekar i artikeln "Urban design and dilemmas of space" (1996) på att det är viktigt med en större medvetenhet om olika slags rumsbegrepp, inte minst för att möjliggöra en dialog över disciplingränserna.⁵³ Detta är på sätt och vis också ett av de övergripande syftena med Lefebvres *The Production of Space*. Rummet är inte betjänt av isolerande, disciplinära avgränsningar och specialiseringar. Som Lefebvre uttryckt det borde rumsdiskursen snarare handla om:

to reconnect elements that have been separated and to replace confusion by clear distinctions; to rejoin the severed and reanalyse the commingled.⁵⁴

Genom att vidga den territoriella begreppsapparaten över disciplingränserna vill jag också öppna möjligheter för mer komplexa resonemang kring det kontrollerade rummet. Detta innebär inte att jag försöker skapa ett slags total begreppsapparat där alla territoriella begrepp och fenomen kan sorteras in i ett koherent system. Min vilja är att möjliggöra en mer samlad bild av de olika former av territoriell maktutövning som traditionellt behandlats i skilda discipliner (utom synhåll för varandra) – men som likväl alla möts i stadens offentliga rum.

⁵³ Madanipour, 1996.

⁵⁴ Lefebvre, 1991 (1974), s. 413, översatt av Donald Nicholson-Smith, jfr även s. 11 ff.

2. Territorialitet – tidigare definitioner och forskning

When we select words in the process of constructing an utterance, we by no means always take them from the system of language in their neutral, *dictionary* form. We usually take them from *other utterances*, and mainly from utterances that are kindred to ours in genre, that is in theme, composition, or style.⁵⁵

Michail Bachtin

Första steget mot en begreppsapparat är att undersöka vad begreppet territorialitet betyder. Frågan är emellertid inte så enkel som man först skulle kunna tro. Begreppet territorialitet har en lång och brokig historia. Ett territorium kan syfta på en nationalstat, ett djurs revir, området för en människas livsmedelsresurser, en människas lagliga eller känslomässiga egendom, en social grupp:s vistelsezon eller mer generellt på ett avgränsat område med en viss användning. Varken territorium eller territorialitet kan egentligen ges någon mer enhetlig definition. Begreppen beskriver snarare en komplex värld av olika fenomen vilka relaterar till varandra på olika sätt. Territorialitet har använts på olika sätt inom olika diskurser, i olika kontexter, vart och ett med sina egna konnotationer. Begreppsanvändningen tycks i vissa avseenden vara skild av vattentäta skott. Därtill har också enskilda forskare tenderat att etablera egna definitioner,⁵⁶ vilket ytterligare bidragit till att öka komplexiteten vad gäller detta notoriskt svårdefinierade begrepp.

I detta kapitel ska jag redogöra för några av territorialitetsbegreppets skilda användningar och sammanhang i syfte att etablera en förståelse för begreppets olika bruk och innebörder. Genomgången *belyser den bredd* som finns i tidigare definitioner och forskning, och mitt syfte är att ge en bild

⁵⁵ Michail Bachtin, 1986: *Speech Genres and other late essays*, översättning av Vern W. McGee, Austin, s. 87.

⁵⁶ Här framstår Altman som ett tydligt exempel med, om än nyanseerade, så ständigt nya definitioner och beskrivningar av territorialitet, egna eller med medförfattare, t.ex. 1967, 1970, 1971, 1974, 1975 & 1980. Jfr Julian Edney, 1976 (1970): "Human Territoriality", i *Environmental Psychology*, andra uppl (red. H. Proshansky, W. Ittelson & L. Rivlin), New York; Barbara Brown, 1987: "Territoriality", i *Handbook of Environmental Psychology*, (red. D. Stokols & I. Altman), New York. Också i denna studie ska jag förvisso föreslå ett eget angreppssätt på begreppet.

av begreppets vanligare betydelser.⁵⁷ Jag vill på så sätt söka undvika både att använda begreppet alltför snävt och att oreflekterat blanda samman olika användningar.⁵⁸ Avsikten är således att först försöka etablera en överblick, för att i nästa kapitel etablera en ordning och en differentiering av några viktiga territoriella fenomen.

I detta kapitel ska jag försöka klargöra något om hur begreppets betydelser och historia är sammanvävda. Dispositionsmissigt kommer kapitlet dock att struktureras analytiskt snarare än historiskt. Min indelning utgår från tre huvudsakliga teman. Under dessa sorterar jag sedan några primära användningssätt. Indelningen grundar sig dels på tidigare genomgångar, dels på en uppsättning intressanta enskilda behandlingar av territorialitet. Mig veterligen saknas det än så länge mer omfattande tvärdisciplinella studier av detta vittomfattade begrepp.⁵⁹ Detta faktum i kombination med att territorialitetsbegreppet ofta missförstås och misstolkats har medfört att utredningen tillåtit ta visst utrymme i anspråk. Mina försök att inom ett begränsat utrymme söka redogöra något för begreppets olika användningar innebär dock oundvikligen en mängd förenklingar. Detta får emellertid ses som en eftergift, dels för mina försök att på ett överskådligt sätt söka bringa ordning i en svåröverblickad användning, dels för att göra utredningen användbar för diskussionen i det följande kapitlet.

Det första av dessa tre teman omfattar *territorialitet som beteende*. Här avses framför allt en mer personlig territorialitet hävdad ansikte mot ansikte. Temat representerar ett mer beteendeanalytiskt angreppssätt som huvudsakligen finns representerat inom psykologi och miljöpsykologi, men också antropologiska studier av t.ex. stammar och mindre jägar-samhällen.

Det andra temat omfattar *territorialitet som samhällsfenomen*. Detta tema avser framför allt de territoriella studier av rumslig administration och so-

⁵⁷ Man kan här påminna sig om distinktionen mellan begrepp och fenomen. Min begreppsöversikt behandlar alltså begreppet territorialitet samt dess kopplingar till olika, ofta besläktade, fenomen. Detta kapitel tar således inte upp fenomen vilka i efterhand skulle kunna beskrivas som territoriella.

⁵⁸ Sådana sammanblandningar har inte varit helt ovanliga. De riskerar dock att resultera i ett allt för omfattande begrepp där det territoriella i slutändan blir synonymt med det rumsliga, se t.ex. Sack, 1986, s. 24 f.; Marcelo Rivano-Fischer, 1987: *Human Territoriality*, Psychological Research Bulletin XXVII:6, Lund, s. 4 f.; samt Gerald Young, 1989: *A Conceptual Framework for an Interdisciplinary Human Ecology*, Acta Oecologiae Homini 1/1989, Lund, s. 91 f.

⁵⁹ De sammanställningar som finns har oftast fokus på territorialitet som beteende, t.ex. Brown, 1987 och Edney, 1976 (1970). De mer vittomfattande sammanställningar som ges i olika uppslagsverk har ofta en benägenhet att bli ganska korta och generella och därmed ottydliga, eftersom de i sina försök att förena olika användningar i en övergripande beskrivning tenderar att på ett olyckligt sätt blanda samman olika angreppssätt och fenomen, se exempel på detta i t.ex. Rapoport, 1994 samt John Agnew, 2000: "Territoriality", i *The Dictionary of Human Geography*, red. R. J. Johnston et. al., Oxford.

TERRITORIALITET - TEMATISK UPPDELNING

1. TERRITORIALITET SOM BETEENDE

- a. som försvar och aktiv kontroll av ett visst område.
- b. som tendensen att på ett mer känslomässigt plan tycka sig tillhöra (och identifiera sig med) ett visst område.
- c. mikroterritorialitet (personal space) – territorialitet som hävdande av en mobil närzon
- d. metaforisk territorialitet – territorialitet som hävdandet av ett icke materiellt område.

2. TERRITORIALITET SOM SAMHÄLLSFENOMEN

- a. som ett administrativt organiserat och reglerat område, hävdad för ett visst ändamål.
- b. som social gemenskap, vardagliga eller kulturella praktiker kopplade till ett visst område.

3. TERRITORIALITET SOM KODNING

Territorialitet som ett mer generellt begrepp där territorialitet avser en koppling mellan vissa betydelser samt olika områden, ting eller fenomen.

Figur 1.

ciala grupperingar inom det moderna samhället som finns representerade inom t.ex. statsvetenskap, sociologi och kulturgeografi. Dessa studier har huvudsakligen varit inriktade på en mer förmedlad territorialitet. De har handlat om administrativ rumslig organisation, men också om kulturella och sociala praktikers eller grupper rumsliga organisation inom ramen för det moderna samhället.⁶⁰

Dessa två teman kan med litet god vilja ses som två mer övergripande och löst sammanhållna traditioner. Indelningen är först och främst tematisk, samtidigt går det inte att komma ifrån att den också i stora delar motsvaras av en mer disciplinär indelning. Den tredje kategorin omfattar *territorialitet*

⁶⁰ Om antropologiska studier också inbegriper samhällen kan man skilja samhällsstudier i tema I från tema II genom att de ingår i ett sammanhang vilket kan beskrivas som "*a social definition of territory rather than a territorial definition of society.*", (Edward Soja, 1970: *The Political Organization of Space*, Association of American Geographers, Resource Paper No. 8, Washington 1971, s. 13). Vidare har antropologiska studier traditionellt haft ett betydligt starkare fokus på försvar.

som *kodning*. Detta är ingen enhetlig kategori, den representerar inte någon tradition utan presenterar enbart ett par mer isolerade försök att ta sig an territorialitet vilka inte kan kopplas till de båda tidigare. Gemensamt för dem är dock att de representerar en mer generell eller filosofisk användning av territorialitet. Begreppet har i dessa studier fått en mycket bred betydelse, samtidigt som det ofta används i relativt specifika syften.

Den tematiska indelningen är på intet sätt absolut, utan måste ses som ett sätt att söka strukturera ett ganska flytande fält. Inget av dessa teman eller angreppssätt motsäger med nödvändighet något annat. Tvärtom är de ofta starkt besläktade och många definitioner överlappar varandra på olika sätt.

BEGREPPSHISTORIK

Innan jag går vidare för att diskutera territorialitetsbegreppets tematiska uppdelning ska jag helt kort ta upp begreppets etymologi. En kort beskrivning av begreppets historia gör det också möjligt att belysa en mer generell distinktion vad gäller begreppets fokus – nämligen territoriet som ett gräns- eller substansfenomen. Denna distinktion går delvis på tvärs med den tematiska uppdelningen, och kan till viss del också förklara de skillnader som finns inom tema I och II i indelningen ovan.

Territorialitet har sitt ursprung i latinets *territorium* vilket framför allt användes för att beteckna ett område som omgav och ingick i en romersk stad – stadens omland – men också de främmande stater som hade samröre med Rom. Begreppet brukar härledas från *terra*, jord eller land, och *torium*, tillhöra. På senare tid har det dock hävdats att begreppet troligare har sitt ursprung i latinets *terrere*, dvs. att skrämmas (formen *territor* betyder den som skrämmer) eller *terere*, att trampa på. Denna etymologiska tvetydighet mellan *terra* å ena sidan och *terrere* eller *terere* å andra sidan, mellan det konkreta området och dess mer sociala attribut, präglar i viss mån även territoriebegreppets skiftande valör som vetenskaplig term.⁶¹

Mot bakgrund av *Oxford English Dictionary* är det möjligt att skilja på två mer centrala betydelser av begreppet territorium (*territory*). I den första betydelsen representerar territorium land- eller vattenområden med någon eller några särskiljande egenskaper (en särart), men utan klart definierade yttre gränser. I stället skulle dessa områden kunna karaktäriseras med hjälp av begrepp som atmosfär eller gräng, och beskrivas utifrån ett centrum eller en viss plats. Denna allmänna betydelse av territorium har kopplingar till franskans *terroir* (förekommer även undantagsvis i engelskan) och har även

⁶¹ *Oxford English Dictionary*, 1989: vol. XVII, s. 819 f. och Torsten Malmberg, 1994: "Er territorialitet tabu?", i *Territorialitet, Rumliga, historiske og kulturelle perspektiver* (red: J. Tonboe), Odense, s. 49.

fått sitt uttryck i vulgärlatinets *terratorium*, en variant av *territorium*. Territorium i denna betydelse liknar i hög grad regionbegreppet och används bl.a. om distrikt med hänsyftning på den särart distriktets geologiska, geografiska och klimatologiska egenskaper kan ge en viss gröda eller livsmedelsprodukt, t.ex. ett vin eller en ost. Territorium som område med denna tydliga koppling till *terra* har funnits åtminstone sedan 1400-talet.⁶² Territorier kan i den betydelsen av begreppet sägas vara ett område av viss sammanhållen karaktär, men utan krav på tydliga gränser för områdets utbredning. Territoriet konstitueras inte av en tydlig avgränsning eller kontroll utan snarare av materiella eller stoffliga attribut och kan ses i termer av *substans*.

En andra betydelse är territorium som ett *hävdat* område. Denna betydelse av begreppet ser territorium som ett område vilket på ett mer eller mindre formellt sätt hävdas eller tas i besittning. Dvs. territoriet är ett landområde över vilket någon anses ha jurisdiktion, t.ex. en nation eller en stad. Användningen betonar också territoriet som primärt sprunget ur ett socialt eller kulturellt fenomen snarare än ett naturgeografiskt. Begreppsbruket finns belagt i engelskan sedan 1400-talet och i franskan (*territoire*) sedan 1200-talet. Denna inriktning tar fasta på territoriets *gräns* samt olika former av kontroll och markeringsförfaranden snarare än mer diffusa identiteter eller materiella attribut. Det är framför allt denna andra betydelse av territorium som exploaterats inom territorialitetsforskning. Samtidigt lyser dock den första betydelsen igenom i vissa ansatser (märk t.ex. Gregotti ovan).

Slutligen bör det påpekas att båda dessa betydelser av territorium också kan användas i överförd eller bildlig bemärkelse. Territorium betecknar då ett visst område, sfär eller domän (hävdat eller icke hävdat, avgränsat eller ej) inom t.ex. vetenskapen, konsten, kroppen, samhället etc.

TERRITORIALITET SOM BETEENDE

Under slutet av 1700-talet började territorium användas för att beteckna ett område vilket hävdas och försvaras av fåglar. Som zoologiskt fenomen var detta känt redan av Aristoteles. Territorialitet fick sin första mer systematiska beskrivning i B. Altums *Der Vögel und sein Leben* (1868), men blev inte vedertaget inom etologin förrän under 1920- och 30-talen. Som ett av de första stora verken brukar här nämnas ornitologen H. E. Howards *Territory in*

⁶² Jfr Jean Gottman, 1973: *The Significance of Territory*, Charlottesville, s. 16; Jean Gottman, 1975: "The evolution of the concept of territory", *Social Science Information*, nr 34/1975, s. 29 ff.; Michel de Certeau et. al., 1998 (1994), *The Practice of Everyday Life*, vol. 2, Minneapolis (*L'invention du quotidien, II, habiter, cuisiner*), s. ix f. samt Fernand, Braudel, 1990 (1986): *The Identity of France*, vol. 1, New York (*L'identité de la France*), s. 139 f.

Bird Life (1920).⁶³ Den etologiska etableringen innebar också att begreppet *territorialitet* utvecklades som en mer konsistent vetenskaplig term. Territoriet beskrevs ofta som ett försvarat område och kopplades till reproduktion och anskaffande av föda. Några enstaka antropologiska studier i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet omtalar också ett mänskligt territorialitetsbeteende.⁶⁴ Begreppet utvecklades dock framför allt via sin etablering inom studier av fåglarnas beteende. Territorialitetsbegreppet fick därifrån en användning i forskning om däggdjur, och snart därefter ett slags mänsklig parallell i *human territoriality* – ett begrepp som främst etablerades inom social- och beteendevetenskaplig forskning under 1960-talet. Territorialitet avsåg då ett mänskligt beteende att använda och hävda ett visst utrymme p.g.a. psykologiska behov, instinkt eller som ett slags överlevnadsstrategi.⁶⁵ Territorialitet som betecknande ett beteende har framför allt använts inom psykologi och antropologi. Den etologiska betydelsen av territorialitet uppstod rimligen i ett slags analogi med den latinska ursprungsbetydelsen, dvs. att mer formellt upprätta ett omland eller en stat.⁶⁶ På svenska är distinktionen ofta tydligare eftersom den mer beteendevetenskapliga och etologiska traditionen ofta går under beteckningen *revir*.⁶⁷ Begreppet *revir* är bl.a. besläktat med rival och har en etymologisk bakgrund i det latinska *ripa*, som betyder strand. Begreppet har alltså tydliga associationer till gräns och gränsmarkering.⁶⁸

Territorialitet som beteende (*revirbeteende*) har kanske allra främst etablerat sig som ett forskningsfält inom miljöpsykologin.⁶⁹ Även innan territorialitetsbegreppet etablerades fanns det inom psykologin en tradition av att studera spatiala beteendaspekter. Ett tidigt exempel på detta är Kurt Lewins topologiska psykologi, vilken presenterades i *Principles of Topolo-*

⁶³ Fenomenet benämns med termen territorium först av Oliver Goldsmith 1774. Torsten Malmberg, 1980: *Human Territoriality*, Haag, s. 31 f. Jfr Tim Ingold, 1986: *The Appropriation of Nature*, Manchester, s. 131 ff.

⁶⁴ T.ex. Sarasin & Sarasin, *Ergebnisse naturwissenschaftlicher Forschung auf Ceylon in den Jahren 1884–1886*, III:4–6, (1893), samt E. Specks *Family Hunting Territories and Social Life of Various Algonkian bands of the Ottawa Valley*, (1915). Malmberg, 1980 s. 70–83.

⁶⁵ Edney, 1976 (1970), s. 190 f.; Malmberg, 1980 s. 7 ff. och 31 f. samt Edward Hall, 1966: *The Hidden Dimension*, N.Y., s. 17 f.

⁶⁶ Kopplingen är här framför allt till det hävdade territoriet, fågelns revir, och inte till fågelns utbredningsområde eller, för att tala i tidsgeografiska termer, individbana (i vilket fall kopplingen kanske snarare hade varit till variantbegreppet *territorium*).

⁶⁷ När Malmberg gör en populariserad presentation på svenska av *human territoriality*, ger han t.ex. skriften titeln *Räkna med revir*, Torsten Malmberg, 1983: *Räkna med revir*, Stockholm.

⁶⁸ Jfr Malmberg 1983, s. 22 f.

⁶⁹ Jfr t.ex. översiktsverken Bonnes & Secchiarioli, 1995, P. Bell et. al., 1996: *Environmental Psychology*, fjärde uppl., Fort Worth; Tony Cassidy, 1997: *Environmental Psychology*, Hove, East Sussex; samt Francis MacAndrew, 1993: *Environmental Psychology*, Pacific Grove.

gical Psychology (1936). Ett vidare intresse för rumsligt beteende samlades också av antropologen Edward Hall under begreppet *proxemics*. Proxemiken representerar "The Study of Man's Spatial Relations",⁷⁰ och behandlar människans uppfattning och bruk av rummet som ett kulturellt fenomen. Under 1970- och 80-talen skedde en mycket expansiv utveckling av forskningen kring människan och hennes förhållande till den fysiska miljön. Proxematik har, kanske inte minst inom miljöpsykologi och humanekologi, ibland använts som samlingsnamnet på ett slags löst forskningsprogram rörande människans rumsliga beteende och interaktioner, och omfattar bl.a. territorialitet, *crowding*, *personal space*, *privacy*, *home range* etc.⁷¹

Jag har under detta tema skiljt mellan, å ena sidan de historiskt sett ofta tidigare definitionerna, som poängterar *försvar och aktiv kontroll*, inte sällan med ett fokus på gränser och reciprocitet, samt, å andra sidan de senare som fokuserar på *känslomässiga kopplingar*, personifiering och identitet. Därtill skiljer jag ut *mikroterritorialitet* (*personal space*) som rör mobila territorier, samt slutligen *metaforisk territorialitet* som rör icke-materiella territorier.⁷²

TERRITORIALITET SOM FÖRSVAR OCH AKTIV KONTROLL

HALL (1959): The act of laying claim to and defending a territory is termed territoriality.⁷³

SOMMER (1966): an area controlled by an individual, family, or other face-to-face collectivity. The emphasis is on physical possession, actual or potential as well as defence.⁷⁴

LORENZ (1969): Territorial [behaviour is] the defence of a given area.⁷⁵

⁷⁰ Hall i Malmberg, 1980, s. 221 f.

⁷¹ Hall, 1966, s. 1; Young, 1989, s. 91 ff.; jfr Taylor, 1988, s. 97–105. Parentetiskt kan det nämnas att Lefebvre i *The Production of Space* föreslår 'the gestural' (i stället för proxematik) som ett intressant (men knappast uppföljt) begrepp för att ta sig an rummet och kroppens rörelse, Lefebvre, 1991 (1974), s. 212–18.

⁷² Territorialitet som beteende har blivit föremål för en rad olika sammanställningar och indelningar. Min indelning knyter an till ett antal tidigare indelningar utan att helt följa någon av dem – här kan särskilt nämnas Brown 1987, s. 507 som delar in sjutton av de mer kända definitionerna i två grupper, Taylor, 1988, s. 84 ff., presenterar fyra primära territoriella teman och Edney, 1976 (1970), s. 192 f., som presenterar tre. Se även t.ex. Bell et. al., 1996 och Malmberg, 1980.

⁷³ Edward Hall, 1959: *The Silent Language*, Garden City, N.Y., s. 187.

⁷⁴ Robert Sommer, 1982 (1966): "Territory", i *Humanscape*, red S. Kaplan & R. Kaplan, Ann Arbor, s. 268.

⁷⁵ Lorenz i Edney, 1976 (1970), s. 192.

PROHANSKY, ITTLESON & RIVLIN (1970): Territoriality in humans [is] defined as achieving and exerting control over a particular segment of space.⁷⁶

PASTALAN (1970): A territory is a delimited space which an individual or group uses and defends as an exclusive preserve. It involves psychological identification with the place, symbolized by attitudes of possessiveness and arrangements of objects in the area.⁷⁷

DYSON-HUDSON & SMITH (1978): We define a territory as an area occupied more or less exclusively by an individual or group by means of repulsion through overt defense or some form of communication.⁷⁸

De tidigaste beskrivningarna av mänsklig territorialitet var ofta starkt färgade av zoologin. Hos forskare som Konrad Lorenz och Robert Ardey var territoriet helt enkelt ett försvarat område.⁷⁹ Ardey etablerade uttrycket *det territoriella imperativet*, med sin bok med samma namn från 1966. I denna bok förfäktade Ardey åsikten att det låg i människans natur att hävda territorier. Uttrycket fick stort genomslag och stärkte också uppfattningen om territorialitet som en aggressiv och genetiskt nedärvd instinkt (Ardeys bok plockades t.ex. upp av Newman i nämnda *Defensible Space*). Det nya territorialitetsbegreppet blev t.o.m. en anledning att åter börja ta upp en mer föråldrad idé, nämligen att också betrakta krig som sprunget ur ett slags mänsklig territoriell instinkt.⁸⁰ Redan i slutet av 1960-talet framkom dock kritik mot en alltför nära zoologisk analogi (läs zoologisk homologi) och territorialitet som ett mer eller mindre aggressivt försvarsbeteende.⁸¹ En konsekvent linje där territorialitet betraktas som något slags inre drift, skulle ju i princip också frånta människan moraliskt ansvar för sina handlingar. Att betrakta territorialitet som blott och bart en instinkt började dessutom framstå som allt mer förlegat i takt med att den zoologiska forskningen började beskriva territorialitet hos djur efter ett slags adaptationsmodell, dvs. där det territoriella beteendet varierar i förhållande till miljömässiga

⁷⁶ Prohansky et. al i Edney, 1976 (1970), s. 193.

⁷⁷ Pastalan i Edney, 1976 (1970), s. 193.

⁷⁸ Dyson-Hudson & Smith i Brown, 1987, s. 507.

⁷⁹ Edney, 1976 (1970), s. 192.

⁸⁰ T.ex. hos Malmberg, 1980, s. 104 ff. För en kritik av detta se t.ex. J. M. G. van der Dennen, 1990: "The Origin and evolution of "primitive" warfare", i *Sociobiology and Conflict*, red. van der Dennen & Falger, London, särskilt s. 159 f.

⁸¹ Edney, 1976 (1970), s. 191 f.; Bonnes & Secchiaroli, 1995, s. 88. Malmberg hör till de som, utan att förespråka ett likställande mellan djurs och människors revirbeteende, menar att jämförelser är oundvikliga. De åtta punkter Edney nämner (på basis av Sundstrom och Altman) mot analogins nytta vederläggs samtliga av Malmberg, Malmberg, 1980, s. 52 f. (alla åtta punkter refereras också felaktigt i Malmberg, 1983, s. 17 ff. till Sundstrom och Altman vilka endast står för de första fem).

betingelser. Vissa djurarter kan också växla helt mellan en territoriell och en icketerritoriell strategi beroende på omständigheter. Ytterligare en faktor som anförts mot territorialitet som instinkt är att vissa arter kan uppvisa ett starkt territoriellt beteende, medan andra närbesläktade arter i princip saknar territoriella funktioner.⁸²

Debatten kring territorialitet som ett mer biologiskt fenomen har varit flitig genom åren, och förs till viss del fortfarande. Frågan är dock om det inte, åtminstone sedan början av 1970-talet, varit vanligast att se territorialitet som en kombination av genetiska förutsättningar och miljö. Kring 1970 ser man också tendenser till att tona ned betydelsen av ett aktivt försvar i definitionerna – här märks t.ex. Sommers definition 1969 respektive Pastalans 1970 (ovan). Försvar och kontroll är inte något som sker mekaniskt eller automatiskt utan beror också på mer komplicerade psykologiska och sociala funktioner. Sommer poängterar t.ex. en symbolisk eller förmedlad kommunikation som en betydligt viktigare faktor än aggressivt uppträdande när det gäller att markera ett territorium.⁸³ Pastalan antyder att territorialitet inte är någonting som bara rör rumsliga konflikter och gränsdragningar, utan också känslor av identifikation och sammanhang. Territoriet definierades dock fortfarande huvudsakligen som ett *aktivt* kontrollerat eller hävdad område vilket, om så behövdes, förvisso också kunde försvaras.

Territorialitet som försvarat område har också betonats inom antropologin. Vid sidan av Edward Halls tidiga arbeten kring proxemik och rumsanvändningens kulturella variationer och avståndsmekanismer, har territorialitet framför allt kommit att studeras inom sociobiologi (eller socioekologi som det också kommit att kallas). Territorialitet har här behandlats som ett slags *överlevnadsstrategi*. Socioekologin har traditionellt primärt utgått från ett darwinistiskt paradigm: vad är ett fördelaktigt beteende för överlevnad och reproduktion?⁸⁴ Det mänskliga sociala beteendet beskrivs här huvudsakligen utifrån en adaptations- eller anpassningsmodell. Hos forskare som t.ex. R. Dyson-Hudson och E. A. Smith har territorialitet kommit att betraktas som en överlevnads- eller organisationsstrategi (både hos männis-

⁸² Brown, 1987, s. 508, Bell et. al., 1996, se kanske särskilt Taylor, 1988 s. 44–49. Här finns också en längre diskussion om Ardeys och Malmbergs syn på territorialitet som instinkt, Jfr Malmberg 1994. Ett angreppssätt på det biologiska problemet har givits av den kognitiva psykologin, vilken studerar hur människan förenklar sin omgivning genom kategoriseringar: det är inte det territoriella beteendet som är genetiskt nedärvt, utan snarare vissa förutsättningar för kategoriseringar. Se Cassidy, 1997, s. 136.

⁸³ Sommer, 1982 (1966), s. 268.

⁸⁴ Sociobiologin har aldrig varit helt okontroversiell utan har kritiserats. Jfr Robert Layton, 1989: "Are sociobiology and social anthropology compatible? The significance of sociocultural resources in human evolution", *Comparative Socioecology, The Behavioural Ecology of Humans and other Mammals*, (ed.: V. Standen & R.A. Foley), Oxford, s. 437 f. och 449 ff.

kor och hos djur) där fördelar på mer eller mindre medvetet sätt vägs mot nackdelar. Eftersom människor formar grupper och samhällen spårar den socioekologiska forskningen territoriellt beteende hos grupper snarare än hos enskilda individer. Robert Layton sammanfattar i sin översikt *Antropologisk Teori* (1996) territorialitetsbegreppets användning inom socioekologin som försvar av ett område med *en* viktig resurs, t.ex. ett vattenhål i öknen, alternativt *alla* viktiga livsmedelsresurser, eller hindrandet av utanförstående personer att alls komma in.⁸⁵ Tim Ingold gör en liknande beskrivning av begreppet i *The Appropriation of Nature* (1986): territorialitet representerar en praktisk uppdelning av marken för livsmedelsproduktion för att förhindra konflikter och överexploatering. Ingold konstaterar emellertid också att territorialitet inom antropologisk forskning framför allt tillämpats i studier av jägar- och samlarkulturer, men t.ex. inte i studier av jordbrukskulturer. Ingold gör en distinktion mellan territorier och *tenure*. Territoriell indelning relaterar, enligt Ingold, till människor som objekt och kan i denna mening jämföras med territoriella fenomen inom djurvärlden – det territoriella har ett tydligt praktiskt syfte och måste markeras på ett tydligt sätt. Dessa markeringar eller gränsdragningar finns också i jordbrukssamhällets mer formella uppdelning av jorden. Mot detta ställer Ingold *tenures*, vilka i jägar- och samlarkulturer respektive jordbrukskulturer definieras av stigar och använda platser snarare än avsiktligt uppdragna gränser och markeringar. *Tenures* representerar ett slags social appropriation över tid, och de baserar sig på en mer personlig kommunikation.⁸⁶ Ingolds distinktion är intressant. Samtidigt är det värt att notera att de egenskaper som Ingold tillskriver *tenures* också är besläktade med de nya konnotationer som territoriebegreppet fick från och med 1970-talet, framför allt inom miljöpsykologin (och som i Ingolds mening därmed kan sägas blanda samman två olika fenomen).

TERRITORIALITET SOM KÄNSLA AV PLATSTILLHÖRIGHET

ALTMAN (1975): Territorial behavior is a self-other boundary regulation mechanism that involves personalization of or marking of a place or object and communication that it is 'owned' by a person or a group.⁸⁷

EDNEY (1976): Territoriality in humans is largely a passive affair/.../ defined by the criterion of continuous association of person or persons with specific place.⁸⁸

⁸⁵ Robert Layton, 1999 (1997): *Antropologisk teori*, Nora (*An introduction to Theory in Anthropology*), s. 197 ff.

⁸⁶ Tim Ingold, 1986: *The Appropriation of Nature*, Manchester, s. 130–164.

⁸⁷ Irwin, Altman, 1975: *The Environment and Social Behavior*, Monterey, s. 107.

⁸⁸ Edney i Brown, 1987, s. 507.

MALMBERG (1980): Human behavioural territoriality is primarily a phenomenon of ethological ecology with an instinctive nucleus, manifested as more or less exclusive spaces, to which individuals or groups of human beings are bound emotionally and which, for possible avoidance of others, are distinguished by means of limits, marks or other kinds of structured display, movements or aggressiveness.⁸⁹

TAYLOR (1988): Territorial functioning refers to an interlocked system of sentiments, cognitions and behaviors that are highly place specific, socially and culturally determined and maintaining, and that represents a class of person–place transactions concerned with issues of setting management, maintenance, legibility, and expressiveness.⁹⁰

BELL, ET. AL. (1996): For us, human territoriality can be viewed as a set of behaviours and cognitions a person or group exhibits, based on perceived ownership of physical space.⁹¹

Från början av 1970-talet är det möjligt att spåra en successiv nyorientering inom den mer psykologiskt orienterade territorialitetsforskningen. Denna nyorientering innebär att fokus flyttas från försvar, aktiv kontroll och besittning, till känslomässiga kopplingar och personifieringar av ett visst område (territoriet). Den som oftast brukar anföras som ledande för denna betydelseförändring är miljöpsykologen Irwin Altman, som tidigt påpekade att territorium också kan kommuniceras och markeras genom ett visst regelbundet bruk. Människor tar snabbt till sig konventioner. De kan många gånger ana följderna av sina handlingar och därför uppstår sällan något behov av att patrullera eller försvara territorier. En viss stol uppfattas t.ex. intuitivt som någons tillhörighet bara i kraft av upprepad användning.⁹² Människans minnesfunktion och förmåga att lära sig tecken är tillräckliga – det behövs oftast ingen tydlig och explicit sanktionering eller markering av territoriet. Altman lämnade i en rad tongivande definitioner betoningen av försvar för att primärt betrakta territorialitet som en personifiering och ett mer känslomässigt och passivt ägande, vilket ofta uppstår i bruket av ett visst rum eller objekt över tid.⁹³ Denna syn öppnade också för en ofta citerad (och elaborerad) tredelning av territorier på basis av deras psykologiska betydelse. Altman skiljer i *The Environment and Social Behavior* (1975) mellan *pri-*

⁸⁹ Malmberg, 1980, s. 10 f. Definitionen är litet besvärlig eftersom den tycks blanda samman rumsliga/materiella egenskaper som markeringar och gränser med beteenden som aggressivitet.

⁹⁰ Taylor, 1988, s. 6.

⁹¹ Bell et. al. 1996, s. 304.

⁹² Jfr t.ex. Irwin Altman & Martin Chemers, 1980: *Culture & Environment*, Monterey, kap. 6.

⁹³ Detta gäller framför allt Altmans definitioner från 1975 och senare.

mära, sekundära och offentliga territorier.⁹⁴ De primära territorierna är de psykologiskt sett mest centrala och kan t.ex. gälla det egna hemmet eller sovrummet. Territoriet kopplas framför allt till en individ och används under längre perioder. Sekundära territorier är mer tillgängliga för andra och representeras t.ex. av stamkrogar eller ungdomsgängets revir, medan offentliga territorier i princip etableras på mer offentliga platser, t.ex. på bussäten och parkbänkar. Det är framför allt i denna sista kategori som tydlig markering, aktiv kontroll och försvar blir centrala för ett territoriellt hävdande. Här kan man inte räkna med att *den andre* har minnen av platsen eller kan läsa mer subtila och lokalt etablerade betydelser. Altmans indelning utvidgar alltså den äldre synen på territorialitet som försvar genom att tydligare fokusera på mer psykologiska aspekter. Altmans forskning har fått ett stort genomslag, och hans definitioner och indelning hör till de flitigast citerade inom beteendevetenskapliga territorialitetsstudier och samlingsverk.⁹⁵

Med synen på territorialitet som ett slags personifiering av ett avgränsat område följer också ett bredare och mer differentierat studium av territoriella fenomen. Brown samt Bonnes och Secchiaroli beskriver detta som att ett etologisk och biologiskt angreppssätt allt mer ersätts av ett mer socialt eller kulturellt.⁹⁶ Förutom en alltför tydlig zoologisk homologi, vilken uppfattas som reduktionistisk och fruktlös av de flesta, har ett flertal forskare pekat på behovet av att bryta sig loss från ensidiga empiriska studier av intrång och försvar – det finns en tendens att studera beteende och fysiska markörer som ett enkelt orsak/verkan-förhållande. Denna mer behavioristiska metod söker finna lagmässiga samband mellan yttre påverkan och reaktion. Människans beteende är dock både mer subtilt och flexibelt än djurens. Därför förefaller ett vidgat studium av territorialitet, med utgångspunkt i mer komplexa sociala och psykologiska processer, vara mer fruktbart.⁹⁷ Detta kan å ena sidan gälla sociala interaktioner och sociala gränsdragningar, dvs. hur territoriella aspekter kopplas till sociala relationer, roller och status. Å andra sidan kan det röra sig om hur man läser, tolkar eller gör mer känslomässiga kopplingar

⁹⁴ Altman & Chemers, 1980, s. 128 ff. Indelningen påminner om Lymans och Scotts (1967), som dock i något lägre grad fått efterföljare (ett undantag är dock Mats Lieberg, 1992: *Att ta staden i besittning*, Lund).

⁹⁵ När Bell et. al. i *Environmental Psychology* (1996) vinnlägger sig om att försöka åstadkomma ett slags mainstream-definition för miljöpsykologiska sammanhang utgår de just från Altmans definitioner och beskriver territorialitet i termer av "a perceived ownership", Bell et. al., 1996, s. 304.

⁹⁶ Undantaget är Malmberg som på ett flertal ställen förfäktar en zoologisk analogi och betonar territorialitet som ett biologiskt rotat fenomen. Malmberg, 1980, 1983 resp. 1994. Malmberg representerar dock en mer komplex syn på territorialitet än de tidigare.

⁹⁷ Bonnes & Secchiaroli, 1996, s. 89 f. Liknande åsikter framförs också av Brown. Mycket av dessa varningar och förändringar är inte nya utan kan ses som ett eko från Edney. Jfr Edney, 1976 (1970), s. 197.

till territorier, dvs. hur man knyter rum och objekt till sin identitet och de psykologiska fördelar som detta kan innebära.

Om identitet tidigare betraktades som en sekundär territoriell aspekt, (t.ex. hos Pastalan),⁹⁸ har identitet kanske allt mer kommit att bli en av de viktigaste aspekterna av territorialitet.⁹⁹ En känsla av personifiering och känslomässig tillhörighet innebär också ofta en identifikation med en viss plats. Mer omfattande forskning kring känslomässiga och existentiella förhållanden till rummet och tingen har dock, som nämnts, snarare bedrivits utifrån platsbegreppet och en fenomenologisk tradition. Här märks bl.a. tänkare som Martin Heidegger, Gaston Bachelard, Yi-Fu Tuan, Edward Relph och i Sverige t.ex. Johan Asplund.¹⁰⁰

Den nya fokuseringen medför som nämnts också en utvidgning av begreppet. Denna utvidgning förespråkas bl.a. av Brown,¹⁰¹ men har också stött på mothugg. Ett exempel på det senare återfinns i miljöpsykologen Robert Taylors *Human Territorial Functioning* (1988). Taylor ser människans territoriella funktioner som ett arv från en lång evolutionär utveckling. Taylor beaktar därför också enbart de territoriella funktioner som i ett längre historiskt perspektiv haft någon betydelse för vår överlevnad. Detta innebär att territorialitetsbegreppet får en relativt begränsad betydelse. Taylor har en arbetsdefinition på territorialitetsbegreppet (ovan). Med utgångspunkt i diverse empiriska och historiska undersökningar samt en diskussion om zoologisk territorialitet, utvecklar han sedan sin evolutionistiska syn på territoriella funktioner. Dessa är icke artbestämda, framför allt kopplade till små grupper samt knutna till en rumslig utsträckning. Territorialitet är ett beteende som uppvisas av individer eller små grupper i en social kontext och beror på kommunikation ansikte till ansikte. Den territoriella funktionen påverkas av vissa genetiska förutsättningar men är samtidigt platsspecifik, och beror på omgivningens konkreta förutsättningar – den territoriella funktionen uppträder där och när den behövs, ofta på ett mer eller mindre omedvetet sätt. Taylor är noga med att inte låta territorialitetsbegreppet omfatta större områden eller större sociala grupper: ”to apply it to larger social

⁹⁸ Betoningen av att territorialitet främst rör frågor om identitet påpekades redan under 1960-talet av bl.a. Amos Rapoport och kulturanthropologen Ina-Maria Greverus. Soja nämner en känsla av spatial identitet som en av de viktigare aspekterna av territorialitet (Soja, 1971), Malmberg nämner identitet, privathet och säkerhet som tre psykologiska behov med tydlig koppling till territorialitet, Malmberg, 1980, s. 234–242.

⁹⁹ Jfr Brown, 1987.

¹⁰⁰ Jfr Brown, 1987, s. 519 ff. som också framhåller territorialitet och territorium som mycket forskningsbara begrepp i detta sammanhang. Begreppet *place* har f.ö. också använts och approprierats inom miljöpsykologin t.ex. i begreppet *place attachment*. Se t.ex. R. Gifford, 1997 (1987): *Environmental Psychology*, Boston, s. 225.

¹⁰¹ Brown, 1987, t.ex. s. 526 f.

entities or more extensive, spatial domains is to take the concept beyond its focus of convenience.”¹⁰² Taylors territorialitetsmodell är i hög grad specifik och diskvalificerar ett flertal tidigare användningar, också inom denna grupp, som alltför omfattande.¹⁰³ Taylor föreslår här i stället andra kompletterande begrepp som t.ex. *attachment to place*, *home range*, *jurisdiction* och *personal space*.

MIKRO-TERRITORIALITET (*PERSONAL SPACE*)

SOMMER (1969): an area with an invisible boundary surrounding a person's body into which intruders may not come.¹⁰⁴

BELL ET. AL. (1996): Personal space is an invisible, portable boundary which regulates how closely we interact with each others.¹⁰⁵

Territorialitet som en känsla av platstillhörighet innebär en förskjutning av begreppets fokus. Det territoriella beteendet lyfts fram i de flesta definitioner, medan det konkreta och markerade territoriet alltmer blir till ett slags restprodukt. I och med att territorialitet i det närmaste enbart beskrivs som ett beteende blir kopplingen till något slags utpekbart territorium också lösare. Steget är därför heller inte långt till att enbart studera det territoriella beteendet också där något entydigt eller tydligt utpekbart territorium saknas. Parallellt med *human territoriality* utvecklades således också begreppet *personal space*. De bägge begreppen har beskrivits som ”interpersonal boundary regulation mechanisms”,¹⁰⁶ och har delvis också kommit att sammanflätas. *Personal space* kan enkelt beskrivas som ett slags personlig mobil, hävdad luftbubbla runt en person, och representerar ett *territoriellt beteende* vilket kan kopplas till kroppen som ett territorium, men som beroende på situationen också sträcker sig olika långt utanför kroppen. Begreppet *personal space* är fortfarande den mest vedertagna benämningen av fenomenet. Begreppet har dock ifrågasatts eftersom hävdandets art och territoriets utsträckning är helt beroende av social interaktion. Beteendet förutsätter minst två personer där lämpligt avstånd beror på såväl personerna som kontext, avsikt, kultur, plats och miljö. Beteendet är således mer dynamiskt än vad bilden av en statisk luftbubbla gör gällande. Goffman diskuterar i *Behaviour in Public Places* (1963) fenomenet som *spacing*, eller ett slags ”line

¹⁰² Taylor, 1988, s. 314.

¹⁰³ Explicit t.ex. Ardey och Malmberg ”[they] expand the concept to so many different levels that it becomes, in practical terms, useless”, Taylor, 1988, s. 48.

¹⁰⁴ Sommer i Altman & Chemers, 1980, s. 102.

¹⁰⁵ Bell et. al, 1996 s. 303.

¹⁰⁶ Ibid.

of talk” territorier.¹⁰⁷ Sociologerna Lyman och Scott har beskrivit fenomenet i termer av *interaktionsterritorier*. Även kontrollen av materiella territorier beror emellertid på interaktioner, varför jag föredrar psykologen Rivano-Fischers relativt enkla begrepp *mikroterritorialitet*.¹⁰⁸

Oftast skiljer man mikroterritorialitet från territorialitet, genom att det senare kopplas till ett mer stabilt, avläsbart geografiskt område som det är möjligt att återvända till.¹⁰⁹ Mikroterritoriet är betydligt flyktigare, och kan liknas vid det dramaturgiska, medan territorialitet snarare beskriver ett beteende kopplat till en viss scenografi eller rekvisita.¹¹⁰ Mikroterritorialitet kan t.ex. användas för att studera frågor om hur avstånd upprätthålls och rummet tas i anspråk för en diskussion. Hur markerar man för en nytilkommen att denne är välkommen/ovälkommen att delta i diskussionen? I detta sammanhang handlar det mikroterritoriella hävdandet om ett slags *group space* snarare än *personal space*. Att mitt i en folksamling ta upp och prata i sin mobiltelefon är ett annat exempel på hur man kan skapa eller förändra ett slags mikroterritorium. Detta mikroterritorium följer med bäraren av telefonen. Gränsen mellan territorialitet och mikroterritorialitet är inte absolut utan kan bli flytande t.ex. då rummet markeras av vad Hall kallar semi-fixerade ting, dvs. då stolar etc. används för att markera avstånd eller rumslig tillhörighet.¹¹¹

METAFORISK TERRITORIALITET

Territorialitet som beteende kan kopplas till en rad fenomen också vid sidan av mer stationära eller mobila rumsliga utsträckningar. Irwin Altman expanderar i en studie 1970 begreppet territorialitet till att inte bara omfatta en rumslig utsträckning eller ett materiellt objekt utan också idéer.¹¹² Goffman inberäknar *information preserves* som territorier i *Relations in Public* (1971).¹¹³ Bakkers och Bakker-Rabdaus definition av territorialitet från 1973 betonar:

¹⁰⁷ Erving Goffman, 1963: *Behavior in Public Places*, New York, s. 161 ff. En vidare utveckling finns i Erving Goffman, 1971: *Relations in Public*, New York. Goffman behandlar där territorialitetsbegreppet som ett mer generellt *concept of claims* och tar upp exempel på territoriellt hävdande som *conversation preserves*, *personal space*, *use space*, *the turn & the sheath* vilka kan ses som olika mikroterritoriella varianter. Goffman, 1971, s. 28–61.

¹⁰⁸ Rivano-Fischer, 1988. Soja använder också begreppet i förbigående i Soja, 1970.

¹⁰⁹ Jfr t.ex. Bell et. al., 1996, Young, 1989.

¹¹⁰ Kopplingar mellan territorialitet och mikroterritorialitet, mellan scenografi och dramaturgi kan t.ex. belysas av Goffmans begrepp *front stage* och *back stage*. Goffman, 1959: *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York.

¹¹¹ Hall, 1966, s. 96 ff.

¹¹² Se Edney, 1976 (1970), s. 193.

¹¹³ Goffman, 1971, s. 38 ff.

the object of ownership, be it a stretch of land, a particular object, an idea, or anything else that holds an individual's fancy to such a degree that he seeks to own it.¹¹⁴

Begreppet territorialitet har alltså, vid sidan av rum eller områden, också använts för att beteckna hävdandet av mer abstrakta ting. Ett typiskt exempel på detta är t.ex. hävdandet av ett visst ansvars- eller kompetensområde.¹¹⁵ I de fall det territoriella beteendet kopplas till något som inte har en konkret rumslig utsträckning, handlar det om en icke-materiell eller *metaforisk territorialitet*. Hävdandet av ett visst kompetensområde tar sig förvisso också ofta territoriella uttryck, det kan t.ex. vara kopplat till ett visst platsanspråk eller till tillgången på särskilda redskap.

TERRITORIALITET SOM ETT SAMHÄLLSFENOMEN

Omfattande forskning under 1960- och 70-talen medförde att territorialitetsbegreppet framför allt kom att förknippas med mer beteendeanalytiska ansatser. Den nya användningens genomslagskraft visas inte minst av hur forskare utanför de beteendevetenskapliga ämnena tagit sig an begreppet. Ett exempel står att finna i kommunikationsteoretikern Anthony Wildens *System and Structure* (1977), där Wilden utan större tvekan likställer ett territorium med ett zoologiskt revir:

A 'territory' corresponds in no sense to 'property', but rather to maintenance of the necessary ecological space to regulate such things as the genetic pool and the food supply.¹¹⁶

Arkitekturteoretikern Bill Hillier beskriver i *Space is the Machine* (1996) territorier som:

space exterior to the individual insofar as it is constructed and interpreted through drives emanating from inside the individual.¹¹⁷

Den politiska användningen av begreppet som nation eller administrativt område har också ifrågasatts mer direkt. Psykologen P. Roos skiljer i en uppsats 1968 mellan territorialitet (som exklusion och ägande) och *jurisdiktion* (som enbart exklusion). Roos distinktion är förvisso klargörande och gör det möjligt att skilja tillfälligt hävdade områden som t.ex. upprättas av en TV-reparatör i någons hem, från mer permanent hävdade territorier, som

¹¹⁴ Bakker & Bakker-Rab dau i Brown, 1987, s. 507. Jfr Taylor, 1988, s. 85.

¹¹⁵ Se t.ex. Leif Berggren, 1986: *Non-physical Territoriality in Health Care Organizations*, Göteborg.

¹¹⁶ Anthony Wilden, 1977: *System and Structure*, London, s. 159.

¹¹⁷ Hillier, 1996, s. 387.

t.ex. det egna hemmet.¹¹⁸ Roos distinktion kan emellertid också ses som en yttring av hur den beteendevetenskapliga forskningen nästan lyckades patentera territorialitetsbegreppet. Att, som Roos, definiera bort rumslika ianspråktaganden som inte kombineras med ett ägande, går stick i stäv med många mer samhällsanalytiska begreppsanvändningar. En stor del av den territoriella diskussionen inom den samhällsvetenskapliga forskningen har inriktat sig på hur territoriet kontrolleras, administreras, efterhålls, sanktioneras etc., och snarare definierat territorialitet utifrån ett aktivt handlande än utifrån ägande. Det är kanske nyttigt att här påminna sig om begreppets etymologi. Territorium användes, som nämnts, ursprungligen för att beskriva ett mer politiskt fenomen. Begreppet lånades sedan för att beteckna en fågels *nation* eller *omland*. Det som började som en analogi blev med tiden ett starkt och autonomt zoologiskt begrepp. Så starkt att mycket av den senare beteendevetenskapliga forskningen kring *human territoriality* faktiskt vittnar om svårigheter med att bryta sig loss från beledsagande zoologiska attribut. Det finns t.o.m. de som ansett begreppet så infekterat av biologiska konnotationer att det bästa vore att helt avfärda territorialitet som beskrivning av ett mänskligt fenomen.¹¹⁹ Territorialitetsbegreppets biologiska konnotationer har i vissa fall också visat sig vara besvärliga för dem som fokuserar på en mer abstrakt, politisk användning av begreppet. Geografen Edvard Soja beskriver i *Postmodern Geographies* (1989) hur hans studier kring territorialitet mot slutet av 1960-talet i mångt och mycket kom att drivas i ett slags försvarsposition gentemot en biologisk och beteendevetenskaplig diskurs.¹²⁰

Territorialitet har dock (parallellt med en beteendevetenskaplig användning) också behandlats som ett mer samhälleligt eller politiskt begrepp.¹²¹ Denna användning knyter endast i undantagsfall an till etologi. Snarare går den att relatera till den latinska ursprungsbetydelsen av begreppet, dvs. territoriet som en stat eller en stads inflyelseområde. I stället för beteende är det samhället med dess olika sociala, politiska och ekonomiska mekanismer som står i fokus. Territoriet betraktas som en samhällsytring, ett planeringsinstrument eller området för en viss social kultur. Ett eventuellt biologiskt ursprung blir i dessa studier snarast en bisak. Den absoluta majoriteten av territoriella indelningar och hävdanden anförs här som huvudsakligen so-

¹¹⁸ Philip Roos, 1968: "Jurisdiction: An Ecological Concept", *Human Relations*, XXI/1968. Jfr Taylor, 1988, och Rapoport, 1994. Jfr även Brown som menar att ett legalt ägande av ett visst område inte är territoriellt om det inte också innebär en känsla av ägande, Brown, 1987, s. 513.

¹¹⁹ Jfr Brown, 1987, s. 510.

¹²⁰ Eftersom "the then prevailing view of territoriality was filled with bioethological imperatives which obscured any social-political interpretation", Soja, 1989, s. 150, n.9.

¹²¹ Om territoriebegreppets historia i politisk teori, se t.ex. Gottman, 1975.

cialt konstruerade, alternativt *enbart* socialt konstruerade.¹²² Ett slags övergripande tema för detta bruk har också ofta varit att utgå från territorialitet som ett slags medveten strategi eller *maktmetod* (att t.ex. ställa mot ett mer instinktivt eller undermedvetet beteende). Detta hindrar sällan själva definitionerna från att också kunna användas för mer beteendeorienterade studier, men sätter fokus på det mer aktivt handlingsorienterade. Det går bl.a. att finna exempel på sådana breda definitioner i de försök till mer deskriptiva, neutrala definitioner som ges av olika samhällsvetenskapliga lexikon. Dessa definitioner söker rymma hela det territoriella spannet samtidigt som de framhåller territorialitet som just metod och social konstruktion. Johnston beskriver i *The Social Science Encyclopedia* (1996), territorialitet som "a strategy which uses bounded space in the exercise of power and influence".¹²³ Denna maktutövning kan dock utgöras av allt från en student vid sin läsplats till en statsapparat. Smiths definition i *The Dictionary of Human Geography* (1986) påminner om Johnstons.¹²⁴ Men Smith beskriver också hur territorialitet bottnar i *socialt producerade* behov av försvar och identitet samt hur det territoriella spänner över hela skalan från "urban gangs and their turf, through patterns of territorial regionalism, to the compartmentalization of the world into system of states."¹²⁵

Studier av territorialitet som samhällsfenomen har framför allt bedrivits inom politisk geografi, statsvetenskap, kulturgeografi och sociologi. Det är här möjligt att särskilja två undergrupper. Den första undergruppen representerar territorialitet som *administrativ organisation* och kontroll, t.ex. en rumslig implementering av administrativ och politisk planering. Territoriet är här framför allt ett tydligt och mer officiellt försök att etablera vad som är rätt och riktigt för ett visst område. Territorialitet blir ett slags uppifrån-och-ned etablering av vissa funktioner. Den andra undergruppen representerar territorialitet som en *social gemenskap och lokal kultur* knuten till ett visst område. Detta representerar relationen mellan ett visst territorium och en viss social grupp eller en viss uppsättning kulturella praktiker. Både en tydlig social gemenskap och en uppsättning gemensamma praktiker kan ses som resultatet av ett visst handlingsmönster. Det vill säga territoriets funktioner

¹²² T.ex. David M. Smith, 1990: "Introduction: the sharing and dividing of geographical space", i *Shared Space: Divided Space, Essays on Conflict and Territorial Organization* (red. M. Chisholm & D. Smith), London 1990, jfr även Sack, 1986, s. 1 f.

¹²³ Ron Johnston, 1996: "Territoriality", i *The Social Science Encyclopedia*, (red. A. & J. Kuper), London & New York, s. 871.

¹²⁴ "The attempt by an individual or group to influence or establish control over a clearly demarcated territory which is made distinctive and considered at least partly exclusive by its inhabitants or those who define its bounds", Smith i Ron Johnston, 1995: "Territoriality and the state", *Geography, History and Social Sciences* (red. Georges Benko & Ulf Strohmayer), Dordrecht, s. 213.

¹²⁵ I Johnston, 1995, s. 214. Jfr t.ex. även Agnew, 2000, s. 823 f.

etableras på plats, i ett slags vardagligt handlande, inte av någon formellt auktoriserad och distanserad administration.¹²⁶

Det bör kanske tilläggas att det också inom samhällsvetenskapliga studier förekommer forskning kring ett slags metaforisk territorialitet. Denna forskning sorterar dock i allmänhet under andra begrepp. Ett exempel på detta är Pierre Bourdieus *fältteori*, vilken i en mening också skulle kunna betraktas som en samhällsteori kring icke-materiell eller metaforisk territorialitet.¹²⁷

TERRITORIALITET SOM ADMINISTRATIV ORGANISATION OCH KONTROLL

SOJA (1971): a behavioural phenomenon associated with the organization of space into spheres of influence or clearly demarcated territories which are made distinctive and considered at least partially exclusive by their occupants or definers.¹²⁸

GOTTMAN (1973): Territory is a portion of geographical space that coincides with the spatial extent of a government's jurisdiction.¹²⁹

FOUCAULT (1980): Territory is first of all a juridico-political one: the area controlled by a certain power.¹³⁰

SACK (1986): In this book territoriality will be defined as the attempt by an individual or group to affect, influence, or control people, phenomena, and relationships, by delimiting and asserting control over a geographic area. This area will be called territory.¹³¹

HÄKLI (1994): territoriality which objectivates people is exclusively a phenomenon of more 'developed' societies which are formally administered.¹³²

¹²⁶ Den territoriella kontrollen skulle kanske i första undergruppen kunna liknas vid relationerna i ett *Gesellschaft*, medan den andra kan liknas vid de relationer som kännetecknar *Gemeinschaft*. Jfr Østerbergs diskussion av Tönnies begrepp i Dag Østerberg, 1991 (1991): *Sociologins nyckelbegrepp och deras ursprung*, andra reviderade utgåvan, Göteborg (*Sociologiens nøkkelbegreper og deres opprinnelse*), s. 17 ff. Indelningen skulle kanske också kunna diskuteras utifrån Certeaus begrepp strategi och taktik, Michel de Certeau, 1988 (1980): *The Practice of Everyday Life*, Los Angeles & London (*Arts de faire*).

¹²⁷ Se framför allt Pierre Bourdieu, 1989 (1979): *Distinction*, Cambridge Mass. (*La Distinction*). Bland andra diskussioner som närmar sig en mer metaforisk territorialitet ur ett sociologiskt/socialpsykologiskt perspektiv (och visar hur sådana territoriella konflikter kan ta sig uttryck) märks t.ex. Johan Asplunds diskussioner om Girard och mimetisk rivalitet i Johan Asplund, 1989: *Rivaler och syndabockar*, Göteborg.

¹²⁸ Soja, 1971, s. 19.

¹²⁹ Gottman, 1975 s. 29.

¹³⁰ Michel Foucault, 1980: *Power/Knowledge*, New York, s. 68.

¹³¹ Sack, 1986, s. 19.

¹³² Jouni Häkli, 1994: *Territoriality and the rise of the modern state*, Fennia 172:1, Helsinki, s. 33.

Fernand Braudel har påpekat att stater tenderar att agera som individer – båda markerar och hävdar territorium.¹³³ Mer direkta hävdanden av ett område inom ramen för t.ex. jägarsamhället har på sätt och vis sin parallell i den moderna statens mer indirekta hävdande och formella kontroll. De territoriella funktionerna har emellertid abstraherats, territoriet är inte längre *någons* eller *någras* utan *någots*. Ansiktet har ersatts av ett regelsystem. Territoriet hävdas inte på ett mer personligt plan av en individ eller social grupp. Det krävs heller ingen känslomässig koppling till territoriet. Snarare representerar detta fenomen ett slags administrativ territoriell indelning för att söka åstadkomma vissa funktioner. Territoriet blir då ett medel för att göra en viss maktrelation eller kontroll *opersonlig*. Kontrollfunktionen delegeras till ett territorium. Kontrollen kan utövas både genom ägande och skilt från ägande, t.ex. genom juridisk eller politisk makt. I stället för försvar, kroppslig besittning eller hävdande handlar det om kontroll sanktionerad av lagar, regler och konventioner. Administrativa territorier finns över hela skalan, från tomtgränser och servitut till nationsgränser. Territorialitet i betydelsen administrativ rumslig organisation sammanfaller till stora delar med begreppet *domän*.¹³⁴

De forskare som intresserar sig för dessa territoriella aspekter har inte alltid uteslutit personligt hävdade territorier i sina definitioner. Det är snarare i bruket som territorialitetsbegreppet får en mer specifik administrativ betydelse. Ett exempel på detta är Edvard Soja, som i *The Political Organization of Space* (1971) ger en ofta citerad definition (se ovan). Definitionen utgår från territorialitet som ett beteende, men ställer inte krav på besittning eller en känsla av ägande och därmed kan territorialitet lämna det personliga planet. Soja skiljer också mellan en individuell och en samhällelig nivå för att diskutera kopplingarna däremellan. Syftet med hans studie är att utforska "*ways in which space and human interaction in space are structured to fulfill political functions*".¹³⁵ Med olika nordamerikanska exempel på politiska och administrativa indelningar av rummet, fokuserar Soja primärt på den samhälleliga nivån. I *Postmodern Geographies* förefaller Soja helt ha

¹³³ Braudel, 1990, s. 311.

¹³⁴ T.ex. Karin Book & Lena Eskilsson, 2001: *Stadens struktur, varför och hur?*, Lund, s. 212 ff. Domän beskrivs här som ett rum över vilken en aktör har kontroll, och kan gälla allt från en uppdelning av bostaden mellan familjemedlemmar till fastigheter, kommuner och stater. Domän har kanske sin mest etablerade betydelse inom tidsgeografin där det används för att beteckna de olika avgränsade områden för interaktion genom vilka individbanorna rör sig. Begreppet är besläktat med Giddens begrepp regionalisering, Anthony Giddens, 1999 (1984): *The Constitution of Society*, Cambridge, s. 115 f. För paralleller mellan territorium och domän, jfr t.ex. även Hägerstrand om domäner och territoriell kompetens i Torsten Hägerstrand, 1988, "Krafter som format det svenska kulturlandskapet", i *Mark & Vatten 2010*, Ds 1988:35, Stockholm, s. 18 f.

¹³⁵ Soja, 1971, s. 1.

lämnat territorialitet som ett individ- och beteendeorienterat fenomen, då han associerar begreppet till "sovereignty, property, discipline, surveillance, and jurisdiction."¹³⁶

Den kanske mest omfattande, samhälleligt och administrativt orienterade territorialitetsteorin presenteras av kulturgeografen Robert David Sack i *Human Territoriality* (1986). Sack ger där vad som kommit att bli en av de mest citerade definitionerna av begreppet (ovan). Sack definierar territorialitet som strategier för att nå kontroll eller inflytande över fenomen, förhållanden eller individer. Ett territorium kräver att tillträde till en viss avgränsning kontrolleras för att påverka ett beteende. Detta innebär klassifikation av ett område (territorium) och försök att kontrollera interaktioner över områdets gränser (t.ex. tillgänglighet till området eller saker inom området, alternativt kontroll av personer inom området och deras tillgänglighet till saker utanför området). Territoriet är ett *medel* för denna kontroll eller inflytande.¹³⁷ Sacks definition är mycket generell och används inte bara för att beskriva kontroll av samhälleliga funktioner utan också av sociala funktioner i den mindre skalan – som t.ex. föräldrarnas kontroll av köket. Han begränsar dock tolkningsmöjligheterna genom ett tydligt avståndstagande från territorialitet som primärt ett biologiskt eller psykologiskt fenomen. Mänskliga territoriella strategier tillkommer, enligt Sack, till följd av mer abstrakta och överlagda skäl än instinkt eller personligt behov. De skiljer sig därför också från zoologisk territorialitet. De definitioner som alltför snävt fokuserat på psykologiska aspekter har, enligt Sack, medfört att viktigare samhälleliga aspekter ofta lämnats därhän.¹³⁸ Också i köksexemplet kan Sacks territorialitet ses som en mer auktoritär strategi att etablera det officiellt riktiga för ett visst territorium. Sacks mer historiska exempel används framför allt för att behandla det territoriella ur ett politiskt och samhälleligt perspektiv. Sack inleder sin historiska del med en behandling av den territoriella strategins ursprung i tidigare kulturer. Han fortsätter därefter med en rad ämnen som t.ex. den romersk-katolska kyrkans indelningar av kyrkorummet och världen, utvecklingen av USA:s territoriella struktur samt arbetsplatsens rumsliga uppstyckning och effektivisering i samband med industrialisering och arbetsfördelning.

Även om definitionen är bred, så är Sacks vilja är otvetydig. Själva titeln på Sacks arbete kan dock ses som ett slags forskningspolitiskt tilltag vilket lämnar utrymme för viss förvirring. *Human territoriality* är nämligen också

¹³⁶ Edward Soja, 1989: *Postmodern Geographies, The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London & New York, s. 150.

¹³⁷ Sack, 1986, s. 21 f.

¹³⁸ Sack, 1986, s. 1 f. o. 23 f.

titeln på ett otal artiklar och skrifter – alla skrivna utifrån ett mer beteendevetenskapligt angreppssätt på begreppet. Sacks titelsättning kan alltså i så motto ses som ett slags territoriell strategi, ett medvetet återerövrande av förlorat territorium.¹³⁹ Sacks definition motsäger samtidigt inte en mer beteendevetenskaplig användning. Själva definitionen har faktiskt också kommit till användning i sammanhang som uttryckligen skiljer sig från Sacks, däribland flera miljöpsykologiska sammanfattningar av begreppet. Mac Andrew använder t.o.m. Sacks definition som huvuddefinition i sin genomgång av territorialitet som ett miljöpsykologiskt forskningsområde.¹⁴⁰ Detta illustrerar hur definitioner griper in i varandra och kan komma att användas för att peka på skilda fenomen.

Sack och Soja har huvudsakligen koncentrerat sig på olika former av formella och officiellt sanktionerade territorier. Deras definitioner motsäger emellertid inte territorier som något vilket hävdas ansikte mot ansikte, t.ex. mellan förälder och barn, eller mellan mindre stammar och småsamhällen. Andra forskare har gått längre och helt avfärdat territorialitet som något vilket hävdas ansikte mot ansikte. Territoriet är ett officiellt sanktionerat och reglerat område. Särskilt vanlig är kanske denna begreppsanvändning inom politisk geografi. Territorier utgörs i dessa fall av ett område med en mer eller mindre självständig officiell och politisk beslutsmyndighet. Typexemplet är förstås nationalstaten, för vilken territoriet också ofta ses som ett nödvändigt prerrequisit. I denna mening kan man tala om ett slags geopolitisk territorialitet redan under antiken i det att man resonerade kring territoriella strategier. Platon och Aristoteles förespråkade t.ex. en isolationistisk respektive kosmopolitisk territoriell strategi (varav den senare delvis också implementerades av Aristoteles elev Alexander den store).¹⁴¹ En av de mer kända diskussionerna kring territorialitet i ett mer geopolitiskt avseende förs av geografen Jean Gottman. Gottman betraktar territoriet som "the spatial arena of the political system developed within a national state",¹⁴² och har bl.a. studerat statsterritoriet och dess förhållande till olika subkulturer och symboler. Gottman behandlar begreppet som en tämligen oproblematiserad och exklusivt politisk term – i boken *The Significance of Territory* (1973) kommenteras en icke-politisk förståelse av begreppet med mindre än en halv fotnot.¹⁴³

¹³⁹ Ett klagomål till Sack om titeln har också framförts av Torsten Malmberg (uppgift från samtal med Malmberg, dec. 1999).

¹⁴⁰ Mac Andrew, 1993, s. 122, märk även Rapoporters annektering av Sacks definition i Rapoport, 1994.

¹⁴¹ Gottman, 1975.

¹⁴² Gottman, 1975, s. 29

¹⁴³ Gottman, 1973, s. 1.

Den finske geografen Jouni Häkli för en omfattande och betydligt mer polemisk diskussion kring territorialitetsbegreppet i *Territoriality and the Rise of the Modern State* (1994). Häkli anser att Sacks territorialitetsteori är allt för universell – den skär urskiljningslöst genom hela historien och spänner över alla gränsskapande sociala aktiviteter.¹⁴⁴ Sack skiljer, enligt Häkli, inte mellan "the idea of 'rights' to the land (subsistence) and the idea of using territoriality in a more instrumental manner (administration)".¹⁴⁵ Precis som Ingold vill Häkli alltså etablera en distinktion mellan *tenures* och territorialitet. Territorialitet behandlar personer som objekt snarare än subjekt och representerar en hierarkisk kommunikation snarare än en reciprok. Territorialitet kräver också, enligt Häkli, en mer formell administration (i dessa avseenden skiljer sig Häklis uppfattning alltså från Ingolds). Häklis utgångspunkt är att se territorialitet som ett *resultat* av en administrativ maktutövning. Häkli motsätter sig också en på förhand given definition av begreppet:

I do not want to first abstract the phenomenon of territoriality and afterwards render it specific by contextualisation/.../the definition of territoriality must follow the "cultural logic" of the historical context rather than the "internal logic" of territoriality.¹⁴⁶

Häkli vill inte a priori göra någon mer omfattande definition, utan väljer en mer empirisk metod för att reducera begreppets betydelser.¹⁴⁷ Häkli undersöker när territorialitet blir tydlig i en viss historisk och geografisk kontext. Snarare än att slå fast något som antingen territoriellt eller icke-territoriellt behandlar Häkli olika grader av territoriell intensitet – när börjar de territoriella aspekterna bli tydliga i en viss kontext och hur yttrar de sig. Häkli finner primärt två aspekter som kan sägas konstituera en territoriell intensitet. Dessa är dels en stark och auktoritär administrativ kontroll inom ett visst definierat område (*system integration*), dels regler och konventioner som formaliserar kulturen och standardiserar områdets identitet (*national integration*). De territoriella aspekterna intensifieras av:

¹⁴⁴ Det finns här en parallell till Rapoport som i princip ordagrant (och utan att direkt ange källa) använder Sacks territorialitetsdefinition som definition för det mycket bredare begreppet *spatial organization*, Rapoport, 1994, s. 489.

¹⁴⁵ Häkli, 1994, s. 32. Den förra av dessa båda jämför Häkli med Ingolds *tenures*.

¹⁴⁶ Häkli, 1994 s. 31.

¹⁴⁷ Häkli, 1994, s. 31 ff. Häklis ambition att utifrån ett slags empirisk horisont reducera territorialitetsbegreppets betydelser kan (förutom Ingold, 1986) jämföras med Taylor, 1988. Taylors reduktion kan dock ses som närmast motsatt Häklis, då Taylor bl.a. reducerar bort all form av indirekt eller administrativt territoriellt hävdande.

horizontalisation of administration through the consolidation of administrative power, and homogenisation of space, through changes in what can be called the 'popular sphere'.¹⁴⁸

När den administrativa makten i sin utbredning och omfattning sammanfaller med ett, avseende regler och konventioner, mer homogent område, är det också möjligt att tala om en mer effektiv territorialitet. Detta inträffar historiskt samtidigt med nationalstatens uppkomst.¹⁴⁹ En förutsättning för en stark territoriell kontroll var möjligheten att formalisera kommunikation och objektifiera människor. Häkli poängterar i detta sammanhang särskilt skrivkonstens framväxt. Territorier kan inte (som *tenures*) "be just walked on space, they need to be 'written' on it".¹⁵⁰

Territorialitet som administrativ organisation kan innebära både en funktionell och en social organisation. Den sociala organisationen handlar emellertid ofta ytterst om att sortera människor som objekt, t.ex. efter yrkesroll, social klass, mental hälsa, uppgift längs fabriksbandet etc. Metoden kan därför primärt ses som ett sätt att med administrativa medel kontrollera vissa funktioner och objekt (snarare än subjekt). Detta sker uppifrån-och-ned, dvs. territoriets gränser och funktioner stipuleras till stor del på förhand.

TERRITORIALITET SOM SOCIAL GEMENSKAP OCH LOKAL KULTUR

SHILS (1975): [territory is] a meaningful aspect of social life, whereby individuals define the scope of their obligations and the identity of themselves and others.¹⁵¹

TONBOE (1994): [Territorialitet er] tendensen til at identificere sig med, tilegne sig, individuelt eller kollektivt, og om nødvendigt forsvare et større eller mindre stykke land overfor "uvedkommende" personer, grupper eller sociale funktioner".¹⁵²

CROUCH (1994): This paper takes territories as limited places where people find some degree of shared cultural identity.¹⁵³

POLLINI (1999): by socio-territorial belonging is meant the sense of belonging to in a collectivity, which is generally a Gemeinschaft, cha-

¹⁴⁸ Häkli, 1994, s. 71.

¹⁴⁹ Något som vi i Sverige kan föreställa oss skedde bl.a. med tillkomsten av de s.k. kronojordarna, dvs. då Gustav Vasa annekterade all jord en mil bortom bosättning, lantmäteriverksamhet etc.

¹⁵⁰ Häkli, 1994, s. 33.

¹⁵¹ Edward Shils, 1975: *Centre and Periphery*, Chicago, s. 26.

¹⁵² Jens Tonboe, 1994a: "Territorialitet – indledning og sammenfatning", *Territorialitet, rumlige, historiske og kulturelle perspektiver*, red. J. Tonboe, Odense, s. 9.

¹⁵³ David Crouch, 1994: *Territories, Places and Cultural Identity*, Working Paper 48, Odense, s. 2.

racterized mainly in the territorial sense: that is, insofar as the territorial dimension becomes of major importance in the characterization of the structure itself of the collectivity and of the roles assumed by actors.¹⁵⁴

Inom framför allt sociologi, men också t.ex. kulturgeografi har territorialitet behandlats som en form av social gruppering och/eller en gemensam kulturell praktik vilken knutits till ett visst område. Denna användning av territorialitet har mycket gemensamt med både psykologiska och socioekologiska synsätt. Fokus ligger ofta i högre grad på studiet av samhällsgrupper och sociala praktiker än på mer psykologiska fenomen som beteende och roller, även om begreppsanvändningen nog kan sägas sammanfalla ibland.¹⁵⁵

Territoriets sociala och kulturella betydelse uppmärksammades tidigt inom sociologin och då kanske särskilt i den så kallade Chicago-skolans tidiga urbansociologiska och humanekologiska studier. Här märks t.ex. verk som Louis Wirths *The Ghetto* (1928) och Robert Park et. al. *The City* (1925). I det senare arbetet återfinns t.ex. det besläktade begreppet *natural areas* som Roderick McKenzie beskriver som "well-defined areas, each having its own peculiar selective and cultural characteristics".¹⁵⁶ Själva begreppet territorialitet kom dock inte i bruk förrän senare. Vid sidan av Goffmans mer socialpsykologiska användning av begreppet fick territorialitet inte någon mer uppmärksammas behandling inom sociologin förrän med Lyman och Scotts uppsats "Territoriality – a neglected sociological perspective" (1967). Denna uppsats kan, precis som Goffmans, ses som kopplad till ett beteendevetenskapligt perspektiv, men öppnar i högre grad än Goffman för studier av samhällsgrupper, t.ex. med sin diskussion kring stamställen (*home territories*). Lyman och Scott diskuterar också sociala roller och rivaliteter i högre grad än territoriella markeringar och intrång.¹⁵⁷

Lyman och Scott fick ett visst genomslag. Deras forskning kom bl.a. att approprieras inom en mer beteendevetenskaplig tradition, men territorialitet har ändå fortsatt varit ett relativt ovanligt begrepp inom sociologin.¹⁵⁸ En av de få tidiga användningarna återfinns i Edward Shils *Center and Periphery* (1975). Shils beskriver ett territorium som "a meaningful aspect of social life, whereby individuals define the scope of their obligations and the identity of themselves and others."¹⁵⁹ Territoriet är en viktig del i att definiera den

¹⁵⁴ G. Pollini, 1999: "Socio-territorial Belonging", i *Territorial Belonging Between Ecology and Culture*, red. Renzo Gubert, Trento, s. 21.

¹⁵⁵ Märk t.ex. Brown, 1987, som propagerar för en mer social nyorientering. Jfr också olika studier av s.k. sekundära territorier, t.ex. Brown, 1987, s. 518.

¹⁵⁶ R. Park, E. Burgess & R. McKenzie, 1925: *The City*, Chicago, s. 77. Jfr Pollini, 1999, s. 11 ff.

¹⁵⁷ Jfr t.ex. Lieberg, 1992, s. 125 f. och Brown, 1987, s. 526.

¹⁵⁸ Med en del undantag, här kan t.ex. nämnas Lofland, 1998 samt hennes tidigare bok *A World of Strangers* (1973).

¹⁵⁹ Shils, 1975, s. 26.

sociala gruppen, etablera en social tillhörighet, och det påverkar på olika sätt det sociala beteendet. Territoriet har också viktiga symboliska funktioner.

En med Shils besläktad syn på territorialitet har på senare tid tagits upp i samlingsverket *Territorial belonging between ecology and culture* (1999). I detta verk redovisar en grupp italienska sociologer ett slags forskningsprogram för *socio-territorial belonging*. Begreppet refererar till hemmahörandet i ett kollektiv där territoriet spelar en avgörande roll i definitionen av kollektivets struktur samt de ingående aktörernas roller, som t.ex. grannskapet eller bygemenskapen. Begreppet refererar emellertid också till inrättningar där *territoriet* kan spela en viktig om än mindre avgörande roll som t.ex. familjen, den etniska gruppen eller nationen. *Socio-territorial belonging* representerar således inte bara ett (mer instrumentellt) socialt utbyte eller samspel utan inbegriper också en känsla av tillhörighet och lojalitet samt någon form av gemensam identitet.¹⁶⁰

Under 1990-talet förefaller det faktiskt som om sociologiska territorialitetsstudier blivit något vanligare. Begreppet är dock ännu inte helt vedertaget eller utvecklat i någon större utsträckning. Då Mats Lieberg i *Att ta staden i besittning* (1992) behandlar hur ungdomar använder sig av det offentliga rummet, etablerar stamställen etc. avstår han egentligen från någon mer omfattande territoriell diskussion. Lieberg knyter visserligen kort an till Ly-mans och Scotts gamla uppsats, men väljer huvudsakligen att beskriva sina studier utifrån andra termer. Sociologen Jens Tonboe har också konstaterat att territorialitet länge varit allvarligt underteoretiserat inom samhällsvetenskapen. Tonboe behandlar i ett par artiklar territorialitet som ett explicit sociologiskt fenomen, kopplat till identifikation, tillägnan och försvar, bl.a. i relation till socialt utanförskap hos t.ex. ungdom eller flyktingar. Tonboe beskriver territorialitet som "an attempt to create or recreate a (better) social order, from the initiator's perspective".¹⁶¹ Han argumenterar framför allt för begreppet som ett viktigt planeringsbegrepp för att stärka identiteter, lösa konflikter, skapa stabilitet och ordning genom en lagom zonering av ett mångfunktionellt samhälle.¹⁶²

¹⁶⁰ Pollini, 1999. I antologin görs sedan empiriska undersökningar av fyra norditalienska regioner, bl.a. av vilka olika faktorer som stärker en socio-territoriell tillhörighet. Det kan t.ex. röra sig om beroendeställning i förhållande till territoriet, boendetid, vänskapsband och gemensamma värderingar, social klass eller etnisk bakgrund.

¹⁶¹ Jens Tonboe, 1997: "Territoriality: Displaced Power or Frustrated identity?", i *Cities in Transformation – Transformation in Cities*, red. Källtorp, Elander, Ericsson & Franzén, Aldershot, s. 244.

¹⁶² Tonboe, 1997 samt Jens Tonboe, 1994b: "Territorialitet og planlægning", *Territorialitet, rumlige, historiske og kulturelle perspektiver*, red. J. Tonboe, Odense. Tonboe kan alltså här sägas behandla förhållandet mellan planerad och levd territorialitet.

Även utanför sociologin finns användningar av territorialitetsbegreppet som fokuserar på territoriet som resultatet av mer vardagligt bruk. Kulturgeografen David Crouch behandlar territorialitet som ett slags "cultural construction of space".¹⁶³ Crouch skriver också:

The physicality of the surroundings is an important component in this identity. These territories are not simply "givens" in contemporary society; nor are they crowded by political or other hegemonic discourses. They resonate with the shared and private experiences of everyday ordinary lives where people participate in ongoing and dynamic cultural forms.¹⁶⁴

Crouch förstår alltså inte territorialitet som någonting enbart politiskt, eller administrativt, utan framför allt som resultatet av ett vardagligt liv i en materiell miljö. Crouch poängterar hur människor genom bruket förändrar olika territorier. Med kolonilottsområden och s.k. *parish maps* som exempel, undersöker Crouch relationen mellan den egna och den gemensamma identiteten, samt territoriets betydelse vad gäller "constructing, reworking and reshaping identity".¹⁶⁵

Crouchs användning har likheter med Tonboes och Pollinis användning av begreppet; territoriet definieras av gemensamma praktiker och representerar ett slags gemensam identitet. Crouch fokuserar dock på identiteten som given av gemensamma kulturella praktiker, och inte av en social gemenskap. Det rör sig alltså om en samhörighet som bygger på gemensamma konventioner, snarare än på vänskapsband eller social samhörighet/utbyte. Skillnaden mellan dessa båda synsätt kan tyckas liten och användningen kan också sammanfalla. Territorialitet som social gemenskap tenderar emellertid att resultera i territorier som öar. Territoriet har en tydlig karaktär av utanför och innanför, deras och vårt. Crouch, å andra sidan, skriver:

Territory requires space and implies boundary. This may or may not be hostile, rather be simply suggestive of distinctive sociality and meaning in one territory to the next.¹⁶⁶

I detta fall blir territorierna inte öar utan snarare ett lapptäcke. De territoriella skiftningarna ges av skillnader i konventioner och betydelser – territo-

¹⁶³ Crouch, 1994, s. 13.

¹⁶⁴ Crouch, 1994, s. 2.

¹⁶⁵ Crouch, 1994 s. 4. *Parish maps* är en form av bygd- eller kommunaldelskartor som etablerades i Storbritannien under 1980-talet (kring mitten av 1990-talet fanns över tusen stycken). Kartorna söker förutom det geografiska också ge en bild av de historiska, sociala och kulturella fenomen som ger bygden dess identitet.

¹⁶⁶ Crouch, 1994, s. 20.

riet blir ett sätt att rumsligt lokalisera en viss typ av praktiker.¹⁶⁷ Territorier tycks för Crouch därför också primärt kopplade till olika användningar och användningsformer snarare än till personer. En och samma individ kan använda olika och överlappande territorier i olika situationer.

TERRITORIALITET SOM KODNING

Detta avsnitt gör inga anspråk på att samla en tradition eller fånga något slags familjelikheter på samma sätt som ovan. I stället presenteras ett par mer generella sätt att använda sig av begreppet territorialitet. Avsnittet utgör ett slags exkurs över två behandlingar av det territoriella som en form av kodning.

Edmund Husserl använder territoriebegreppet i sina senare skrifter som *die schon humanisierte Umwelt* eller *Kulturraum*,¹⁶⁸ för att, enligt fenomenologen Anthony Steinbock, beskriva en ”spatio-temporal or geo-historical lifeworld that has limits or borders[Grenzen]”.¹⁶⁹ Utan att gå in alltför djupt i Husserls fenomenologi eller hans livsvärldsbegrepp,¹⁷⁰ kan Husserls territorium förstås som ett slags kulturellt och historiskt specifikt område, vilket konstituerar en mer generell och intersubjektiv ordning. Territoriet är ett aktivt och tematiskt sätt att avgränsa ett visst område – ett slags geo-historisk begränsning av världen. Denna begränsning omfattar, enligt Husserl, också naturen. Naturen måste alltid förstås inom ramen för en kultur och ett språk. Territoriet är alltid någons/någras specifika historiska eller kulturella territorium. Territorier kan vara mer eller mindre stabila, och t.ex. ta formen av en gård, en båt eller nation, men också förekomma i mer flexibla former, t.ex. som ett nomadfolks trajektorier.¹⁷¹

Husserls territoriebegrepp kan ses som en geografiskt och historiskt bestämd kulturell kodning av rummet. Den amerikanske filosofen Anthony Steinbock har på senare år kommit att komplettera Husserls relativt generella territoriebegrepp med begreppet terräng (*terrain*).¹⁷² Terrängen konstitueras, enligt Steinbock, av samspelet mellan världens materiella förutsättningar

¹⁶⁷ Här är parallellerna tydliga till bl.a. kulturgeografen Robert Shields och hans begrepp *social spatialization*, som Crouch stödjer sig på.

¹⁶⁸ I Husserls efterlämnade skrifter 1929–35, Edmund Husserl, 1973: *Zur Phänomenologie Der Intersubjektivität, Gesammelte Werke Band XV*, utg. av Iso Kern, Haag, s. 206. Jfr Anthony Steinbock, 1996: *Home and Beyond*, Evanston, s. 102 ff. och 167 ff.

¹⁶⁹ Steinbock, 1995, s. 104.

¹⁷⁰ För en diskussion om problematiken kring livsvärldsbegreppet, se Steinbock, 1995, s. 86–96.

¹⁷¹ Husserl i Steinbock, 1995, s. 103 f., 121 f., 167 ff. Det är intressant att notera att redan Husserl använder nomaden som exempel, jfr Gilles Deleuze & Felix Guattari, 1998 (1980): *A Thousand Plateaus*, Minneapolis (*Mille plateaux*).

¹⁷² Steinbock, 1996, särskilt s. 162–169.

och vårt dagliga bruk. Terrängen representerar en särskild miljö kopplad till en viss handling, person eller grupp, och blir i detta sammanhang "the milieu that we especially count on".¹⁷³ Terrängbegreppet kan kanske ses som ett slags personligt *territorium*, vilket tar fasta på hur marken och jordens förutsättningar samspelar med mänskligt handlande. Efter en flytt till en ny miljö är det inte möjligt att omedelbart anpassa sig och etablera en ny terräng. Den gamla terrängen följer med till en början, sammanvävd med själva livsformen. Steinbocks begreppsspar relaterar intersubjektiva kulturella betydelser (*territorium*) till en mer handfast personlig erfarenhet av den materiella platsens respons. Steinbocks terrängbegrepp möjliggör också en stark fokusering på det materiellas betydelse som inte ofta uppmärksammas i territorialitetsdiskussioner.

En betydligt mer känd och exploaterad användning av territoriella begrepp än Husserls återfinns hos Gilles Deleuze och Felix Guattari. Dessa har genom verken *Kafka* (1975), *Anti-Oidipus* (1972) och *Mille Plateaux* (1980) utvecklat begreppen de- respektive reterritorialisering. Begreppen har sitt ursprung i Lacans psykoanalytiska begrepp *territorialisering*, men deras användning härleds delvis också från en etologisk diskurs kring territorialitet. Om begreppen primärt inspirerats av en mer beteendevetenskaplig användning (psykoanalys och etologi), infogar Deleuze och Guattari dem snarare i en bredare filosofisk diskussion. Det är emellertid inte lätt att ge deras begrepp en enkel betydelse. Begreppen är, för Deleuze och Guattari, inte i första hand refererande (till en fast och given betydelse) utan expressiva, och uttrycker betydelser präglade av sitt sammanhang. Begreppen beskrivs således framför allt genom sin användning i ett visst sammanhang – genom associationer, upprepningar och ett skapande av skillnader.¹⁷⁴ I *Mille plateaux* (1980) för Deleuze och Guattari en bredare diskussion kring territorialitet. De behandlar alltifrån officiellt sanktionerad tillhörighet som t.ex. tillskrivandet av vissa uppgifter till en viss yrkeskategori, till mer fria associationer som t.ex. en viss sång vilken associeras som vaggvisa.¹⁷⁵ Ett territorium är i denna mening *ett kodat fenomen* – denna kodning kan sedan

¹⁷³ Steinbock, 1996, s. 163.

¹⁷⁴ Detta sammanfaller delvis med vad Goodchild räknar som betecknande för den *Minor Philosophy* som först presenterades i Deleuze & Guattaris *Kafka: Towards a Minor Literature* 1986, Philip Goodchild, 1996: *Deleuze & Guattari*, London, s. 53 ff., jfr, Esbern Krause-Jensen, 1985 (1983): *Nomadfilosofi*, Göteborg (*Nomadefilosofi, aktuella tendenser i fransk tänkning*), s. 51. Detta kan också ses mot bakgrund av Deleuzes syn på teorier som verktyglådor, dvs. teori och begrepp är användbara i speciella lokala syften och inte universellt gångbara. Krause-Jensen, 1985 (1983), s. 25 ff., Goodchild, 1996, s. 53 ff.

¹⁷⁵ Det följande är en sammanfattning av Deleuze & Guattari, 1998 (1987), framför allt kap. 11.

röra ett rum, ett ting, en sång, en idé etc. Territorialitet är inte direkt knuten till enkla och enskilda beteenden som gränsmarkeringar eller aggressivitet. I stället beskrivs territorialitet av Deleuze och Guattari som ett *uttryck* eller en expressivitet.¹⁷⁶ Territoriet har ett slags stil – denna stil kan ses som ett slags tematiskt motiv eller en mängd heterogena markeringar. Att upprätta ett territorium innebär att man knyter vissa funktioner till ett fenomen, ting eller område och riktar uppmärksamheten från själva funktionen mot territoriet och mot stilen. Territoriet är därmed inte direkt instrumentellt (i något enkelt orsak/verkan förhållande) utan skapar snarare ett slags föreställningsvärld.

Poängen med Deleuzes och Guattaris territoriebegrepp är att visa på det territoriellas dynamiska karaktär: "The territory is just as inseparable from deterritorialization as the code from decoding".¹⁷⁷ Territoriet samlar och organiserar funktioner. Dessa territorier skapar sedan förutsättningar för nya funktioner. En funktion som konstitueras av territoriet, kan bli tillräckligt viktig och därmed autonom för att deterritorialisera territoriet. Deleuze och Guattari använder vaggvisan som exempel. Vaggvisan kopplas till en viss stil och en viss uppsättning funktioner (t.ex. barnets sömn, lägningsritualer etc.). Vaggvisan kan deterritorialiseras i en lek och få en förändrad betydelse. En av Deleuzes och Guattaris huvudpoänger är att visa hur varje territorium är ständigt föränderligt och inom sig bär potential för denna förändring.

En mer specifik poäng med re- och deterritorialisering beskriver Eugene Holland i sin introduktion till *Anti-Oedipus*. Holland menar att ett av begrepparets huvudfunktioner är att koppla samman begärets produktion med en social produktion. Deterritorialisering används av Deleuze och Guattari både i en psykoanalytisk mening, för att frigöra begär t.ex. inom kärnfamiljen (Oidipuskomplex), och i en social eller marxistiskt inspirerad betydelse t.ex. för att illustrera arbetarnas frigörelse från vissa specifika produktionsmedel.¹⁷⁸ Begreppsparet re- respektive deterritorialisering kan alltså användas för att beskriva båda dessa fenomen och kan därmed ses som relaterat till ett slags generell produktion – oavsett om den är psykologisk eller ekonomisk – samt på så sätt förstärka bilden av en "common essence...of desire and labor"¹⁷⁹ Ett exempel på hur begär och arbete följs åt kan t.ex. ses i deterritorialiserandet av en viss produkt, det som förut var begärlig

¹⁷⁶ *Uttryck* eller *expressivitet* är ett grundläggande begrepp för Deleuze och utvecklas i *Spinoza* (1970). Ett expressivt tänkande tillvaratar skillnader och det icke reducerbara, och kan ställas mot ett rationellt tänkande kring identiteter. Jfr Krause-Jensen, 1985 (1983), s. 51 ff.

¹⁷⁷ Deleuze & Guattari, 1998 (1980), s. 505.

¹⁷⁸ Eugene Holland, 1999: *Deleuze and Guattari's Anti-oedipus*, London, s. 19 ff.

¹⁷⁹ Holland, 1999 s. 20.

konsumtion har nu blivit omodernt och ersatts av ett nytt begär. Parallellt kan en viss yrkeskunskap förlora sin betydelse i takt med att den ersätts av nya produktionsbehov.

Territoriet blir hos Deleuze och Guattari ett medvetet mycket generellt begrepp vars betydelser ges mer av sammanhanget än av en inneboende betydelse hos begreppet. Deleuze och Guattari etablerar territorialisering som en institutionaliserings- eller kodningsprocess. Samtidigt visar de på möjligheten att angripa institutionaliseringar genom sin betoning på deterritorialisering. Begreppen de- respektive reterritorialisering visar på den inbyggda dynamik och de flyktlinjer som finns i varje institutionalisering. Goodchild ger ett exempel på en viktig poäng med denna nomadism, nämligen att tillåta att sociala mänskliga relationer produceras med utgångspunkt i "immanent relations instead of acting out roles given to them by some real or imaginary third part."¹⁸⁰ Deleuze och Guattari kan i så motto sägas söka en deterritorialisering av betydelser och konventioner för att i så hög grad som möjligt frigöra energier ur vår omgivning och skapa intresse för den egna drivkraften eller begäret. I denna mening används också begreppen som en filosofisk strategi snarare än som entydiga betydelsebärare.¹⁸¹

NÅGRA ÖVERGRIPANDE KOMMENTARER

På ett relativt generellt plan kan (rumslig) territorialitet ses som en form av kodning eller institutionalisering av rummet, där någon aktör – en person, grupp, administration eller ett bruk – etablerar vissa betydelser inom ramen för ett begränsat område. Ett visst rum kopplas till en viss person, grupp, användning, praktik, identitet eller kultur. Någon mer specifik betydelse än så blir emellertid svår att ge (och inte heller denna beskrivning har någon perfekt passform). Vår inledande definition av territorier som avgränsade och kontrollerade utrymmen förefaller också i viss mån kunna göra begreppet rättvisa. En sådan beskrivning blir emellertid lätt allt för bred. Den tycks rimma väl med en lång rad vitt skilda angreppssätt och traditioner.

¹⁸⁰ Goodchild, 1996, s. 3.

¹⁸¹ Deleuzes och Guattaris begrepp kom också att lånas till en mer postmodernistisk arkitektonisk diskurs (en diskurs där modernismens vurm för vetenskap till stora delar kan sägas ha ersatts med en vurm för filosofi, Werne, 1997, s. 23 ff.). Den förste som på ett genomgående sätt använde Deleuzes teorier inom arkitekturen var hans elev Bernard Cache i *Earth Moves, the Furnishing of Territories* (1983). Bland de mer centrala begreppslänen märks deterritorialisering och "vecket", begrepp som senare på olika sätt också inspirerat arkitekter som Peter Eisenman, Frank Gehry och Gregg Lynn (Werne, 1997, s. 227 ff.). Vecket har inom arkitekturen ofta tolkats som ett slags deterritorialisering av det fysiska rummet i en upplösning av distinktionen mellan exteriör och interiör, men också som en sammankoppling av olika funktionella zoner eller, som det uttrycks i Fredrik Nilsson, 2002: *Konstruerandet av verkligheter*, Göteborg, s. 125: "en sömlös organisation av åtskilda delar".

Poängen med detta kapitel har varit just att visa på något av den teoretiska historiska och disciplinära mångfald som ryms inom begreppet territorialitet. Den tematiska indelningen tydliggör också vad som något förenklat skulle kunna beskrivas som två övergripande diskurser. Det förefaller grovt sett finnas två grundföreställningar kring territorialitet, dels som ett beteendeorienterat fenomen (där Irwin Altman kan ses som fixstjärna), dels som samhällsfenomen (där fixstjärnan snarare är Robert D. Sack). Dessa olika begreppsbruk förefaller verka parallellt och ibland till synes helt omedvetna om varandra.¹⁸² Också inom dessa mer uppenbart skilda traditioner finns det emellertid viktiga skillnader i hur begreppet territorialitet har använts. Dessa användningar har för tydlighetens skull sorterats i några olika grupper. Det går förstås inte att komma ifrån att dessa grupper också rymmer en del motsättningar. Vissa mer omfattande begreppsbruk får alltså ibland samsas med tämligen smala begreppstolkningar.¹⁸³

Mot bakgrund av en mer samlad, historisk tolkning av materialet förefaller det som om forskare på senare tid i allt högre grad kommit att se territoriet som en social konstruktion.¹⁸⁴ Från hot, markeringar och gränsdragningar har den territoriella forskningen allt mer fokuserat på mer subtila och föränderliga processer. Territoriets utbredning, dess karaktär och dess gränser omförhandlas och förändras ständigt. Territoriet är alltså inte bara en skenbart stabil geografisk avgränsning utan, kanske framför allt, en komplex process. Den territoriella forskningen tenderar att fokusera mer på de praktiker och relationer som etablerar territoriet än på territoriet som objekt. I såväl definitioner som diskussioner handlar det oftare om territorialitet än om territorier (där det senare definieras på basis av det förra). Denna tendens gäller både inom beteende-¹⁸⁵ och samhällsvetenskaplig territorialitetsforskning.¹⁸⁶

En nyorientering inom territorialitetsforskningen kan ses mot bakgrund av en rad olika företeelser. För det första kan den ses som en reaktion mot

¹⁸² Å ena sidan kan man alltså läsa kommentarer som t.ex. Ehrenreichs "No matter how carefully or broadly this concept [territoriality] is defined, it conjures up a biological imperative" (Ehrenreich i Brown, 1987, s. 510). Å andra sidan Vartiainen "Territoriality is customarily understood as a politico-geographical concept", Perttu Vartiainen, 1987: "The Strategy of Territorial Integration in Regional Development: Defining Territoriality", *Geoforum*, vol 18, s. 122.

¹⁸³ Här märks t.ex. Brown vs. Taylor, respektive Sack vs. Häkli

¹⁸⁴ Jag väntar dock med intresse (och möjligen bävan), på ytterligare en möjlig vändning, då dagens nybiologiska trend inom humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning också på allvar tar sig an territorialitetsbegreppet.

¹⁸⁵ Jfr Brown, 1987 och Bonnes & Secchiaroli, 1996, och deras kritik av territoriell forskning som fokuserar på territoriella markeringar (snarare än psykologiska och sociala aspekter).

¹⁸⁶ Häkli menar t.ex. att det är ett karaktäristiskt drag hos modern territorialitet att de fysiska gränsdragningarna inte längre är nödvändiga. Gränserna dras i dag i lika hög grad på planer och i datorer, Häkli, 1994, s. 73 f.

äldre territoriell teori där territoriet ofta kopplats till naturen och ”det naturliga”. Detta är t.ex. tydligt i tidigare härledningar av territoriet till en biologisk instinkt, men också i en betoning av territoriets konkreta och geografiska förutsättningar (i tidiga zoologiska definitioner definierades t.ex. territoriet ibland på basis av fysiska företräden).¹⁸⁷ Vad gäller nationen, dvs. ett av samhällsteorins viktigaste territoriella exempel finns det en äldre tradition som framför allt ser det nationella territoriet som ett resultat av mer geografiska förutsättningar och i förlängningen också den nationella kulturen som given av landets jordmån – dess topografi och klimat. Det senare territoriebegreppets sociala fokus kan alltså ses som en reaktion mot mer extrema förhållningssätt som biologisk reduktionism och *blut und boden*. Nyorienteringen kan också ses mot bakgrund av en mer allmän filosofisk postmodern/poststrukturalistisk kritik av universella kategorier med fokus på flyktlinjer, flöden och nätverk – ett intresse som vuxit sig allt starkare under 1990-talet.¹⁸⁸ Viktiga teoretiker och föregångare för denna trend utgör t.ex. Bruno Latour och inte minst Gilles Deleuze och Felix Guattari. Detta innebär emellertid inte att territoriella fenomen är obsoleta. De territoriella frågorna är mer aktuella än någonsin, men man försöker ofta angripa dem på ett mer dynamiskt och förutsättningslöst sätt än vad som tidigare varit fallet. Territoriet är inte någonting statiskt eller gudagivet utan ingår i ett nät av praktiker som är stadda i ständig förändring. Varje territoriell institutionalisering implicerar deterritorialisering. Inom politisk geografi går denna nya teoretiska trend hand i hand med den förändrade situation som nationalstaten mött i och med en ökad globalisering. Den nya synen på nationalstaten kan närmast ses som ett paradigmatiskt exempel på denna nya territoriella trend. Geografen Peter J. Taylor har i en essä 1994 gjort en intressant reflektion kring just nationalstatens förändrade territoriella struktur:

the state as power container tends to preserve existing boundaries; the state as wealth container tends towards larger territories; and the state as cultural container tends towards smaller territories.¹⁸⁹

Ett av de kanske tydligaste exemplen på denna nyorientering finner man annars hos den finske geografen Anssi Paasi som, inspirerad av Deleuze och

¹⁸⁷ Malmberg, 1980, s. 7 f. och Edney, 1974, tar upp några territoriella klassificeringar och diskussioner som gjorts utifrån territoriets materiella aspekter.

¹⁸⁸ En tydlig exponent för detta är t.ex. John Urry, 2000: *Sociology Beyond Societies*, London & New York.

¹⁸⁹ Taylor i Ron Johnston, 2000: "Out of the 'moribund backwater': territory and territoriality in political geography", *Political Geography* 20, Oxford, s. 685. Jfr Anssi Paasi, 1996: *Territories, Boundaries and Consciousness*, Chichester 1996, s. 5.

Guattari skriver att "territoriality is never a static phenomenon but rather one that is perpetually changing".¹⁹⁰ Paasi har också myntat begreppet *territorial trap* vilket ska förstås som "the traditional assumption of state territoriality and fixed images of the bordered world of nation-states and identities".¹⁹¹ Grundförutsättningen är inte att territoriet är statiskt eller stabilt (även om gränserna skenbart ligger fast). Territoriet är effekten av en ständigt pågående process – och det är mot denna process som forskningen riktar sitt intresse.

Begreppet territorialitet är på många sätt problematiskt, men det har samtidigt visat sig vara mycket användbart i de mest skilda sammanhang. Begreppets utbredda användning har också resulterat i ett visst teoretiskt utbyte och möjliggjort diskussioner mellan olika discipliner. Frågan kvarstår emellertid om hur det lämpligen går att angripa begreppet. Det går inte att utan vidare tala om territorialitet och förvänta sig att bli entydigt förstådd. Begreppet kan inte stå för sig självt utan dess användning måste preciseras. Territorialitet måste alltså snarare uppfattas som ett paraplybegrepp, ett slags rubrik som samlar en rad olika begrepp med vissa familjelikheter. Wittgenstein använder en spunnen tråd för att illustrera begreppet familjelikhet: "det finns något som löper genom hela tråden – nämligen detta att fibrerna kontinuerligt går om lott".¹⁹² Vad som behövs är därför en sortering snarare än en definition, vilket också föreslås av t.ex. Altman och Chemers i *Culture & Environment* (1980).¹⁹³ Ur genomgången (i sig själv en form av sortering) går det att spåra några mer övergripande teman och differentieringar. En av de mer viktiga distinktionerna är t.ex. den mellan gräns eller substans. Är territoriet tydligt avgränsat och försvarat eller enbart associerat? Finns det ett tydligt markerat utanför och innanför – ett vi och ett de – eller definieras territoriet enbart av mer subtila skillnader i bruk och konventioner? En annan distinktion som berörts är den mellan natur och kultur. Denna distinktion rymmer egentligen flera: t.ex. mellan territoriets materiella och dess sociala aspekter, mellan biologisk instinkt eller social konstruktion, mellan omedvetet beteende och medveten strategi. Andra aspekter rör former för territoriellt hävdande. Hävdandet kan vara personligt eller formellt,

¹⁹⁰ Anssi Paasi, 1999: "Boundaries as Social Processes: Territoriality in World of Flows", i *Boundaries, Territory and Postmodernity*, (red. David Newman), London & Portland, s. 82. Paasi behandlar territorialitet i ett geopolitiskt perspektiv och hans territorialitetsbegrepp ligger någonstans mellan Häkli och Sack. Paasi har dock inte på samma sätt direkt diskuterat begreppets betydelse eller definition, varför jag tar upp honom i nästa kapitels diskussion kring kännetecken på fenomenet territorialitet.

¹⁹¹ Paasi, 1999, s. 70.

¹⁹² Ludwig Wittgenstein i Werne, 1997, s. 43.

¹⁹³ Jfr Altman & Chemers, 1980, s. 122.

officiellt eller inofficiellt. Det kan vara hävdad direkt, ansikte mot ansikte eller indirekt förmedlat via lagar, planer, skyltar eller markeringar. De territoriella reglerna och konventionerna kan dikteras av en organisation eller administration, av personer, grupper eller av ett föreskrivet respektive ett verkligt bruk.

Dessa differentieringar kan ses som exempel på olika aspekter som en territoriell sortering lämpligen kan förhålla sig till. Innan det är möjligt att upprätta en sådan sortering är det dock nödvändigt att tydliggöra syftet med en territoriell begreppsapparat. Det territoriella måste begränsas av ett visst intresseområde. Begreppen har inte bara en betydelse, utan också en uppgift.

3. Territorialitet – en begreppsbeskrivning

De två föregående kapitlen presenterade ett slags råmaterial av territoriella aspekter och angreppssätt. Jag ska nu lägga ut texten något kring hur begreppet kommer att användas i den här avhandlingen. Jag utvecklar först en samlande begreppsbeskrivning. Därefter upprättar jag en territoriell klassifikation där jag beskriver fyra olika former för territoriell produktion som är verksamma inom det offentliga stadsrummet.

Min syn på territorialitetsbegreppet är influerad av ett bredare samhällsvetenskapligt angreppssätt, som inte bara erkänner mer direkt eller personligt hävdade territorier, utan också formellt och administrativt kontrollerade territorier. Denna ansats finns allra tydligast utvecklad inom kulturgeografen, särskilt politisk geografi, och har vad jag vet knappast prövats alls inom en arkitektonisk diskurs. Detta trots att den territoriella kontrollen ofta delegeras till den byggda miljön.

DEFINITIONSSTRATEGI

Min beskrivning av territorialitetsbegreppet utgår från två geografer, nämligen Robert D. Sack och Anssi Paasi. De behandlar båda det territoriella som ett relativt likartat fenomen, men representerar samtidigt två helt olika teoretiska angreppssätt, två skilda definitionsstrategier om man så vill.

Sacks definition hör utan tvekan till en av de allra mest framgångsrika och inflytelserika under de senaste decennierna. Den är tydlig, spridd i enkel förpackning och representerar ett relativt generellt angreppssätt, som också gör den tillämpbar i en rad skilda kontexter. Sacks definition har som nämnts också kritiserats, bl.a. av Häkli, som allt för bred och universell – den är lika användbar på Chippewa-indianernas landrättigheter (*tenures*) som på en mer instrumentell rumslig indelning, t.ex. stadsplanerarens zoner eller fabriken uppdelning i olika sektioner och band.¹⁹⁴ Sacks definition nyanseras visserligen av en väl utvecklad klassifikation (i tio tendenser och fjorton klassifikationer). Sacks uppradande av tendenser och kombina-

¹⁹⁴ Häkli, 1994, s. 32.

tioner "without being specific about social context"¹⁹⁵ blir dock i mitt tycke ganska omständligt och resulterar mer (framför allt inledningsvis) i olika tabell-excesser än i intressanta diskussioner.¹⁹⁶

En annan inställning till territorialitetsbegreppets definition återfinns hos Häkli och Paasi. Av dessa båda är Häkli tydligast i sin kritik mot Sack. Paasi använder och erkänner Sacks definition men lägger till att:

the forms in which it [territoriality] occurs must be much more complicated than before and there are obviously many coterminous strategies in operation, some of them overlapping and some even conflicting.¹⁹⁷

Häkli och Paasi kan sägas mer eller mindre medvetet undvika "the conceptual prison",¹⁹⁸ genom att utveckla en diskussion om begreppets betydelse utifrån ett visst sammanhang, en viss frågeställning, i stället för att utgå från en definition.¹⁹⁹ De underlåter emellertid också att efter sin genomgång ge en explicit beskrivning av begreppets användning, och nöjer sig med att beskriva hur territorier utvecklar sig över tid.²⁰⁰ Trots omfattande diskussioner kring fenomenet förblir territorialitet i princip en odefinierad term. Om Paasi och Häkli gör en del viktiga poänger så kan man i deras verk kanske också (något tillspetsat) spåra ett slags poststrukturalistisk motvilja mot det definierade, det bestämda och låsta.²⁰¹ Begreppets betydelser blir hos Paasi och Häkli förvisso kontextuellt specifika. Problemet med allt för kontextualiserade betydelser är att begreppen inte så enkelt låter sig relateras till andra besläktade fenomen. Det kan enligt min mening vara fruktbart att jämföra olika fenomen och begreppsapparater, att göra analogier och söka exemplifierande generaliseringar utan att med nödvändighet utgå från att fenomenen har uppstått på likartade sätt oavhängigt sammanhang och kulturell

¹⁹⁵ Sack, 1986, s. 34.

¹⁹⁶ Dessa territoriella kategorier har (precis som definitionen) också kritiserats för att vara allt för abstrakta och universella, samt möjliga att applicera på valfri kultur och historiskt skede. T.ex. John Gold & George Revill, 1999: "Landscapes of Defence", i *Landscape Research*, no. 3/1999, Manchester.

¹⁹⁷ Paasi, 1999, s. 72 (jfr Paasi, 1996, s. 68), där han också stödjer sig på Sacks definition. I Paasi, 1996, s. 17 stöder han sig på Foucaults definition.

¹⁹⁸ Häkliš benämning, Häkli, 1994, s. 28.

¹⁹⁹ Hos Häkli: "first abstract the phenomenon of territoriality and afterwards render it specific by contextualisation", Häkli, 1994, s. 31.

²⁰⁰ I Paasis fall rör det regionens institutionalisering (med finsk-ryska gränsen som exempel) och i Häkliš fall utvecklandet av en administrativ kontroll (med moderniseringen av rumänska byar som exempel).

²⁰¹ Jfr Tony Siebers, 1993: *Cold War Criticism and the Politics of Skepticism*, New York & Oxford, som diagnostiserar den postmodernistiska skepticismen mot bakgrund av efterkrigstidens politiska situation. Jfr även Bruno Latour, 1996b: "Pursuing the Discussion of Interobjectivity With a Few Friends", i *Mind, Culture and Activity*, nr 4/1996, s. 266. Latour ser en bakgrund till denna skepsis i de poststrukturalistiska teoretikernas besvikelse över det franska kommunistpartiet.

kontext.²⁰² Om Häkli kritiserar Sacks vida definition för att skymma en historisk utveckling (framför allt av en administrativ territorialitet), kan det enligt min mening också finnas en teoretisk poäng med en bredare förståelse av territorialitet. Den gör det möjligt att koppla samman olika besläktade fenomen och diskutera dem mot en gemensam bakgrund. Samtidigt blir det då viktigt att sortera de territoriella fenomenen inom ramen för ett tydligt sammanhang och med en avsikt.

Jag griper mig an territorialitetsbegreppet och dess betydelse mer explicit än Paasi och Häkli. Jag gör dock inga anspråk på att söka fånga en generellt gångbar definition. Mina referenser till Wittgensteins språkspel ovan har förmodligen gjort klart för läsaren att jag förespråkar ett antiessensalistiskt angreppssätt på begreppet, dvs. det går inte att (i någon lexikalisk mening) ange en uppsättning egenskaper som är gemensamma för alla användningar eller medlemmar av klassen territorialitet. Min egen beskrivning ställer inga absolut definierande krav på territorialitet utan söker snarare ringa in den uppsättning besläktade fenomen som kan samlas under begreppet. Min beskrivning är också stipulativ, dvs. den har tillkommit med ett visst specifikt syfte. Inledningsvis ska jag ge en relativt vid beskrivning av fenomenet. Min framställning baserar sig på en diskussion av först Sacks och sedan Paasis syn på territorialitet. Diskussionen leder fram några mer explicita påståenden om territorialitet, som gör begreppet användbart för mina syften, men jag är förstås samtidigt mån om att inte ogiltigförklara en allt för stor del av den tidigare förståelsen av begreppet.

TERRITORIALITET ÄR EN RUMSLIGT AVGRÄNSAD OCH VERKSAM KONTROLL

Sacks definition av territorialitet var som nämnts:

territoriality will be defined as the attempt by an individual or group to affect, influence or control people, phenomena and relationships by delimiting and asserting control over a geographic area. This area will be called territory.²⁰³

För Sack är alltså de tre grundkraven på ett territorium en klassifikation av ett område, en avgränsning och kontroll. Sacks beskrivning fokuserar på territorialitet som ett sätt att söka påverka ett visst bruk eller beteende med

²⁰² Gold och Revill beskriver territorialitet med antropologen James Cliffords begrepp 'translation term'. Dessa termer kännetecknas av att de möjliggör "connections between disparate strands of research with common terminology and consistent threads of analysis, without needing to make any assumptions that the phenomena under investigation are the product of similar processes that apply regardless of cultural context", Gold & Revill, 1999, s. 233.

²⁰³ Sack, 1986, s. 19.

hjälp av rumslig avgränsning och kontroll. Sack ställer territoriella strategier mot icke territoriella strategier och betonar territorialitet som en maktmetod bland andra. Ett av hans inledande exempel rör hemmet. En förälder dammsuger i vardagsrummet, medan hans barn försöker hjälpa till med disken i köket. Om föräldern vill hindra barnen från att slå sönder porslin kan han välja en icke-territoriell strategi. En sådan kan t.ex. innebära att han förklarar för barnen att de måste handskas försiktigt med porslin. Föräldern kan dock också välja en territoriell strategi och helt enkelt (t.ex. för en tid) förbjuda barnen tillträde till köket.²⁰⁴ Att förbjuda tillträde kan vara en effektiv territoriell strategi för en kortare tid. En annan territoriell strategi vore t.ex. att etablera och sanktionera en regel som gäller specifikt för köket – föräldern förbjuder helt enkelt all *lek* i köket. Det avgränsade köket kopplas samman med en regel och en förälder som sanktionerar denna regel. En mer tidskrävande, men på sätt och vis också effektivare och mer långsiktig metod, vore att etablera ett slags bild av *det farliga köket*. I köket finns ugnar och spisplattor som man kan bränna sig på, porslin och glas som kan gå sönder, knivar man kan skära sig på etc. Det lämpliga köksbeteendet internaliseras. Barnen socialiseras in i föreställningen om köket som ett ställe där man måste vara försiktig.

I detta sista exempel börjar jag närma mig gränsen för territorialitet om jag ska följa Sacks definition. Det är tveksamt om mer tidskrävande och kanske t.o.m. ööverlagda internaliseringar kan sägas motsvara "*an attempt* [min kursiv] to affect, influence or control". Sack fokuserar framför allt på territoriet som en medveten strategi – ett avsiktligt och mer instrumentellt försök att etablera rumslig kontroll. Det är emellertid möjligt att tänka sig uppfostrande, upptränande och klassificerande av olika rumsligt avgränsade beteenden som saknar bestämd avsikt, men som trots detta utgör nog så effektiva sätt att upprätta en rumslig ordning. Vi har t.ex. lärt oss att inom en viss sorts territorier (köket, badstranden, flygplatsen, kyrkan etc.) ska vi bete oss på ett särskilt sätt. Miljön uppvisar vissa regelbundenheter och har därmed också en viss kalkylerbarhet. Om man intresserar sig för hur rumslig kontroll fungerar visavi praktik och användning förefaller det lämpligt att beakta kontroll genom såväl explicita regler som ritualiseringar. Det är här inte nödvändigt att skilja på upplevd och faktisk kontroll. Den upplevda kontrollen är också faktisk så länge den leder ett agerande vid handen. Kontroll kan iscensättas av rigorösa bevakningsapparater, den kan utövas av vakter eller medmänniskor, men den kan också vara internaliserad hos den enda närvarande personen i sammanhanget. Detta leder fram till mitt första påstående: *territorialitet är en rumsligt avgränsad och verksam kontroll.*

²⁰⁴ Sack, 1986, s. 15 f.

Från territorialitet som en medveten strategi (ett anslag som efter Sack blivit de vanligaste inom samhällsgeografiska beskrivningar och lexikon) förskjuts alltså fokus till territorialitet som ett *resultat* eller en *effekt*. Sack beskriver hur "[territoriality] depends on who is controlling whom and why".²⁰⁵ Hans uppmärksamhet ligger i högre grad på kontrollanten och i lägre grad från de metoder och medel genom vilka den territoriella kontrollen iscensätts eller verkar. Med utgångspunkt i mitt påstående omdirigeras intresset från att röra vem och varför till att avse *hur* kontrollen går till och vad den egentligen har för effekter. Kriteriet för territorialitet är inte en observerbar territoriell strategi utan ett observerbart territorium. Med utgångspunkt i det kontrollerade blir det tydligt att kontroll också kan ske oavsiktligt. I vissa fall kan t.ex. just de internaliserade territoriella reglerna ensamma utgöra den starkast kontrollerande mekanismen. Att en mer oavsiktlig kontroll kan vara nog så effektiv kan illustreras med Hillier och Hansons kritik av Newman ovan. Där Newman argumenterar för rumslig slutenhet och avskildhet som vapen mot vandalism och inbrott, menar Hillier och Hanson att det är just främlingars närvaro som gör stadsrummet säkert. Den säkraste gatan är den där det finns anledning att förvänta sig andra människor. Detta är ett påstående som kan spåras till Jane Jacobs uppmaning: "there must be eyes upon the street".²⁰⁶ Denna kontroll är inte avsiktlig, men kan ändå i vissa lägen vara effektivare än t.ex. principen om den snabbt identifierbara främlingen, eller övervakningskameror. Den oavsiktliga eller indirekta kontrollens effektivitet kan också illustreras med ett mer territoriellt exempel. Om jag varje dag sätter mig på en bänk så kan bänken efter ett tag bli till *mitt territorium*. Det kanske aldrig var min egentliga avsikt att kontrollera bänken eller att hindra andra från att använda den. Trots detta är det möjligt att jag faktiskt kan hindra andra från att sätta sig där, eller t.o.m. få dem att resa sig och gå när jag kommer. Kanske går det också att föreställa sig hur en brokig skara främlingar upprepade gånger använder bänken för att röka, så kan bänken till sist kopplas samman med rökning. Bänken skulle då i området bli känd som ett rökarnas territorium – eller kanske mer korrekt "ett *rökandets territorium*". Det är då den gemensamma användningen snarare än en viss specifik individ eller grupp som etablerar territoriet. Bänken har fått en lokal betydelse för dem som bor i området. Territoriet institutionaliseras mer och mer, de materiella spåren som till en början utgjordes av fimparna runt marken har nu fått en tydligare markering med ett mer permanent askfat. Om bänken står på en

²⁰⁵ Sack, 1986, s. 3.

²⁰⁶ Jane Jacobs, 2002 (1961): *The Death and Life of Great American Cities*, New York, s. 35.

skolgård målas den kanske in i en vit fyrkant och blir ett mer officiellt territorium – en rökruta. Om bänken ligger intill en lekplats kan det hända att föräldrar protesterar och att bänken tas bort etc.

Poängen är att olika former av territoriellt avgränsade rutiniseringar också kan utgöra ett slags rumslig kontroll, och att territorier också kan skapas utifrån detta upprepade bruk. En viss upprepad användning kan i förlängningen påverka konventioner kring hur ett visst territorium ska användas. Detta är en inom sociologin väl inarbetad insikt som ofta brukar attribueras Anthony Giddens (och förhållandet struktur-aktör) eller Pierre Bourdieu (habitusbegreppet). I vårt fall ligger det kanske närmare till hands att hänvisa till tidigare diskussioner som t.ex. Barker och det synomorfa, eller kanske ännu hellre till Lefebvres diskussion kring rummets dialektik: "space is at once result and cause, product and producer"²⁰⁷

Omdirigeringen av intresset från kontrollanten och hennes strategier till den/det kontrollerade gör det möjligt att sätta fokus på mer subtila och mindre paradigmatiska territoriella fenomen än de Sack behandlar. Om avsiktligt upprättade och kontrollerade territorier kan illustreras som exempel på något slags kravmentalitet, så ligger det kanske också nära till hands att associera dessa till privata och slutna strukturer, som på ett tydligt sätt speglar intentionen att hålla vissa människor utanför och andra innanför, som t.ex. fängelsecellen eller den egna täppan. Det är kanske också framför allt inom de slutna institutionerna som fångelser, skolor, sjukhus och fabriker som samhällsvetenskapen hämtat sina favoritexempel – exempel på territoriella indelningar som både i sin konkreta form och i sin sociala reglering är tydliga och övertygande. Med ett fokus på *den verksamma kontrollen* skulle dock paradigmatiska exempel lika gärna kunna vara betydligt mindre strikt och officiellt reglerade. Beteendet på busshållplatsen eller lekplatsen kan ofta uppvisa samma regelbundenhet som i ett klassrum eller kanske t.o.m. i ett fängelse. Mats Franzén ställer i artikeln "Gatans disciplinering" (1982) den mer direkta kontrollen av gatan som representeras av ordningspolis, mot en mer indirekt kontroll, som infördes med den funktionalistiska planeringens zoneringsystem.²⁰⁸ Genom att tillskriva en viss plats en förväntad användning och ge den en särskild utformning sökte planerarna bidra till att kontrollera bruket. Genom att t.ex. anvisa en plats särskilt för lek försåg man

²⁰⁷ Lefebvre, 1991 (1974), s. 142. Lefebvre avvisar således också möjligheterna att 'skriva' in betydelser i rummet. Den rumsliga dialektiken innebär förstås att rummet aldrig är ett tabula rasa "Social space can never escape its basic duality/.../Is not social space always and simultaneously, both a *field of action* (offering its extension to the deployment of projects and practical intentions) and a *basis of action*" Lefebvre, 1991, s. 191. Jfr Giddens, 1999 (1984). Pierre Bourdieu, 1991 (1972): *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge (*Esquisse d'une théorie de la pratique*).

²⁰⁸ Mats Franzén, 1982: "Gatans disciplinering", *Häften för kritiska studier* nr 5/1982, Stockholm.

föräldrar och andra vuxna med argument för att förbjuda dessa aktiviteter på andra platser. Lekplatsen i det funktionalistiska området är inte omgärdad av murar eller stängsel. Däremot förser den föräldrarna med ett tydligt avgränsat område och ett namn. Det blir därigenom möjligt att upprätta lekplatsen som ett verksamt territorium och ett medel för att positionera barnet: ”du får bara vara på lekplatsen”. Den rumsliga indelningen bidrar i denna mening till att stabilisera och etablera ett visst tydligt beteendemönster.²⁰⁹ Ett annat exempel är busshållplatsen. Busshållplatsen utestänger inte vissa grupper eller personer. Den kan ändå sägas utgöra ett territorium eftersom den via internaliseringar s.a.s. leder vårt beteende vid handen. Busshållplatsen har en tydlig avgränsning och en verksam kontroll. Alla de ting, regler och händelser som verkar kring busshållplatsen – bussarna som kommer på regelbundna tider, skötseln av busskuren, aktuella tidtabeller, biljettkontrollanter etc. bidrar till att upprätthålla ett visst regelbundet beteendemönster för just busshållplatsen. Dessa olika aspekter bidrar mer eller mindre indirekt till att busshållplatsen som ett avgränsat utrymme används enligt vissa mönster (här kan det självfallet också finnas avvikelser och beteenden som inte regleras eller inte är territorialiserade).

TERRITORIALITET ÄR EN RUMSLIG INSTITUTIONALISERING

Ett sätt att gripa sig an definitionen av territorialitet är att som Paasi se territorialitet som ett slags institutionalisering. Paasi beskriver territorier som institutionaliserade regioner:

In principle all territories emerge through the process of institutionalization, which refers to the process during which specific territorial units – on various spatial scales – emerge and become established parts of the regional system in question and the socio-spatial consciousness prevailing in the society.²¹⁰

Territorier produceras, får tydliga identiteter och gränser, genom en institutionaliseringsprocess. Territorier är inte autonoma levande organismer eller enkla kvantifierbara storheter, utan uppstår ur komplexa sociala och materiella processer, genom inläring och minne, genom maktrelationer och materiella manifestationer och interaktioner.

²⁰⁹ Det kan vara intressant att notera att den amerikanska ”playground movement” som initierades med en ’sand garden’ i Boston 1885, just hade till syfte att amerikanisera immigrantbarn. Detta sker genom att samla barnen till ett tydligt avgränsat territorium och därmed underlätta möjligheterna att kontrollera och instruera önskvärda beteenden. Bell et. al. 2001, s. 351.

²¹⁰ Anssi Paasi, 1995: ”Constructing Territories, Boundaries and Regional Identities”, i *Contested Territory*, (red.: Tuomas Forsberg), Aldershot & Brookfield, s. 46. Jfr Paasi 1996, s. 32.

Det kan finnas olika aspekter eller stadier i denna institutionalisering.²¹¹ Paasi fokuserar på institutionaliserandet som *etablerandet av en föreställning* och abstraherar processen till ett förlopp i fyra steg. Det första steget är en territoriell form (*territorial shape*) dvs. tendenserna hos vissa specifika sociala praktiker och ritualer att identifieras och lokaliseras till ett distinkt urskiljbart område med allt tydligare gränser etc. Det andra steget i en institutionalisering är utvecklandet av en symbolisk form (*symbolical shape*), med symboler och tecken som signalerar territoriet som deras eller vårt. Den viktigaste faktorn för detta steg är ofta att ge territoriet ett namn. Det tredje steget är etablerandet av en institutionell form (*institutional shape*). Med detta förstås etablerandet av olika mer eller mindre officiella institutionella roller och socialiseringsprocesser, vilka också reproducerar en föreställning om territoriet som vårt eller deras. Det fjärde steget utgör etablerandet av en roll (*established role*), vilket avser den etablering som sker efter en institutionalisering. Då territoriet är ett faktum måste det etableras och dess officiella berättelse förmedlas och planteras som en föreställning i det sociala medvetandet.²¹²

Paasis institutionaliseringsprocesser kopplar framför allt institutionalisering till större regioner som t.ex. Kaliningrad/Königsberg, Moldavien/Bessarabien och, i synnerhet, områden kring den finsk-ryska gränsen. Paasi diskuterar alltså framför allt territoriell produktion på en viss geografisk skala (regionen). Paasis angreppssätt har emellertid några mer generella poänger, vilka också kan belysa diskussionen kring mer småskaliga territorier. För det första: ju tydligare eller starkare en institutionalisering är desto starkare blir också den territoriella effekten, gränsdragningen, klassificeringen och kontrollen. Territoriet är alltså ingen absolut kategori. Sack beskriver territorialitet som något vilket man kan slå *på* eller *av* som en strömbrytare.²¹³ Paasi visar att territorier uppträder i en skala, där ett visst område kan vara *mer* eller *mindre* territorialiserat.²¹⁴ Territorialiseringen blir (med Deleuze och Guattari) ett slags refräng vilken inte är så lätt att få ur huvudet på befallning. För Paasi blir det därför intressantare att söka finna olika territorialiserande aspekter än en absolut och definierande faktor. Detta verkar

²¹¹ Häkli nämner två, Peter Taylor talar om "triple layered territoriality" (omfattar det ekonomiska, den politiska makten och det kulturella), Johnston, 2000. Om man följer Sack skulle detta kunna handla om klassificering, avgränsning och kontroll.

²¹² Paasi, 1996, s. 33 ff.

²¹³ Hos Sack: "territoriality can be turned on and off", Sack 1986, s. 2 f. Sack beskriver också detta med köksexemplet där köket i ena stunden kan vara ett territorium (då föräldrarna dammsuger) och i nästa stund inte (s. 16). Sack menar förvisso att territorier kan ha olika styrka (s. 20), men de tycks icke desto mindre ha ett slags okomplicerad omedelbarhet i sin etablering.

²¹⁴ Inflytandet från Deleuzes och Guattaris territorialiseringsbegrepp är förstås tydligt (o. även explicit i Paasi, 1999).

också rimligt mot bakgrund av min beskrivning av territorialitet som en verksam kontroll. Kontrollen kan vara mer eller mindre verksam (effektiv). Föräldern kan förvisso förbjuda tillträde till köket i ena stunden bara för att tillåta det i nästa. Samtidigt har föräldern svårt att med en enda kommanderande utsaga förändra barnets föreställning och användning av köket i grunden. Den territoriella kontrollen kan efter upprepade tillsägelser ha slagit an en ton – den har redan blivit föremål för ritualer och internaliseringar som kräver tid för att förändras.²¹⁵ Territorier etableras, förändras och reproduceras i stor utsträckning genom olika rumsliga socialiserings- och internaliseringsprocesser.

Paasis angreppssätt kräver några kommentarer. Paasi fokuserar på institutionalisering som etablerandet av *föreställningen* om territoriet. Jag ska emellertid framför allt fokusera på institutionalisering som etablerandet av en specifik rumsligt avgränsad *användning*. Institutioner påverkar vårt sätt att tänka men också våra handlingar. Territoriet kan vara en produkt av en mängd diskurser, utsagor, upplevelser, idéer etc. men ska i denna avhandling framför allt ses som konstituerat av en specifik och praktisk användning på platsen – dvs. symboler och föreställningar måste i denna mening vara verkamma. Sociologen Thomas Brante har t.ex. beskrivit begreppet *institutions* betydelse inom samhällsvetenskapen som ”de normer och regler som strukturerar mänskligt handlande till bestående eller återkommande beteendemönster.”²¹⁶ Ibland kan dessa regler vara tydliga. Ofta är emellertid reglerna mer implicita och regelbruket mer omedvetet. Det skulle då snarare kunna liknas vid att spela ett spel som man till sist behärskar så väl att de sociala reglerna sätter sig i kroppen som gester eller rutiner. När dessa beteendemönster är tydligt kopplade till ett visst geografiskt område är det också möjligt att tala om ett territorium. Territorier representerar handlingar som är härledbara till en viss rumslig avgränsning, t.ex. ett bibliotek, och inom biblioteket till läsesalen, lånedisken, cafeteria etc. Institution är liksom territorium ett begrepp som både omfattar sociala och materiella aspekter. Det är här möjligt att jämföra Brantes beskrivning av institution med Goffmans. Goffman beskriver i *Asylums* (1961) institutioner som ”rum, våningar, byggnader eller anläggningar där det regelbundet försiggår aktiviteter av speciellt slag”.²¹⁷ Resonemanget leder fram till mitt andra påstående: *territorialitet representerar en rumsligt avgränsad institutionalisering*, där regler, konventioner eller bruk specifikt kopplas till ett visst konkret och utpekbart område.

²¹⁵ Jfr med Steinbocks terrängbegrepp där miljön s.a.s. redan finns i kroppen, Steinbock, 1995.

²¹⁶ Thomas Brante, 1992: ”Institution”, i *Nationalencyklopedin*, bd. 9, Höganäs, s. 494.

²¹⁷ Erving Goffman, 1983 (1961): *Totala institutioner, fyra essäer om anstaltlivets sociala villkor*, Rabén & Sjögren, Stockholm (*Asylums*), s. 13.

En institutionalisering kan då innebära att en viss plats kopplas till både fler och tydligare uttalade och outtalade regler. Dag Østerberg exemplifierar institutionalisering (som instituering) med några personer som vid spridda tillfällen träffas på en äng för att spela fotboll.²¹⁸ Så småningom börjar de etablera mer fasta tider för sitt spel. Det som började mer spontant blir till en fotbollsträning. Fotbollsspelet blir ett stående inslag i området, dvs. fler och fler börjar associera ängen till just fotboll och fotbollsspelet blir ett återkommande beteendemönster.

Detta exempel visar på en viktig aspekt hos institutionen, nämligen att den är gemensam för en viss specifik grupp människor. I en känd behandling av fenomenet institution har också Mary Douglas definierat institution som en i någon bemärkelse auktoriserad social grupp.²¹⁹ Den sociala gruppen kan berättigas på mer eller mindre formella grunder. Min avsikt är emellertid inte att göra en sociologisk studie utan en arkitekturteoretisk. För mig är det därför inte heller den sociala gruppen som primärt är av intresse. Det territoriella beteendemönstret kan f.ö. ibland vara svårt att koppla till någon mer homogen grupp. Territoriella regelbundenheter förutsätter visserligen alltid att det finns några kulturella eller sociala likheter, men dessa likheter kan omfattas av grupper som är väldigt extensiva och svårdefinierade. Flygplatsen kan ses som ett typexempel på hur stora grupper från vitt skilda bakgrunder och kulturer socialiserats till en grupp flygplatsbrukare. Denna grupp behöver inte ha så mycket annat gemensamt än att de känner till de institutioner som styr flygresandets praktiker. Flygplatsens territorier (*lounge, gate, incheckningsdisk* etc.) är betydligt mer lättspårade än den grupp som har dessa platsspecifika institutioner gemensamt. Då territoriet ses som resultatet av en verksam kontroll och inte av ett kontrollförsök, måste den territoriella kontrollen också spåras i platsen snarare än hos vissa personer eller aktörer.²²⁰ Ibland kan territoriets kontroll visserligen också utövas av en tydlig och väldefinierad grupp. Denna grupp måste med detta angreppssätt dock identifieras och definieras med utgångspunkt i territoriets kontroll. Detta kan också illustreras med Østerbergs fotbollsexempel. I en territoriell diskussion är det gruppens konventioner som är utgångspunkten, utan de konventioner som kopplas till territoriet – dvs. till den avgränsade fotbollsplanen.

²¹⁸ Østerberg, 1991 (1991), s. 104.

²¹⁹ Hos Douglas: "institution will be used in the sense of legitimized social grouping", Mary Douglas, 1999 (1986): *How Institutions think*, New York, s. 46.

²²⁰ Flygplatsen är f.ö. ett intressant exempel i en diskussion om platsens territoriella betydelser. Flygplatsen är full av territoriella gränser och regleringar på lokal, nationell och internationell nivå. Den är utrustad med horder av territoriella markörer och kontrollinstanser i form av säkerhetsvak-

En annan viktig sak att påpeka är att det materiella alltid är en ofrånkomlig del av en territoriell institutionalisering. Med institutionalisering avses att något *får fastare former*.²²¹ Detta rör inte bara aktiviteter utan kan också innebära att institutionen bokstavligen får en mer stabil, konkret form. Fotbollsträningen kan alltså få fastare former på andra sätt än genom sociala regler och vänskapsband. Planen som först kanske enbart markerades med tröjor och jackor ersätts av större stenar som ligger kvar till nästa gång. Målstorleken kanske ändras om det blir för få mål på matcherna. Någon målar kanske gräset eller så lyckas man slutligen få till stånd att det verkligen anläggs en plan på en viss del av ängen, att riktiga mål köps in etc. Den territoriella effekten beror alltså också på den *konkreta miljön*. Fotbollsplanens utformning kommer också att påverka spelet – det spelar roll var mållinjen är dragen. Territoriet är alltid en social och en konkret institutionalisering – de sociala konventionerna blir allt mer stabila och explicita, den konkreta miljön får en allt tydligare och mer enhetlig användning (det är alltså en synomorf process). Territoriet är alltid ett utpekbart område. Det finns alltid en materiell sida av det territoriella.²²²

EN SAMLAD BEGREPPSBESKRIVNING

Min utgångspunkt var att territoriet är ett område som är spårbart i offentlig stadsmiljö. Territoriet är *utpekbart* och omfattar i min beskrivning både fasta installationer (byggnader, torg, parkeringsplatser etc.) och installationer av mer tillfälliga karaktär (kafébord, stolar etc.), men skiljer sig från mikroterritorialitet (*personal space*) och metaforisk territorialitet.²²³ Jag beskrev också territorialitet med hjälp av två påståenden:

- *Territorialitet är en rumsligt avgränsad och verksam kontroll*
- *Territorialitet är en rumslig institutionalisering*

Det första påståendet framhåller territoriet som en form av rumslig kontroll, vilken också är tydligt avgränsad i rummet. Kontrollen härleds här inte utifrån avsikt, utan utifrån dess effekter på en viss användning. Den andra punkten poängterar territorialitet som ett fenomen vilket uppträder i grader (men inte så att varje territorium skulle kunna placeras på en absolut skala).

ter, glasväggar, skyltar, uppmaningar via högtalare, säkerhetsföreskrifter, golvmärkingar, visiteringar, tullkontrollanter, passkontrollanter, säkerhetszoner, personalzoner, business class areas etc.

²²¹ Jfr Østerberg, 1991 (1991), s. 104.

²²² Denna avhandling söker inte leda i bevis att det materiella har territoriella effekter – detta är en viktig utgångspunkt för hela studien – utan på vilket sätt det materiella har territoriella effekter och hur denna koppling ser ut.

²²³ Det är tveksamt om Sack med sin definition också inbegriper mikroterritorialitet, Jfr Sack, 1986, s. 20.

Någonting är mer eller mindre territoriellt. Båda dessa påståenden verkar i en mening mot den trend som jag spårade i avslutningen av föregående kapitel. Fokus förskjuts i min beskrivning från personer, beteenden, metoder och maktstrategier, dvs. från en rad sociala aspekter mot territoriet. Det är de handlingar, beteenden, rytmer etc. som är spårbara och utspelar sig i rummet och inom territoriet som är de primära (hur fungerar territoriet?). Det skulle i denna mening vara möjligt att skilja på *personterritorialitet* och *platsterritorialitet*. Med personterritorialitet avses att territoriet tar sin utgångspunkt i en individ, grupp eller aktör. Intresset är här t.ex. riktat mot en viss person eller grupps identifikation med rummet (Altman) eller en viss aktörs eller grupps strategier (Sack). Med platsterritorialitet avses att territoriet konstitueras av de maktrelationer som är verksamma inom en viss avgränsad plats (dvs. mer i linje med de angreppssätt som t.ex. återfanns hos Crouch, Paasi och Habraken).

Begreppen plats och territorium är starkt besläktade. Med Sack, som efter sin bok om territorialitet framför allt behandlat platsbegreppet, är det möjligt att hävda att vissa platser i viss mån konstitueras och reproduceras genom territorialitet.²²⁴ Övergripande förefaller det dock som om territoriet representerar ett fokus på *makt* med en tydlig (om än komplex) institutionalisering, dvs. platsen som en specifik aktör. Platser är ofta mer komplexa och svåråtkomliga eftersom de inte är effekter av en begränsad uppsättning urskiljbara praktiker. Platsbegreppet antyder snarare ett myller av överlagrande relationer, föreställningar, territoriella regler etc. och sätter därmed fokus på betydligt vidare frågor kring *existens*, identitet och vara. Denna skillnad avspeglar sig också i språkbruket kring begreppen. Territorier är starka eller svaga, platser är rika eller fattiga, tjocka eller tunna.²²⁵ Ett territorium upphör att fungera, en plats dör. Plats är ett komplext och mångbottnat begrepp och brukar ofta refereras till som det levda rummet. Platsen associeras till liv, kropp, bruk och föreställningar kopplade till ett visst område.²²⁶ Skillnaden mellan plats och territorium ska inte tolkas som absolut utan handlar snarare om aspektseende; diskussioner kring det levda rummet, existens, identitet lämpar sig bättre att föra med hjälp av platsbegreppet. Territorialitet lämpar sig bättre för att diskutera aspekter på makt

²²⁴ Sack, 1986, s. 19. I *Homo Geographicus* går Sack litet längre och menar att alla (primära) platser också behöver en territoriell struktur: "the concept of a place does not obtain in the nonhuman realm because there is no real territorial structure". Sack, 1997, s. 132. Jfr även Sack, 1997, s. 90 f. Det kan kanske vara värt att notera att Sack här har en väldigt bred förståelse av territorialitet, och att han delvis också förefaller frågå de beskrivningar han gör av territoriet i Sack, 1986.

²²⁵ Dvs. rika på betydelse eller fattiga, Sack, 1997, t.ex. s. 9–14.

²²⁶ Jag refererar här framför allt till det fenomenologiska platsbegreppet som finns utrett hos t.ex. Casey, 1996 och ganska formaliserat i Sack, 1997.

och kontroll. Plats är i detta sammanhang det mer omfattande begreppet, och någon form av territorialitet tycks också vara närvarande i alla platser.²²⁷ Det territoriella utgör i denna mening ett exempel på en aspekt av platsens egenskaper bland andra.

Territorier ska vara utpekbara men deras gränser kan samtidigt ibland vara svårdefinierade. För Tim Ingold var det just gränsen mellan två skilda explicita rumsliga ianspråktaganden som var viktig i definitionen av territorialitet. Rumsliga ianspråktaganden som inte gränsade till andra beskrevs i stället som *tenures*. Hos Paasi, Deleuze och Guattari är det skillnaden snarare än den absoluta och utpekbara gränsen som blir viktig i en diskussion. Hur påtaglig denna skillnad är och vilka rumsliga uttryck den tar sig är sedan en sekundär fråga. Gränsen kan således vara en gradvis och nästan omärkbart ökande skillnad som först efter hand blir avläsbar som en klar kvalitetsförändring eller en materiell gräns.

Om mitt fokus på platsterritorialitet i viss mån går emot gängse fokus inom territorialitetsforskning kan mitt angreppssätt också ses som en del av denna trend – territoriet är inte någonting statiskt eller givet en gång för alla. Denna invändning kan t.ex. härledas till Deleuzes och Guattaris behandling av begreppet, där territorialitet handlar om någonting pågående och effektivt. Det finns här anledning att låna de musikaliska metaforer som Deleuze och Guattari använder i sin diskussion av territorialitet (förmodligen för att fåglar – forskningens första revirhävande – sjunger för att markera revir). Varje territorium konstitueras av en ordning, en rytm eller ett slags territorialiserande refräng, kring vilken mer komplicerade signaler, slingor och melodier kan forma sig. När melodin väl är etablerad kan den också plockas upp och nynnas av andra. Kopplingen mellan mänsklig och djurisk territorialitet spåras således inte i gemensamma instinkter, egenskaper eller essenser utan i likartade uttryck: det ständiga patrullerandet och markerandet (nynnandet). Brown och Capdevila har beskrivit detta i ett resonemang inspirerat av Deleuze och Guattari:

Here is why the word 'territory' is so apposite: because the order and security it provides are not static phenomena, but mobile. Much like the space marked out by a territorial animal, territory constantly shifts as it is continually remarked and re-presented in different ways. And much as these territorial creatures can only extend their territories at great cost, so we might also note the sheer difficulty of sustaining this process of remarking.²²⁸

²²⁷ T.ex. Sack, 1997 s. 90 och 132.

²²⁸ Steven Brown & Rose Capdevila, 1999: "Perpetuum mobile: substance, force and the sociology of translation", i *Actor Network Theory and after*, red. John Law & John Hassard, Oxford, s. 41 f.

Territorialitet är någonting effektivt och avläsbart i den byggda miljön, snarare än namnet på en psykologisk, social eller politisk avsikt eller intention. Territoriet är resultatet av en pågående maktutövning inom en viss rumslig avgränsning. De territoriella strategierna härleds i så motto utifrån det verk samma territoriet (territoriet som aktör) snarare än utifrån avsikter, beteenden, instinkter, drömmar etc. hos de aktörer som föregår och s.a.s. förebådar territoriet (maktstrategerna). De primära territoriella handlingarna uppvisas inte av den eller de som förebådar territoriet utan av de handlingar som på plats upprätthåller och reproducerar den territoriella ordningen. Utifrån dessa premisser blir det också intressant att ställa frågan *hur* territorier upprätthålls (inte enbart hur de initieras) – och det är med utgångspunkt i detta *hur* som jag ska föreslå en klassifikation av territoriella produktionsformer.

4. Territoriella produktionsformer – en sortering

Without the concepts of space and of its production, the framework of power (whether as reality or concept) simply cannot achieve concreteness.²²⁹

Henri Lefebvre

Ingen plats saknar helt territorialiseringar. Varje plats består av såväl territorialiserade som icke-territorialiserade betydelser. Varje plats kan också vara föremål för olika motstridiga och överlappande territorier.²³⁰ Den byggda miljön kan ingå i olika territoriella institutionaliseringar. För att närmare undersöka hur platser institutionaliseras, hur territorier produceras och upprätthålls ska jag skilja på olika produktionsformer. Territorier upprätthålls på olika sätt, i olika sammanhang och med olika styrka och medel. En bänk i ett bostadsområde kan vara både bostadsrättsföreningens sittbänk, småbarnsföräldrarnas bänk vid lekplatsen, eller kanske under sommarmånaderna områdets populäraste solbänk. Bänken är alltså samtidigt eller under olika tider territorium för en administration, en grupp eller en funktion. Samhällets rumsliga komplexitet beskrivs utförligt av Lefebvre i *The Production of Space*. Rummet kan inte liknas vid en blank sida, utan liknar snarare ett palimpsest. Rummet är fullt av olika själv motsägande och överlagrade inskriptioner – det finns ingenting entydigt eller ens enkelt hierarkiskt i rummets betydelser:

Both natural and urban spaces are, if anything 'overinscribed': everything therein resembles a rough draft, jumbled and self-contradictory. Rather than signs, what one encounters here are directions – multifarious and overlapping instructions/.../As to whether there is a spatial code, there are actually several.²³¹

För att synliggöra den byggda miljöns roll i olika slags territorialiseringar är det också nödvändigt att skilja på olika sätt att producera och institutionalisera territorier. Jag ska här föreslå fyra principiella territoriella produktions-

²²⁹ Lefebvre, 1991 (1974), översättning av David Nicholson-Smith, s. 281.

²³⁰ Paasi, 1999, s. 72.

²³¹ Lefebvre, 1991 (1974), s. 142 f.

DE TERRITORIELLA PRODUKTIONSFORMERNA

	Opersonlig kontroll	Personlig kontroll
Riktad produktion	Territoriell strategi	Territoriell taktik
Produktion genom bruk	Territoriell association	Territoriell appropriation

Figur 2.

former:²³² *strategi, taktik, appropriation och association*. Dessa kan ses som fyra territoriella *modus*, fyra olika sätt att upprätta och upprätthålla territorier vilka påverkar vardaglig praxis och som ger den byggda offentliga miljön olika betydelser.²³³ Denna indelning kan ses som ett sätt att tillgodogöra sig vissa av de olika betydelser som begreppet fått i olika sammanhang.²³⁴ Dessa användningar återetableras dock som olika former av en pågående institutionalisering genom kontroll och vardaglig användning av offentlig urban miljö. Den territoriella produktion som diskuteras här är alltså enbart den som underordnar sig vardagslivets skala, både i tid och rum.

Klassificeringen är framför allt baserad på hur produktionen går till och på vad slags kontroll som mobiliseras. Distinktionerna mellan de olika ter-

²³² Begreppet produktion används här i relativt vid bemärkelse, med vissa kopplingar till Lefebvres begrepp rumslig produktion. Med produktionen avses t.ex. här något som också inbegriper kroppslig rörelse, spatiala praktiker, rytmer etc., och territoriet kan till viss del ses som "the result of repetitive action", Lefebvre, 1991 (1974), s. 75; "while products do not press all creativity into the service of repetition", Lefebvre, 1991 (1974), s. 77. Till skillnad från Lefebvre diskuterar jag emellertid inte mer storskaliga samhälleliga rumsproduktioner. Produktionsbegreppet kan jämföras med det besläktade begreppet *konstruktion* som kanske snarare kan kopplas till föreställningar, det diskursiva, det kognitiva etc., och som därmed skulle verka missvisande i detta sammanhang. För Lefebvres diskussioner om produktion, se t.ex. Lefebvre, 1991 (1974), s. 68–92.

²³³ Jag har givit en kortare presentation av begreppen i Mattias Kärrholm, 2002: "Bostadsområdet som fetisch och faktisch", *Nordisk Arkitekturforskning* nr 3/2002. De har därefter också på ett förtjänstfullt sätt tillämpats i Eva Kristensson, 2003: *Rymlighetens betydelse*, Lund 2003, s. 445 ff. i en diskussion om bostadsgårdens användning.

²³⁴ Det är förstås möjligt att föreställa sig andra territoriella produktionsformer som inte i samma grad utgör en del av vår vardagliga praxis. Här kan t.ex. nämnas *territoriell administration* som visserligen kan ha stor betydelse för hur byggd miljö används (och som här då utgör en del av den territoriella strategin), men som också ibland kan etableras utan att, inom en rimlig tidsram, få någon större betydelse för en mer vardaglig användning av det offentliga rummet (en grön yta kan t.ex. uppfattas och av hävd vara allmän mark trots att den på pappret tillhör en privat förening). Här diskuteras enbart territorialitet i den mening den kan utläsas av, och har en verkan på, livet i det offentliga rummet (och territoriell administration kan i denna mening ses som en form av territoriell strategi).

ritoriella produktionsformerna är inte knivskarpa utan kan överlappa varandra.

Territoriell strategi och taktik representerar här medvetet planerade och målmedvetna försök att avgränsa ett territorium. Den utövade territoriella kontrollen är i denna mening riktad mot territoriet och användningen av territoriet. Territoriell strategi representerar ofta en mer indirekt kontroll delegerad till regler eller ting (som en parkeringsplats). Den territoriella strategin är planlagd på distans (i tid och/eller rum) från det territorium som produceras. Territoriell taktik upprättas i en pågående situation och hävdas mer direkt och med en personlig anknytning mellan territoriet och den som upprättar det.

Territoriell association och appropriation representerar territoriella produktioner som inte planerats på ett målmedvetet sätt utan snarare kan ses som konsekvenser av ett bruk. Dessa territoriella produktioner kan mycket väl innehålla en mängd planering och rationella beslut, men då inte fattade med explicit avsikt att upprätta en territoriell ordning. Territoriell appropriation avser ett territorium som verkar genom en upprepad användning av en viss person eller grupp och där territoriet kopplas just till dessa personer eller grupper (stamställen). Territoriell association avser territorier som verkar genom en viss upprepad användning där territoriet kopplas till en viss sorts bruk eller en viss bruksform.

Fyrfältaren ovan är inte någon definierande indelning utan ska ses som ett sätt att utifrån beskrivningarna i detta kapitel redogöra för dominerande tendenser hos de olika produktionsformerna. Produktionsformerna ska alltså inte ses som enkelt härledbara utifrån fyrfältarens fyra rubriker utan måste förstås i den mer nyanserade beskrivning som ges i löptexten.

TERRITORIELL STRATEGI OCH TERRITORIELL TAKTIK

Territoriell strategi och *territoriell taktik* representerar försök till aktiv kontroll som avsiktligt söker begränsa tillgängligheten till ett visst område. Territoriet kan här ses som resultatet av en rumsligt iscensatt vilja eller föreställning.²³⁵ Denna vilja eller intention måste dock inte vara synonym med det territorium som verkligen produceras. Territoriella strategier och taktiker använder sig ofta av tydliga materiella avgränsningar och markeringar.

²³⁵ Med Tönnies begrepp utgör försöken att upprätthålla dessa territorier exempel på något som mer liknar ett slags *korvilja* (kor som i 'att kora någon' och i 'villkor', från tyskans *Kürwille*), än en väsensvilja (*Wesenwille*), dvs. de har en bild av framtiden vilken 'föregår den verksamhet mot vilken den syftar'. Tönnies i Østerberg, 1991 (1991), s. 18.

Begreppen strategi och taktik har sitt ursprung i en militär vokabulär men används också i vardagligt tal såväl som inom olika planeringsdiskurser.²³⁶ Min användning bygger på en skillnad i produktionssituationen och har framför allt hämtat inspiration från den specifika användning som Michel de Certeau gör av *strategi* och *taktik*. Denna koppling finns det också anledning att dröja vid något.

Strategier är (i deras rumsliga form), enligt Certeau, vad som klassificerar en plats som riktig för ett visst ändamål. Det är ett försök hos en identifierbar aktör att manipulera eller kalkylera maktrelationer inom ett visst fält (t.ex. vetenskap, politik, stadsplanering) genom att upprätta normer för vad som är rätt och riktigt.²³⁷ Mot de officiella strukturernas strategi ställer Certeau den mer svaga och irrationella *taktiken* som i ett urbant sammanhang kan liknas vid "*the chorus of idle footsteps*".²³⁸ Taktiken tar endast fragmentariskt omgivningen i anspråk. Den ser möjligheter och fångar dem i flykten. Den bryter med rytmer och föreställningar på etablerade platser. En fotgängare tar genvägar, omvägar etc. och förhåller sig till planerade strategier på sitt eget sätt; hon låter dem uppstå, förskjutas eller utvecklar egna betydelser.²³⁹ Certeau visar hur taktiker omdefinierar och transformerar det strategiskt avsedda: "[tactics] must constantly manipulate events in order to turn them into 'opportunities'".²⁴⁰

Certeau använder begreppsparet strategi och taktik för att beskriva en maktrelation.²⁴¹ Begreppen beskrivs också av Certeau i termer av disciplin respektive antidisciplin.²⁴² Certeau behandlar försök att peka ut det etablerade och riktiga (*proper*) samt de reaktioner och vändningar som denna styrning kan möta: "the ingenious ways in which the weak make use of the strong".²⁴³ Det handlar förvisso inte om något jämbördigt möte mellan dominans och motstånd, men Certeau betonar samtidigt att också maktlös-

²³⁶ I ett militärt språkbruk finns också begreppet operation, vilket kopplar till strategi och taktik. Mikroterritorialitet (personal space) har i princip utelämnats i min diskussion, men det skulle i detta sammanhang kunna beskrivas som *territoriella operationer*.

²³⁷ Certeau, 1988 (1980), s. 36.

²³⁸ Certeau, 1988 (1980), övers. av Steve Rendall, s. 97.

²³⁹ Certeau identifierar i själva verket tre möjliga handlingar: *the present, the discrete* (som innebär ett urval eller en förskjutning av det närvarande), samt *the phatic* (vilket utgörs av funktioner som etablerar, bibehåller och avbryter kontakt, dvs. en organisation som artikulerar vissa platser till förmån för andra etc.), Certeau, 1988 (1980), s. 98 f.

²⁴⁰ Certeau, 1988 (1980), s. xix.

²⁴¹ Taktik och strategi är därför inte två nivåer i samma planeringsprocess (som begreppsparet ofta används), utan handlingar vilka i någon mån också ställs mot varandra (som produktion och konsumtion).

²⁴² Certeau, 1988 (1980), s. xv.

²⁴³ Certeau, 1988 (1980), s. xvii.

heten har sina betydelser. Taktiken är i en mening autonom – den står också för en egen produktion – men den verkar alltid i någon mening på annans mark.²⁴⁴ En viktig aspekt som Certeau återkommer till är att strategin beskriver rummets makt över tiden, medan taktiken representerar tidens makt över rummet. Detta kan t.o.m. ses som en distinktion som skiljer de båda åt: "the two ways of acting can be distinguished according to whether they bet on place or time".²⁴⁵ Om den enskilda taktiken aldrig kan behålla det den erövrar ligger det en viktig poäng i att ett myller av taktiker med tiden kan visa sig starkare än strategin. På så sätt kan de gångstigar som trampas upp tvärs över stadens gräsmattor i vissa fall bli asfalterade och införlivade i en ny strategi.

Ett sätt att beskriva förhållandet mellan strategi och taktik ger Certeau då han citerar Friedrich Wilhelm von Bülow (preussisk general som slogs mot Napoleon): "Strategy is the science of military movement outside the enemy's field of vision, tactics within it".²⁴⁶ Taktiken handlar med rationella och målmedvetna avsikter, men den verkar alltid inom fiendens synfält, och har inte samma överblick eller resurser som en strategi. Det är också i denna skillnad som jag framför allt ser en koppling till begreppen territoriell strategi och taktik. Territoriella strategier planeras med eftertanke, skilda från den plats där de ska verka, medan territoriell taktik mobiliseras och utövas mitt i det pågående handlingsfältet.²⁴⁷ Den territoriella strategin i det moderna samhället är nästan alltid formaliserad och professionellt hanterad.²⁴⁸ Den territoriella taktiken är å andra sidan ofta personlig och saknar medel eller tid för att formalisera eller professionalisera sina uppgifter. Den territoriella strategin transformerar ofta platser och gör dem i en mening till sina. Skillnaden mellan strategi och taktik ligger dock inte i att strategen besitter vissa egenskaper (att t.ex. vara mer officiell än taktikern, vilket den förvisso ofta är) utan i dess handlingssätt. Strategin mobiliserar också tid och resurser från andra platser. Taktiken verkar i situationen, på plats inom ramen för en mer övergripande territoriell ordning. För att exemplifiera detta kan man jämföra två situationer på ett kafé. I det ena fallet arrangerar och driver kaféägaren en uteservering. Hon tar en bit av gatan utanför i anspråk, place-

²⁴⁴ "It does not have the means to *keep to itself*". Certeau, 1988 (1980), s. 37.

²⁴⁵ Certeau, 1988 (1980), s. 39. Jfr s. xix, samt s. 34 ff.

²⁴⁶ von Bülow i Certeau, 1988 (1980), översatt av Steve Rendall, n.14 s. 212.

²⁴⁷ Distinktionen kopplar till de tre aspekter vilka enligt Certeau utmärker strategin: rummets triumf över tiden, behärskandet av platsen genom syn och panoptisk praktik samt förmåga att transformera "uncertainties of history into readable spaces", Certeau, 1988 (1980), s. 36.

²⁴⁸ Sack diskuterar denna formalisering och dess koppling till olika samhällsskeden med utgångspunkt i Webers teorier kring byråkrati och Marxs kring staten, Sack, 1986, s. 43–51. Den mest ingående diskussionen kring utvecklandet av en mer formell, administrativ territorialitet ges annars i Häkli, 1994.

rar ut bord och stolar och kanske t.o.m. trycker upp nya menyer eller sätter upp ett staket för att avgränsa territoriet från trottoaren. Denna medvetna och planerade handling (att upprätta en trottoarservering) är en territoriell strategi oavsett om uteserveringen har officiellt tillstånd eller ej (dvs. oavsett om den kan ses som en del i den förment riktiga användningen av platsen eller ej).²⁴⁹ I det andra fallet börjar några kafégäster (med eller utan kaféägarens tillstånd) en varm dag flytta ut ett par bord på trottoaren. Genom att utnyttja de medel och förutsättningar som finns i situationen etablerar gästerna tillfälligt ett territorium på trottoaren utanför. Detta territorium kan ses som resultatet av en territoriell taktik.

Om distinktionen mellan territoriell taktik och strategi kan tyckas snarlik Certeaus distinktion finns det också aspekter hos den senare som gör det svårt att helt likställa begreppsparen. Certeau är t.ex. något otydlig vad gäller taktikens rumsliga status, vilket möjligen är en eftergift åt hans lingvistiska fokus. Är det möjligt för taktiker att medvetet etablera och upprätthålla egna rumsliga ordningar vilka bryter mot strategin? Vad gäller den territoriella strategin liknar den förvisso Certeaus strategi, vilken han här beskriver:

It postulates a place that can be delimited as its own and serve as the base from which relations with an exteriority composed of targets or threats (customers or competitors, enemies, the country surrounding the city [...]).²⁵⁰

I Certeaus beskrivning av strategi finns i en mening paralleller till alla de fyra nämnda territoriella produktionsformerna. De etablerar alla – men på olika nivåer – en plats som passande för en viss användning inom ramen för vissa situationer (vilket i princip gäller all territorialitet). Certeau använder sin dikotomi för att (med bakgrund i Foucault) beskriva en maktrelation mellan maktutövning och maktsubjekt, mellan produktion och konsumtion (eller kanske snarare konsumtionens produktion). Eftersom ”det riktiga” kan etableras på olika nivåer innebär detta också att Certeaus begrepp strategi och taktik blir *relativa* begrepp vilka måste definieras utifrån en inbördes relation. Certeaus strategi och taktik skulle därmed (i sin vidaste betydelse) kunna användas för att diskutera maktmotsättningar inom ramen för alla de fyra territoriella produktionsformerna (där alla i en mening upprättar strategier).²⁵¹ Här finns dock en viktig reservation. Certeaus exempel hand-

²⁴⁹ I dessa fall kan man i stället använda den vedertagna distinktionen mellan formella och informella territorier (en distinktion som först etablerades av David Stea i en artikel 1965, se Malmberg, 1980, s. 222).

²⁵⁰ Certeau 1988 (1980), s. 36.

²⁵¹ Som Korosec-Serfaty påpekat manifesterar sig appropriation också i ”the possible destruction of certain elements of this area”, Perla Korosec-Serfaty, 1973: ”The Case of Newly Constructed Zones: Freedom, Constraint and the Appropriation of Spaces”, *Architectural Psychology*, Lund, s. 392.

lar i hög grad om att uppmärksamma det icke-disciplinerade; det levda i förhållande till det fixerade, populärkultur i förhållande till kanon. I denna mening har Certeau i princip begränsat strategibegreppets uppgift till att hantera *den ytterst sett* officiella, den av ett etablissemang sanktionerade maktutövningen som gör tabula rasa för att sedan konstruera och presentera det entydigt läsbara. Certeau underlåter enligt min mening därför också att undersöka begreppens fulla relationella potential, och hans maktanalys blir framför allt fokuserad på den yttersta makten, samtidigt som den förbiser t.ex. olika subkulturella försök att upprätta mer stabila maktutövningar. Här blir det också tydligt att Certeaus begrepp inte direkt går att relatera till *territoriell* strategi och *territoriell* taktik. Det är viktigt att vara tydlig med att skillnaden mellan territoriell taktik och territoriell strategi inte grundar sig på att den senare har något slags inneboende eller på förhand given officiell giltighet som det första begreppet saknar. Inte heller finns det en på förhand given riktning där den territoriella taktiken med nödvändighet verkar mot en strategi (även om den i många fall utgör avsteg från eller varianter på det som föreskrivits av en territoriell strategi). Förhållandet dem emellan kan vara aktivt, symbiotiskt eller oppositionellt, men det är också tänkbart att de båda formerna kan pågå parallellt (på samma plats) utan att nämnvärt påverka varandra.

TERRITORIELL STRATEGI

Territoriella strategier representerar alltså klassificerandet, markerandet och kontrollerandet av territorier mot bakgrund av någon form av planläggning, dvs. från en distanserad situation.²⁵² Den territoriella strategin representerar förvisso i regel ett aktivt markerande av mer officiella territorier och lutar sig ofta mot något slags formaliserad organisationsstruktur. Den territoriella kontrollen är abstrakt i den meningen att kontrollen delegerats till vissa regelverk och ting, snarare än hävdas direkt. Den territoriella strategin är också ofta resursstark och kan befästa territoriet (man kan här ta parkeringshuset som exempel) med t.ex. administrativa åtgärder (detaljplan), byggd miljö (p-hus), personal (p-vakt), teknisk utrustning (parkeringsmätare) och sanktioner (p-bot och i förlängningen indrivning).

Om strategiska territorier är mer eller mindre formaliserade kan de också i hög grad upprätthållas av det normerade bruket. Allt bruk som bekräftar eller reproducerar den planlagda strategiska ordningen har här en roll att

²⁵² Denna betydelse av territorialitet har framför allt använts inom geopolitik och politisk geografi. Besläktade användningar finns t.ex. hos Gottman, 1973; Häkli, 1994 och Sack, 1986. Här är också begreppet *territorial strategy* ett vedertaget och väl använt uttryck. I en arkitekturkontext jfr Habraken, 1998.

spela. Alla bilister som parkerar i parkeringsrutan och betalar sin parkeringsavgift bekräftar och stärker den territoriella strategin. Alla resenärer som väntar på perrongen och tar tåget kan i någon mån ses som bidragande faktorer till att upprätthålla perrongen eller järnvägsstationen som ett strategiskt territorium. Det bekräftande bruket utgör en viktig del i den territoriella strategins reproduktion men konstituerar inte i sig territoriet. Den territoriella strategin planerar ofta för *den generaliserade brukaren* och sanktionerar det förväntade bruket med arkitektonisk utformning, regler, personal etc. Biblioteket stöder sin territoriella ordning på lånedisk, larmsystem, bibliotekspersonal och läsesalar men också på den skötsamme låntagaren som bekräftar det förväntade beteendet. Mot detta kan man anföra att den generaliserade brukaren är en abstraktion – alla användare kan i någon mån ses som avvikare från den abstrakte brukaren, dvs. alla användare är i någon mån taktiker med Certeaus begrepp. Det skulle då heller inte finnas någon brukare som verkligen reproducerar den strategiskt planerade territoriella ordningen.²⁵³ De verkliga låntagarnas handlingar har visserligen en komplexitet som det är omöjligt att förutsäga, men samtidigt är det hos en grupp verkliga låntagare möjligt att notera ett regelbundet återkommande beteende som i hög grad motsvarar det som anvisats av den territoriella strategin. Om jag studerar ett bibliotek kommer jag att märka att många faktiskt sitter i läsesalen och läser, de står vid lånedisken och lånar, de söker böcker längs med bokhyllorna efter bibliotekets klassifikationssystem etc. Det är i dessa överensstämmelser mellan de specifika konventioner som biblioteket söker upprätthålla och de praktiker som verkligen utspelar sig där, som jag kan konstatera en territoriell reproduktion.

TERRITORIELL TAKTIK

Territoriell taktik representerar ofta ett mer tillfälligt upprättande och markerande av ett territorium, där territoriet upprättas på plats i en pågående vardaglig situation. Jag kan markera min tillfälliga picknickplats med en filt och en korg. Den territoriella taktiken är ofta ett uttryck för personliga intressen – den kan t.ex. vara ett överlagt uttryck för den egna identiteten, men också en mer oreflekterad metod att försäkra sig om utrymme för en viss funktion, som t.ex. att hålla en bänk med sin jacka.

Den territoriella taktiken uppstår i situationen, och i det moderna samhället alltid inom ramen för ett befintligt och mer övergripande territoriellt regelverk. Eftersom territoriell taktik produceras och agerar utifrån en situation och plats använder den sig huvudsakligen av befintliga gränser, vilka

²⁵³ Jfr Fortys diskussion av brukarbegreppet i Forty, 2000, s. 312 ff., och Certeaus taktikbegrepp ovan.

transformeras eller ommarkeras. Den kan också använda sig av *ready made*s som uppställda stolar, halsdukar och väskor, för att markera territoriet. Ofta handlar den territoriella taktiken om att markera ett område som sitt med t.ex. en väska på en stol eller graffiti inom ett visst bostadsområde. Territoriell taktik måste inte ses som synonymt med konflikt med olika territoriella strategier. I det offentliga rummet är taktiken ofta subtil och tillfällig och håller sig inom den territoriella strategins regler och ramar – parkbänkar, läsplatser, badhytter etc. är tänkta att tillfälligt tas i anspråk och hävdas i olika sammanhang. Samtidigt finns det alltid en potential till förändring eller förskjutning av det officiella territoriet. Att markera ett läsbord på ett bibliotek är en allmänt förekommande och accepterad verksamhet. Biblioteksbord som reserveras utan att användas under en hel dag kan dock uppfattas som ett problem. I större omfattning kan det också ses som ett brott. Dels mot de konventioner som har etablerats i samband med denna form av territoriell taktik. Dels mot den territoriella strategin – läsborden används inte längre till läsning utan som avyttringsplatser för väskor och persedlar. Detta kan också föranleda biblioteksadministrationen att föreskriva användandet av särskilda bokningslappar där reservationens omfattning ska angivas med klockslag.

Den territoriella taktiken kan ibland verka inom ramen för det planerade och förväntade. I allt från husockupationer och sittstrejker till picknick på förbjudet område är det emellertid också möjligt att spåra mer taktiska territorialiseringar där en bakomliggande territoriell strategi just utgör ett slags förutsättning för den territoriella taktiken. I vissa fall kan avsaknaden av en stark territoriell strategi – en territoriell strategi som tycks sakna legitimitet, som är nyupprättad eller som brister i resurser – skapa förutsättningar för produktionen av olika territoriella taktiker. Det finns här ett vardagligt exempel i övergångsstället. Vi har alla varit med om tillfällena då antalet otåligen fotgängare blivit så många att de faktiskt börjat gå mot rött och fått bilarna att stanna. Plötsligt har det område som den territoriella strategin för stunden avsatt som bilarnas territorium tagits i anspråk av en grupp fotgängare. De gående har satt ett slags kollektiv territoriell taktik i verket. Det verkar kanske inte längre rimligt att alla dessa människor ska underordna sig några få bilister med låg hastighet. Den territoriella strategin saknar plötsligt tillräckliga tillgångar och legitimeringsgrund för att hålla fotgängarna borta.

Territoriell taktik associeras lätt till ett slags resonemang kring orsak (markering av ett bord) och verkan (bordet är reserverat).²⁵⁴ Territoriell taktik

²⁵⁴ Denna användning av begreppet territorialitet som ett slags personligt markeringsförfarande anknyter till klassiska användningar av t.ex. Goffman, 1963 och Hall, 1959 (inom arkitekturforskningen, Newman, 1972), men måste ses som mer dynamiskt.

kan emellertid också, på ett mer okontroversiellt och subtilt sätt, vara en del av vardagens sociala spel. Territoriet hävdas heller inte enbart av enkla markeringar utan kan också uppstå ur ett mer dynamiskt samspråk.

TERRITORIELL APPROPRIATION OCH TERRITORIELL ASSOCIATION

Territoriell appropriation och association är mer beroende av vanor, hävd och bruk som konstituerande faktorer än vad taktik och strategi är. Dessa territorier är inte resultatet av någon föreställning om territoriet eller ett *territoriellt projekt*. De är snarare resultatet, eller ett slags restprodukt, av en vana eller en i någon mening pågående, rumsligt avgränsad användning.²⁵⁵ Territoriella strategier och taktiker handlar om att mer medvetet etablera en kontroll och därmed söka etablera ett territorium på en viss plats. Territoriell appropriation och territoriell association resulterar snarare i territorier vilka uppstår ur sammanhanget. Territoriet kan således snarare ses som givet av livet och miljön på platsen.

Den *projekterade* respektive den *icke-projekterade* territoriella produktionen kan relateras till en gräns- respektive en substansorienterad territorialitet.²⁵⁶ Vad gäller projekterade territorialiseringar ligger fokus ofta på att skapa, vidmakthålla och flytta gränser (både konkreta och abstrakta). Vad gäller de icke-projekterade ligger fokus snarare på förhållanden, relationer och kontexter. Dessa fokus speglas också i den forskning vilken kan kopplas till dessa båda territorialitetsformer där, som nämnts, Sack möjligen kan stå som portalgestalt för den första och Altman för den andra. Territoriell association och appropriation skapar och institutionaliserar förvisso också en form av gränser. Dessa gränser är emellertid inte tydligt och avsiktligt uppdragna med en grafisk skärpa – även om de kan förhålla sig till redan givna, skarpa gränser – utan måste snarare ses som markeringar vilka antyder att

²⁵⁵ Dessa territorier är således inte i någon högre grad resultatet av en korvilja. Det är kanske snarare möjligt att dra paralleller till något slags väsensvilja (*Wesensville*). Väsensviljan representerar enligt Tönnies en inre drivkraft snarare än en rationalitet och bär ett embryo snarare än en bild av framtiden. Østerberg, 1991 (1991), s. 18 f. Denna parallell bör dock göras med förbehållet att 'väsen' ska läsas som ett mer icke-beräknande levnadssammanhang eller 'vara' som inte bekymrar sig om att (på förhand) ge sina handlingar en rationell legitimitetsgrund eller syfte. Tönnies begrepp väsensviljan beskriver dock som jag förstår det ett slags 'organiskt beteende', och i den utsträckning det kan ses som uttryck för ett slags *biologisk funktionalism* (att varje väsen har *en* ultimata livsform som den instinktivt strävar efter) vill jag inte koppla det till en territoriell produktion. Association och appropriation är inte resultatet av något instinktivt eller omedvetet – dessa territoriella produktioner kan snarare beskrivas som en restprodukt av handlingar vilka förvisso ingår i ett socialt och vardagligt sammanhang och därmed kan tolkas som rationella, men vars territorialiserande verkan saknar en på förhand formulerad avsikt.

²⁵⁶ Jfr Häkklis indelning i gränsorienterade och substansorienterade angreppssätt. Jfr Häkli, 1994, n. 14, s. 76.

ett visst område används eller på något sätt omhändertas.²⁵⁷ På en direkt fråga kan en viss grupp vara överens om att deras gemensamt approprierade territorium har en gräns, men de kan samtidigt ha olika uppfattning om gränsens dragning. Territoriet övergår mer gradvis i något annat.

TERRITORIELL APPROPRIATION

Territoriell appropriation avser ett område eller en plats till vilken en person eller grupp upprättat en särskild tillhörighet, men inte avsiktligt markerat som sitt. Denna tillhörighet föranleds oftast av en längre tids vistelse (en tillägnan av en plats). Platsen blir då inte längre en plats vilken som helst, utan en *särskild och tillägnad plats*, mitt territorium, mammas gata.²⁵⁸ Om den territoriella appropriationen kopplas till en grupp innebär detta också att gruppen i någon mening ser det territoriet som en gemensam appropriation – ett stamställe. Det approprierade territoriet representerar ett uppfattat men icke avsiktligt markerat hemmahörande till en viss plats (att höra ihop med en viss plats). Det förekommer således inga avsiktliga markeringar av territoriet. I vissa fall kan appropriationen kanske spåras i form av materiella lämningar som dofter, skräp, cigarettfimpar och personliga ting, eller i form av ett underhåll som en sopad gång, eller ett iordningsställande av något slag (och via dessa spår också kopplas till en territoriell association).

Perla Korosec-Serfaty introducerade i en uppsats 1973 begreppet *appropriation of space*. Denna appropriation beskrivs som ”a collection of acts, sequences of daily life”,²⁵⁹ vilka kan manifesteras i avgränsandet av ett territorium för en viss, av subjektet bestämd uppsättning funktioner. Den territoriella avgränsningen resulterar, enligt Korosec-Serfaty, ofta i någon form av förändring och eventuellt också en överträdelse eller ett kutymbrott mot de sociala konventionerna på platsen.²⁶⁰ Korosec-Serfatys begrepp *appropriation of space* omfattar handlingar och ageranden, och har stora likheter med det jag kallar för territoriell appropriation. T.ex. brukar rumslig appropriering präglas av upprepningar och rutin, men har samtidigt en tydlig emotionell karaktär – den som approprierar har tagit miljön i besittning, men kan i lika hög grad ses som ”tagen i besittning av miljön”.²⁶¹

²⁵⁷ Jfr Hunters begrepp *signs of appropriation*, i Bell et. al 2001, s. 356.

²⁵⁸ Bruket av territoriet som ett område av uppfattat ägandeskap och identitet har betonats av miljöpsykologer som I. Altman i olika definitioner samt betonas av Bell et. al. i ett slags mainstream-definition inom miljöpsykologin, Bell et. al., 1996. En betoning på territoriell appropriation som ett mer socialt fenomen se t.ex. Tonboe, 1997 eller Pollini, 1999.

²⁵⁹ Korosec-Serfaty, 1973, s. 392. Jfr Sven Sandström, 1983: *Se och uppleva*, Åhus, s. 318 f. Lefebvre använder också begreppet i Lefebvre, 1991 (1974). Jfr Sandin, 2003, s. 67–79 om Lefebvres och Korosec-Serfatys användning av begreppet.

²⁶⁰ Korosec-Serfaty, 1973, s. 392 f.

²⁶¹ Sandström, 1983, s. 318.

Begreppet appropriation har oftast använts i mer psykologiska reflektioner och studier: hur reagerar vi när den approprierade miljön förstörs eller då vi tvingas fly från den miljö som på detta sätt är präglad i vår kropp? Som territoriell produktionsform handlar appropriering om den rumsliga maktutövning och kontroll som möjliggörs och aktiveras genom appropriationen. Appropriationen kan enligt Korosec-Serfaty bl.a. komma till uttryck i graffiti. Här ligger också en skillnad mellan Korosec-Serfatys användning av begreppet och min. Om en territoriell appropriation kompletteras med avsiktliga markeringar och blir del i ett avsiktligt understött projekt, blir detta ett exempel på två olika former av territoriell produktion – det handlar då både om en territoriell appropriation och en territoriell taktik.

Territoriella appropriationer rör ofta uppväxtens platser och platser till vilka man etablerat ett särskilt starkt förhållande. Den approprierade maktutövningen blir ofta påtaglig på platser nära hemmet eller på platser vid sidan av mer befolkade stråk. Det förekommer emellertid också mer tillfälliga territoriella appropriationer som inte är så tidsberoende – om man sätter sig på en bänk, reser sig en kort stund, för att sedan finna att någon tagit ens plats, kan vi säga att detta faktum – att någon har tagit *min* plats – tyder på att territoriet var approprierat. En tydligare maktutövning beror, som nämnts, dock på att en längre tids användning medfört en känsla av stark tillhörighet. En stark territoriell appropriation är ofta kopplad till närhet, engagemang och tid. Ofta är det ens uppväxtområde och närområde som tydligast approprierats och som man kan tala om i termer av *mitt territorium*.²⁶² De approprierade territorierna bildar inte sällan ett mönster av olika överlappande territorier. Territoriernas bakgrund kan ligga i olika aktiviteter och rumsligheter. Det kan t.ex. röra sig om det egna hemmet och tomten. Det kan också handla om en stark och tydlig appropriation av andra slags områden: de områden som man normalt och dagligen rör sig över, t.ex. de områden som definieras av hem, arbete och dagliga inköp (*home range*); de mest använda områdena, t.ex. de egna kvarteren (*core area*), eller områden som formellt men tillfälligt behärskas, som t.ex. det egna kontoret på arbetsplatsen (*jurisdiction*).²⁶³ Symptomatiskt är att starka appropriationer blir svårare att etablera i en mer offentlig miljö. Korosec-Serfaty skriver:

in an open public space, all appropriation by objects, the exploration of the forbidden, and the delineation of territory is reduced to zero, for reasons of general interest.²⁶⁴

²⁶² Jfr t.ex. Altman & Chemers, 1980.

²⁶³ Dessa begrepp är relativt vanligt förekommande inom människa/miljö-forskning och presenteras t.ex. i Rapoport, 1994, s. 486 f.

²⁶⁴ Korosec-Serfaty, 1973, s. 396.

Territoriella appropriationer är vanliga i det egna hemmet, på gårdar och i bostadsområden, men kan mycket väl också förekomma i det offentliga rummet. Ofta är det då grupper med mycket tid att investera – t.ex. barn, ungdomar eller pensionärer – som tydligast approprierar ett visst territorium.²⁶⁵ Att olika grupper kan engagera sig i den offentliga miljön är också tydligt i debatter om olika rivningar eller nedläggningar. Vid hot om nedläggning visar det sig kanske plötsligt att folk ur en rad olika grupper approprierat det lilla postkontoret som ”mitt eget postkontor” eller som ”platsen för mina postärenden i denna världen”.²⁶⁶

TERRITORIELL ASSOCIATION

Med territoriell association avses att en viss användning, en viss grupp eller individ på ett tydligt sätt kopplas eller associeras till ett visst område. Denna koppling måste inte samtidigt vara planlagd, men är tillräckligt stark och entydig för att man ska kunna tala om funktionens, gruppens eller individens territorium.²⁶⁷ Produktionen av territorier som park, sandlåda, fotbollsplan etc. är ofta resultatet av territoriella strategier. Med eller utan territoriella strategier kan dessa platser också vara föremål för territoriella associationer. Territoriella associationer handlar dock också ofta om mer informella funktioner. Inom bostadsområdet kan dessa informella, men väl etablerade betydelser bli tydliga i territorier som t.ex. *kälkbacken*, *klätterträdet* eller *brännbollsplatsen*. Det kan också röra sig om associationer som finns kvar efter det att det officiella territoriet förändrats – *kyrkbacken* är helig och full av verksamma betydelser långt efter kyrkan rivits. Territoriella associationer måste inte röra handlingar som etablerats på en viss plats med tiden, utan kan också ske mer omedelbart. Första gången jag kommer till en viss kuststräcka kan jag se den som badstrand med alla de förväntade procedurer och hänsynstaganden som det innebär. Associationen bygger då på att jag med tiden associerat en viss sorts platser – snarare än en viss specifik plats – med ett bruk.

Begreppet association (*associational aspects of the environment*) har använts av Amos Rapoport och representerar då:

²⁶⁵ Jfr t.ex. Liebergs studier av ungdomars stamställen Lieberg, 1992, jfr även Lofland, 1973.

²⁶⁶ Jfr Werne, 1987, t.ex. exemplet med ockupationen av Göteborgs gamla salutorg, Kungstorget 1976.

²⁶⁷ Bruket av territoriet som ett område kopplat till en viss funktion utgör en ganska vardaglig användning av ordet. Visst släktskap kan ses med Deleuze & Guattaris användning av *territory* resp. *de- och reterritorialisering*.

decodings of the meaning of elements, their associations with use and behavior, derived partly from consistent use, partly from cultural rules associated with settings.²⁶⁸

Rapoport ställer associationer mot perceptioner och menar att moderna arkitekter framför allt sysselsätter sig med perceptioner, dvs. att upprätta olika uppfattbara skillnader och kontraster – men inte lika ofta bekymrar sig om vad dessa perceptuella skillnader associeras till. Ett exempel på detta som Rapoport tar upp är Herman Hertzbergers ålderdomshem i Amsterdam 1976, vars strukturella artikuleringar i fasaden (vilken i Rapoport's termer då ses som projekterad med perceptuella aspekter i sinne) associerats till kistor och kors.²⁶⁹

Den territoriella associationen är ofta omedelbar. Miljön är avläsbar med ett enda ögonkast – den förefaller bekant trots att jag aldrig varit där förut. Det är tillräckligt att en person agerar för att en territoriell association ska kunna betraktas som effektiv och verksam. Precis som gränsdragningen mellan territoriell taktik och appropriation ibland kan verka flytande kan det ibland också vara svårt att skilja mellan territoriell strategi och association. En viss typ av torg kan jag associera till en rad funktioner som egentligen inte är sanktionerade av någon territoriell strategi. En park kan ha stora gräsytor där det regelbundet sparkas boll trots att den territoriella strategin förbjuder bollspel.

Tidigare behandlingar av territorialitet har ibland berört segregering, sociala distinktioner etc. Att associera ett visst territorium med en viss smak, en viss klasstillhörighet, grupp etc. (snarare än med en viss användning) är en form av territoriell association som kan kallas territoriell distinktion.²⁷⁰ Denna territoriella distinktion kan ta sig olika uttryck. Det kan t.ex. handla om *mimetisk* territorialitet, där ett visst territorium blir eftertraktansvärt eftersom någon grupp approprierat/annekterat det,²⁷¹ eller om *exkluderings* där vissa grupper inte anses höra hemma på vissa territorier,²⁷² eller om *stigmatiseringar*. Ett drastiskt exempel på det sistnämnda finner vi i den österrikiske författaren Thomas Bernhards självbiografiska roman *Källaren*, där han beskriver den starkt stigmatiserade stadsdelen Scherzhauserfeld i Salzburg:

²⁶⁸ Rapoport, 1990 (1982), s. 197.

²⁶⁹ Rapoport, 1990 (1982), s. 19 ff. Distinktionen behandlas först (och mer utförligt) i Amos Rapoport, 1977: *Human Aspects of Urban Form*, Oxford, kap 6.

²⁷⁰ Jfr Bourdieu, 1989 (1979).

²⁷¹ Jfr Girard i Asplund, 1989.

²⁷² Jfr Paasi 1996, s. 37 f. eller David Sibley, 1995: *Geographies of Exclusion*, London & New York.

Att bo i Scherzhauserfeld var att bo mitt i en smuts- och skamfläck, här, det ansåg hela staden, levde de spetälska, och att tala om Scherzhauserfeld var detsamma som att tala om förbrytare, närmare bestämt om tukthusfångar och drinkare eller om alkoholiserade tukthusfångar helt enkelt. Hela staden undvek Scherzhauserfeld och att komma från Scherzhauserfeld och framställa en begäran var att döma sig själv till döden.²⁷³

Scherzhauserfeld är ett bostadsområde som, enligt Bernhard, förefaller ha stigmatiserats till att representera de misslyckades territorium eller kanske *de alkoholiserade tukthusfångarnas territorium*. Området har dock inte konstituerats av en för invånarna gemensam appropriation, utan det handlar i detta fall snarare om en territoriell association.

Den territoriella associationen till vissa sociala grupper, kategorier eller distinktioner är en specifik och betydelsefull form av territoriell association. I denna avhandling fokuserar jag särskilt på hur handlingar och användningar kopplar till ett visst territorium. Ur produktionen (och reproduktionen) av olika aktiviteter, händelser och rytmer – t.ex. hur folk rör sig och agerar visavi varandra såväl som olika konkreta miljöer – är det också möjligt att lokalisera territorier och territoriella praktiker.²⁷⁴ Här bör dock påpekas att gränsen mellan dessa fenomen (användning och föreställning, sociala distinktioner etc.) inte kan dras i någon absolut mening. Av Bernhards starka uttalande om Scherzhauserfeld att döma kan man anta att den territoriella associationen här också har följder för bruket (och att associationen kan födas ur ett bruk). Det bör alltså påpekas att det i verkligheten ofta är svårt att göra någon definitiv uppdelning mellan frågor som rör sociala distinktioner och funktioner – de är ofta intimt sammanbundna.

DE FYRA PRODUKTIONSFORMERNA

Min indelning i fyra territoriella produktionsformer tillskriver inte på förhand dessa produktionsformer vissa aktörer eller makrostrukturer (institutioner, samhället etc.). Indelningen utgår i stället från handlingsfältet i det offentliga rummet där samhällets såväl som individens territoriella produktion tar plats (ett perspektiv som i följande kapitel utvecklas med stöd i Latour och Foucault). Den territoriella kontroll som är tydligt verksam i vardagens göranden säger givetvis inte allt om en plats. Ansatsen riskerar alltid att missa dolda territoriella kontrollformer som inte är synligt verk-samma just vid observationstillfället, men som i vissa lägen kan visa sig vara av avgörande betydelse. Bostadsområdets gemensamma gröning kan t.ex.

²⁷³ Thomas Bernhard, 1987 (1976): *Källaren*, Stockholm (*Der Keller*), s. 33.

²⁷⁴ Territoriell appropriation måste skiljas från tex. *place attachment* som representerar ”processes that occur in individual persons”, Gifford et. al., 1997, s. 225.

vara starkt approprierad av de boende eller en viss grupp och bruket av platsen kan därmed också ha blivit starkt ritualiserat. Gruppens inflytande dominerar helt användningen av platsen. Maktutövning bygger emellertid till viss del på att den officiella makten för tillfället är dold. Den dagen som kommunen eller hyresvärden uppför nya bostäder på marken inser de boende också maktutövningens begränsningar.

För att framgångsrikt kunna producera ett territorium och upprätthålla det under en längre tid krävs en god legitimeringsgrund. Vikten av legitimering blir förstas viktigare ju mer ansatt en plats är av olika territoriella anspråk. Hur denna legitimering ser ut kan dock variera. De olika territoriella produktionsformerna skiljer sig delvis åt vad gäller arten av dessa legitimeringsgrunder (hur de skiljer sig åt skulle kunna bli föremål för undersökning). I exemplet ovan kan kommunen kanske legitimera sitt annekterande av platsen med förment rationella och möjligen utilitaristiska argument t.ex. "för det allmännas bästa" eller med ekonomiska argument "vi måste se till att vårt kapital förräntas". De boende kan i förstone ha svårt att hävda sin rätt eftersom deras användning aldrig hade någon explicit agenda. Detta hindrar dem emellertid inte från att s.a.s. efterkonstruera olika legitimeringsgrunder, t.ex. "den är vår av hävd" (där den investerade tiden i platsen vänds till en styrka). Den territoriella appropriationen hävdas då med hjälp av en territoriell taktik eller kanske t.o.m. en territoriell strategi.

De territoriella produktionsformerna visar på rummets och den rumsliga kontrollens mångbottnade karaktär. Den byggda miljön kan ha en rad olika parallella roller att spela. De fyra produktionsformerna representerar ett analytiskt sätt att strukturera diskussionen kring ett myller av rumsliga ianspråktaganden och påbud, och ger tillsammans en bild av den territoriella produktionens komplexitet. En och samma plats kan samtidigt vara föremål för en rad olika territoriella produktioner. Detta kan illustreras med en hypotetisk busshållplats. Busshållplatsen kan ses som ett exempel på en territoriell strategi producerad av bussar, tidtabeller, klottersanerare etc. Den överlagras av en territoriell appropriation där ett ungdomsgäng träffas på fredags- och lördagskvällar efter det att bussarna slutat gå, tjuvröker, snackar etc. Den appropriationen kan i mötet med andra ungdomar eller någon annan i omvärlden utvecklas till en territoriell taktik, busshållplatsen kan markeras med tags etc. Slutligen kan busshållplatsen också vara en viktig territoriell association. Busshållplatsen kan förknippas med ett visst klientel eller en viss aktivitet. I Liebergs avhandling *Att ta staden i besittning* 1992, beskrivs busshållplatsen som en särskild plats för ungdomarna i stadsdelen

Norra Fäladen i Lund. Busshållplatsen ”blir för många ungdomar en symbol för friheten och möjligheten att lämna området”.²⁷⁵

Det är inte alltid möjligt att dra någon knivskarp gräns mellan olika territoriella produktionsformer. Om ett territorium är taktiskt beror t.ex. på om territoriet är avsiktligt upprättat eller ej och på hur det upprättas. Vad finns det då för tecken på att ett territorium är avsiktligt upprättat? Att ta ett bord på ett kafé är i en mening en territoriell taktik – man tar avsiktligt en plats med tillhörande bord och stolar, och markerar platsen med kropp och klädesplagg. Om kaféet är fullt kan jag behöva göra en tydligare markering för att freda territoriet. Sitter jag alltid vid detta bord då jag besöker kaféet kan man också tala om en territoriell appropriation. En sådan användning gör det i viss mån möjligt att upprätta bordet som mitt territorium också då jag faktiskt inte sitter där. Frågan kring vad som är en avsiktlig markering kompliceras av det faktum att det som i ett fall uppfattas som en markering inte gör det i ett annat. Tove Jansson har i en novell beskrivit två äldre herrars ordlösa kamp om en bänk som de båda approprierat vid olika tillfällen.²⁷⁶ Den ene mannen sitter och läser på bänken utan att möta den andres blick. Denna handling är en tillräcklig markering för att det ska vara möjligt att ta hela bänken i besittning, trots att det inte finns några andra bänkar i närheten. För att hävda en bänk i en territoriell taktik kan en undvikande blick kanske vara markering nog. När den andre (felaktigt) blir underrättad om att den förste är döv, och därför inte behöver konverseras, framstår dock markeringen inte längre som tillräcklig. Det är nu möjligt för dem att sitta bredvid varandra på bänken.

De är viktigt att notera att de territoriella produktionsformerna inte utesluter varandra. När ett approprierat territorium²⁷⁷ markerats övergår det inte till att bli ett taktiskt territorium. I stället är det nu möjligt att spåra två olika former av territoriella ianspråktaganden – det är både ett approprierat territorium konstituerat av regelbundet bruk och ett avsiktligt hävdad taktiskt territorium. I denna mening handlar det inte om att upprätta gränser mellan olika produktionsformer, utan om att fastslå huruvida det rör sig om en viss produktionsform eller inte.

²⁷⁵ Lieberg, 1992, s. 137.

²⁷⁶ Tove Jansson, 1987: *Resa med lätt bagage*, Stockholm, s. 160 ff., (novellen Växthuset).

²⁷⁷ Ett approprierat territorium är det område som är föremål för den territoriella appropriationen, ett strategiskt territorium är det område som är föremål för den territoriella strategin etc.

5. Makt och materia

Territorialitet är en form av maktutövning. Sack beskriver i *Human Territoriality* territorialitet som "the primary spatial form power takes".²⁷⁸ Territorialitet har också efter publiceringen av Sacks *Human Territoriality* (1986) ofta beskrivits i termer av maktmetod i de olika lexikala definitioner som ges inom *human geography* och *social science*²⁷⁹ – något som också förekommer i miljöpsykologiska och antropologiska redogörelser för fenomenet.²⁸⁰

Jag ska i följande fyra kapitel påbörja en undersökning och diskussion om den territoriella makten. Hur verkar den territoriella kontrollen? Vad gör territoriet för skillnad och hur uppstår denna skillnad? Varför betar vi oss på ett sätt på en busshållplats men på ett annat sätt i en park, på en parkeringsplats eller på stadens torg? Varför uppvisar en viss sandlåda mer stabila och regelbundna användningsmönster än en annan? Ett särskilt intresse röner här frågan om hur den byggda miljöns roll i denna territoriella påverkan kan beskrivas.

Trots att arkitekturens betydelse för den moderna tidens territoriella indelningar och maktutövningar ofta har poängterats saknas det i hög grad en närmare beskrivning av den byggda miljöns roll i den territoriella maktutövningen. Territorialitet har, vilket mitt inledande kapitel också vittnade om, nästan alltid setts som ett mer eller mindre medvetet beteende eller en strategi. Från Altman och Malmberg, till Sack, Soja och Häkli, härleds territorier ur en viss definierad aktör, (social) institution, grupp eller person snarare än från (händelser och attribut på) en viss plats eller ett visst geografiskt område. Sack är i detta sammanhang en av de forskare som mest genomgående också använder arkitektoniska exempel i sina mer centrala resonemang. Territoriell kontroll kan, enligt Sack, delegeras till det byggda: "a fence or wall can control, so too can a 'no trespass' sign".²⁸¹ Sacks exempel ger också en första historisk översikt över arkitekturens territoriella karaktär. Däremot saknas en mer ingående behandling av det som arkitekturforskaren (och arkitekten) kanske efterfrågar mest: Hur stödjer arkitekturen denna territoriella indelning och kontroll? Hur ser denna delegering ut? Är

²⁷⁸ Sack, 1986, s. 26.

²⁷⁹ T.ex. Johnston, 1995, 1996, 2000; Häkli, 1994; Paasi, 1995, 1996, 1999; Sack 1985, och Agnew, 2000.

²⁸⁰ Brown, 1987; Mac Andrew, 1993, och Rapoport, 1994.

²⁸¹ Sack, 1986, s. 20. Jfr Häkli, 1994.

en ensam ringmur tillräckligt för att upprätta ett territorium? Svaret kan kanske tyckas givet, men förhållandet mellan det materiella och det territoriella har ofta förbisetts och även sammanblandats. Sack gör det t.ex. då han visar en axonometri över palatset i Kisch och kallar byggnadens rumsliga struktur (plan) för "territorial subdivision".²⁸² Palatsets plan behöver inte representera någon relevant territoriell indelning. Snarare kan man föreställa sig att de relevanta territorierna omfattar ett flertal rum i vissa fall, enstaka rum i andra och delar av rum i ytterligare andra. Kim Dovey verkar också blanda samman begreppen då han i *Framing Places* gör en okommenterad transformation av *space syntax*-analys till vad som skulle kunna kallas för ett slags *territorial syntax*-analys.²⁸³ De materiellt definierade konvexa rum och axialer som behandlas av *space syntax* blir plötsligt territoriellt definierade i Doveys illustration till teorin.

I detta kapitel påbörjar jag en diskussion om territoriell makt utifrån en mer samhällsteoretisk och filosofisk diskurs kring makt och materia. Avsikten är att finna begrepp som gör det möjligt att diskutera och undersöka den konkreta formens territoriella påverkan inom ramen för en vardaglig praxis.²⁸⁴ Det territoriella maktperspektivet hämtar framför allt insikter från Michel Foucault och Bruno Latour (med rötter i Nietzsche) men också med vissa bidrag från andra besläktade teorier som Michel de Certeaus. Maktperspektivet kan övergripande beskrivas som genealogiskt, i den meningen att det representerar ett intresse för transformationer, förändringsprocesser och kritiska vändningar eller moment,²⁸⁵ snarare än att söka finna utgångspunkter

²⁸² Sack, 1986, s. 76, fig. 3.6. I Sacks fall handlar det bara om en bildtext. Sammanblandningen tycks emellertid drabba fler än Sack och exemplet blir därför intressant.

²⁸³ Dovey, 1999, s. 23. Detta hindrar inte att en mer reflekterad utveckling av *territorial syntax* skulle kunna vara en mycket lovande och användbar transformation.

²⁸⁴ Poängen är således att med utgångspunkt i Foucaults och Latours maktsyn etablera en mer autonom arkitektonisk och territoriell maktanalys, inte i egentlig mening att rekonstruera eller åstadkomma en så foucaultsk eller latoursk maktanalys som möjligt. Jag formaliserar därför inte de metodiska grundregler och fingervisningar om hur maktanalyser ska bedrivas som t.ex. finns i Michel Foucault 1983 (1982): "The Subject and Power", i Dreyfus & Rabinow, *Michel Foucault, Beyond Structuralism and hermeneutics*, Chicago, s. 222 ff., och Michel Foucault, 1980 (1978): *Sexualitetens historia 1, Viljan att veta*, Stockholm (*La volonté de savoir*), s. 117 ff. En mer Foucault-trogen uppställning av ett analyschema finns t.ex. i Bernt Flyvbjerg, 1991: *Rationalitet og magt*, København. Inte heller gör jag en så Latour- eller aktör-nätverksteoritrogen analys som möjligt (vilket f.ö. vore att gå emot mycket av aktör-nätverksforskningens andemening), jfr t.ex. John Law 1999: "After ANT: complexity, naming and topology", samt Bruno Latour, 1999b: "On recalling ANT" – båda i *Actor Network Theory and after*, red. Law & Hassard, Oxford.

²⁸⁵ Det är denna genealogiska och transformativa aspekt jag kanske framför allt tar fasta på hos dessa makteoretiker (precis som Ramírez i sin läsning av Nietzsche och Foucault, José Luis Ramírez, 1995: *Skapande mening*, Stockholm, s. 298 f.). Bland andra fruktbara angreppssätt på makt och materia kan nämnas det som Dag Østerberg utvecklar i sina skrifter, bl.a. med utgångspunkt i Sartre (men också med viss inspiration från Foucault) med hjälp av begreppet socio-materia.

eller definiera institutioner. Det handlar om att finna trådar snarare än att ringa in. Det handlar om att försöka extrahera effektiva maktberättelser i ett visst sammanhang – ”sorting out the ‘cosmos’ from an ‘unruly shambles’”.²⁸⁶ Den genealogiska maktmetoden har i detta sammanhang bl.a. ett ursprung i Nietzsches *Zur Genealogie der Moral* och i *The Will to Power*, ett postumt sammanställt verk med Nietzsches anteckningar. Den utvecklas närmare av Foucault och (mer implicit) av Latour.²⁸⁷ I denna genealogiska makttradition finns det också möjlighet att diskutera det konkret materielas/rumsligas roll i en maktutövning, utan att söka härleda allting tillbaka till olika på förhand definierade sociala institutioner och aktörer.

FOUCAULTS MAKTBEGREPP

Foucault kan utan tvekan räknas till en av de mest använda och diskuterade maktteoretikerna under de senaste decennierna. Tillsammans med bland andra Machiavelli och Nietzsche kan Foucault sägas ingå i en skola vilken behandlat makten i termer av utövning, strategi och kamp (övriga jämförelser förutan). Deras studier har framför allt fokuserat på makt i handling – makt *in actu*. Mot denna tradition kan man ställa den skola som framför allt utgår från Hobbes. Makten analyseras då huvudsakligen i termer av besittning och suveränitet – eller makt *in potentia*, makten som en potential eller resurs.²⁸⁸

Foucault har under årens lopp blivit utsatt för en hel del både riktig och i mitt tycke mer huvudlös kritik. Jag använder hans teori relativt instrumentellt och plockar upp de trådar jag finner intressanta för att operationalisera maktbegreppet till ett analytiskt redskap. Jag ger därför heller inte någon sammanfattande kritik.²⁸⁹ Mitt eget företag kan kanske kritiseras för att det i allt för hög grad når fast Foucaults maktsyn i en ram. Detta ska dock förhoppningsvis uppvägas av en tydlighet och användbarhet i den specifika kontext som jag själv arbetar i.

Det finns många sätt att anknyta till Foucault. Han nämns ofta i samband med diskussioner om exklusion och produktion av sociala kategorier

²⁸⁶ Bruno Latour, 1999a: *Pandora's Hope*, Cambridge Mass., s. 22.

²⁸⁷ Jfr även Gillies Deleuze, 2003 (1962): *Nietzsche och filosofin*, Göteborg (*Nietzsche et la philosophie*) samt Gilles Deleuze, 1990 (1988): *Foucault*, Stockholm/Stehag (*Foucault*).

²⁸⁸ Jfr t.ex. Flyvbjerg, 1991, s. 104, och Bruno Latour, 1998 (1986): ”Förbindelsens makt” i *Artefakternas återkomst*, Stockholm, (”The Power of Association”), s. 41.

²⁸⁹ Foucault-kritik är förvisso inte svår att finna. En kritisk och underhållande redogörelse finns i J. G. Merquior, 1985: *Foucault*, London; Dreyfuss och Rabinow, 1983, har mer välbalanserat underlag för diskussion, se särskilt s. 205 ff. Klassiska antagonister som Habermas och kritiska kommentatorer som Said och Giddens finns i *Michel Foucault, Critical Assessments, I–III*, red. Barry Smart, London & New York 1994. Dessutom har Foucault utsatts för ganska bred kritik inom mycket av den feministiska och postkoloniala forskningen.

och subjekt som präglade det västerländska samhället efter upplysningstiden.²⁹⁰ Också Sack knyter an till detta spår då han använder Foucault för att exemplifiera hur det moderna samhället använt territorialitet i försök att disciplinera och kategorisera människor.²⁹¹ Paasi använder sig också av Foucault men skiljer sig från Sack (och mitt arbete) i det att han framför allt intresserar sig för diskursens makt.²⁹²

Foucaults huvudsakliga empiriska studier har berört "the sad, the bad and the mad".²⁹³ Foucaults primära studieobjekt har genomgående varit subjektet, och *Vansinnets historia* respektive *Övervakning och Straff* kan i denna mening ses som ett slags studier av exklusion. Chris Philo har karakteriserat Foucaults projekt som en "introduction of a *geometric turn* into histories of 'social otherness'".²⁹⁴ Nya grupper och utanförskap konstitueras t.ex. av en social och rumslig isolering och klassificering. Makten kan således ses som ett viktigt, men mer sekundärt studieobjekt. Foucault har själv givit uttryck för sitt övergripande intresse: "it is not power, but the subject that is the general theme of my research".²⁹⁵ I *Övervakning och Straff* tar Foucault t.ex. upp tekniker med vars hjälp det från upplysningstiden och framåt var möjligt att disciplinera och kontrollera subjekt. Dessa tekniker inbegriper bl.a. inrutning, klassificering, mätning och övervakning. Utmärkande för maktteknikerna är att de kryper oss in på skinnet i snart sagt varje situation, och detta i en sådan utsträckning att de också kan ses som konstituerande av subjektet.²⁹⁶ Här spelar enligt Foucault också territoriet en viktig roll. Den rumsliga uppstyckningen är ett sätt att etikettera människor och funktioner – Foucault gör också en analogi mellan upplysningstidens makttekniker och en pestbekämpnings strategi av ordning, inrutning och isolering.²⁹⁷

De empiriska slutsatserna i t.ex. *Övervakning och straff* kring statens disciplinerande maktapparat behandlar i så motto inte makten i sig, utan framstår som exempel på en historiskt specifik maktutövning. Det finns emellertid också ett annat spår hos Foucault som mer direkt befattar sig

²⁹⁰ Jfr t.ex. Sibley, 1995. Denna Foucaults övergripande berättelse om vår samhällshistoria har förstås också kritiserats både vad gäller teori och empiri, (jfr t.ex. Chris Philo, 2000: "Foucault's Geography", i *Thinking Space*, red. Crang & Thrift, London & New York, s. 235 n. 19).

²⁹¹ Sack, 1986, s. 179 ff.

²⁹² Se t.ex. Paasi, 1996, s. 15.

²⁹³ Jfr Thomas Markus, 1982: "Buildings for the Sad, the Bad and the Mad in Urban Scotland 1780 – 1830", *Order in Space and Society*, red. T. Markus, Edinburgh.

²⁹⁴ Philo, 2000, s. 222.

²⁹⁵ Foucault, 1983 (1982), s. 208.

²⁹⁶ Här bör det påpekas att subjekt både på engelska och franska också kan betyda 'undersåte', och Foucaults intresse för subjektet kan kanske därför också tänkas implicera ett intresse för den som utsätts för makten.

²⁹⁷ Michel Foucault, 1993 (1974): *Övervakning och Straff*, Lund (*Surveiller et punir*), s. 228 ff.

med frågan om hur makt kan/bör studeras. Detta metaspår är på sätt och vis svårare att överblicka eftersom det inte finns samlat. Foucault ger egentligen aldrig någon mer omfattande eller samlad bild av makten. Han undviker systematiskt att upprätta någon större maktteori. I stället arbetar han med empiriska maktanalyser i en geografiskt och historiskt situerad kontext.²⁹⁸ Det är först mot bakgrund av sådana studier av olika specifika maktutövningar och makttekniker som det är möjligt att formulera mer generella kommentarer till maktens anatomi. Vid sidan av de mer situerade maktanalyserna, huvudsakligen med fokus på subjektet, som finns i *Vansinnets historia*, *Övervakning och Straff* och *Sexualitetens historia*, går det dock också att finna mer allmänna eller metateoretiska uttalanden om makten hos Foucault. Dessa utgör dock ofta betydligt kortare stycken eller återfinns i intervjuer.²⁹⁹ Det är först i dessa senare uttalanden som Foucault inte bara spårar makten i handlingar och handlingsmönster, utan också söker formulera en mer grundläggande beskrivning av hur makten är uppbyggd och kan undersökas (dvs. ansatser till en maktens metateori).

NÅGRA PUNKTER TILL ETT MAKTPERSPEKTIV

En viktig poäng i Foucaults metodik är att makten observeras i sin utövning. Ett av Foucaults huvudintressen i *Övervakning och straff* är att finna *på vilka sätt* makten verkar. Foucault synliggör maktens olika former med utgångspunkt i maktens vardagliga skepnad och i studier av hur vissa kategorier/subjekt drabbas av makten. I stället för att söka utröna vem som utövar makt (vem ligger bakom), vad som utövar makt (vad ligger bakom) eller varför makten utövas, börjar Foucault sin undersökning av makten just genom detta *hur* – med vilka medel. Detta angreppssätt syftar inte till att diskvalificera frågorna om vad eller vem, men implicerar att detta kan besvaras fullt ut först efter det att maktrelationer s.a.s. extraherats ur olika praktiker och effekter.³⁰⁰

En analys i makt-termer bör inte ställa upp statens suveränitet, lagens form eller ett enhetligt totalt behärskningssystem som givna postulat; detta är snarare de former man kanske till slut kommer fram till.³⁰¹

Kärnan i Foucaults angreppssätt är att makten är en relation och att den inte kan ges någon mer omfattande essentiell definition. Däremot försöker Fou-

²⁹⁸ Även om Foucault kritiserats för att den rumsliga preciseringen av de platser där hans historier utspelar sig inte är tillräcklig, jfr Philo, s. 224 ff.

²⁹⁹ T.ex. i "The Subject and Power", och kortare delar av *Sexualitetens historia*, respektive *Power/Knowledge*.

³⁰⁰ Foucault, 1983 (1982), s. 217.

³⁰¹ Foucault, 1980 (1978), översättning av Britta Gröndahl, s. 117.

cault, kanske tydligast i "Subject and Power", ringa in maktanalysens förutsättningar. Ett sätt att identifiera maktrelationer är att söka efter begränsande eller tillåtande faktorer. Foucault föreslår att man kan utgå från (det franska) begreppet *conduire*. Begreppet betyder både att leda eller dirigera och att uppföra sig (jfr engelskans *conduct* respektive *to conduct oneself*).³⁰² Foucault presenterar vidare ett slags samlad beskrivning av maktutövning som:

a total structure of actions brought to bear upon possible actions; it incites, it induces, it seduces, it makes easier or more difficult.³⁰³

Dvs. maktutövning innebär en handlingsstruktur som påverkar andra handlingar. Med utgångspunkt i detta uttalande ska jag illustrera fyra primära poänger med Foucaults maktsyn.

För det första innebär kravet på påverkan att makt inte kan erövras en gång för alla. Om makt är en påverkan måste den vara verksam, dvs. *makten måste utövas och erövras i varje stund*. Foucault beskriver t.ex. maktrelationer som:

resultatet av mått och steg, manövrer, taktiska grepp, tekniker och mekanismer; att man i denna makt urskiljer ett nät av ständiga spända, ständiga aktiva relationer.³⁰⁴

Makten studeras således lämpligast med utgångspunkt i dess utövning. Makten kan inte bara vara en (vilande) relation utan kräver handling. Ramirez ger ett drastiskt exempel på skillnaden mellan relation och handling då han diskuterar Foucaults maktsyn i *Skapande mening* (1995):

Att vara son till sin far är en relation, att slå ihjäl honom är en handling/.../. En handling är alltid beroende av en relation som möjliggör eller åtminstone inte hindrar handlingen. Relationen är ett nödvändigt, men icke tillräckligt villkor för handling. Relationen är inte handlingen utan handlingens plats.³⁰⁵

Makten är inte bara en relation eller en effekt. Makten måste kopplas till en viss maktutövning och till något som påverkas och förhåller sig till denna maktutövning. Ett sätt att söka efter verk samma maktrelationer är att söka tecken på maktmotstånd.³⁰⁶

För det andra innebär det neutrala begreppet påverkan *att makten kan både vara destruktiv och produktiv*. Maktens produktiva förmåga har inte bara negativa verkningar utan skapar också möjligheter. Dessa är vad som

³⁰² Foucault, 1983 (1982), s. 220 f.

³⁰³ Foucault, 1983 (1982), s. 220. Detta citat förekommer i en rad likartade varianter på sidorna 220–222.

³⁰⁴ Foucault, 1993 (1974), översättning av C. G. Bjurström, s. 36.

³⁰⁵ Ramirez, 1995, s. 328 f.

³⁰⁶ Foucault 1983 (1982), s. 210.

gör makten uthärdlig: "faced with a relationship of power, a whole field of responses, reactions, results, and possible inventions may open up".³⁰⁷ En av Foucaults poänger är just att visa på maktens produktiva natur. Makten är en uppsättning förhållanden som inte bara gömmer utan också producerar verkligheter, förutsättningar etc. och som till viss del t.o.m. konstituerar subjektet. Foucault kopplar också ihop makt och kunskap till *Power/Knowledge*; ingen makt utan kunskap, ingen kunskap utan makt. Detta innebär emellertid inte att kunskap och makt ska likställas.³⁰⁸ Däremot legitimeras t.ex. ofta maktutövning av kunskap. Indelandet av sinnessjukhus i olika avdelningar för olika grader av sinnessjukdom var exempelvis ett viktigt led i försöken att bota de intagna.³⁰⁹ Militärens och läkarvetenskapens maktutövning över den mänskliga kroppen var inte bara destruktiv utan bidrog också till en kunskapsproduktion.³¹⁰

För det tredje innebär handlingars påverkan på handlingar att makt inte är att jämställa med våld eller disciplin. *Makt påverkar primärt handlingar, inte subjekt*. Dessa handlingar måste inte vara direkt avsiktliga, dvs. makten är opersonlig och kan inte tillskrivas en specifik aktör (makten bor inte i subjektet). Makten utgår inte från en punkt, inte heller är den lokaliserad till en punkt. Foucault skriver att "ingen makt utövas utan en hel rad avsikter och mål. Men det betyder inte att den lyder ett individuellt subjekts val eller beslut".³¹¹ Makten lyder inte någon furste. Våldsutövning riktas mot andra kroppar eller ting, inte mot handlingar. Våld kan därför ses som instrument, resultat eller t.o.m. som en del i en institutionalisering av maktrelationerna, däremot konstituerar det inte makten i sig.³¹² Foucault nämner att fängelsets primära produkt var internen. Den makt som fängelset utövar gäller emellertid inte primärt internen utan de funktioner som konstituerar internen, t.ex. att vara övervakad, att ha begränsad rörelsefrihet, att inte själv förfoga över sin tid, eller att inte själv förfoga över sina ting eller persedlar.

För det fjärde innebär "handlingsstrukturer som påverkar andra handlingar" att makt förekommer överallt. En av Foucaults poänger är att rikta fokus från makten som situerad till en viss privilegierad plats till att studera maktens mikrofysik. Makten utövas alltså inte uppifrån och ned utan träder

³⁰⁷ Foucault, 1983 (1982), s. 220.

³⁰⁸ Jfr t.ex. Foucault, 1993 (1974), s. 37 f.

³⁰⁹ Jfr Evans som exemplifierar dessa goda intentioner med Watsons och Pritchetts sinnessjukhus i Wakefield från 1815, Robin Evans, 1997 (1971): "The Rights of Retreat and the Rites of Exclusion", i *Translations from Drawing to Building and Other Essays*, London, s. 49 f.

³¹⁰ Foucault, 1980, s. 11 f.

³¹¹ Foucault, 1980 (1978), översätn. av Britta Gröndahl, s. 120. Jfr t.ex. även Foucault, 1980, s. 198.

³¹² Foucault, 1983 (1982), s. 219 f.

in över allt, också i vardagens sociala relationer och institutioner. Maktrelationer konstitueras av alla de handlingar som strukturerar våra förutsättningar att agera. Därför är det omöjligt att gå utanför makten eller att omintetgöra makten. Det går inte att mobilisera ett motstånd mot all påverkan (vilket skulle innebära en helt kontextlös situation). Makten är allestädes närvarande. Den är en förutsättning för att man överhuvudtaget ska kunna handla. Makten är i så motto en närmast oändlig uppsättning relationer. Detta innebär på sätt och vis också ett metodologiskt dilemma: hur kan man i en maktanalys uppmärksamma *all påverkan*?

Makt tycks i Foucaults metateoretiska beskrivningar i realiteten bara bli en rubrik. Det är först då makten kodas i specifika maktkformer och makttekniker som makten blir möjlig att studera empiriskt. Ett sätt att strukturera fältet som Foucault har föreslagit är genom en uppdelning av makten i tre analysnivåer: *strategic relationships*, *government* och *domination*.³¹³ Den första maktkformen (*strategic relationships*) representerar en ganska svag maktutövning som "strategic games between liberties".³¹⁴ Maktutövningen ses som en konsekvens av min förmåga eller *kapacitet att handla* (jämför *to conduct oneself*), men är inte primärt inriktad på att söka styra andras beteende. Denna analysnivå kan således sägas fokusera på makten då den uppstår som bieffekt av något annat – t.ex. den maktutövning som verkar i ovan nämnda territoriella appropriationer och associationer.

Den andra maktkformen kan beskrivas som *rationella och systematiska* försök att med hjälp av olika medel (t.ex. byggnader) söka åstadkomma ett visst beteende. Begreppet styrning är starkt besläktat med disciplin och kan ses som ett uttryck för Foucaults intresse att söka politiska bevekelsegrunder bakom traditionellt sett mer icke-politiska sammanhang. Styrning ska dock inte betraktas som ett exklusivt politiskt eller statsvetenskapligt begrepp. Begreppet inbegriper styrandet av ett hushåll lika väl som styrandet av en statlig institution och pekar således på likheterna mellan dessa maktutövningar. Syftet med styrning är att söka åstadkomma ett visst resultat eller beteende. Man söker hålla reda på vad som kan påverka och vad som kan göras åt en sådan påverkan utan att hemfalla till tvingande sanktioner eller våldsutövning. Både territoriella strategier och taktiker skulle kunna ses som

³¹³ Michel Foucault, 1988: "The ethic of care for the self as a practice of freedom" intervju i *The Final Foucault*, red. Bernauer & Rasmussen, Cambridge, Mass. & London, s. 19. Om styrning, Michel Foucault, 1991: "Governmentality", i *The Foucault Effect*, red. Burchell, Gordon & Miller, London. En mer utförlig behandling av *domination* och kanske framför allt *government* finns bl.a. i Barry Hindess, 1996: *Discourses of Power*, Oxford, s. 96–136. Hindess refererar till Foucaults "power in general and, on the other, domination and government" (s. 97), och blandar enligt min mening samman 'power in general' med strategiska relationer.

³¹⁴ Foucault, 1988, s. 19.

exempel på denna typ av maktutövning, som också tycks särskilt relevant i planeringssammanhang.³¹⁵

Den tredje maktformen, *dominans*, representerar vad man kanske vanligen brukar mena med makt, dvs. en ojämn eller asymmetriskt etablerad maktrelation där de dominerade har små möjligheter att agera utanför den specifika maktrelationen. Möjligheterna till motstånd begränsar sig huvudsakligen till en viss uppsättning knep eller taktiker vilka till syvende og sidst dock aldrig kan förändra situationen i grunden. Det finns inget givet utrymme för organiserandet av ett mer verkningsbart motstånd.³¹⁶ Denna analysnivå skulle framför allt kunna vara tillämplar på olika territoriella strategier.

MOTSTÅND OCH MATERIA – ETT PAR KOMMENTARER TILL FOUCAULT

Det finns i detta sammanhang två aspekter som det är viktigt att dröja något extra vid vad gäller Foucault. Den första är frågan om maktmotståndet. Denna fråga är viktig eftersom den har att göra med maktens begränsningar (men också eftersom Foucault ibland missförstått på denna punkt). Den andra frågan är om det är möjligt att tala om det materiellas makt. Foucault har med sin arkitektoniska metafor (panopticon) i vissa sammanhang fått stå som en sinnebild för en arkitekturens obönhörlighet.

Maktmotståndet och den antidisciplinära produktionen

Det har ibland uppstått en förvirring kring Foucaults maktbegrepp, en förvirring som åtminstone delvis kan härledas till hans empiriska fokus på starka maktrelationer. I *Övervakning och straff*, beskriver han t.ex. hur det under 1700-talet växte fram en ny strategi för makten:

inte för att straffa mindre utan för att straffa bättre; för att straffa mindre strängt, kanske, men framför allt mera allmängiltigt och mera orubbligt.³¹⁷

Dylika uttalanden har ibland tagits till intäkt för att makten kan ha en mer eller mindre totalförslamande verkan – Foucault har behandlats som en ”inspärningens tänkare”.³¹⁸ Missförståndet kan också bero på att det makt-

³¹⁵ Denna maktform vore alltså säkert fruktbar att utveckla i territorialitetssammanhang. I denna avhandling har jag dock begränsat min användning av Foucault till att framför allt söka ge en mer generell bild av maktens ontologi (medan mina mer detaljerade resonemang i huvudsak kopplar till aktör-nätverksteori).

³¹⁶ Foucault använder kvinnans situation i 17- och 1800-talets samhälle som paradigmiskt exempel på dominans. Foucault, 1988, s. 12.

³¹⁷ Foucault, 1993 (1974), övers. av C. G. Bjurström, s. 97.

³¹⁸ Deleuze, 1990 (1988), s. 78. Deleuze kritiserar detta epitet (kritiken mot Foucault förekommer t.ex. i Giddens, 1984, s. 15).

begrepp som Foucault refererar till i en viss given situation lätt kan förväxlas med makt som mer generellt fenomen. Anledningen till sammanblandningen mellan ett generellt maktbegrepp och en mer specifik maktutövning som t.ex. disciplinering,³¹⁹ beror förmodligen delvis på Foucaults strategi att börja med *hur* i stället för *vad* eller *varför*. Denna strategi har bidragit till att Foucault i sina tidigare verk arbetade med en något otydlig begreppsapparat. Begreppsapparaten förtydligas något först i den senare delen av hans produktion.³²⁰

I Foucaults mer generella uttalanden är frågan om maktens omfattning emellertid otvetydig. Foucault betonar visserligen genomgående makten som allestädes närvarande, men påpekar samtidigt att det finns ett *motstånd inbyggt i varje maktrelation*. Makten finns således överallt ”inte därför att den omsluter allt, utan därför att den kommer överallt ifrån”.³²¹ Makten har dock alltid sina begränsningar, den kan aldrig låsa allt handlingsutrymme. Tvärtom måste utövandet av makt alltid också innebära en viss grad av frihet. Makten är en relation, och därför är den aldrig helt ensidig. En total kontroll av alla handlingar eller en total låsning av manöverutrymmet innebär inte längre en påverkan eller maktutövning utan en ofrånkomlig grundförutsättning. Det finns således alltid utvägar, om än desperata, att bryta en maktrelation och göra sig av med sin slavdrivare. Maktutövaren kan alltid göras maktlös.³²² Både makt och frihet måste erövrats och utövas annars blir de meningslösa. Maktens nedbrytning i mikrosituationer innebär inte bara att motstånd alltid är möjligt, utan att det är en ofrånkomlig del av varje maktrelation. Detta motstånd verkar inte bara i form av stora planerade motståndsrörelser utan utgör framför allt en mångfald av motstånd som verkar omedelbart i situationen.

Foucaults betoning av det ständiga motståndet har ofta också kommit bort i hans egna maktanalyser. En av Foucaults poänger var att makten inte har en central plats, den utgår inte från en punkt utan är kapillär och verkar i relationen mellan en punkt och en annan. Samhällsapparaten är en effekt av en mängd makttekniker. Samtidigt beskriver Foucault mycket målande hur institutioner, fängelser, militärförläggningar och sjukhus disciplinerade människan ”för att göra makten att straffa till en bättre integrerad del av samhällskroppen”.³²³ Foucault använder Jeremy Benthams fängelsekoncept *panopticon* som bild för den nya disciplinerande makten och dess tekniker.

³¹⁹ För en sammanfattning av disciplinen som maktteknik se Foucault, 1993 (1974), s. 254 ff.

³²⁰ Vilket också Foucault i princip erkänner, Foucault, 1988, s. 19.

³²¹ Foucault, 1980 (1978), översätt. av Britta Gröndahl, s. 118.

³²² T.ex. Foucault 1983 (1982), s. 221 f., Foucault, 1980, s. 142, Foucault 1988, s. 12.

³²³ Foucault, 1993 (1974), övers. av C. G. Bjurström, s. 97.

Även om det inte är explicit verkar många av Foucaults uttalanden antyda en maktordning med samhällskroppen som det centrala, övervakande ögat i panopticon.³²⁴ Panoptismens ”obegränsat spridbara mekanism”³²⁵ blir för Foucault en bild av hur samhällets disciplinering tränger ned i varje vrå av vår tillvaro. Den visuella metaforen används för att betona hur disciplineringen genom inrutning och klassificeringar, precis som ett panopticon, söker synliggöra allt. Panopticonmetaforen bär också på bilden av att makten struktureras utifrån en punkt (panopticons öga). Panoptismen är för Foucault dock inte en generell bild av makten, utan en historiskt och geografiskt specifik maktutövning.³²⁶

Foucaults teser om det disciplinerande samhället har fått ett oerhört genomslag. Denna sida av hans forskning har också plockats upp, kritiserats och reviderats av en rad teoretiker. Bruno Latour kompletterade i *Paris, La Ville Invisible* panopticon med *oligopticon* – ett begrepp som betonar övervakning som pluralistisk och partikulär snarare än central och allomfattande. Foucaults disciplinsamhälle har på ett liknande sätt uppdaterats av Deleuze till ett *kontrollsamhälle*. Bakom den *storebror som ser dig* döljs egentligen idag en rad disparata aktörer och intressen. Ingen har total överblick.³²⁷ En som i vissa bemärkelser gått längre i att visa och utveckla det panoptiska ögats begränsningar är Michel de Certeau. Panopticons begränsningar ligger inte bara i övervakarens brist på total överblick utan i att disciplinerande kategoriseringar faktiskt också döljer funktioner och maktrelationer. Panoptismens själva fokus förutsätter en oskärpa vid sidan av. Vad Certeau företar sig är således inte så mycket en uppdaterad analys av *det övervakande* (som Latour och Deleuze betonar med sina begrepp) som en fördjupad analys av *de övervakade*. Certeau plockar därmed upp tråden om det ofrånkomliga och omedelbara maktmotståndet.³²⁸

Certeaus *The Practice of Everyday Life* har ibland tolkats som en skarp kritik av Foucault. Ahearne kommenterar i *Michel De Certeau, Interpreta-*

³²⁴ Eller som Merquior uttrycker det: som en ”omnivorous power monolith [...] while the analysis was never done, the rhetoric was overdone”, Merquior 1985, s. 115.

³²⁵ Foucault, 1993 (1974), övers. av C. G. Bjurström, s. 252.

³²⁶ Jfr Foucault, 1980, s. 199 f.

³²⁷ Bruno Latour & Emilie Hermant, 1998: *Paris, Ville Invisible*, Paris; Gilles Deleuze, 1998 (1990): ”Postskriptum om kontrollsamhällena”, i *Nomadologin*, Stockholm (”Post-scriptum sur les sociétés de contrôle”), s. 133 f. Bland andra uppdateringar av Foucaults panopticonmetafor se även t.ex. sociologen Zygmunt Baumanns diskussioner om det post-panoptiska, jfr Nilsson, 2002, s. 32 ff. och 42 ff.

³²⁸ En annan namnkunnig och Foucaultinspirerad tänkare som öppnat upp för ett bättre erkännande av motståndets betydelse är t.ex. E. Said i *Culture and Imperialism*. Jfr Derek Gregory, 2000: ”Edward Said’s Imaginative Geographies”, i *Thinking Space*, red. Crang & Thrift, London & New York, s. 328.

tion and its other, hur maktrelationen och panoptiska tekniker hos Foucault skapar ett finmaskigt nät över hela det sociala rummet: "One can no longer even talk of repression, for in such a perspective there is nothing left to repress".³²⁹ Diskussionen ovan klargjorde dock motståndets ständiga närvaro i de Foucaultska maktrelationerna, och Certeau är enligt min mening betydligt mer nyanserad i sina kommentarer än vad Ahearne antyder. Certeau intresserade sig, precis som Foucault, för hur mikroskopiska maktmetoder utövas i vardagen. Certeau gör också i inledningen en kommentar till Foucault som nästan kan ses som en programförklaring:

If it is true that the grid of 'discipline' is everywhere becoming clearer and more extensive, it is all the more urgent to discover how an entire society resists being reduced to it.³³⁰

I stället för att, som Foucault, ta vardagens maktrelationer som utgångspunkt för ett studium av en disciplinär teknologi, utvecklar Certeau ett studium av de mer antidisciplinära mått och steg som ofta döljs av det officiella. Trots Foucaults förslag att i maktanalysen utgå från motståndet, tog hans egna undersökningar snarare sin utgångspunkt i statsapparatusens disciplinära produktion än i dess måltavlor eller objekt. Hos Certeau finns snarare ett intresse för en konsumtionens autonomi i förhållande till en sådan produktion, samt för vad konsumtionen gör av produktionen. Man kan tala om en *konsumtionens produktion* eller om *den andra* produktionen; en produktion utan tydliga produkter. Certeau utvecklar och resonerar kring skillnader och likhet mellan dessa två produktionsformer med hjälp av det tidigare omnämnda begreppsparet *taktik* och *strategi*.³³¹ Det intressanta med Certeau är att han sätter fokus på maktspelet mellan etablerade ordningar och de motstånd som ryms i ett vardagligt liv och ett vardagligt rumsligt bruk.³³²

Fängelset, Stirner och Bataille

Trots en aldrig sinande repertoar av tekniker och intrikata kontrollsystem är makten aldrig total. Den offentliga vården står t.ex. bitvis maktlös inför uppgiften att rehabilitera patienter, delinkventer och mentalsjuka. Både en-

³²⁹ Jeremy Ahearne, 1995: *Michel De Certeau, Interpretation and its other*, Cambridge, s. 146. Ahearne noterar senare motståndets betydelse hos Foucault i n. 21 s. 212 men fäster ingen vidare vikt vid det.

³³⁰ Certeau, 1988 (1980), övers. av Steve Rendall, s. xiv.

³³¹ Jfr Certeau, 1988 (1980), avsnittet "Consumer production", s. xii–xvii.

³³² Lefebvres inflytande kan här knappast överskattas. Han får förvisso också ett blygsamt erkännande i Certeau, 1988 (1980), n.5 s. 205. Att inflytandet är betydande, t.ex. vad gäller begreppen taktik och strategi vilka delvis är hämtade från Lefebvre, har bl.a. poängterats av Michel Trebitsch i förordet i Henri Lefebvre, 2002 (1961): *Critique of Everyday Life, vol. II*, London & New York (*Critique de la vie quotidienne II: Fondements d'une sociologie de la quotidienneté*), s. xxiv f.

skilda individer och material kan på olika sätt göra motstånd. Alla strategier kan t.ex. inte alltid ges en nöjaktig materiell gestalt. Detta motsäger dock inte det faktum att en stor del av maktkampen bedrivs just genom materia. Det materiella ligger ofta i maktutövningens händer, medan undersåtarna (Certeaus taktiker) knappast har något motmateriel till sitt förfogande.³³³ Arkitekturen är hos Foucault både en manifestation och ett villkor för makten. Hans syn på arkitekturen kan på sätt och vis tyckas dystopisk och starkt strukturerande. För att illustrera dess relativa förtjänster (och dess historiska sammanhang) ska jag emellertid ta mig friheten att lägga ut texten något kring två av filosofihistoriens *enfants terrible* Max Stirner och Georges Bataille. Båda använder sig, liksom Foucault, av fängelset för att exemplifiera arkitekturens makt – deras bilder är dock avgjort mer deterministiska.

En tidig beskrivning av arkitekturens makt finns hos filosofen och hegeljärklungen Max Stirner. Det har sagts att Nietzsche hade sin Johannes Döpare i denne Stirner.³³⁴ Stirner kan också, via Nietzsche, sägas ha vissa beröringspunkter med både Bataille och Foucault. Stirners berömmelse vilar uteslutande på ett verk, *Der Einzige und sein Eigentum* (1844). Verket har beskrivits som "the most revolutionary [book] ever written"³³⁵ och representerar en kampskrift för självhävdandet. Den utgör en hätsk kritik av alla samhällets tvingande institutioner och allt kvävande av jaget. Stirners verk kan lätt uppfattas som vettlöst. Hans försök att avsätta alla institutionella maktinstanser för att sedan sätta den i det egnas tjänst, slår i någon mening över till en egoism som närmast liknar ordfetischism eller ett slags omåttlig och orealistisk tillbedjan av jaget.³³⁶ Stirners distinktion mellan det egna och det kollektiva blir också problematisk i takt med att han isolerar det egna in absurdum. Alla institutioner som inte individen själv kan häva är förkastliga.³³⁷ *Der Einzige* utgör dock samtidigt en av de tidigare reflektionerna kring det konkreta och det institutionaliserade rummets påtvingande verkan – arkitekturen som ett slags samhällsapparatus förlängda arm. I *Den Osynliga Arkitekturen* exemplifierar Finn Werne kort hur Stirner inte bara poängterar begreppen och kategoriernas betydelse utan också det materiellas betydelse för att forma och påverka vårt sociala spel. Salen konstituerar i sig ett sällskap. Fängelset konstituerar fängelsesällskapet och söker se till

³³³ Sjukhusexemplet är här från Dag Österberg, 1985: "Materiel och praxis", i *Mellan människor och ting*, red. S. Andersson, Göteborg, s. 19 f.

³³⁴ Ola Hansson, 1921: *Tolkare och Siare*, Stockholm, s. 201. Om Nietzsche, Stirner och dialektiken, se också Deleuze, 2003 (1962), s. 237–247.

³³⁵ Redaktören David Leopold citerar Huneker i Max Stirner, 1995 (1844): *The Ego and Its Own*, Cambridge, s. xi.

³³⁶ Jfr Yngve Ahlberg, 1967: *Gudsbegrepp och språkkritik*, Stockholm, s. 114–147.

³³⁷ Jfr David Leopolds introduktion i Stirner, 1995 (1844).

att fångar endast kommunicerar med varandra som *fångar* och inte som individer. Arkitekturen kan medverka till att tvinga fram en viss form av institutionaliserad eller samhällelig samvaro. Däremot kan arkitekturen aldrig framtvinga något verkligt kommunikationsutbyte:

Fängelset betyder inte bara ett rum utan ett rum med ett uttryckligt förhållande till sina invånare: det är ju endast ett fängelse, genom att det är bestämt för fångar, utan vilka det endast är en byggnad. Vem ger då de församlade en gemensam prägel? Uppenbarligen fängelset då de endast genom fängelset är fångar. Vem bestämmer således fängelse-sällskapets levnadssätt? Jo, fängelset! Vem bestämmer deras umgänge med varandra? Kanhända också fängelset?³³⁸

Stirner fortsätter längre ned om *fängelsets* reduktion av det sociala livet:

.../fängelset skapar bara ett sällskap, en sammanslutning, en gemenskap (t.ex. en arbetsgemenskap), men inget u t b y t e , ingen ömsesidighet, ingen f ö r e n i n g. Tvärtom, varje förening bär i fängelset på det farliga fröet till en 'komplott', vilken under gynnsamma omständigheter kan gro och bära frukt.³³⁹

Den offentliga arkitekturen och institutionerna kan tillgodose samhälleliga anspråk men inte några mer genuina, egna anspråk. Inte heller kan den bistå med något positivt (genuint, egoistiskt) utbyte eller samvaro.³⁴⁰ Tvärtom motarbetar arkitekturen det egna hos varje människa i det att den insisterar på ett institutionaliserat beteende. Den institutionaliserade materian representerar, för Stirner, således samma förhatliga maktutövning som begreppen eller Gud: "historien tvingar den enskilde människan att släpa med sig de döda ordens 'spöken'".³⁴¹ Människan bär med sig ett institutionellt vapenskrammel som inte minst sanktioneras och förmedlas av arkitekturen. Arkitekturen har en disciplinerande snarare än en frigörande verkan. Stirner kan idag alltså läsas som en hätsk kritiker av den arkitektoniska funktionalismen.

En likartad tanke kring arkitekturen hittar man hos den franske filosofen Georges Bataille. Bataille använder också fängelset som ett slags sinnebild för arkitekturens verkan och ursprung. Bataille menar att "[Architecture

³³⁸ Stirner i Werne, 1987, s. 120 (översättning Finn Werne). Passagen om salen och fängelset har märkligt nog försvunnit i den annars till synes oavkortade svenska översättningen från 1910, Max Stirner, 1910 (1844): *Den ende och hans egendom*, Oskarshamn.

³³⁹ Min egen översättning från Max Stirner u.å. [1920] (1844): *Der Einzige und Sein Eigentum*, Berlin, s. 211. I Stirners ord: ".../so bildet das Gefängnis wohl eine Gesellschaft, eine Genossenschaft, eine Gemeinschaft (z. B. Gemeinschaft der Arbeit), aber keinen V e r k e h r , keine Gegenseitigkeit, keinen V e r e i n. Im Gegenteil, jeder Verein im Gefängnis trägt den gefährlichen Samen eines "Komplots" in sich, der unter begünstigenden Umständen aufgehen und Frucht treiben könnte."

³⁴⁰ Werne, 1987, s. 119 f.

³⁴¹ Ahlberg, 1967, s. 228.

is] only the ideal soul of society”³⁴² och arkitekturen tenderar därmed att reducera verkligheten till denna idealbild. Arkitekturen är ett fängelse som skapar och organiserar den sociala arenan med sig själv i centrum. Hollier ser i Batailles arkitektursyn ett slags omvänd antropomorfism. Medan arkitekter efter Vitruvius tolkat in mänskliga attribut i arkitekturen (karyatider, bärande-buret etc.) och sökt ge stenen liv, ser Bataille hur arkitekturen reducerar organismen in på bara benen. Den arkitektoniska idealbilden reducerar människan till ett skelett – arkitekturen förstenar människan.³⁴³ Häri ligger stora likheter med Stirner: arkitekturen är ett slags samhälleligt superego som med abstrakta såväl som konkreta medel reducerar människans potential till det som ryms inom en institutionaliserad roll – till ett slags samhällets interner. Bataille ser dock framför allt arkitekturens makt i dess roll av monument. Monumenten är ”the true masters of the entire earth, grouping in their shadow the servile masses”.³⁴⁴ Arkitekturens och fängelsets maktutövning sker huvudsakligen genom ett visuellt och symboliskt förtryck, och Bataille tolkar bl.a. stormningen av Bastiljen 1789 som ett folkets uppror mot monumenten. Batailles kritik mot arkitekturen riktas alltså mot dess auktoritära pedagogik, snarare än dess mer konkreta eller kroppsliga påverkan (att samla, skapa avstånd etc.).

Foucault delar bilden av arkitekturen som en viktig och begränsande social arena med Stirner och Bataille. I likhet med Stirner är Foucault dock mer intresserad av arkitekturens förmåga att dela in och avskärma (både socialt och konkret) än av dess mer extroverta och monumentala egenskaper.³⁴⁵ Foucault har i sin empiriska diskussion, kanske framför allt i *Övervakning och straff*, visat på arkitekturen och rumsliga relationer som redskap och förutsättningar för att stabilisera och etablera maktrelationer. Fängelser, sjukhus, skolor och kaserner medverkar i en kategorisering, standardisering och övervakning av subjekt samt producerar kunskap och diskurser. Arkitekturen är av stor, för att inte säga avgörande betydelse för disciplinsamhällets makttekniker. Själva panoptismen är ju sprungen ur en arkitektonisk metafor, och den kanske viktigaste betydelsen hos arkitekturen under den

³⁴² Bataille i Denis Hollier, 1995 (1974): *Against Architecture*, Cambridge, Mass. & London (*La Prise de la Concorde*), s. 47. Om Bataille och arkitekturen, se även Bernard Tschumi, 1990: *Questions of Space*, London, s. 70 ff.

³⁴³ Hollier, 1995 (1974), s. 54 f., jfr s. xi f. Se även Anthony Vidler, 1996: *The Architectural Uncanny*, Cambridge Mass. & London, s. 137 f. som beskriver Batailles antropomorfiska vändning i termer av människans öde som ”stranded as a mere intermediate stage between monkeys and great buildings”.

³⁴⁴ Bataille i Vidler, 1996, s. 136.

³⁴⁵ ”When Bataille thinks in terms of authoritarian representations, Foucault thinks in terms of spatial planning, institutionalization, and the technology of power.” Hollier, 1995 (1974), s. x.

moderna epoken har varit dess roll i upprättandet av olika territoriella indelningar.

Gemensamt för de tre filosoferna är att de alla tecknar ett slags arkitekturens dystopi. Insikten om arkitekturens påverkan har i huvudsak resulterat i ett beklagande: människans lott är att vara utlämnad åt den obevekliga arkitekturen. Här utmärker sig dock Foucault. Hollier har förvisso beskrivit *Övervakning och straff* som ett slags arkitekturkritik. Sanningen är att Foucault väger upp arkitekturens förlamande verkan med att också visa på dess förmåga att skapa möjligheter. Arkitekturen skapar på gott och ont nya förutsättningar för t.ex. användning och kunskap. Av exemplen ovan är det också enbart Foucault som ser fängelset som en specifik arkitektonisk strategi (panopticon), dvs. som också börjar demontera arkitekturen i sina verksamma beståndsdelar (ett demontage som, framför allt på empirisk grund, drivits vidare av forskare som Sack, Markus och Hillier). Detta är en viktig poäng eftersom det visar på steg bortom de mer schematiska uttalanden vilka, också inom arkitekturens fält, ofta har stannat vid att hävda att arkitekturen har en förmåga att forma det sociala livet.³⁴⁶

Medan både Stirner och Bataille tycks låsa arkitekturens roll konstaterar Foucault att olika utformningar också har olika betydelser – vilka betydelser kan emellertid inte bestämmas på förhand utan måste tolkas i en given situation. Foucault konstaterar om arkitekturen i en intervju:

it is not only considered as an element in space, but is especially thought of as a plunge into a field of social relations in which it brings about some specific effects.³⁴⁷

I samma intervju refererar Foucault till en medeltidshistoriker som behandlar uppfinnandet av skorstenen. Eldstaden hade tidigare använts utomhus eller i ett helt öppet rum. Den interiöra eldstadens uppdykande på den historiska scenen förde med sig stora förändringar. Plötsligt skapades nya förutsättningar för sociala relationer. Foucaults poäng är emellertid att det inte bara är skorstenens uppdykande som kan förklara denna förändring:

It is certain and of capital importance that this technique was a formative influence on new human relations, but it is impossible to think that it would have been developed and adapted had there not been in the play and strategy of human relations something which tended in that direction. What is interesting is always interconnection, not the primacy of this over that, which never has any meaning.³⁴⁸

³⁴⁶ Jfr t.ex. resonemang kring citat av Paul Frankl i Forty, 2000, s. 106.

³⁴⁷ Michel Foucault, 1999 (1984): "Space, Power and Knowledge", i *The Cultural Studies Reader*, red. Simon During, London and New York, s. 140.

³⁴⁸ Foucault, 1999 (1984), s. 141.

Det materiellas förhållande till en idé eller en social struktur är inte överordnat eller underordnat. Relationerna bör i stället undersökas på ett mer obundet sätt. Citatet visar på att det materiella måste undersökas i ett sammanhang och inte som ett mer generaliserat förhållande av orsak och verkan. Det speglar också Foucaults ingång till arkitekturen där kontexten primärt utgörs av längre tidshorisonter och historiska skeden (och inte av en mer lokal situation). Foucaults analyser av det materiella når heller aldrig fram till mer detaljerade frågor och exempel på hur en viss utformning är med och påverkar subjektet och kroppen.³⁴⁹ Överhuvudtaget förblir förhållandena mellan makt och mer specifika situationer, subjekt, rum och handlingar ofta relativt otydliga i hans studier. Man kan med Foucaulttolkaren och geografen Chris Philo konstatera att Foucault kanske alltför sällan följde sitt eget råd "making the space in question precise".³⁵⁰ Samtidigt är Foucault i sin mer explicita syn på hur maktanalyser ska bedrivas, dock enig med Philo. Det handlar om att söka makten i specifika situationer snarare än i på förhand givna institutioner.

Foucaults maktbegrepp kan verka så vittomfattande att det nästan tycks uppvisa tendenser till självupplösning. Merquior har på ett ganska syrligt sätt kommenterat Foucaults angreppssätt på makt:

...all that is forbidden, if you care for analysis instead of sloganizing, is to pretend you are marching towards analysis with a bluntly unspecified (and possibly unspecified) 'total structure of action'.³⁵¹

Foucaults begreppsutvidgning får givetvis konsekvenser. Maktbegreppet har inte längre någon tydlig definition eller något förklaringsvärde i sig. Foucault tar delvis också konsekvensen av sina påståenden då han skriver att "power as such does not exist".³⁵² Foucaults företag kan ses som ett sätt att söka ersätta makt som förklaringsmodell, med makt som relation och handling. Maktens egenskaper måste tolkas ur maktrelationernas effekter. Makten är en kontext eller ett slags dynamisk miljö. Makten har ingen kontrast, eller snarare: maktens kontrast måste sökas mellan olika makttekniker,

³⁴⁹ Jfr Jean-Pierre Warnier, 2001: "A Praxeological Approach to Subjectivation in a Material World", *Journal of Material Culture*, vol 6(1), London 2001, s. 12.

³⁵⁰ Philo, 2000, s. 225. Jfr Foucault, 1980 (1978), s. 63–77. Philo backar förvisso sedan något och föreslår att "imagining Foucault as less the 'geometer of power' and more the patient 'archaeologist of substantive geographies'" (Philo, 2000, s. 229), är trots allt rimligt – dvs. även om Foucault abstraherar och extrapolerar sina resonemang så bygger de dock på tillräckliga exempel av 'kött och blod' (åtminstone är detta hans föresats).

³⁵¹ Merquior, 1985, s. 110.

³⁵² Hos Foucault: "to begin the analysis with a 'how' is to suggest that power as such does not exist". Foucault, 1983, s. 217.

mellan olika slags påverkan, inte mellan makt och icke-makt. Inte heller representerar makten ett samband mellan orsak och verkan. Makt är således rubriken på det filter som läggs över en analytisk situation då man väljer att studera en viss specifik påverkan, extrahera olika maktrelationer, koncentrationer och tekniker. Foucault är väl medveten om att ett sådant angreppssätt är i behov av komplettering:

If one tries to erect a theory of power one will always be obliged to view it as emerging at a given place and time and hence deduce it, to reconstruct its genesis. But if power is in reality an open, more-or-less coordinated (in the event, no doubt, ill-coordinated) cluster of relations, then the only problem is to provide oneself with a grid of analysis.³⁵³

Det finns i själva verket relativt litet substantiellt att säga om makten i sig. Foucaults maktbegrepp medger däremot ett brett angreppssätt som möjliggör analys av en större mängd mer komplicerade relationer än vad som ges med mer traditionell maktanalys. Det finns, enligt min mening, tydliga fördelar med sådana mer förutsättningslösa maktstudier; studier där analysens begränsning beskrivs av tema eller intresseområde (hos Foucault t.ex. mentalvård, straffpåföljder eller sexualitet) snarare än av egenskaper hos själva makten.

Till viss del har jag redan börjat utveckla ett sådant *grid of analysis* med de territoriella produktionsformerna. I det följande ska jag söka specificera detta ytterligare. Min avsikt är att möjliggöra en undersökning av arkitekturens territoriella betydelser. Först ska jag dock med hjälp av framför allt Latour försöka utveckla instrument för att ta tag i den konkreta situationen i vardagspraktikernas skala. Med Latour och aktör-nätverksteorin får jag redskap för en mer ingående "Foucauldian *microphysics of power*".³⁵⁴

³⁵³ Foucault, 1980, s. 199.

³⁵⁴ Nick Lee & Steve Brown, 1994: "Otherness and the Actor Network, The Undiscovered Continent", *American Behavioral Scientist* No 6/1994, s. 778. Om jag framför allt betonar Latours Foucaultinflenser bör jag kanske också påpeka att mer explicita influenser står att finna hos Gilles Deleuze och i synnerhet Michel Serres (det tycks mig dock som om dessa fransmän i förevarande avseenden också verkar i skuggan av Nietzsche). Kopplingar mellan Foucault och Latour har tidigare bl.a. gjorts av John Law, se särskilt John Law, 1994: *Organizing Modernity*, Oxford & Cambridge Mass.

LATOUR OCH MAKTENS MIKROFYSIK

[ANT] is a theory that says that by following circulations we can get more than by defining entities, essence or provinces.³⁵⁵

Bruno Latour

Bruno Latour har med aktör-nätverksteorin (ANT)³⁵⁶ betonat det materiella i högre grad än Foucault. Här finns det enligt min mening också en möjlig ingång till att på ett mer specifikt och detaljerat plan söka beskriva tingens roll i olika maktrelationer. Latour har en maktsyn som ligger nära Foucaults – ANT kan nästan ses som en modell för att illustrera den Foucaultska makten.³⁵⁷ Precis som för Foucault är makten för Latour inte egenskapen hos ett element eller en aktör. Makt har i sig inget förklaringsvärde.³⁵⁸ Latour har också med ANT en metod som tvingar honom att ta tag i situationen – tingens ordning måste spåras i nätverk av partikulära händelser: "their orderings do not come in big blocks".³⁵⁹

Jag ska i det följande presentera ett latourskt ANT-perspektiv på makten under tre rubriker: transformation, nätverksstabilitet och den materiella semiotiken.

³⁵⁵ Latour, 1999b, s. 20

³⁵⁶ Jag kommer här att använda uttrycket ANT trots att Latour m.fl. i princip begravt uttrycket aktör-nätverksteori (men bevarat dess innehåll) i Latour, 1999b.

³⁵⁷ ANT är inte enbart Latours teori. Teorin har sin bakgrund i texter av framförallt Latour och Michel Callon, men har dock med tiden utvecklats till ett stort forskningsområde och etablerats som en mer kollektiv teori. Bingham & Thrift pekar på tre ursprung till ANT som en reaktion på (1) vetenskapslogisk diskurs (inom t.ex. Bath-skolan) som hävdade att vetenskapen i hög grad var socialt konstruerad, (2) fransk intellektuell kulturtradition som framför allt diskuterar vetenskapen som epistemologi snarare än ett historiskt situerat fenomen (här märks t.ex. Bachelard och Canguilhem) samt (3) den franske filosofen Michel Serres vars betydelse knappast kan överskattas. Nick Bingham & Nigel Thrift, 2000: "Some Instructions for Travellers: the Geography of Bruno Latour and Michel Serres", in *Thinking space*, red. Crang & Thrift, London & New York, s. 281–288. Jag kommer inte att behandla ANT på ett mer generellt plan utan behandlar den framför allt med utgångspunkt i texter av Latour och i begränsad utsträckning Law – som f.ö. poängterat "ANT cannot be told. Cannot be told as a single narrative", John Law, 1997: "Traduction/Trahison: Notes on ANT", publ. på Dep. of Sociology Lancaster University at <http://www.lancaster.ac.uk/sociology/stslaw2.html>. (besökt 2002-08-09), s. 14. För en aktuell genomgång av problem och förtjänster med ANT samt teorins framtida utvecklingsmöjligheter se *Actor Network Theory and after*, 1999: red. John Law & John Hassard, Oxford.

³⁵⁸ Precis som Foucault driver Latour detta till sin spets genom att konstatera att "begreppet makt borde överges", (också han dock utan att göra allvar av sitt hot, eftersom han själv fortsätter att använda det), Latour, 1998 (1986), s. 56.

³⁵⁹ John Law, 2000: 'Objects, Spaces, Others', publicerad av Centre for Science Studies & Dep. of Sociology, Lancaster University på: <http://www.comp.lancaster.ac.uk/sociology/soco27j1.html>. (2002-08-09). Ansatser till denna inställning tycks inom sociologin förvisso kunna härledas tillbaka till Webers handlingsteoretiska individualism. Jfr Østerberg, 1989 (1986), s. 60 f.

TRANSFORMATION

Latour gör i sin uppsats "Förbindelsens makt" en distinktion mellan en dif-fusions- och en översättningsmodell. I diffusionsmodellen liknar makten kraften hos en motor. Motorns kraft utsätts för en friktion eller tröghet hos dem som utsätts för makten ("undersåtarna"). Maktutövningens intention resulterar i en bättre eller sämre karbonkopia av det ursprungliga budskapet beroende på det motstånd det möter. I översättningsmodellen handlar det inte om en bättre eller sämre karbonkopia, utan snarare om ett slags omvandling eller översättning. Latour jämför denna modell med ett rugbyspel. Första passningen i kedjan är lika viktig som den sista, varje spelare behandlar bollen efter eget förstånd och bidrar på så sätt till spelet som helhet. Latour talar helhjärtat för en översättningsmodell. Maktutövarens budskap möter hela tiden omtolkningar, misstolkningar och svek. Makten är således en konsekvens av hela passningsspelet och bygger på viljor eller egenskaper hos alla spelare.

Både Latour och Foucault försöker sudda ut alla förhandstips om var makten befinner sig och ger sig ut i ett myller av händelser, relationer och materialiteter. Maktens budskap transformeras gång på gång. En person kan reagera på försök till maktutövning på en mängd olika och oförutsedda sätt. Också i ett totalitärt samhälle kan undersåtar t.ex. åberopa kungamakten för att legitimera sina handlingar och de "begagnar sig på så sätt av monarken som en sorts immanent *public service*".³⁶⁰ Foucault pekar också ofta på att makten är ett växelspel som både kan verka instabilt och reversibelt. I en förhandling kan det vara en fördel att vara den äldre parten. Denna fördel kan emellertid lika snabbt vändas till en nackdel då samtalet byter riktning.³⁶¹

Latours översättningsmodell har således sin motsvarighet hos Foucault, men Latours fokus på just transformation är ändå mer påtagligt. Latour har nämligen i sin nätverksteori en modell vars tydliga syfte bl.a. är att just beskriva *transformation*. Jag kan illustrera detta med ett exempel. Latour diskuterar i artikeln "Teknik är samhället gjort hållbart" olika strategier för hur en hotelldirektör ska försöka få igen rumsnycklarna av hotellgästerna då de lämnar rummen.³⁶² Hotelldirektören har inte *makt över* sina gäster eller sina nycklar, utan maktrelationerna beskrivs – precis som i fallet med rugbyspelarna – av en kedja. Denna kedja löper från hotelldirektören, via portieren, skylten med hotelldirektörens uppmaning och metallklumpen kring nyckeln, till hotellgästen. Makten är effekten av en rad samverkande

³⁶⁰ Deleuze, 1990 (1988), s. 61.

³⁶¹ Foucault, 1988, s. 12. Jfr Nietzsches begrepp slavmoral (Ramírez, 1995, s. 336 n. 2).

³⁶² Bruno Latour, 1998 (1991): "Teknik är samhället som gjorts hållbart", i *Artefakternas återkomst*, Stockholm, ("Technology is Society made Durable").

aktörer i ett nätverk.³⁶³ Det anmärkningsvärda är att Latour också inberäknar artefakter och materiella ting som aktörer i detta nätverk. Hotelldirektören har ett program – att få hotellgästen att lämna sin hotellnyckel innan han eller hon lämnar hotellet. I detta program är den uppmanande skylten och den stora metallklumpen som är besvärlig att få ned i fickan, båda aktörer vilka sätts i bruk för programmets räkning. Dessa aktörer är emellertid inte lydiga tjänare åt programmet utan har också förmågan att transformera det. Skylten är skymd i vissa vinklar, metallklumpen är inte tillräckligt otymplig etc. Aktörerna kan också bli del i nya nätverk vilka bildar antiprogram till hotelldirektörens program. Metallklumpen visar sig kanske plötsligt vara lämplig som flasköppnare eller åtråvärd för en grupp entusiastiska nyckelringssamlare. Varje aktör i nätverket utgör vad Latour kallar för en mediator och beskriver en händelse i kedjan:

an event cannot be defined in terms of inputs and outputs or causes and consequences. The idea of mediation or event enables to retain the only two characteristics of action which are useful – i.e. the emergence of novelty together with the impossibility of ex nihilo creation.³⁶⁴

Varje förflyttning i nätverket innebär en ny händelse, en fortsättning på historien. Historien är också alltid just en fortsättning beroende av andra aktanter dvs. ”intet kan födas ur intet och intet blir åter till intet”.³⁶⁵ Nätverksberättelsen kan i denna mening ses som upprättandet av ett konsistent och analytiskt plan ur en ständigt pågående ström av händelser, artefakter, kroppar och relationer.³⁶⁶ Detta är världsbilden enligt ANT: världen består av aktanter eller mediatorer som åstadkommer förändringar. Latours handlingsbegrepp kan också snarare beskrivas som ett händelsebegrepp. Latour skriver: ”there are events*. I never *act*; I am always slightly surprised by what I do”.³⁶⁷ ANT skulle således, som Niels Albertsen påpekat, mer riktigt

³⁶³ Jfr Latour, 1998 (1986).

³⁶⁴ Bruno Latour, 1996a: ”On Interobjectivity”, *Mind, Culture and Activity*, 4/1996, 3, s. 237.

³⁶⁵ Efter den romerske skribenten och filosofen Persius (34–62). Mest känd som fader till denna lärdom är väl emellertid Lucretius. Gerhard Bendz och Norbert Guterman, 1967 (1966): *Latinska sentenser och citat*, Stockholm (*A Book of Latin Quotations*).

³⁶⁶ Nätverksteorin har framför allt utvecklats mot bakgrund av vetenskapsstudier (t.ex. hur vetenskaplig kunskap skapas och etableras) och parallellerna till Deleuzes vetenskapssyn är tydlig, jfr t.ex. Nilsson, 2002, s. 15.

³⁶⁷ Latour, 1999a, s. 281 (stjärnorna finns med i originaltexten och markerar där de ord som återfinns i ordlistan längst bak i *Pandora's Hope*). Latour utvecklar bl.a. detta händelseresonemang i en diskussion om vapendebatten i USA och frågan om det är vapen eller människor som dödar. Latours poäng är: ”You are different with a gun in your hand; the gun is different with you holding it”, Latour, 1999a, s. 179.

kunna beskrivas som en händelse-nätverksteori (HNT).³⁶⁸ Detta eftersom de faktorer, artefakter och människor vilka räknas som aktörer i nätverket, får sin aktörroll just på det villkoret att de får saker att hända.

MAKTEN SOM NÄTVERKSSTABILISERING

I "Den store Leviatan isärskruvad" konstaterar Latour och Callon att ingen kan skrämmas med ett hot. Det som gör suveränens hot eller kontrakt verksamt är armén, rättsapparaten och palatset.³⁶⁹ Detta illustreras också väl av exemplet med hotelldirektören. Tingen bidrar just till att verkställa och stabilisera direktörens program lika väl och kanske t.o.m. bättre än vilken mänsklig aktör som helst. Nätverket behöver mer än sociala relationer för att bli stabilt. Icke-människor som ting, och i högsta grad byggnader, representerar inte sällan hållbara investeringar i en maktrelation. De etablerar och stabiliserar maktrelationer. Latours aktörer definieras av deras roll i nätverket. De kan dels beskrivas med utgångspunkt i hur benägna de är att transformera nätverket, dels med utgångspunkt i deras materiella hållbarhet och förutsägbarhet (också förutsägbarhet i transformationen).³⁷⁰ Om jag återgår till exemplet med rugbymatchen kan jag konstatera att effekten *ett mål* beskrivs av ett icke stabilt engångsnätverk. Aktörerna kan utgöras av en hal fläck i gräset, en illa pumpad boll, ett tillrop från bänken etc., dvs. aktörerna är inte särskilt förutsägbara. Effekten *en spelad rugbymatch* beskrivs däremot av ett mer stabilt nätverk. Då utgör exempelvis rugbyplanen, regelboken och bollens form viktiga och mer stabila aktörer, vilka möjliggör att rugbymatchen reproduceras med en bibehållen identitet av att vara just en rugbymatch. Mer vardagligt uttryckt skulle man kunna beskriva det som att vi har *makt* att se till att rugbymatchen genomförs, men vi har inte *makt över* hur den spelas. I det förra fallet är det möjligt att tala om ett stabilt nätverk men knappast i det senare.

Makten hos Latour representerar *effekten av ett stabiliserat nätverk*. Ju stabila nätverket är desto mer förutsägbart blir det också. Nätverkets stabilitet rör (precis som makten hos Foucault) inte i första hand subjekt utan handlingsmönster. Att stabilisera ett nätverk är ett sätt att skapa förutsägbarhet. När en kedja blir stabil och förutsägbart tenderar maktrelationerna också att bli osynliga. Latour liknar detta vid att hela relationen inrymmes i en *svart låda*. Den svarta lådan omsluter således de sedvänjor, rutiner eller föremål

³⁶⁸ Niels Albertsen, 2002: "Arkitekturverkets netværk, tre samfundsteoretiske perspektiver", *Nordisk Arkitekturforskning*, nr 3/2002, s. 18. För en diskussion om Latours handlingsbegrepp se också Albertsen & Diken, 2003 (2002), s. 22 f.

³⁶⁹ Bruno Latour & Michel Callon, 1998 (1981): "Den store Leviatan isärskruvad", *Artefakternas återkomst*, Stockholm, ("Unscrewing the big Leviathan"), s. 18.

³⁷⁰ Latour & Callon, 1998 (1981), s. 19.

som inte längre behöver provas eller ifrågasättas. Svartlådning är således ett tecken på att en viss konstruktion är effektiv, och den är i denna mening lyckad. Framgången gör emellertid samtidigt konstruktionen mindre ifrågasatt och mer dunkel. Ju osynligare eller mer institutionaliserat ett visst nätverk är desto starkare kan också maktrelationerna verka. Latour blottlägger i sina studier ofta dessa svarta lådor genom att undersöka deras historia.³⁷¹ Foucault är inne på liknande tankebanor. Han föreslår att maktanalyser bör användas för att dissekera institutioner, men befarar att en sådan analys ofta riskerar att förklara institutioner med institutioner (precis som att det finns risk att förklara påverkan med att "X har makt"). Foucault inser problematiken med förutbestämda maktojekt (Latours svarta lådor) i en analys och menar därför att man bör undersöka dem med utgångspunkt i maktrelationer. Även om dessa maktrelationer finns manifesterade i institutionen bör de emellertid också sökas bortom denna institution.³⁷² Foucault och Latour är här inne på liknande tankebanor. Latour har med nätverksmodellen emellertid en metod vars själva idé är att undvika att förklara påverkan med maktojekt i form av institutioner eller svarta lådor.³⁷³ Förutom ett relationellt maktbegrepp bidrar nämligen Latour också med *ett relationellt aktörsbegrepp*. Både hos Foucault och hos Latour är det handlingarna som är primära. Foucaults handlingskontext kallas emellertid hos Latour för aktörer. Dessa aktörer är relativiserade, dvs. en viss aktör motsvarar inte ett på förhand definierat objekt eller subjekt, utan definieras av sitt *uppträdande* i en specifik kontext (nätverket).³⁷⁴ Begreppet aktör representerar i ANT den transformerande enhet (människa eller ickemänniska) som för en viss historia vidare (den historia som konstituerar nätverket). Det är genom denna retoriska, eller kanske rättare sagt, semiotiska fint, att låta handlingar och handlingars påverkan direkt motsvaras av aktörer, som Latour också till viss del förmår sätta fingret på det materiellas betydelse. Hotellnycklarna är inte längre en neutral materia, eller ens neutrala nycklar. De har definierats av den roll de har i en viss praktik. De har institutionaliserats till europeiska

³⁷¹ Här har vi ett intressant exempel på Latours ikonoklasm. Hans de-fetischisering är emellertid inte marxistisk, eftersom den avslöjar både mänskliga och icke-mänskliga aktörer.

³⁷² Foucault, 1983, s. 222. Vidare om Foucaults strategier för att undvika a priori i maktanalyser. Jfr Philo, 2000, s. 219 ff.

³⁷³ "a very crude method to learn from the actors without imposing on them an a priori definition of their world-building capacities.", Latour, 1999b, s. 20.

³⁷⁴ Latour exemplifierar i ordlistan till *Pandora's Hope*: "The key is to define the actor by what it does – its performances* [...] Later its competence* is deduced and made part of an institution*." Latour, 1999a, s. 303. En annan beskrivning av aktör finns i Latour & Callon, 1998 (1981), s. 21: "Varje element som skapar utrymme runt sig själv, gör andra element beroende av sig själv och översätter deras vilja till ett språk som är deras eget".

hotellnycklar, och det är i kraft av denna specifika roll de är aktörer i nätverket. De bär nu, med Latour, på en *ordination (prescription)*.³⁷⁵ Latour visar således på möjligheten att direkt koppla en maktrelation till ett materiellt föremål.

DEN MATERIELLA SEMIOTIKEN

En poäng med ANT, vid sidan av transformation, är att alla länkar är likvärdiga. Aktörer representerar heller inte enbart agenter eller subjekt, utan likaväl icke-människor, tekniska apparater, mikrober och ting, eller exempelvis konventioner, regler etc. Latour återkommer vid ett flertal tillfällen till det faktum att människan i vår tid producerar olika former av teknik, hybrider, mikrober och artefakter i allt snabbare takt:

Humans are no longer by themselves. Our delegation of action to other actants that now share our human existence has developed so far that a program of antifetishism could only lead us to a nonhuman world, a lost, phantasmagoric world before the mediation of artifacts.³⁷⁶

Detta innebär förstås också att det blir angeläget att finna ett sätt att uppmärksamma deras betydelser. Latour talar därför inte om subjekt och objekt, utan om människor och icke-människor vilka samverkar i form av olika nätverk.³⁷⁷ Kunskapen om artefakterna är inte möjlig att nå genom en undersökning av tingen i sig själva. De måste beskrivas med utgångspunkt i deras uppträdande i olika (mänskliga) sammanhang. Denna insikt finns till viss del redan hos Foucault (jfr Foucaults resonemang kring skorstenen ovan), och kan förvisso också spåras tillbaka till Nietzsche, här i *Der Wille Zur Macht*:

Egenskaperna hos ett ting är effekter av andra ting: tänker man bort andra 'ting' så har tinget inga egenskaper,

Om jag tänker bort tingets alla relationer, alla egenskaper, all verksamhet, så får jag inte tinget kvar; eftersom tingligheten bara införts av oss

³⁷⁵ Bruno Latour, 1992: "Where are the missing masses?", i *Shaping Technology-Building Society*, red. Bijker & Law, Cambridge Mass.

³⁷⁶ Latour, 1999a, s. 190. Jfr t.ex. Bruno Latour, 1993 (1991): *We have never been Modern*, Cambridge, Mass. (*Nous n'avons jamais été modernes*), kap 1.

³⁷⁷ Olika steg i formandet av dessa kollektiv beskrivs i Latour, 1999a, kap 6.

på grund av logikens krav, dvs. med syftet att beteckna, upplysa (för att binda samman en mångfald av relationer, egenskaper, verksamheter).³⁷⁸

Det är graden av *handlingspåverkan* som är primär i en maktanalys (och som också är bestämmande för vad tingen är). Latours aktörsrelativism tydliggör denna inställning med sitt demontage av objekt- och subjekt begreppen.³⁷⁹

John Law har kallat ANT för ett slags *semiotics of materiality*.³⁸⁰ Semiotiken brukar kanske oftast beskrivas som det systematiska studiet av tecken, men ska här förstås i den vidare meningen som vetenskapen om betydelse. ³⁸¹ Semiotiken brukar ofta kopplas till språk och språk teori, men används också för att studera icke-språkliga betydelser hos t.ex. arkitektur och bilder. Den semiotiska insikten i ANT, menar Law, är att betydelser är relationella och inte givna en gång för alla (det finns en arbitraritet mellan det betecknade och det betecknande), utan att betydelsen alltid beror på relationerna till en kontext. Begreppet 'man' får alltså sin betydelse i relation till begrepp som kvinna eller pojke (nätverkstanken). ANT representerar just en *materialitetens* semiotik eftersom alla betydelser och all påverkan produceras i materiella nätverk av artefakter, människokroppar, maskiner etc. (en s.k. materiell heterogenitet). Både människor och ting beskrivs i termer av materiella aktörer eller aktanter.³⁸² I aktantbegreppet ligger också en andra semiotisk poäng. Aktör/aktant-begreppen är i själva verket hämtade från en semiotisk diskurs och möjliggör att *det som får saker att hända* frikopplas från en viss agent. Betydelserna spåras till aktanter och inte till objekt eller

³⁷⁸ Min översättning från Friedrich Nietzsche, 1922: *Nachgelassene Werke von Friedrich Nietzsche, Der Wille zur Macht, Drittes und Viertes Buch*; Nietzsches Werke, Bd XVI, Leipzig, s. 61 f. Ur Nietzsches efterlämnade anteckningar (1885–86) där han gör en kritik av Kants *das Ding an sich*. I originaltext: "Die Eigenschaften eines Dinges sind Wirkungen auf andre 'Dinge': denkt man andre 'Dinge' weg, so hat ein Ding keine Eigenschaften --- Wenn ich alle Relationen, alle 'Eigenschaften', alle 'Thätigkeiten' eines Dinges wegdenke, so bleibt nicht das Ding übrig: weil Dingheit erst von uns h i n z u f i n g i r t ist, aus logische Bedürfnissen, also zum Zweck der Bezeichnung, der Verständigung (zur Bindung jener Vielheit von Relationen, Eigenschaften, Thätigkeiten)." Släktskapet mellan Nietzsche och Latour, framstår annars (naturligt nog) kanske som allra tydligast om Nietzsche läses genom Deleuze, 2003 (1962).

³⁷⁹ "If we abandon the divide between material infrastructure on the one hand and social superstructure on the other, a much larger dose of relativism is possible", Latour, 1991, s. 129.

³⁸⁰ T.ex. Law, 1999, s. 4.

³⁸¹ Sonesson, 1992, s. 44, som här stöder sig på de två semiotiska 'jättarna' U. Eco och A. J. Greimas.

³⁸² Law, 1999; John Law, 2002: "Objects and Spaces", *Theory, Culture & Society*, nr5/6 2002, London; John Law & Kevin Hetherington, 1999: "Materialities, Spatialities, Globalities" publ. på Dep. of Sociology, Lancaster University at: www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soco29jl.html, (2002-06-26). Latour har förvisso också framfört kritik mot semiotiken, med hänvisning till att den tenderar att göra diskursen autonom och frikopplad från sitt sammanhang (det materiella nätverk i vilket betydelsen skapas): "avoiding the double problem of connections to the referent and connections to the context", Latour, 1993 (1991), s. 64.

subjekt.³⁸³ Varje människa, ting etc. kan således anta flera aktantroller i olika sammanhang. En grupp människor eller aktörer kan också tillsammans, i ett visst sammanhang, utgöra en aktant.³⁸⁴ Aktant infördes i semiotiken just för att inte förväxlas med en mer vardaglig användning av begreppet aktör som en agerande människa eller institution. Begreppet aktant indikerar således att det handlar om ett analytiskt sammanhang. Aktantbegreppet förekommer också sporadiskt inom ANT, men används då oftast synonymt med aktörsbegreppet.³⁸⁵ Jag ska i min egen diskussion ta fasta på den semiotiska distinktionen och därför framför allt använda begreppet aktant i den diskussion som kopplar till en mer analytisk diskussionsordning.³⁸⁶

³⁸³ På detta sätt handlar det heller inte om att finna en 'minsta betydelsefulla enhet' i en materiell miljö. De betydelsebärande artefakterna eller artefaktkombinationerna varierar mellan olika nätverk och program.

³⁸⁴ Begreppen kommer närmast från A. Greimas och J. Courtés, *Semiotics and language, a Semiotic Dictionary* (1979), jfr Latour & Callon, 1998 (1981), n. 4 s. 38. I Latours bild av aktanter som 'det som får saker att hända' ligger också en syn på semiotik som det vilket "texten gör, inte om vad förkunnaren tror.", Bruno Latour, 1998 (1988): "En relativistisk redogörelse för Einsteins relativitet", i *Artefakternas återkomst*, Stockholm, ("A relativistic account of Einstein's relativity"), s. 143. Detta angreppssätt på det semiotiska finns bl.a. också hos Deleuze (jfr Nilsson 2002, s. 58 ff.), Lefebvre, 1991 (1974), t.ex. s. 141 ff., 160, 200 samt Manar Hammad, 2002 (1990): *The Privatization of Space*, Lund (*La privatisation de l'espace*). Se också Sandin, 2003, s. 120, n. 246, om aktantbegreppets tidigaste historia i Victor Propps analyser av folkliga berättelser från 1920-talet.

³⁸⁵ Aktant används ibland i stället för aktör för att poängtera att det också handlar om icke-människor, Latour, 1999a, s. 303.

³⁸⁶ Jfr Hammad, 2002 (1990), n. 1, s. 11 f. (noten skriven av översättaren Göran Sonesson).

6. Territoriet som aktant och nätverk

We remain in meaning but no longer in discourse; yet we do not reside among mere objects. Where are we?³⁸⁷

Bruno Latour

Latour kan tyckas mer noggrann med att hävda det materiellas betydelse än Foucault, samtidigt saknar han den senares känsla för de mer *rumsliga* aspekterna.³⁸⁸ Latours artefaktexempel rör järnvägsräls, hotellnycklar, kameror och dörrstängare men inte övergångsställen, torg, parkeringsplatser, vindfång eller vad som skulle kunna kallas för rumsliga artefakter. För Latour utgör de rumsliga artefakterna ofta slutet på diskussionen. De är produkter av ett nätverk av materiella aktanter men beskrivs sällan i sin roll som producenter. Det förefaller rimligt att artefakter med aktantroll också skulle kunna vara olika sorters rum eller territorier.³⁸⁹

I detta avsnitt ska jag undersöka den territoriella makten mot bakgrund av den tidigare maktdiskussionen.³⁹⁰ Kapitlet ger en första ingång till ett dynamiskt maktperspektiv som verkar utvecklingsbart om man vill diskutera och förstå den byggda miljöns roll i mer territoriella sammanhang.

ANT SOM TERRITORIELL TEORI

För att inledningsvis illustrera en rumslig eller territoriell vändning av maktdiskussionen och ANT, ska jag kort återgå till Latours hotellexempel. Exemplet ger åtminstone tre olika sätt att belysa den territoriella makten.

För det första kan jag välja att se nätverket av nycklar, skylt och hotelldirektör i territoriella termer. Hotelldirektören vill inte bli av med sina

³⁸⁷ (Vi är bland aktanter och nätverk), Latour, 1999a, s. 187.

³⁸⁸ Jfr dock Latour, 1997 samt Law, 2000 och Hetherington & Law, 1999. I sistnämnda artikel delas materialsmiotikens materialitet upp i tre typer: objekt, kroppar och media (information). Till objekt hör t.ex. 'houses and supermarkets'. Däremot är det otydligt om mer rumsliga fenomen som parkeringsplatsen, torget eller skamvrån också kan räknas som objekt. Rumsligheter framstår i ANT ofta huvudsakligen som en effekt av ett konkret och materiellt nätverk.

³⁸⁹ Detta visar t.ex. arkitekten och semiotikern Manar Hammad med sitt topos-begrepp, vilket kort kommer att avhandlas nedan. Hammad, 2002 (1990).

³⁹⁰ Även om jag explicit stödjer den följande diskussionen på ANT, hoppas jag att min samläsning av Foucault och Latour i förra kapitlet gör tydligt att det maktperspektiv som presenteras också i stora stycken är Foucault-inspirerat (Foucault användes i förra kapitlet som ett slags introduktion till Latour – Latours skrifter användes som ett sätt att konkretisera Foucaults resonemang).

nycklar. Hon upprättar då vad som skulle kunna kallas för en *territoriell strategi*. Med hjälp av skyltar och nyckeltyngder söker hon försäkra sig om att nycklarna inte ska hamna utanför en viss rumslig gräns (hotellets gräns). Hotelldirektören kan i denna mening sägas upprätta ett slags nycklarnas territorium. Territoriet kan beskrivas i termer av ett nätverk vilket blir stabilare ju fler aktanter direktören mobiliserar.

För det andra kan jag redan initialt se *hotell-territoriet som en aktant i direktörens program*. Det skulle t.o.m. vara möjligt att hävda att Latour faktiskt glömt en av de starkaste aktanterna, nämligen hotellet som territorium. Söker jag enskilda aktörer är det förmodligen just hotellet, eller mer specifikt möjligen hotellreceptionen, som är den starkaste aktanten i direktörens program – inte skylten som ingen läser eller nyckeltyngden som visserligen märks i byxfickan men som försvinner i rockfickan. Hotellet hör till en väl institutionaliserad och internaliserad territoriell sort som redan kan kopplas till en territoriell association. De flesta hotellgäster är införstådda med en internationell hotellkultur och vet vilket beteende som förväntas av dem då de passerar receptionen. De lämnar också nyckeln utan tillsägelse eller vidare eftertanke. Det är först om det visar sig att hotellet inte tar emot nycklarna, att receptionen är obemannad eller stängd, som den territoriella associationen ifrågasätts och gästerna vaknar ur sin rutiniserade slummer.

Om jag flyttar intresset från hotelldirektörens program till ett bredare studium av hur hotellet fungerar kan det handla om att söka efter starka territoriella ordningar som hotellet, lobbyn, hotellreceptionen etc. Maktstudien utgår nu inte från en viss strategi eller ett visst program utan söker i stället säga något om den territoriella produktionen på hotellet. Det nycklarnas territorium som direktören söker upprätta kan då ses som en del av det betydligt starkare institutionaliserade hotellterritoriet.³⁹¹ Hotellet är ett associerat territorium som upprätthålls av olika aktörer, av hotellbyggnaden, av hotellets atmosfär, lobbyn, receptionen. Det är också ett strategiskt territorium som upprätthålls med hjälp av personal, byggnader, uppsatta anvisningar och hotelldirektören som bevakar receptionen (territoriegränsen). Också hotellnycklarna skulle här kunna ses som aktanter vilka hjälper till att upprätthålla territoriet. Nycklarna är en av de saker som är gemensamt för territoriet. Hotellnycklarnas rörelser markerar ett slags rytme från hotellets hjärta (hotellrummen topologiskt sett längst in i territoriet) till territoriets gräns (receptionen vid entrén). Receptionen kan, något tillspetsat, ses som

³⁹¹ Territoriets tendens att sedan det väl etablerats också utgöra medel för nya regleringar har bl.a. uppmärksamats av Sack, 1986, s. 33.

ett slags territoriell gränskontroll – *an obligatory point of passage*³⁹² – där nycklar antingen måste erhållas eller lämnas (passage-riten).

Utifrån de tre exemplen är det möjligt att skilja på två angreppssätt. De två första hotellexemplen ovan fokuserar på vad man skulle kunna kalla för den delegerande makten, dvs. på upprättandet av territoriella program. Båda utgår i någon mening från direktören och hur aktanter mobiliseras i olika nätverk för att stödja en territoriell ordning. Detta är den form av maktberättelse som kanske är vanligast inom aktör-nätverksteori. I det tredje exemplet handlar det snarare om att analysera den delegerade makten eller mer förbehållslöst söka identifiera och studera en etablerad territoriell produktion. Maktberättelsen utgår då från hotellet snarare än direktören. Hur fungerar platsen (hotellet/lobbyns dominerande användningar) och varför fungerar den som den gör? Vilken makt *bor* i dessa miljöer? Vilka aktanter bidrar till dessa effekter? En sådan studie handlar om att söka härleda olika territoriella produktioner och söka kartlägga den territoriella maktens anatomi. En poäng med Foucaults och Latours maktteorier är att de kan användas både för att beskriva produktioner med, och utan, explicita program. I kommande kapitel kommer jag att behandla territoriell makt ur båda dessa aspekter (delegeringens funktion såväl som det delegerades funktioner). I en diskussion om den byggda miljöns användning är det viktigt att inte bara se till territoriella program utan kanske ännu hellre till den territoriella produktionen. Utvecklingen av den senare aspekten kommer också att innebära en viss komplettering av ANT som maktteori – vilken ges i kapitel sju och åtta.

ANT SOM ONTOLOGI OCH METOD

Latour är noga med att beteckna artefakter som "full-fledged social actors".³⁹³ Han rör sig också med begrepp som kan tyckas inbjuda till animistiska tolkningar som t.ex. det "parliament of things" vilket diskuteras i *We Have Never Been Modern* (1993).³⁹⁴ Latours likställande av mänskliga aktörer med ting, djur och maskiner kan kanske verka överdrivet liberal.³⁹⁵ Är ANT då ett slags animistisk teori?

³⁹² Ett begrepp lanserat av Michel Callon, vilket avser den centrala punkten i ett nätverk av delegering (direktören vid sin reception), jfr Law & Hetherington, 1999, n. 18.

³⁹³ Latour, 1999a, s. 214.

³⁹⁴ Se t.ex. Latour, 1993 (1991), s. 142 ff.

³⁹⁵ För kritik se t.ex. Lee & Brown, 1994, Dick Pels, 1995: "Have We Never Been Modern?" *History of the Human Sciences* 3, 1995; Frédéric Vandenberghe, 2002: "Reconstructing Humans", *Theory, Culture & Society*, nr 5–6/2002, London; Ian Hacking, 2002: *Historical Ontology*, Cambridge Mass., (s. 17). Mer nyanserat om ANT:s begränsningar finns i Niels Albertsen & Bülent Diken, 2003 (2002): "What is the Social?" publ. på Dep. of Sociology, Lancaster University, Lancaster LA1

Människan har genom historien uppvisat en benägenhet att animera sin omgivning, att delegera den uppgifter och göra den känslig för mänskliga behov. Detta finns det också exempel på i arkitekturteorin. Ett känt exempel finns t.ex. i Heinrich Wölfflins avhandling *Prolegomena zur einer Psychologie der Architektur* (1886), där han utvecklar tankar kring hur vi ser på byggnader i analogi med vår kropp.³⁹⁶ Byggnader har förmåga att bära, omsluta etc. Den animistiska jargongen kan ibland tyckas användbar och illustrativ och måste inte tolkas bokstavligt. Vi vet att kolonnen varken har en själ eller vilja.³⁹⁷ I en mening tycks människan ändå genom historien ha varit sysselsatt med att på olika sätt ge omgivningar och artefakter ett moraliskt ansvar. Filosofen Elaine Scarry har i sitt verk *The Body in Pain* (1985), beskrivit hur människan omvandlar världen, ger den mening och kunskap om mänsklig smärta så att det verkar som att den var animerad och faktiskt kände smärta. Vi säger att en stol är bekväm, att den är bra, vi kan sparka till den om vi snubblat över den – kort sagt vi visar ständigt både i ord och i handling att stolen är animerad.³⁹⁸ Det råder ingen tvekan om att vi skapar artefakterna, eller om att artefakterna förändrar vårt sätt att agera. Tingens förmåga att förändra vårt sätt ska emellertid inte misstolkas som att de är självständiga fritt skapande aktörer. Artefaktens karaktär av konstruktion kan förvisso vara mer eller mindre påtaglig. I vissa fall är det av vikt att helt dölja den mänskliga skaparen för att artefakten ska fungera (konstruktionen

4YL, UK på adressen <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Albertsen-Diken-What-Is-the-Social.pdf>, publ. i rev. form 2003-11-13, (besökt 2004-05-14).

³⁹⁶ Jfr Finn Werne, 2004: "Materialitet" i *Material och Materialitet*, red. Christina Engfors, Stockholm.

³⁹⁷ Ett av de mer kända uttrycken för ett animistiskt språkbruk är Louis Kahns inlägg i CIAM-kongressen i Otterlo 1959. Louis Kahn, 1991: *Louis I. Kahn, Writings, Lectures, Interviews*, red A. Latour, New York. Här kan det animistiska resonemanget dock tyckas ha drivits allt för långt. Kahn skriver: "It is for the architect to derive from the very nature of things – from his realizations – what a thing wants to be" (Kahn, 1991, s. 82). Arkitekten har att lyhört lyssna och i materiell form tolka vad gatan vill bli eller vad ett auditorium vill vara. En allt för långt driven retorik i denna anda riskerar att väcka åtminstone två problem: universalism och essensialism. Det spelar ingen roll om auditoriet byggs i Sudan eller i Rio De Janeiro, bedyrar Kahn (Kahn, 1991, s. 94). Risken ligger här i en underlåtenhet gentemot de skillnader som eventuellt kan ges av geografiska och kulturella aspekter. Det andra problemet är tron på att en användning kan ges en viss ultimata form. Denna tanke går tillbaka på Louis Sullivans devis "form follows function". Varje väsen har ett 'sant' och slutgiltigt uttryck. Inställning riskerar möjligen att leda till en konformism och en reduktion där en specifik arkitektonisk gestaltungs metod upphöjs till universell lag genom att den placeras i tingen och naturens vilja.

³⁹⁸ Se Elaine Scarry, 1985: *The Body in Pain*, New York, och Scarrys intressanta diskussion om smärtans betydelse och artefakterna som smärtlindring (hon beskriver t.ex. stolen som "shape of perceived-pain-wished gone", Scarry, 1985, s. 290). Se också Scarry för en rad intressanta historiska exempel där artefakter animerats och i vissa fall faktiskt också gjorts straffmyndiga. T.ex. menar Platon att samma lagar gäller för människor, som djur och ting, då de bragt någon om livet. De ska avrättas (i de fall de är levande till att börja med) och sedan transporteras ut ur staden och lämnas utanför stadsområdets gränser. Scarry, 1985, s. 293.

av en gud). Ibland kan kännedom om en mänsklig medkonstruktör om inte äventyra så åtminstone störa dess funktion (en trottoar). I vissa fall kan en mänsklig signatur å andra sidan stödja artefaktens effekt (en Picasso).³⁹⁹ Tingens aktantroller beror i alla händelser på avsikter och sammanhang som kräver en mänsklig närvaro och en situation, vilket dock inte innebär att människan är herre över dessa ting.

ANT är en ontologi som ersätter indelningen av världen i subjekt och objekt med en värld av aktanter.⁴⁰⁰ Latour behåller också en distinktion – den mellan människor och icke-människor.⁴⁰¹ Aktantkollektivet kan beskrivas som en materiell heterogenitet av mänskliga och ickemänskliga kroppar, vars kontroll i huvudsak aldrig handlar om ett suveränt medvetande, utan om relationer och kopplingar till andra aktanter. Begreppen subjekt och objekt kan möjligen bli ett resultat av ett sådant nätverk men är aldrig utgångspunkten. ANT beskriver alltså ett slags tillstånd av *pre-differentiering* (och det är också detta som ligger bakom Latours påstående att vi aldrig har varit moderna). Man kan tycka att Latour ibland går väl långt i sin retorik avseende artefakterna, men det handlar aldrig om att tillskriva tingen mänskliga egenskaper eller ens en egen vilja. ANT kan alltså knappast kallas för en animistisk teori.⁴⁰² Det handlar i stället om att i en viss given analytisk situation tillfälligt lyfta upp (eller ned om man så vill) ting och människor till samma nivå. Kanske beror en del av kritiken mot Latour just på en otidlighet i denna analytiska manöver. Svårigheten ligger i att se när aktörbegreppet beskriver egenskaper i en viss given analytisk situation och när det gör anspråk på att ge en mer fullödlig bild av verkligheten.⁴⁰³ Pennan och skribenten blir med ANT båda reducerade till aktanter trots att vi vet av erfarenhet att skribenten är en initierande part, en part som också kan tyckas mer avgörande för situationen. Kanske skulle man kunna hävda att ANT saknar ett inkännande insidesperspektiv eller att den t.o.m., som humanisten Frédéric Vandenberghe hävdar i sin syrliga artikel ”Reconstructing Humans” bidrar till att vi hamnar i:

a 'worldless world' we can no longer understand as our world, the world we always already understood even without knowing it.⁴⁰⁴

³⁹⁹ Jfr Scarry, 1985, s. 314 ff.

⁴⁰⁰ Latour har också påpekat att 'actant-rhizome ontology' vore en bättre benämning på ANT, Latour, 1999b.

⁴⁰¹ Jfr Latour, 1999a, t.ex. s. 182 och 308.

⁴⁰² Däremot skulle man kunna vända på det och säga att ANT är en ontologi som erkänner och ger oss möjligheter att hantera det faktum att människan ständigt animerar vår omgivning.

⁴⁰³ En i detta avseende betydligt mer distinkt aktantanalys finns det exempel på i den mindre retoriske men analystekniskt mer detaljerade (för att inte säga nitiske) Hammad i Hammad, 2002 (1990). Jfr Latour, 1997.

⁴⁰⁴ Vandenberghe, 2002, s. 54.

ANT:s utifrånperspektiv kan emellertid också ses som en fördel. ANT blir en möjlig väg in i den osynliga vardagen – en metod att frilägga fenomen dolda av slentrian. Det är en metod som rimmar med den franske författaren Georges Perecs ansträngningar att söka tränga bakom det självklara: "Force yourself to write down what is of no interest, what is most obvious, most common, most colourless".⁴⁰⁵ För att främmandegöra det vardagliga tycks ANT vara en möjlig metod. Det primära syftet är förstås inte att mystifiera, utan att finna sätt att få ögonen på det vardagliga och förtydliga vår beskrivning. Här ligger också mycket av dess fördelar. ANT förmår, som Albertsen och Diken uttryckt det, *de-differentiera* olika analytiska uppdelningar av världen för att åter se världen som ett.⁴⁰⁶ Det finns dock ingen anledning att sluta där. Inom ramen för olika specifika studier är det också möjligt att återinföra nya distinktioner och differentieringar – även om man på en mer generell och ontologisk nivå behåller möjligheterna till de odifferentierade kollektiv som ANT möjliggjort. ANT är i denna mening en början på en studie, inte slutet. Jag vill alltså inte se ANT som en teori om etik eller en slutgiltig teori om verkligheten eller världens beskaffenhet, utan nöjer mig här med att betrakta den som ett möjligt maktperspektiv och en analysstrategi värd att pröva.⁴⁰⁷ I denna skrift använder jag ANT just som ett slags maktontologiskt stöd för att kunna säga något om det territoriella maktlandskapets beskaffenhet. Det är en förtjänst hos teorin att den börjar på en generell nivå och därmed förmår ta in olika kategorier och fenomen under samma tak, att den samlar det som en gång blivit uppdelat. ANT är ingen patentrösning. Den har ingen privilegierad status, men kan ses som ett fruktbart sätt bland andra att närma sig maktrelationer mellan människa och artefakt.

OM RUMSLIGA AKTANTER

En rumslik vändning av ANT (att på ett tydligare sätt också inbegripa rums-*semiotiska* aspekter) innebär att maktanalysen får ett tydligare fokus på mer *rumss-*semiotiska aspekter, dvs. hur ett visst rum, en viss plats eller ett territorium sammankopplas med vissa betydelser. Denna vändning är i sig inte unik utan har prövats i ett flertal olika sammanhang. Henri Lefebvres tidigare omnämnda *The Production of Space* får här ses som ett pionjärverk. Ett teoretiskt och med ANT mer närbesläktat exempel finner man hos arkitekten

⁴⁰⁵ Georges Perec, 1997 (1974): "Species of Spaces", i *Species of Spaces and Other Pieces*, red. John Sturrock, London, (*Espèces d'espaces*), s. 50.

⁴⁰⁶ Albertsen & Diken, 2003 (2002).

⁴⁰⁷ För en utveckling av ANT som en mer etisk teori se dock t.ex. Bruno Latour, 2002: "Morality and Technology, The End of the Means", *Theory, Culture & Society*, vol 19, nr 5–6/2002, London.

och semiotikern Manar Hammad, och hans begrepp *topos*.⁴⁰⁸ Hammads diskussion är gjord inom en mer semiotisk tradition influerad av Greimas och hans analyser är ganska tekniska. Det intressanta i detta sammanhang är dock att han laborerar med rumsaktanter och att hans utgångspunkt är att rummet som betydelsebärare är av stor vikt för vårt vardagliga görande:

If one is interested in the manifestations of meaning in the world of everyday life, it is necessary to take space into account as a mean of communication and a vehicle of signification: far from being a simple circumstance, it is an expression likely to be put to work in order to speak about things other than itself.⁴⁰⁹

Till skillnad från Latour för vilken platsen (*topos*) oftast läses som effekten av ett nätverk behandlar Hammad tydligare detta *topos* som en medspelare i vardagens olika händelsekedjor.⁴¹⁰

En uppdelning av vår konkreta miljö i det materiella respektive det rumsliga är inte nödvändigtvis självklar.⁴¹¹ Med det materiella avses ofta det som är möjligt att ta på och röra vid, ting med massa, textur och tyngd etc. Med det rumsliga avses i denna mening det i omgivningen som det inte går att röra vid som t.ex. avstånd, rumsliga samband, ljus, atmosfär och rymd – men där det i stället är möjligt att uppehålla röra eller förflytta oss.⁴¹² Någon skarp distinktion mellan materiell och rumslig form kan vara svår att göra i en diskussion om vardagens betydelsebärare. Varje ting har också en rumslig utsträckning, varje konkret rum avgränsas av materiella fenomen. De är båda avhängiga varandra som två sidor av samma mynt. I vissa sammanhang kan det därför vara enklare att prata om samlingsbegreppet *konkreta egenskaper*⁴¹³ (och de *konkreta egenskapernas semiotik*), vilket inbegriper

⁴⁰⁸ För kort definition av *topos* se Göran Sonesson's not i Hammad, 2002 (1990), s. 18 n. 9. Något parentetiskt kan sägas att med den breda betydelse som i denna avhandling tillämpas på semiotik är det också möjligt att göra vidare kopplingar till andra begrepp, t.ex. Roger Barkers *behaviour settings*, David Kolbs *place* (och dess *social grammar*), Rapoport's *settings* och dess *cues* etc.

⁴⁰⁹ Hammad, 2002 (1990), övers. av Göran Sonesson, s. 15.

⁴¹⁰ Hammads fokus på det jag här kallar territoriella appropriationer och taktiker i kombination med hans mycket tekniska och Greimas-nära semiotiska analyser har dock medfört att jag, trots visst släktskap, inte valt att försöka koppla honom till mitt ANT-resonemang (och mer lånar från hans exempel än hans metod).

⁴¹¹ Jfr t.ex. Roger Scrutons diskussion i *The Aesthetics of Architecture*, (1977), samt Hilliers kommentar till detta t.ex. i Hillier, 1996 s. 27 ff., eller – mer utförligt – Mir Azimzadeh, 2003: *Evolving Urban Culture in Transforming Cities*, Göteborg, kap. 3.

⁴¹² Jfr Østerbergs diskussion om det sociomateriella kontra det sociospatiala som perspektiv, Dag Østerberg, 2000 (1998): *Stadens illusioner*, Göteborg (*Arkitektur og sosiologi i Oslo*), s. 28 f. eller Hammads skillnad mellan rum och solid materia i Hammad, 2002 (1990), s. 66.

⁴¹³ Jag har här valt begreppet konkreta egenskaper framför konkret form (jfr Häggstöm, 1996) eftersom jag inte bara intresserar mig för formmässiga utan också andra sinnligt erfärbara aspekter hos det konkreta (som textur och atmosfär).

både materiella och rumsliga aspekter i vår konkreta miljö.⁴¹⁴ Rummet har t.ex. den specifika konkreta egenskapen att vi kan röra oss i det, att det är ljusgenomsläppligt etc.

När jag i nästa kapitel ser den territoriella makten i termer av först aktant och sedan nätverk handlar det om en glidning i fokus snarare än en absolut distinktion. Ser man territoriet som aktant kommer fokus att ligga på det rumssemiotiska dvs. på det som territoriet gör. Ser man territoriet som nätverk kommer fokus snarare att ligga på hur territoriet kan uppfattas som en effekt av olika materiella aktanter (människor och ickemänniskor som gränser, ytor, väggar, kanter, gupp etc.) vilka tillsammans konstituerar territoriets rumsliga verkan (även om mindre rum och subterritorier också skulle kunna utgöra aktanter i ett sådant nätverk).

MAKTEN SOM VERKAR – BLAND AKTANTER OCH NÄTVERK

En viktig poäng i Sacks *Human Territoriality* är att territorialitet är en strategi och därmed "places territoriality entirely within the context of human motivations and goals".⁴¹⁵ Sack belyser följdriktigt också frågan kring varför makten delegeras till ett territorium. Den territoriella makten synliggör regler och reifierar, den distraherar och döljer reella maktförhållanden, den gör maktförhållanden opersonliga, den samlar en mängd disparata kontrollförsök under en territoriell rubrik och tenderar därmed att neutralisera platser. Den kan medföra att andra maktutövningar territorialiseras och den gör det möjligt att skapa föreställningen om det tom- och påfyllningsbara rummet. Det sker genom att den territoriella ordningen kan hållas verksam trots att det för tillfället inte tycks finnas objekt att kontrollera (jfr den obebyggda respektive den bebyggda tomtens).⁴¹⁶ Om Sacks intressanta verk till stor del fokuserar på frågan om varför en territoriell strategi är användbar och vilka konsekvenser en territoriell strategi medför, ligger möjligheterna med Foucaults och kanske framför allt Latours teorier i att på en specifik plats också undersöka med vilka tekniker de territoriella programmen sätts i verket. Hur upprätthålls ett territorium? Hur blir det verksamt och samspelt? När man börjar nysta i ett territorium får man tag i en rad aktanter i form av regler, konventioner, associationer, skyltar, materiella ting och rumsliga ianspråktaganden. Dessa aktanter pekar på en viss tydlig rumslig avgränsning/område samt en viss användning inom detta område.

⁴¹⁴ De rumsliga och de materiella tendenserna vinner inte sällan på att artikuleras i ett gemensamt resonemang. Det är t.ex. intressant att se hur Albertsen menar att Østerberg saknar atmosfäriska (dvs. i en mening också mer rumsliga) element i sin diskussion av socio-materians tyngande respektive avlastande verkan, Niels Albertsen, 1999: "Urbane atmosfärer", *Sociologi i dag* nr 4/1999.

⁴¹⁵ Sack, 1986, s. 21.

⁴¹⁶ Sack, 1986, s. 31 ff.

I det följande ska jag först kortfattat beskriva vad det innebär att delegera något till ett territorium (territoriet som aktant). Därefter beskriver jag territoriet som ett nätverk av konkreta ting, regler, platser och konventioner (territoriet som nätverk). Eftersom min avsikt är att lyfta fram begrepp och teorier till en beskrivning av arkitekturens olika roller kommer mina exempel framför allt att fokusera på de mer konkreta aktanterna.

AKTANT-TERRITORIET⁴¹⁷

Territoriet som aktant innebär helt enkelt att territoriet kan sägas agera eller göra en skillnad. Ett av de mer påfallande historiska exemplen på detta är kyrkorummet. Under tidig medeltid vittnar många berättelser just om den tilltro man satte till helgonens förmåga att vakta och beskydda kyrkor och städer. Kyrkorummet var en maktfaktor och blev ibland också en viktig aktant i olika mer eller mindre blodiga konflikter. Under medeltiden kom också kyrkorummet att sanktioneras som en fridzon i olika svenska lagar. I Hälsingelagen som i detta avseende är den mest ingående förekommer territoriella indelningar där brott straffades olika beroende på om de begicks hemma på gården, på väg till kyrkan, på väg mellan gård och kyrkogård, på kyrkogård, vid kyrkodörren, vid dopfunten, i sänghuset, vid altaret etc.⁴¹⁸ Även om lagtexten idag inte längre är lika detaljerad i detta avseende är kyrkorummet fortfarande på olika sätt en mycket verksam och för många speciell aktant, där människor också söker skydd.

En mer vardaglig territoriell aktant är parkeringsplatsen. Parkeringsplatsen förekommer i en rad olika skepnader – som underjordiskt garage, som parkeringshus eller som en parkeringsplats till ett bostadsområde. Också i det sista, och materiellt sätt ofta mest blygsamt elaborerade, av dessa exempel är det inte svårt att i den gestaltade miljön se ett tydligt territorium. Parkeringsplatsen är tydligt avgränsad med kantsten och gräs. Den har en infart och en utfart. Över hela territoriet finns en homogen struktur av asfalt med vitmålade parkeringsrutor. Territoriet kontrolleras av en parkeringsautomat, av parkeringsvakter, av medtrafikanter och av regler och oskrivna konventioner. Sätter jag mig ned för att observera platsen märker jag snart att det inom parkeringsplatsens gränser går att spåra ett specifikt, rytmiskt

⁴¹⁷ Trots att Latour kanske allt mer börjat föra sina artefaktdiskussioner med begreppet faktisch har jag valt aktantbegreppet – detta eftersom jag tycker att aktant lämpar sig bättre för både rumsliga och materiella aktörer (faktisch ger mer materiella associationer), dels för att begreppet faktisch är ett hybridbegrepp som är svårare att använda som autonomt begrepp (avklippt från Latours mer vetenskapsteoretiska diskussion kring begreppen fakta och fetisch), dels ock för att betona den semiotiska vändningen.

⁴¹⁸ Dick Harrison, 1998: *Skapelsens geografi*, Stockholm, s. 22–48.

och tydligt beteendemönster. Här finns en territoriell produktion vilken förvisso kan skilja sig åt vid olika tidpunkter på dagen, i veckan, under året, men som icke desto mindre uppvisar tydliga regelbundenheter.⁴¹⁹

REDSKAP, SYMBOL OCH STRUKTUR

På vilket sätt bidrar aktant-territoriet till en beskrivning av den gestaltade miljön? Ett första sätt att tydliggöra detta är att jämföra det med några andra synsätt. Latour menar att det moderna projektets intresse för abstraktioner och dess uppspjälkning av verkligheten i det sociala och det materiella, i princip givit tre möjligheter att behandla objektet:

Objects could only appear in three modes: as invisible and faithful tools, as the determining superstructure and as projection screens. As tools they faithfully transmit the social intention that traverses them, without taking anything from them or adding anything on to them. As infrastructures, they interconnect and form a continuous material base over which the social world of representations and signs subsequently flows. As screens, they can but reflect social status, and serve as a basis for subtle games of distinction.⁴²⁰

Latour dömer ut alla dessa tre angreppssätt eftersom de reducerar artefakterna till "slave, master or substrate of sign".⁴²¹ För att tydliggöra aktantbegreppet ska jag jämföra det med Latours lätt karikerade versioner av begreppen redskap, symbol och struktur.⁴²²

Parkeringsplatsen kan ses som ett *redskap* för parkeringsbolagets strategi att tjäna pengar. Det finns dock inget som garanterar att denna föresats infrias. Parkeringsplatsen är inte med nödvändighet något lydigt verktyg: parkeringsautomater krånglar, folk betalar inte som de ska, parkeringsvakterna strejkar, kommunen lägger om gatan. Samma bångstyrighet kan parkeringsplatser uppvisa då jag söker parkera bilen. Parkeringsplatsen, kan vara svår att hitta, blockerad eller (helt bedrägligt) verka fullbelagd. Kort sagt, en parkeringsplats är inte något som blint lyder min eller någon annans vilja, utan måste ses som en självständig aktör i dramat mellan parkeringsbolag och bilister.

⁴¹⁹ Det går kanske också att finna mer oregelbundna beteenden samt rytmer som hör till andra territorialiseringar.

⁴²⁰ Latour, 1996a, s. 235.

⁴²¹ Ibid.

⁴²² Eftersom jag inte följer speciella teoretiker i dessa exempel utan, efter Latour, försöker ge en mer generell bild av hur de tre begreppen används kommer mitt försök att teckna dem också (precis som hos Latour) innehålla ett visst mått av karikatyr. Jfr Albertsen som gör en liknande jämförelse i Albertsen, 2002.

En annan möjlighet är att se parkeringsplatsen som *tecken* eller *symbol*. Allt som hänvisar till en viss innebörd kan kallas tecken.⁴²³ Om jag varseblir att bostadsområdet fått en ny parkeringsplats kan detta ses som ett (indexikaliskt) tecken på att olika vägarbetare, asfalthäggare etc. varit där. Parkeringsplatsen kan också ses som ett tecken för en viss påbjuden användning: här ska folk ställa sina bilar. Synen på parkeringsplatsen som tecken innebär alltid en förskjutning från territoriets kropp till dess förmenta innebörder. Parkeringsplatsen är ett tecken eller ett uttryck *för någonting annat* – någonting bortanför asfalt, vit färg och emaljerad plåt.

Ett liknande resonemang får jag om jag ser parkeringsplatsen som symbol (eller symboliskt tecken). Med symbol avses ofta att en viss etablerad konvention knutits till tecknet så att det kan rikta sig till en större grupp (och bli multivokalt).⁴²⁴ Symbolers innebörder är arbiträra. Det innebär att kopplingen mellan uttryck och innebörd är godtycklig, och endast avhängig de konventioner som knyts t.ex. till parkeringsplatsen. Förutsatt att en konvention väl är etablerad kan parkeringsplatsen i princip få ett outsinligt antal symboliska innebörder. Det spelar heller ingen större roll hur uttrycket ser ut, så länge samma konvention är knuten till dess form. Parkeringsplatsens territorium kan vara av asfalt, grus eller gräs, markerad med vita linjer, gula streck, gatsten, låga staket. De vita linjerna mot asfalten blir utbytbara mot varje annan symbol som vi förmår knyta till samma innebörd. Om artefakterna ses som självständiga aktanter snarare än som projektionsdukar blir det tydligare att skillnader i materialitet och utformning också påverkar deras kompetens och betydelse.

Miljön som *struktur* innebär enligt Latour att "[an infrastructure] compose a material world that, it is said, completely shapes the remainder of the relationship just as a waffle iron molds a waffle".⁴²⁵ Placeringen av parkeringsplatsen tvingar oss att parkera just där, den tvingar oss att gå till parkeringsautomaten, dvs. vårt beteende finns redan skrivet i den materiella strukturen. Det är förvisso sällan strukturalistiska ansatser är fullt så determinerande som Latour låter antyda med sitt våffeljärn. Problemet med en strukturalistisk syn uppstår dock då man utgår från att *både* den materiella strukturen och dess brukare gör det förväntade jobbet. Brukaren är lika litet slav under en materiell miljö som den materiella miljön är slav under ett program.

⁴²³ Jfr, t.ex. Sandström, 1983, eller Sonesson, 1992, för diskussion kring tecken, symboler och semiotik.

⁴²⁴ Jfr Rapoport, 1990 (1982), s. 46.

⁴²⁵ Latour, 1996a, s. 235.

PARKERINGSPLATSEN SOM AKTANT

Vad innebär det då att se parkeringsplatsen som aktant? Jag kan sammanfatta två övergripande poänger med att använda begreppet.

För det första innebär det att parkeringsplatsen inte enbart kan förklaras i sociala eller materiella termer. Parkeringsplatsen beskrivs i stället som det som *gör en skillnad*. Parkeringsplatsen är betydelsbärande och i en mening också autonom, dvs. den bär inte bara på andras betydelser (som t.ex. symbolen) utan tillför också något eget. Parkeringsplatsen är därför en lika oumbärlig del i maktberättelsen som parkeringsbolaget och bilisten som parkerar sin bil. Rummet förändras då det tilldelas uppgifter och då människor tar sig an det med olika avsikter. På liknande sätt påverkar den rumsliga artefakten oss, förändrar våra avsikter och våra handlingar. Huruvida jag har en parkeringsplats i närheten av min bostad eller ej (mina territoriella resurser) kan mycket väl inverka på mitt beslut att köpa bil. Har jag redan bil får parkeringsplatsen en helt annan betydelse (aktantroll) än om jag inte har det osv.

För det andra innebär det att parkeringsplatsen är det som gör en skillnad *i ett visst sammanhang*. Parkeringsplatsen måste alltid relateras till en viss situation eller ett visst nätverk. Det är nätverket som definierar territoriets aktantroll och det är först mot bakgrund av ett nätverk som det är möjligt att tala om en maktutövning. Man måste veta i vilken situation parkeringsplatsen ingår och i vilket program den mobiliseras för att kunna säga något om aktantrollen. En tom parkeringsplats kan ha olika aktantroller för bollspelaren (bollplan), i parkeringsbolagets räkenskaper (förlustobjekt) och i kommunens planering (utbyggnadsområde). Effekten av handlingen att anlägga eller använda en parkeringsplats varierar. I ANT-termer: betydelsen beror på det nätverk i vilket aktanten är verksam.

NÄTVERKSTERRITORIET

För att kunna säga något om den territoriella makten måste territoriet ses inom ramen för ett specifikt sammanhang (ett nätverk av andra aktanter). För att utforska det specifika territoriets makt i denna situation kan jag emellertid också se själva territoriet som ett nätverk – vilka aktanter bygger upp den territoriella effekten? En tydlig bild av nätverksterritoriet får jag t.ex. på Mårtenstorget i Lund. Torget kan tyckas vara en stark enhet och kan väl också beskrivas som en identitetsstark plats. Samtidigt (och även om jag begränsar mig till territoriella strategier) bär Mårtenstorget på en mängd olika territoriella ordningar. Torget har olika aktantroller vilka verkar samtidigt eller växelvis: t.ex. grönsaksmarknaden, parkeringsplatsen, uteserveringen, nöjesfältet eller demonstrationsplatsen. Dessa olika territoriella roller utspe-

lar sig på samma plats. Det blir därför tydligt att territoriernas makt beror på det nätverk av artefakter och kroppar som mobiliseras till aktanter vid det givna tillfället. Grönsaksmarknaden som territorium mobiliserar ett nätverk av bl.a. försäljare, kunder, förbipasserande, marknadsstånd, gatstensmarkeringar, prisskyltar, tillrop, konventioner, lådor med frukt, baksidor, lastzoner och pengar som stöd för den territoriella ordningen. Parkeringsplatsen Mårtenstorget mobiliserar skyltar, parkeringsautomater, bilar, parkeringsvakter, körregler, vita streck osv.

DET TERRITORIELLA NÄTVERKET SOM RAMVERK

Innan jag utvecklar bilden av territoriet som nätverk ska jag kort säga något om nätverksbegreppet. Jag gör detta genom att kontrastera det mot det av Latours begrepp som kanske ligger allra närmast territorium, nämligen ramverk (*framework*). Nätverksmetaforen hämtades, enligt Latour, från Diderots *réseau*, och ska här inte ses som något förmedlande (såsom en nätverksmetafor kanske ofta tolkas, t.ex. i datanätverk), utan som något deformerande. Latour har också föreslagit aktant-rhizom som ett möjligt alternativ. Nätverksbegreppet liknar Deleuzes och Guattaris rhizom-begrepp i den meningen att dess huvudpoäng är att beskriva världen utifrån trådar och cirkulation snarare än ytor och block.⁴²⁶ Nätverket verkar i denna mening som något vilket kopplar aktanter till varandra. I artikeln "Interobjectivity" tar Latour upp ramverk som ett kompletterande begrepp till nätverk. Latour menar att artefakterna inte bara stabiliserar utan också lokaliserar och sätter ramarna för sociala interaktioner. För att illustrera detta lånar han Erving Goffmans begrepp *framing*, men använder begreppet också i en mer bokstavlig bemärkelse för att peka på det materiellas roll i olika interaktioner.⁴²⁷ Ett ramverk är något som begränsar nätverkets möjligheter att koppla vidare. En rad fenomen, på t.ex. en parkeringsplats, kopplar till nätverk och aktanter bortanför platsen och situationen. Parkeringsautomaten kan t.ex. ha en tillkomst- och distributionshistoria som sträcker sig till andra städer och kanske andra världsdelar. Trafikskylten kopplar bl.a. till svensk lagstiftning. Ramverket är något som lokaliserar en viss interaktion och begränsar antalet distraktionsmoment. Ramverket pekar på det som krävs för att parkera bilen, och döljer kopplingar vidare till för situationen ovidkommande aspekter (som parkeringsmätarens tillkomsthistoria). Om ramverket är något som lokaliserar, så kan nätverk i hög grad ses som något som förmår verka globaliserande. Mycket av ANT-forskningen har också

⁴²⁶ Latour, 1999b. Det finns, som nämnts, en ambivalens till begreppet ANT inom ANT-forskningen. Man föreslår att det ska överges, t.ex. Law, 1999 men använder det ändå, t.ex. Law, 2002.

⁴²⁷ Latour, 1996a.

fokuserat just på nätverkens spridningsförmåga. Ramverk och nätverk ska dock inte ses som två motpoler.⁴²⁸ Nätverk är i en mening en mer grundläggande kategori. Ramverk är inte ett slags pendangbegrepp till nätverk, utan kan snarare beskrivas som en specifik form av lokaliserade och lokaliserande nätverk. Nätverk kan vara olika långa och dess omfång handlar om vad det är för effekter som studeras. Ska man föra en diskussion om territoriell makt handlar det här i hög grad om nätverk som lokaliserar sociala interaktioner till en viss begränsad geografisk yta. Det handlar alltså om nätverk och nätverksstabilisering i form av ett slags territoriella ramverk. Även om territoriet som nätverk alltid också handlar om ramverk ska jag i det följande behålla *territoriet som nätverk* som huvudsaklig bild. Ramverksbegreppet är inte särskilt elaborerat. Samtidigt ger det territoriella som angreppssätt i sig en lokaliserande bestämning som liknar ramverksbegreppet. Att beskriva territoriet som ramverk blir då överflödigt eftersom ramverks-egenskaperna i princip redan ligger implicita i begreppet territorialitet.⁴²⁹

DET TERRITORIELLA NÄTVERKETS AKTANTER

Territoriet som nätverk är en i mitt tycke mycket givande bild – jakten på territorialiserande aktanter blir ett slags parallell (på mikroplanet) till Paasis jakt efter regionens olika institutionaliserande aspekter. Det handlar om att söka efter det som stabiliserar territoriets användning och identitet.

Vilka aktanter ska då ingå i nätverket? Hur man väljer aktanter bestäms i första ledet av den effekt man vill undersöka. En territoriell produktion kan identifieras som en regelbundenhet inom ett avgränsat område. Dessa regelbundenheter går att koppla till aktanter som verkar avgränsande, klassificerande och kontrollerande av territoriet. Allt det som händer inom territoriets gränser är förstås inte territoriellt. Att tända en cigarett, att läsa igenom en inköpslista och andra enstaka händelser, som inte i någon mening avgränsar, kontrollerar eller institutionaliserar territoriet kan knappast heller ses som aktant i ett territoriellt nätverk. Det går också att bortse från aktanter som i princip alltid är närvarande, som är gemensamma för majori-

⁴²⁸ Detta är en bild som man möjligen kan få om man läser Latour, 1996a som isolerad från andra artiklar. Jfr t.ex. också Albertsen & Diken som är litet otydliga vad gäller förhållandet nätverk-ramverk då de ställer upp begreppen mot varandra, t.ex. "Latour speaks of localization (framework) and globalization (network)." Albertsen & Diken, 2003 (2002), s. 21. Det tycks här för övrigt finnas ett mer allmänt problem med begreppet nätverk inom ANT: begreppet överutnyttjas och skulle kanske behöva differentieras. Nätverksbegreppet tycks ibland användas på olika nivåer, t.ex. både som ett mer generellt maktontologiskt begrepp och för mer specifika diskussioner kring globalisering, spridning etc. Jag kommer åter in på detta i kapitel sju då jag tar upp en diskussion om olika stabiliseringsformer.

⁴²⁹ Territorialisering skulle kunna jämföras med ramverksstabilisering (och därmed inbegripa alla de tre stabiliseringsformer som jag tar upp i kapitel sju).

teten av andra närliggande territorier, eller som tillhör territorier vilka verkar på en annan skala, som t.ex. nationen eller kommunen.

Gathörnet har ofta omtalats som en viktig och strategisk urban plats, men är trots detta ofta ett dåligt exempel på ett territorium. Vissa gathörn är bra mötesplatser, vissa har en butik, vissa är platsen för ett trottoarkafé, andra rymmer en telefonkiosk eller ett elskåp. Gathörn har emellertid inga tydliga generellt giltiga regler eller konventioner och har sällan någon tydlig avgränsning. Ett visst specifikt gathörn associerat med en viss funktion (speakers corner) eller approprierat av en viss person skulle kunna vara ett bättre exempel. Det har då tillkommit aktanter som i en mening avgränsar eller klassificerar just detta territorium som skilt från sin omgivning. Territoriets vara eller icke vara är som tidigare nämnts alltså snarare en fråga om nyanser än om svart eller vitt. Det sägs att man i Tyskland under 1930-talet förbjöd grupper större än tre att mötas i gathörn. De tyska gathörnen blev plötsligt relativt tydliga strategiska territorier. De finns en tydlig regel och man kan anta att det också uppkom praxis för att bestämma var ett gathörn började och slutade. Gathörnet har gått från att vara en plats till att också rymma en mer territoriell ordning.

Ett nätverk kan förstås inte fänga alla aktanter bakom en viss effekt. Även om ANT kan ses som ett sätt att kritisera essentiella kategorier (t.ex. natur och kultur),⁴³⁰ så kan den också riskera att helt dölja vissa aktanter eller karaktärsdrag hos artefakter som endast tidvis ingår som konstituerande del i nätverket. Artefakter kan kort sagt bära på för nätverket osynliga egenskaper som trots allt är viktiga för situationen. John Law har varit inne på denna aspekt och menar att själva ANT kan verka som en svart låda vilken till viss del saknar förmåga att beskriva mer dynamiska eller komplexa förhållanden.⁴³¹ Det kan således, som Law påpekar, vara omöjligt att i ett nätverk erkänna allt det arbete som krävs för att hålla en båt flytande under en arton månaders tur till Indien.⁴³² Det är helt enkelt omöjligt att ge alla en aktantroll, som borde få en sådan. Situationen är mer komplex än vad som kan beskrivas med en enkel modell. För att etablera ett mer stabilt nätverk krävs det dessutom en viss förutsägbarhet hos aktanterna. Arbetet på båten kan då helt enkelt sakna den konsistens i form av materiell tröghet eller väldisciplinerade subjekt som nätverket kräver av aktören. Det är först när nätverket inte längre uppvisar den effekt som definierade det (då nätverkets svarta låda

⁴³⁰ Jfr t.ex. inte minst Latour, 1993 (1991).

⁴³¹ Law, 1999. Problemet ligger enligt Law delvis i spridningen och institutionaliseringen av ANT som krävt en enkel förpackningsform. ANT besitter förmågan att reducera alla handlingar till en ANT-kod med begrepp som mobilisering, aktörer etc.

⁴³² Law, 2000.

åter öppnas, då båten faktiskt sjunker) som mer obehagade förhållanden uppdragas. Vad nätverksmodellen då förmår uppdaga är emellertid enbart de specifika händelse som förde nätverket över kanten.⁴³³

Genom att sätta strålkastarna på vissa aktantbildningar och vissa relationer hamnar andra i skugga. ANT-analyser har därför också en inbyggd och dold *den andre*.⁴³⁴ Detta behöver inte vara värre än att man måste vänja sig vid insikten om att världen är allt för komplicerad (och pågående) för att fångas av en modell. Detta behöver dock inte utgöra ett hinder för allt slags modellskapande. Inte heller hindrar det, enligt min mening, ANT från att i vissa fall vara en modell med stor illustrativ förmåga då det handlar om att beskriva territoriell makt.⁴³⁵ Till viss del handlar problematiken med att bestämma verksamma aktanter om nätverksstabilitet. I ett stabilt nätverk är aktanterna ofta obligatoriska och därmed inte heller så svåra att definiera.

DET TERRITORIELLA NÄTVERKETS STABILISERING

Då nätverket stabiliseras börjar det territoriella bruket uppvisa regelbundenheter och rytmer. Det blir mer och mer lagmässigt och kalkylerbart. Sacks tre käpphästar för en territoriell definition: klassifikation, kontroll och kommunikation är inte nödvändigtvis något som planeras och planeras på förhand, utan något som framstår som allt mer tydligt, entydigt, samverkande och petrifierat allt eftersom det territoriella nätverket stabiliseras. En allt stabilare och starkare verkande territoriell makt kan i ANT huvudsakligen åstadkommas på två sätt: antingen genom att knyta fler och fler aktanter till sig och därmed skapa längre och längre aktantkedjor vilka alla verkar för samma gränsbundna ordning, eller genom att knyta till sig särskilt entydiga aktanter.⁴³⁶

⁴³³ Kanske skulle man kunna hävda att en riktigt god kapten faktiskt just har förmågan att känna till alla de aktanter som krävs för att hålla skutan flytande (även om de är för många för att beskriva och han/hon hade haft svårt att formulera dem i ANT-termer), dvs. även om situationen är oöverblickbar från Laws perspektiv så innebär det inte att den måste vara det för en erfaren kapten.

⁴³⁴ Jfr Lee & Brown, 1994.

⁴³⁵ Insikten är viktig men inte allvarlig eftersom denna kritik kan anföras mot i princip all forskning. Också Certeau, som ägnade hela *The Practice of Everyday Life* åt att sätta fingret på den andre och dennes förhållanden, har blivit kritiserad för reduktionism. Den andre reduceras nämligen just till den andre och döljer därför alla 'de andra' genom att reducera dem till ett begrepp (taktiker). Certeau riskerar därmed att skapa "a unifying myth of common otherness". Morris i Mike Crang, 2000: "Relics, places and unwritten geographies in the work of Michel de Certeau", *Thinking Space*, red. Crang & Thrift, London & New York, s. 149. Något slags generalisering är förstås nödvändig inom all vetenskaplig forskning (åtminstone om den ska bli intressant utanför det egna specifika fallet), och nojan inför reduktionen kan också bli en icke-konstruktiv *paranoia*. Jfr Siebers, 1993. Vissa aspekter av Laws kritik kommer dock att behandlas mer ingående nedan.

⁴³⁶ Latour diskuterar dessa egenskaper i termer av syntagm respektive paradigm, t.ex. i Latour, 1998 (1991) och Latour, 1999a.

Kedjestrategier

Kedjestrategin innebär en omfattande mobilisering av olika samverkande aktanter. Cykelvägen på Bantorget i Lund har tre tydligt gestaltade aktanter (skylt, asfalt, målad cykel) vilka i kör formulerar imperativet ”här cyklar man”. Ju fler samstämmiga aktanter, desto stabilare nätverk. Ibland har adderandet av aktanter pågått under längre tid allt eftersom den territoriella ordningen ifrågasatts.

Kedjeeffekten måste inte vara en del i ett planerat program utan kan också vara verksam i mer oplanerade sammanhang. Jag kan här åter ta exemplet med övergångsstället. Tillräckligt många stressade fotgängare kan mycket väl gå mot rött och s.a.s. ta bilarnas territorium i besittning. Detta kan på sätt och vis ses som ett slags kedjeeffekt. Antalet fotgängare har helt enkelt blivit för stort för att det territoriella nätverket skall kunna vara fortsatt hållbart. Nätverket förändras i ett revolutionärt ögonblick. Det handlar inte längre om någon enstaka lagbrytare som med fara för eget liv kryssar mellan bilarna, utan om ett helt område som öppnar sig för fotgängare att ta i anspråk. Exemplet visar också att det är lätt att förföras av pågående starka nätverk. Då folk väl börjat gå mot rött blir det plötsligt enkelt att överträda regler – också för den som egentligen är anhängare av att regeln finns.⁴³⁷

Det går förstås att se territoriella kedjestrategier på en rad olika ställen i samhället. Ett slående exempel på en nästan outtröttlig kedjestrateg är t.ex. konstnären Lars Vilks med sina Nimis- och Arx-projekt som påbörjades 1980. Vilks har i dessa projekt arbetat med olika trä-, sten- och betongkonstruktioner inom ett naturreservat på Kullaberg. Genom att mobilisera drivved, sten, betong, spikar, debattartiklar, erbjudanden om medborgarskap, konstitutioner, rättsparagrafer, astronomiska klockverk, konståtenskap, krigsförklaring etc. – kort sagt genom att addera ett aldrig sinande antal aktanter försöker Vilks upprätta territoriet och den förment självständiga staten Ladonia inom gränsen för ett svenskt naturreservat.

Exemplet Ladonia visar på ett fenomen som också är giltigt i andra sammanhang. Det är förmodligen inom en mer nyskapande kontext, i polemiska relationer snarare än kontraktsrelationer, som kedjestrategin har sin viktigaste och mest ofrånkomliga funktion. Finn Werne har i *Arkitekturens ismer* resonerat kring arkitekturen i termer av tidsberoende kontexter, och då introducerat begreppen intentionell respektive extentionell kontext. Dessa begrepp är relevanta i detta sammanhang. En signifikant egenskap för en mer modern arkitektur är att den strävar efter en förändring i någon form.⁴³⁸ För att förorsaka en förändring måste arkitekturen förhålla sig till

⁴³⁷ Jfr Douglas, 1999 (1986), s. 46.

⁴³⁸ Werne, 1997, s. 12 f., samt t.ex. s. 142.

den materiella världen sådan den uppfattas, dvs. till vad Werne kallar den *extentionella kontexten*. Mot denna står en vilja till förändring, ett ifrågasättande som på ett medvetet sätt tar sig an det extentionella med en nyskapande avsikt. Detta sker inom ett sammanhang som Werne kallar den *intentionella kontexten*. Det intentionella är således ett ställningstagande till ett begränsat utsnitt av den extentionella kontexten i form av t.ex. referenser eller brott mot konventioner och praxis. På sikt kan den intentionella avsikten normaliseras och bli en del av den extentionella kontexten. Initialt har emellertid de flesta arkitektoniska projekt intentionella avsikter, vilka kan vara starkare eller svagare.⁴³⁹ Ett projekt som upprättas inom ramen för en mer intentionell kontext tycks oftare kräva en rad aktanter som talar för dess sak. Nydanande arkitektur kräver pamfletter, brandtal, nydanande attribut och insignier. När territoriet är väletablerat kan en hel del av dessa aktanter ofta frikallas.

Entydiga aktanter

Detta leder mig fram till den andra modellen för aktiv nätverksstabilisering, nämligen mobiliserandet av entydiga aktanter. Ju entydigare aktant, desto mer obligatorisk och upprepbar blir aktantens effekt, dvs. desto mer ensidigt kopplas aktanten till en viss specifik funktion. På infarten till vissa bussgator kan man t.ex. se en särskild sorts vägsärr som hindrar bilar men inte bussar. Som aktant (i fråga om vad den gör) är en sådan särr ganska ensidig – dess förmåga att stabilisera bussgatan som ett bussarnas territorium är emellertid tämligen stark.⁴⁴⁰

Ett sätt att göra en aktant entydig är att tillgripa skraddarsydd aktanter (som bilhindret). Ett annat sätt är att försöka internalisera en tydlig föreställning om aktantens användning. Aktanter som är välförankrade i den extentionella kontexten kan vara väldigt starka. Detta visar t.ex. Malmberg och Malmberg i en studie av platsreservationer på tåg. Under en tågresan mellan Genève och Hamburg markerar de båda artikelförfattarna alla platser i sin kupé med olika klädesplagg. Sedan avvaktar de folks beteende allt eftersom tåget blir mer och mer fullsatt. En jacka signalerar relativt entydigt en territoriell taktik – här har någon markerat en plats. Malmberg och Malmberg har dock på förhand bestämt sig för att de egentligen inte avser

⁴³⁹ Ett projekts generella intentionella särart bildar grund för en intern struktur. Olika delar kan ges olika avsikter, vilka dels kan referera till andra delar, dels till helheten och således i mycket varierande grad skilja sig från praxis. En intentionell avsikt kan t.ex. speglas både av ett avvikande fönster och av ett helt nytt angreppssätt, Werne, 1997, s. 12–44.

⁴⁴⁰ Jfr Latours exempel med vägbulan i Latour, 1999a, s. 186 ff. Ofta innebär aktantens entydighet i effekt också en begränsning i antalet olika nätverk den kan medverka i. Busshindrets funktion är relativt begränsad till att hindra biltrafik.

använda jackorna som territoriella markörer. Den territoriella produktionen beror i denna mening på att medpassagerarna associerar jackan som markör. Platserna är egentligen lediga och då någon frågar meddelar Malmberg och Malmberg också att platserna faktiskt är tillgängliga. Det finns också en territoriell strategi med i spelet. Ovanför kupéglasdörren hänger ett meddelande om att bara två platser i kupén var reserverade. Trots detta är det ytterst få som ifrågasätter markeringarna. T.o.m. konduktören börjar understödja den territoriella associationen (trots dess uppenbara brott mot strategin vars intresse han är satt att bevaka), då han vid ett par tillfällen låter meddela "Alles besetzt" till undrande tågresenärer.⁴⁴¹

Destabilisering

Ser man rummet i territoriella termer kan man undra om det alls existerar några mellanrum eller icke-territorier – alla kända och i någon mening beträdda eller skrivna platser förefaller ha någon form av territoriell maktstruktur. Frågan rör alltså snarare hur den territoriella makten ser ut än frågan om dess vara eller icke vara. Skärskådar man en rad aktiviteter och territoriella antiprogram i det offentliga rummet vilka förefaller revoltera mot olika territoriella ordningar märker man att många av dem tenderar att etablera nya territorialiseringar. Appropriationer, associationer och taktiker strävar ofta mot en territoriell förändring snarare än mot en territoriell radering eller blankskrivning. De som genar över en gräsmatta etablerar snart också en ny territoriell association, nämligen stigen. Deterritorialiseringar tycks kräva en begränsad tidsrymd eller en begränsad platsnärvaro för att bevara en deterritorialiserande effekt (och inte övergå i en reterritorialisering). Också det tillfälliga – t.ex. karnevalen, som så ofta lyfts fram som ett fenomen vilket bryter mot det offentliga rummets mer vardagliga konventioner – har i de flesta fall tryggt införlivats i det förväntade. Galenskapen kontrolleras inom ramen för olika strategiska program och schemaläggningar. Karnevalen blir till ytterligare ett av platsens territoriella lager.

De stabila territoriella nätverken kan störas av antiprogram eller deterritorialiserande aktanter av olika slag. Här kan man tänka sig ett oräkneligt antal. Ett kardinal exempel på deterritorialisering utgör dock rörelsen och då också, rent konkret, de faktiska förflyttningar som bryter eller ignorerar den territoriella gränsen och i situationen gör den meningslös. Dessa rörelser kan förvisso i sin tur vara gränsbundna men då till en annan, överlappande, territoriell utsträckning. Ett exempel på en urban deterritorialisering är de icke formaliserade, icke schemalagda galna upptåg,⁴⁴² som ungdomar uppvisar

⁴⁴¹ Torsten Malmberg & Ole Malmberg, 1981 "Platsreservationer på tåg", *Svensk Geografisk Årsbok* 1981, Lund.

⁴⁴² Liebergs term, Lieberg, 1992.

då de drar genom staden i en gränstestande och gränsöverskridande rörelse i både bildlig och bokstavlig bemärkelse. Kulturgeografen Tim Cresswell skriver om rörelse i *In Place/Out of Place* (1986):

[Mobility] appears to be a kind of superdeviance. It is not just "out of place", but disturbs the whole notion that the world can be segmented into clearly defined places.⁴⁴³

All rörelse verkar emellertid inte destabiliserande på en territoriell produktion. En mer territorialiserande rörelse kan t.ex. handla om fotgängare som rör sig fram och tillbaka över stadens enda gågata. Den territoriella rörelsen är emellertid gränsbunden. Den cirkulerar, patrullerar eller rör sig på ett sätt som direkt eller indirekt signalerar territoriets omfång.

STABILA OCH INSTABILA NÄTVERK/PROGRAM OCH PRODUKTION

Både Foucaults och Latours maktteorier kan ses som en detronisering av skaparen. Det står ingen ensam skapare bakom en viss uppfinning, ett visst territorium eller ett visst arkitektoniskt verk. Ansvaret delas i stället mellan en mängd aktanter. Samtidigt som nätverksteorin beskriver ett slags delegering till en armé av aktanter, har det också ofta tolkats som att dessa aktanter kräver en general (som i exemplet med hotelldirektören ovan).⁴⁴⁴ En sådan mer machiavellisk inläsning av en furste i nätverksteorin har varit relativt vanlig både bland anhängare och bland motståndare till teorin. Här kan t.ex. nämnas Vandenberghes kritik av ANT i artikeln "Reconstructing Humants: A Humanist Critique of Actant-Network Theory" (2002), där han menar att nätverket ofta definieras utifrån programmet (till skillnad från antiprogrammet) och att ANT-berättelser därför också tenderat att se världen utifrån domptörens egoistiska bästa.⁴⁴⁵ Som jag läser teorin är denna vinkling emellertid inte obligatorisk. ANT kan likaväl användas för att beskriva instabila som stabila nätverk, likaväl nätverk extraherade ur en produktion som mobiliserade av ett program. ANT är i denna mening just ett verktyg för *sorting out the cosmos from an unruly shambles*.⁴⁴⁶ Detta gäller oavsett om detta kosmos är för evigt eller endast varar för en blinkning, oavsett om nätverket upprätthålls av en tillstådes vakande spindel eller om spindeln sedan länge har försvunnit.

Ett sätt att öppna ögonen också för mer instabila territoriella nätverk är att diskutera nätverken utifrån produktion (det producerade) snarare än

⁴⁴³ Cresswell, 1996, s. 87.

⁴⁴⁴ Lee & Brown, 1994; Law, 1997; Annemarie Mol & Marianne De Laet, 2000: "The Zimbabwe Bush Pump: Mechanics of a Fluid Technology", *Social Studies of Science*, nr 2/ 2000, London.

⁴⁴⁵ Vandenbergh, 2002.

⁴⁴⁶ Latour, 1999a, s. 22.

program. Studerar man en viss territoriell produktion kan det ibland visa sig att flera aktanter kan härledas till omständigheter som inte har med det territoriella programmet att göra. Kaféägaren som vill etablera en uteservering kan mobilisera aktanter som servitören, menyerna, borden, stolarna, omgärdande staket, infravärme, filter för kalla kvällar etc. Kaféägaren har ett *program* som hon försöker upprätta med olika medel. Detta är det strategiska programmet. Studerar man strategin utifrån dess *produktion* är det emellertid också intressant att inbegripa alla de mer oförutsägbara händelser och procedurer som på olika sätt stödjer det strategiska programmet. Det soliga vädret eller folklivet kan vara viktiga aktanter som tillfälligtvis stödjer den territoriella användningen på ett mer eller mindre avgörande sätt. De måste emellertid inte vara en del av det territoriella programmet. När man talar om de aktanter som stödjer en territoriell ordning kan man alltså skilja mellan de av programmet mobiliserade aktanterna, vilka representerar det som ska eller bör göras inom ramen för territoriet, samt produktionens aktanter, dvs. de som verkar för den territoriella ordningen både med och utan medföljande imperativ.

Den territoriella makten kan alltså antingen studeras utifrån en territoriell produktion eller utifrån ett territoriellt program. För att kunna tala om en territoriell maktutövning måste någon del av den territoriella produktionen också kunna kopplas till ett territoriellt program. Makten kan alltså inte enbart utövas av fenomen eller substanser utan medvetande som blixten eller gravitationen.⁴⁴⁷ Den territoriella produktionen kräver i någon mening att en föreställning, konvention eller reglering satts i verket. En maktutövning kan inte bara stödja sig på händelser utan måste också inbegripa en föreställning och en viljeyttring. Kravet på ett territoriellt program ska emellertid inte förstås som att varje territorium måste gå att knyta till en (på förhand given) precis och härledbar avsikt. Foucault har beskrivit makten som en sammansatt strategisk situation. Makten inrymmer alltid en stor mängd avsikter och mål men lyder inte under någon viss aktörs beslut eller val.⁴⁴⁸ Program kan här i stället förstås i Latours mening som något som "anticipates what other actors, humans or nonhumans, may do",⁴⁴⁹ dvs. som en föreställning om produktionen. Det handlar här om de avsikter och föreställningar som

⁴⁴⁷ Makten är i denna mening också en effekt av handlingar och inte av enbart händelser, jfr Ramírez, 1995, s. 325 ff. Mot bakgrund av Latours omtolkning av handlingsbegreppet till ett händelsebegrepp: ("there are events". I never *act*," Latour, 1999a, s. 281), skulle det kanske också vara möjligt att korrigera 'handlingar' till *mänskliga händelser*. Det finns ganska få fenomen som inte på något sätt involverar mänskliga händelser och föreställningar. Världen är redan gammal och det finns ingen jungfrulig mark.

⁴⁴⁸ Foucault, 1980 (1978), s. 120.

⁴⁴⁹ Latour, 1999a, s. 309.

kan spåras i den territoriella effekt som systematiskt upprätthålls, iscensätts, inkarneras och förvaltas. Om territoriets effekter inte alltid är härledbara till en tydlig person beror dess existens ändå på en mängd avsikter. Ett fungerande territorium kan alltid kopplas till en agenda, och ett slags pågående upprätthållande av en i stunden aktuell föreställning.⁴⁵⁰ Med program avses alltså det vilket någon eller några (som mobiliserar aktanter) faktiskt och synbarligen gör – inte vad de säger sig göra eller säger sig ha gjort. Den territoriella produktionen har i denna mening alltid en medveten eller omedveten agenda mot vilken den territoriella användningen kontrolleras och kan etiketteras som rätt eller fel. I förra delen beskrevs territoriet som området för en avgränsad och verksam *kontroll*. Begreppet kontroll kommer från den äldre franskans *contrerolle*, vilket ordagrant översatt betyder kontrarulle.⁴⁵¹ Begreppet avser just lista för avstämning mot något (checklista). Den territoriella makten kan alltid härledas till olika planerade, kalkylerade och medvetna (strategiska eller taktiska) program, eller mer oreflekterade, vanestyrdade eller vad som skulle kunna kallas dolda program (verksamma inom territoriell appropriation och association). Dessa program sätter agendan för den territoriella ordningen. De utgör en referens mot vilken den territoriella produktionen kan avläsas och kontrolleras även om de kanske inte är explicita i den territoriella produktionen.

DE DOLDA PROGRAMMEN

Hur kan territoriella appropriationer och associationer beskrivas i termer av territoriella nätverk och program? I dessa fall måste man se det territoriella programmet som icke-diskursiva förgivettaganden om en viss territoriell användning. Ett sådant synsätt kan också sägas inbegripas i det sätt på vilket Latour beskrev programbegreppet ovan. För att ge en fylligare bild av hur dessa *dolda program* fungerar ska jag dock ta hjälp av sociologen Pierre Bourdieus (och senare kulturgeografen Tim Cresswells) diskussioner kring begreppet *doxa*. Doxa representerar, enligt Bourdieu, internaliserade och icke ifrågasatta regler och sedvänjor – då regler och normer tas för givna så att "the natural and social world appears as self-evident".⁴⁵² Bourdieu ställer här doxa mot de mer diskursiva begreppen ortodoxi respektive heterodoxi. Dessa begrepp antyder möjligheten av andra trossatser. Ortodoxi antyder en möjlig närvaro av avvikande trossatser. Heterodoxi antyder närvaron av olika trossatser. Medan heterodoxi och ortodoxi kan ses som två motpoler

⁴⁵⁰ Jfr Sack: "territories require constant effort to establish and maintain", Sack, 1986, s. 19, och Foucault, 1980 (1978), s. 120.

⁴⁵¹ Elof Hellquist, 1948: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund.

⁴⁵² Bourdieu, 1991 (1972), s. 164.

inom ett diskursivt fält, representerar doxan i denna figur det utsagda vilket kan ställas mot ett sådant diskursivt fält.⁴⁵³

Tim Cresswell har använt Bourdieus begrepp i boken *In Place/Out of Place*. Cresswell beskriver också hur en doxa övergår till att bli ett explicit program:

The link between the spatial context and behavior is crucially changed from an assumed, natural, common-sense, and unquestioned relationship to a demanded, normal, and established relationship that has been questioned. In the first instance the appropriate behavior is defined as the only form of behavior; in the second it is defined in relation to an "other" – a heretical geography.⁴⁵⁴

Doxan har ett slags självförklarande karaktär vilket bidrar till att hålla kunskapen om den på en icke-diskursiv nivå. Handlingssätt som fått denna självförklarande karaktär kan vara svåra att försvara då de ifrågasätts. Nietzsche har uttryckt detta fenomen på ett bra sätt: "alla vanor gör handen intelligenta och intelligensen lättare handfallen".⁴⁵⁵ Om välförankrade och inkorporerade handlingar ifrågasätts har jag svårt att komma med en logisk förklaring. Jag finner mig kanske tvungen att som Wittgenstein svara med ett "This is simply what I do",⁴⁵⁶ eller som Mary Douglas med någon form av analogi till det naturliga och hänvisa till "the nature of the universe".⁴⁵⁷ Bourdieu menar att dessa odebatterade och oemotsagda gränssättanden för våra handlingar ofta också är starka och kraftfulla ideologiska vapen. Doxan medför att marginaliserade grupper själva riskerar att oreflekterat reproducera de beteenden som diskriminerar dem. En viktig poäng kan därför vara att göra doxan synlig och explicit.⁴⁵⁸ Mot denna bakgrund blir det tydligt att det moderna projektets rationaliseringar och diskurser också var ett sätt att lyfta upp saker i ljuset. Ersättandet av traditionella legitimeringsgrunder med rationella innebar förvisso ofta nya begränsningar. Det moderna projektets många nya territoriella strategier kan ses som ett stort projekt under

⁴⁵³ Bourdieu, 1991 (1972) s. 168.

⁴⁵⁴ Cresswell, 1996, s. 49. Det bör påpekas att sådana förändringar inte alltid är så enkla utan sker gradvis. Det går t.ex. inte att i ett slag omintetgöra välförankrade territoriella associationer med en territoriell strategi (jfr Sacks exempel med köket och barnen ovan). Etablerade mönster dröjer sig kvar också sedan de klassificerats som icke önskvärda.

⁴⁵⁵ Ur *La gaya scienza* (1882), avsnitt 247, i *Nietzsche*, 1987: urval och översättning av Carl-Henning Wijkmark, Stockholm, s. 84.

⁴⁵⁶ Wittgenstein i Michael Curry, 2000: "Wittgenstein and the Fabric of Everyday Life", i *Thinking Space*, red. Crang & Thrift, London & New York, s. 105.

⁴⁵⁷ Douglas, 1999 (1986), s. 46.

⁴⁵⁸ "Change them from internal limits (doxa) to explicit boundaries (orthodoxy)", Cresswell, 1996, s. 152.

rubriken ”medvetandegöra”. Territoriella strategier och taktiker skapar genom explicita gränsdragningar också förutsättningar för motstånd.

Bourdieu ser framför allt doxan som definierad av vissa samhällsklasser. Cresswell kritiserar honom för detta och menar att doxan också kan konstrueras utifrån kön, etnicitet, ålder, sexualitet, geografisk hemvist etc.⁴⁵⁹ För att kunna tala om en territoriell doxa måste doxa här förstås i Cresswells vidgade bemärkelse. En doxa kan vara gemensam för en större kultursfär eller specifik för en liten grupp. De dolda programmen kan då beskrivas som ett slags territoriella doxor. För att hålla kvar bilden av de dolda programmen inom ramen för ANT ska jag också göra ett förtydligande. Ett dolt program är inte ensamt orsak till ett visst beteende. Det har inte heller en generaliserad relation till alla händelser och sammanhang utan transformeras i situationen.⁴⁶⁰ Det dolda programmet kan alltså beskrivas som ett slags inkorporerad mediator vars betydelse beror på dess konstruktion, situationen och det nätverk i vilket det mobiliseras.

De dolda programmen kan illustreras med Manar Hammads intressanta revistudier, i *Privatisation of Space*, företagna under en konferens på Le Corbusiers La Tourette i Arbrësles. Då konferensledningens stambord står tomt ockuperar Hammad och hans vänner bordet med hjälp av vinglas, kläder, böcker och papper. Ockupationen var i detta experiment planerad och visade sig vara mycket effektiv.⁴⁶¹ Det går dock också att föreställa sig att en grupp faktiskt råkade sätta sig vid ledningens bord av misstag. Ledningens territoriella appropriation beledsagades kanske inte ännu av en allmänt spridd territoriell association att detta faktiskt var ledningsgruppens bord. Detta skulle då kunna ses i termer av en kamp mellan två dolda program. Här handlar de om två olika territoriella aspirationer vilka sammanfaller i tid och rum – konferensledningens territoriella appropriation grundar sig på en för appropriationen vanlig konvention nämligen att en plats kan tillfalla någon *av hävd*. Rätten till platsen tillfaller den som gjort den till sin. Hammad och hans vänner förefaller emellertid luta sig mot en annan vanlig konvention, nämligen *först till kvarn* (får först mala). Denna konvention

⁴⁵⁹ Cresswell, 1996, s. 21.

⁴⁶⁰ Jfr den kritik som Latour riktat mot Bourdieu och habitus-begreppet i uppsatsen ”Remarques sur l’interobjectivité” (1994), här genom Niels Albertsen, 2001: *Kunstværkets netværk*, Aarhus, s. 54. Diskussionen kring explicita och dolda program skulle t.ex. också kunna föras med hjälp av begreppen inkorporation och exkorporation som Latour använder dem i Latour 1992. Latour och ANT-forskningen har dock generellt sett oftare fokus på konstruktion och innovation, än på användning och tradition (jfr Albertsen & Diken, 2000, s. 26). Bourdieu/Cresswell-exemplet tycks därför här mer illustrativt (eftersom det mer explicit kan ses just som ett försök att beskriva aspekter inom ramen för en extensionell kontext).

⁴⁶¹ Personerna i ledningsgruppen satte sig på andra platser utan något bråk. Det var först då experimentet avslöjades som experiment som tilltaget väckte mer öppet utpräorda känslor.

kopplas oftare till en territoriell association och till territorier som saknar specifika, starka personliga band eller appropriationer (som stranden, den offentliga parksoffan etc.). Dessa två uppfattningar, *vår av hävd* respektive *först till kvarn*, skulle kunna ses som två olika dolda program. De är oskrivna och förgivettagna lagar som sätter gränsen för handlandet inom ett visst territorium. Man kunde se ett annat exempel på ett sådant internaliserat dolt program på stranden Ribersborg i Malmö, där en viss grupp människor väckte folkstorm genom att grilla mitt på dagen (där en annan grupp ville sola, läsa, bada, etc. i grillfri miljö).⁴⁶² Stranden har blivit en svartlådad aktant – ett associerat territorium med ett dolt, men icke desto mindre produktivt program.

Det är möjligt att illustrera ytterligare ett dolt program utifrån de båda exemplen från Malmberg & Malmberg ovan, respektive Hammad. Det finns i båda dessa exempel en etablerad konvention som aldrig ifrågasättes och som säger att platser markerade med personliga ting som persedlar ska associeras till ett reserverat territorium. Man räknar ofta med att andra människor är införstådda med denna konvention och i dessa sammanhang inte tillämpar en annan, t.ex. de ting som ligger för fåfot får man ta. Detta exempel kan också användas för att peka på doxans territoriella natur. Ofta är det den territoriella kontexten som ger en föreställning om vilken doxa som gäller, dvs. ett visst territorium har ofta förmågan att understödja en viss doxa (även om det i vissa fall kan uppstå tvetydighet som ovan). Denna insikt är viktig att notera eftersom mekanismen så ofta hålls dold. Det som upplevs som opassande, och t.ex. kommenteras med ett ”så får du inte göra” eller ”så kan du inte klä dig”, underförstår ofta en fortsättning på utsagan: ”...på denna platsen”. Det handlar alltså ofta inte bara om dolda program utan också om *dold territorialisering*.

NÅGRA FÖRDELAR MED ANT

Jag tänkte avsluta detta kapitel med att kort utveckla tre viktiga poänger med att använda ANT. Jag har två anledningar att lyfta fram dessa. För det första är de av betydelse för den territoriella diskussionen framöver, och för det andra tycks det mig som om tidigare ANT-relaterade studier inte tillräckligt väl lyft fram och utnyttjat dessa fördelar. Kort rör fördelarna möjligheten att fokusera på det materiellas *olika* aktantroller, möjligheten att beskriva (i detta fallet territoriella) överlagrade nätverk, samt möjligheten att föra en icke-polariserad maktdiskussion, och då faktiskt se makten som ett landskap snarare än en vektor.

⁴⁶² Exemplet refererar till en hetsig debatt som försiggick på insändarsidorna i *Sydsvenska Dagbladet* vid mitten av 90-talet.

ARTEFAKTEN I OLIKA AKTANTROLLER

ANT ger ett sätt att beskriva den territoriella makten som ett komplext och dynamiskt fenomen uppbyggt av relationer mellan människor, idéer, föreställningar, ting och miljöer. En huvudpoäng är att metoden inte på förhand upprättar hierarkier mellan dessa. Därmed erkänner metoden också artefakter och materiella ting som viktiga i olika sammanhang utan att t.ex. reducera dem till sociala produkter. Så långt finns det ett otal exempel att hämta från Latours digra produktion. Om Latour ofta beskriver sitt projekt som ett slags vändning ”from the study of the soul of society to that of its body”,⁴⁶³ så gör Latour emellertid aldrig något egentligt huvudnummer av samhällets artefakter i begreppets mer vardagliga betydelse (och den komplexitet som faktiskt ryms i t.ex. en stol). Centrum för diskussionen har egentligen inte varit det stabila tinget (dörren, väggen etc.), utan detta *något* som artefakten gör eller den specifika roll som artefakten utvecklas till att spela. Latour gör aldrig det fåfänga försöket att söka beskriva allt vad en viss artefakt förmår. I stället relaterar han alltid artefakten till *en* effekt eller *ett* program. Fokus ligger alltid på en viss effekt, en viss händelse eller utvecklingsgång, och inte på de specifika artefakterna.⁴⁶⁴ Samtidigt är det någonstans i denna komplexitet av identiteter, former, förändringsbenägenheter, användningar etc. som designers, arkitekter och stadsplanerare befinner sig. Det räcker sällan med att planera för ett torg som fungerar som grönsaksmarknad. Torget måste också gå att använda till parkering, för cyklister, fotgängare, barn, ungdomar, äldre, till uteserveringar, demonstrationer, folkfester och större evangemang. Kort sagt: torget måste kunna utgöra scenen för en rad olika parallella eller växelvisa territoriella nätverk. En viktig möjlighet med ANT – som också är av stort intresse för arkitekturforskningen – är att undersöka hur olika användningar, föreställningar, territorier och nätverk kan mötas i en och samma artefakt. Inget föremål har bara en bild. Mångtydigheten är närvarande överallt. ANT gör det inte bara möjligt att peka på denna mångtydighet, utan också att undersöka på vilka sätt ett ting är mångtydigt.

OM PLATS OCH TERRITORIELLA LAGER

Insikten ovan har också en mer rumslig sida. Olika nätverk kan samsas både om rum och om ting. Redan med min indelning i olika territoriella produktionsformer betonade jag att rumsliga ianspråktaganden överlagras, samt vikten av att också möjliggöra en beskrivning av sådana överlagringar. Ett territorium är ingenting statistiskt, låst eller något som det enbart kan fin-

⁴⁶³ Latour, 1996a, s. 238.

⁴⁶⁴ Närmast kommer Latour kanske i sin analys av dörröppnaren i Latour, 1992.

nas ett av på varje plats. Denna beskrivning har nu fått stöd och möjlighet att utvecklas genom ANT. Varje plats kan inrymma ett otal överlappande territoriella nätverk som samarbetar eller motarbetar varandra på olika sätt. Man skulle kunna tala om att varje plats har en rad olika territoriella lager. Varje territoriellt lager har sitt eget landskap av materiella aktanter på (och kanske även utanför) platsen. Denna hållning kan jämföras med andra mer platsorienterade territorialitetsdiskussioner. Habraken, Dovey, Sack och Hammad, för att nämna några, koncentrerar sig framför allt på enskilda, utvalda territoriella ordningar och scheman vilka patenterat en viss plats. Territoriella ordningar överlagras inte annat än i hierarkiska strukturer. Ännu tydligare blir detta i mer psykologiska territorialitetsstudier där individen står i fokus och förhållanden mellan olika territorier beskrivs som mellan två olika platser, alternativt som ringar på vattnet.⁴⁶⁵

Då jag ser en plats i termer av överlagrade territoriella nätverk får jag också en möjlighet att beskriva hur dessa nätverk förhåller sig till varandra. Det kan t.ex. handla om noggrant upprättade territoriella växelspel. Övergångsstället hör i ena stunden till bilarnas territorium och i nästa till fotgängarnas. Överlagrade territoriella produktioner kan verka åt samma håll. En markerad och officiellt upprättad parkeringsruta representerar en territoriell strategi (uppsbackad av parkeringsvakter etc.). Att göra parkeringsplatsen till sin genom att använda den varje dag kan vara exempel på en territoriell appropriation (uppsbackad av ett återkommande, rytmiskt bruk, men eventuellt med relativt låg legitimitet). De territoriella produktionerna kan också verka åt olika håll. En bilist som är ny i stan och kommer till platsen då den enligt anmodan ska vara upplåten för torghandel, kanske ändå tolkar en del av platsen som parkeringsplats. Detta vore ett exempel på en territoriell association (uppsbackad av en internaliserad repertoar av ting och materiella sammanhang som vanligen konstituerar en parkeringsplats). Samma parkeringsplats kan alltså i olika situationer vara föremål för en rad olika territorialiseringar som på olika sätt understödjer eller motverkar varandra. I vissa fall kan en territoriell produktion verka *homogeniserande* i den meningen att den som enda territoriell ordning förefaller ockupera och patentera en plats (som ett slags *beträd ej gräset*-strategi). Ett paradexempel på denna skillnad mellan det homogena och det heterogena finner man i jämförelsen mellan den förmodernistiska gatan – såsom den framställs på etsningar av William Hogarth och Gustave Doré – och bilder av den tillrättalagda och trafiksepa-

⁴⁶⁵ T.ex. enligt schemat: för territorium A gäller också regler för B och C, för territorium B gäller också regler för territorium C, etc. Jfr t.ex. ansatser i Altman, 1975; Altman & Chemers, 1980; Rapoport, 1994.

rerade funktionalistiska gatan.⁴⁶⁶ Medan den förmodernistiska gatan uppvisar en mängd till synes disparata företeelser och verksamheter, så rymmer den funktionalistiska gatan oftast endast en verksamhet: förflyttning – ofta indelad i prydliga remsor för fotgängare, cyklister och bilister.

Platsens territoriella processer är ständigt pågående och kan variera från det tillfälligt homogena till ett myller av rumsliga anspråk. För att illustrera det territoriellas föränderlighet ska jag urskilja några viktiga punkter vid studier av platsens territoriella genealogi, tre kritiska moment i form av *substitution*, *addition* och *subtraktion*.

Det första momentet (substitution) sker då en territoriell produktion faktiskt byter form. Med de fyra territoriella produktionsformerna har jag föreslagit ett sätt att urskilja olika slags territoriella ordningar. De kan också ses som ett sätt att skilja på olika steg i en förändringsprocess, då en signifikant territoriell förändring faktiskt inträffat. Övergångar kan ske då territoriell taktik blir till en strategi, som då en plats blir officiellt planerad. En tillfälligt markerad tomtgräns får ett ordentligt och robust staket. Övergångar mellan olika territoriella produktionsformer sker ofta gradvis. En ny territoriell strategi kan ta tid på sig att förankras och bli giltig. En territoriell association kan t.ex. ofta att vara verksam trots att den skrivits över av en motstridig territoriell strategi.

Det andra momentet (addition) sker då en ny territorialisering uppträder på platsen (bland andra). Detta blir inte minst tydligt då homogeniserande territorier får finna sig i att dela rum med andra territorier. Då någon faktiskt har slagit sina bopålar i det oskötta markreservatet. Då någon plötsligt etablerar en koloniträdgård längs med motorvägens grönytor eller upprättar en skateboardbana i ett stängt p-hus. Som planeringsåtgärd förefaller den territoriella additionen relativt utvecklingsbar. Också mer vardagliga exempel, t.ex. då ett revir hotas och därefter hävdas mer explicit, kan beskrivas som addition i den meningen att en territoriell taktik då kommit att backa upp den territoriella appropriationen.

Det tredje momentet (subtraktion) uppstår då territoriella lager försvinner, t.ex. då en ny territorialisering också (delvis) ointetgör de andra territoriella ordningarna. Parkens gräsmatta approprieras av cyklande studenter som genväg till och från högskolan – ett cyklande i ur och skur som efter hand transformerat gräsmattan till en leråker och därmed i princip ointetgör all annan användning (kanske till slut också cyklandet).

⁴⁶⁶ Jfr Sack, 1986, s. 170 ff.; Franzén, 1982,

EN ICKE-POLARISERAD MAKTDISKUSSION

Georges Perec är en författare som närmat sig det vardagliga och som letat efter verktyg för att få upp ögonen för denna vardag. I den korta programmatiska texten "Approaches to what?" (1973) skriver Perec:

What speaks to us, seemingly, is always the big event, the untoward, the extra-ordinary: the front-page splash, the banner headlines. Railway trains only begin to exist when they are derailed, and the more passengers that are killed, the more the trains exist.⁴⁶⁷

Citatet kan i förstone tyckas som hämtat ur en av Latours programförklaringar. Latour utvecklar t.ex. fallet med den avbrutna tågresan i artikeln "Trains of Thought" (1997). Läser man vidare i Perecs text inser man snart att texten snarast kan läsas som en kritik av Latour. Vårt intresse för katastrofer och urspårningar tycks snarast vara ett problem för Perec:

What's really going on, what we're experiencing, the rest, all the rest, where is it? How should we take account of, question, describe what happens every day and recurs every day/...⁴⁶⁸

Vår fascination för de historiska ögonblicken, katastrofer, skandaler och gränsöverskridanden riskerar att ställa sig emellan oss och en förståelse av vardagen.

Latours exempel handlar kanske inte alltid om tidningens huvudrubriker, men han tycks hysa en viss förkärlek för å ena sidan problem och program som stöter på patrull – allt från hotellnycklar som försvinner till havererade projekt för nya tunnelbanesystem – och å andra sidan nya innovationer och konstruktionen av banbrytande uppfinningar. Detta medför också att mycket av diskussionen struktureras i fällorna program respektive antiprogram.⁴⁶⁹ Hur konstrueras fantastiska uppfinningar och sanningar? Varför misslyckas stora satsningar? Denna tendens till polarisering ges, som jag ser det, emellertid inte med nödvändighet av ANT. Metoden är också en bra modell för att se det komplexa i en situation och ta reda på en mängd territoriella regler och aktanter utan att polarisera diskussionen. Det handlar då ofta om att studera produktion snarare än program.

Polariseringar i makt och motstånd, i det formella och det informella eller program och antiprogram har varit vanlig inom den samhällsvetenskapliga forskningen de senaste decennierna. Inte minst i studiet av territorier och rumsliga regler och konventioner tycks schismer och exklusion vara det

⁴⁶⁷ Georges Perec, 1997 (1989): "Approaches to What?", i *Species of Spaces and Other Pieces*, red. John Sturrock, London (ur *L'Infra-ordinaire*), s. 209.

⁴⁶⁸ Perec, 1997 (1989), s. 209 f.

⁴⁶⁹ Jfr Brown & Capdevila, 1999.

territoriella temat *par preference*. Polariseringen mellan makt och motmakt återfinns förstås i den inflytelserike Certeaus begrepp strategi och taktik.⁴⁷⁰ Samma anda finns också hos Tim Cresswell då han i *In Place/Out of Place* hävdar att:

there is not in everyday life, a direct correlation between place and appropriate behavior. That is to say we cannot take a place such as a corner on Main street and list all the activities that would be appropriate there.⁴⁷¹

Cresswell använder detta som argument för att stödja sitt eget sätt att närma sig en undersökning av platsen med frågan: när förefaller någonting vara fel på en plats? Jag kan hålla med Cresswell om att förhållandet mellan en plats och det på platsen lämpliga beteendet inte är ett uttömbart ämne. Det går inte att skriva listor på varje tänkbar möjlig handling inom en plats. I så fall skulle det innebära att platsens regler var skrivna en gång för alla. Platser kan, som jag försökt hävda, dock ha en mängd olika territoriella regelsystem och överlagringar. Varje sådan territoriell ordning är ett föränderligt relationssystem, och platsen blir en pågående process av mer eller mindre påtagliga de- och reterritorialiseringar. Om man, vid sidan av anomalier, motstånd och konventionsbrott, också är intresserad av att fokusera på det lämpliga och det vanliga, på det vardagliga likaväl som på det avvikande, blir kanske frågan som ska ställas snarare: vad pågår här nu? Platsens möjligheter och lämpligheter är tidsberoende och måste kopplas till en given och i någon mening observerbar tidsrymd. När det finns en viss regelbundenhet i användningen och handlingarna, inom en viss tidsrymd och inom ramen för ett avgränsat område, kan denna aspekt av platsen också beskrivas i termer av en territoriell aktant. Om undersökningen ses som en tidsbegränsad empirisk observationsstudie ser jag ingen nödvändighet i att följa Foucaults råd om att makt helst studeras genom motstånd – ett råd som Certeau och Latour har gjort mycket av, men som Foucault själv var den förste att bryta.

I studier av vardagliga regelbundenheter finns det också en skillnad mellan förutsättningarna för forskning inom mikroterritorialitet (*personal space*) respektive territorialitet. Mikroterritorier avslöjas i brottet visavi en gränsdragning – det är först då någon träder över gränsen som mikroterritoriets omfång avslöjas. Det är interaktionen och situationen som skapar det territoriella omfånget. I territorialitetsstudier är gränsens betydelse beroende av situationen – det finns dock alltid ett någorlunda utpekbart territorium. Detta öppnar för mer dynamiska och rikare studier än enbart gränsöver-

⁴⁷⁰ Jfr också verk som Sibley, 1995; Hayden, 1995; Cresswell, 1996, men listan kan göras längre.

⁴⁷¹ Cresswell, 1996, s. 10.

skridningsstudier. Det blir möjligt att studera territoriets roll i hur en viss maktutövning verkar, samverkar och förändras likaväl som i de avgörande situationer då maktutövningen bryts.

Ska jag söka ge ett begrepp för en opolariserad territoriell diskussion, är det frestande att låna ett begrepp från den portugisiska 1900-tals författaren Fernando Pessoa och hävda att varje plats har en rad territoriella *heteronymer*.⁴⁷² Pessoa frångick i sitt författarskap pseudonymbegreppet och dess implicita indelning i ett autentiskt respektive ickeautentiskt. Med heteronymbegreppet detroniseras i en mening en överordnad äkta identitet. Pessoa's heteronymer blir inte olika ställföreträdare för Pessoa, utan Pessoa blir en jämbördig aktant i mängden av heteronymer som Bernardo Soares, Alberto Caeiro, Ricardo Reis och Álvaro de Campos. Utgångspunkten är att alla namn har samma status. Det är vad de producerar som bestämmer vad de är. Diskussioner utifrån ANT och de territoriella produktionsformerna bäddar för en likartad relation. Makten blir med dessa begrepp inte placerad på förhand. En viss territoriell produktionsform representerar inte per se den riktiga användningen av en viss plats. Det kan förekomma försök att homogenisera en plats och låta en territoriell ordning bli dominant genom att reducera andra territoriella produktioner. Detta är dock ett specialfall och behöver inte postuleras som en nödvändig utgångspunkt för diskussionen. Det tycks viktigt med metoder som också tillåter en mer öppen, icke-hierarkisk beskrivning och förståelse av makten. En beskrivning som inte utgår från att någon har fullkomlig äganderätt till en plats, eller att en användning är mer riktig än en annan. T.o.m. starka territoriella anspråk som de juridiska kan teoretiskt sett överlagras (en har rätt till träden och en till frukten som träden bär). Det kan därför finnas poänger med en modell som inte på förhand postulerar en vinnare i den territoriella striden om en plats. Inte minst inom arkitekturfältet tycks det viktigt att möjliggöra en förståelse och en diskussion av rummet som inte på förhand prioriterar en mer homogen funktionell zonerings och som ser den som mer naturlig än andra.

⁴⁷² Fernando Pessoa, 2001: *The Selected Prose of Fernando Pessoa*, red. Ricard Zenith, New York.

7. Arkitektur och territoriell stabilisering

After poststructuralism and constructivism had melted everything that was solid into air, it was perhaps time that we noticed once again the sensuous immediacy of the objects we live, work and converse with, in which we routinely place our trust, which we love and hate, which bind us as much as we bind them.⁴⁷³

Dick Pels, Kevin Hetherington & Frédéric Vandenberghe

I detta kapitel flyttar jag fokus från den territoriella makten och dess materiella avhängighet till materialitetens territoriella makt, dvs. till frågan om hur det byggda medverkar i upprättandet av territorier. Jag ska börja med några exempel från en arkitektonisk diskurs kring makt och rum för att peka på behovet av en mer elaborerad metateori inom detta fält. Diskussionen fokuserar framför allt på tre tongivande verk inom området, nämligen Thomas Markus *Buildings & Power* (1993), Kim Doveys *Framing Places* (1999) samt Bill Hilliers *Space is the Machine* (1996). Därefter argumenterar jag för att den maktdiskussion jag utvecklade i förra kapitlet behöver kompletteras för att bli mer användbar i ett arkitektoniskt sammanhang. Denna komplettering fördjupas i kapitel åtta.

MAKTENS ARKITEKTUR OCH ARKITEKTURENS MAKT

Maktstudier bedrivna inom en mer arkitektonisk diskurs har traditionellt sett oftare anlagt perspektivet *maktens arkitektur* än *den arkitektoniska makten*. Makten är då t.ex. redan placerad i en viss byggnadstyp eller ett visst arkitektoniskt uttryck. Frågor som undersöks är t.ex. hur makthavarnas arkitektur ser ut, hur den upplevs och hur dessa byggnader iscensätts för att verka auktoritära. En variant på detta angreppssätt är också att placera makten i ett visst arkitektoniskt uttryck snarare än i en byggnadstyp, så att maktens arkitektur är den arkitektur som kännetecknas av t.ex. spegelfasader, skalförskjutningar, långa avstånd, placering på en siktlinje eller sym-

⁴⁷³ Dick Pels, Kevin Hetherington & Frédéric Vandenberghe, 2002: "The Status of the Object", *Theory, Culture & Society*, nr 5/6 2002, London, s. 1.

metrier.⁴⁷⁴ Ett annat mer sociologiskt eller kulturhistoriskt sätt att närma sig maktens arkitektur är att se på den av en viss dominerande samhällsordning producerade arkitekturen. Detta kan man se exempel på i Sten Gromarks *Fängslande arkitektur*. Gromark behandlar förvisso inte makthavarnas eller maktutövningens egna hus, men däremot deras byggande. Gromark sätter diskussionen kring arkitekturens utformning i ljuset av det franska sociala bostadsbyggandet under 1800-talet. Han beskriver hur den disciplinära bostaden uppstod som ett sätt att förhindra folkligt uppror, få bukt med dålig hygien, dålig moral, farliga ideologier och revolutionära tendenser genom att isolera och skilja befolkningsgrupper, familjer och individer. I dessa studier ger Gromark några fingervisningar om vilka arkitektoniska medel (framför allt olika former av rumslig distribution) som användes. Han fokuserar, till syvende og sist, ändå främst på maktens (läs överhetens) intentioner med detta byggande, snarare än på mer specifika konkreta medel för denna maktutövning.⁴⁷⁵ Arkitekturen läses som del i ett större socialt program och som produkten av vissa ideologiska strömningar.

En möjlighet som givits av den maktdiskussion som fördes i förra delen är att kopplingen arkitektur-makt snarare läses som *arkitekturens makt* – eller mer precist: hur medverkar arkitekturen i upprättandet av olika rumsliga maktrelationer?

MARKUS OCH DOVEY

Arkitekturens makt är ett ämne för Tomas Markus bok *Buildings and Power, Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types* (1993). Markus ansatser förefaller ligga ganska nära den maktdiskussion som Foucault för utifrån sitt panopticon-exempel:

It is reasonable to regard buildings as material classifying devices; they organise people, things and ideas in space so as to make conceptual systems concrete.⁴⁷⁶

Markus undersöker industrialismens byggnadstyper och sorterar dem i ett slags *typology of relations*⁴⁷⁷ efter huruvida de primärt hanterar människor

⁴⁷⁴ Exempel på några bra, kortare sådana studier med denna inriktning finns t.ex. i Søren Nagbøl, 1983: "Makt och arkitektur", *Magasin Tassin*, nr 2/1983, Lund; Bosse Bergman, 1976: *Nazismen som byggherre*, Göteborg; Bosse Bergman & Sten Leijonhufvud, 1985: *Längs drakens rygg*, Malmö; och Siegrun Fernlund, 1988: "Möte med myndighet, formella och informella mönster i förvaltningsarkitekturen", *Hej, det är från försäkringskassan!*, red. Orvar Löfgren, Stockholm.

⁴⁷⁵ Sten Gromark, 1987: *Fängslande arkitektur*, Göteborg, jfr kommentar i Häggström, 1996, s. 55 f. I detta sammanhang vill jag också gärna nämna den tidigare refererade Franzén, 1982, "Gatans disciplinering", som diskuterar både maktens planering och det planerades makt, Franzén, 1982.

⁴⁷⁶ Markus, 1993, s. 19.

⁴⁷⁷ Markus, 1993, s. 38.

(skolor, sjukhus, fängelser), kunskap (museer, bibliotek, djurparker) respektive ting (fabriker, förrådsbyggnader, börshus). Arkitekturens makt ligger, enligt Markus, framför allt i dess förmåga att dela upp rummet mellan olika intressen, och Markus fokuserar i hög grad på vilka sätt ting, människor och relationer positioneras i en rumslig struktur.

Buildings & Power är rik på intressant historiskt material med bl.a. analyser av rumsliga strukturer hos de olika byggnadstyperna som behandlas. När det gäller en mer övergripande diskussion om hur kopplingen byggnad och makt ser ut förefaller boken dock mer obearbetad. Markus antyder att välkopplade rum möjliggör en friare kommunikation och kan utgöra "basis for community, friendship and solidarity".⁴⁷⁸ Dovey kritiserar detta i *Framing Places* (1999) och pekar t.ex. på köpcentrum som trots en välkopplad rumslig struktur snarast kan sägas skapa ett slags pseudo-solidaritet underställd en mer instrumentell avsikt: att öka konsumtionen. Rummet får hos Markus karaktären av en neutral och enkelt kvantifierbar substans i den mening att samma rumstruktur också representerar samma maktstatus.⁴⁷⁹ På motsvarande sätt ges också makt hos Markus en något förenklad beskrivning som "distribution of limited resources". Byggnaden blir ett medel för att dela upp dessa resurser (som man delar en kaka) och space syntax blir det redskap med vars hjälp det är möjligt att illustrera och till viss del diagnostisera denna uppdelning.⁴⁸⁰ Markus i denna mening något förenklade resonemang får till följd att man lätt läser honom som om den arkitektoniska formen i hög grad själv bar på sin betydelse. Detta kommer också till uttryck då han avslutningsvis på ett sympatiskt men kanske alltför optimistiskt sätt ser arkitektens uppgift som

finding forms and creating spatial structures which either now, or in the future, will open as many doors as possible toward shared power relations and freedom for bonds to develop.⁴⁸¹

Är det ens möjligt att finna sådana generella strukturer? Kan arkitekturen ge oss frihet?

Kim Dovey är av en annan mening i *Framing Places*. Dovey hyser en svagare tilltro till space syntax förklaringsvärde än Tomas Markus.⁴⁸² Dovey dis-

⁴⁷⁸ Markus, 1993, s. 25. Ett resonemang som liknar Hilliers dock något mer försiktiga diskussion kring rumslig integration och *virtual communities*, Hillier, 1996, kap 5.

⁴⁷⁹ Markus, 1993, s. 23. Jfr Doveys kritik i Dovey, 1999, s. 24: "The deterministic conflation of physical enclosure with social constraint, or of open space with liberty, is a dangerous move."

⁴⁸⁰ Hammad antyder ett liknande resonemang i Hammad, 2002 (1990), s. 69–74 (märk särskilt s. 74), där andemeningen tycks vara att ju djupare in i en rumslig struktur eller ju större rummet är till vilket man bereds tillträde, desto högre status.

⁴⁸¹ Markus, 1993, s. 318.

⁴⁸² Vilket han också explicit uttrycker i Dovey, 1999, s. 195, n. 6.

kuterar både förmedlade och icke-förmedlade betydelser hos arkitekturen i termer av *framings*: "Through both these literal and discursive framings, the built environment mediates, constructs and reproduces power relations".⁴⁸³ Doveys bok tar upp en del diskussioner kring makt, diskurs, space syntax och plats. Han ger en intressant och mångfacetterad teoretisk överblick men har inte ambitionen att skapa någon mer koherent teoretisk konstruktion utan har ett tydligt fokus på byggnadsanalys. Den teoretiska överblicken ger en mängd ingångar till de olika exempel som utgör huvuddelen av boken, men bidrar inte med någon mer omfattande teoriutveckling (även om boken förstås pekar på en möjlig kombination av angreppssätt).⁴⁸⁴ Diskussionen kring dessa exempel är ofta mycket fyllig och givande, men slutsatserna lämnar en del övrigt att önska. Dovey sammanfattar: "my two conclusions: there are no forms or styles of liberty; and no zones of neutrality in which to practice".⁴⁸⁵ Detta är förvisso ett mer kritiskt förhållningssätt till frågan om arkitekturens makt än det Markus har. Samtidigt kan det tyckas ganska fattigt som konklusion betraktat. I själva verket är det dessutom något som Dovey anförde redan inledningsvis som en normativ förutsättning för analysarbetet. Poängen är hämtad från Foucault – frihet och makt är något som måste praktiseras.

HILLIER OCH SPACE SYNTAX

Både Markus och Doveys verk använder sig av Bill Hilliers teorier och space syntax.⁴⁸⁶ Forskningen kring space syntax representerar det mest omfattande försöket att ta sig an förhållandet mellan form och funktion inom de senaste decenniernas arkitekturforskning. En av huvudpöängerna är att detta förhållande framför allt kan spåras som statistiska samband i förhållandet mellan rumsliga konfigurationer och förflyttningsstruktur. Hillier skriver i *Space is the Machine* (1996):

Spatial configuration proposes a theory in which we find pattern effects from space to people and from people to space that in no way invokes mechanistic determinism. At the same time, the configuration paradigm

⁴⁸³ Dovey, 1999, s. 1.

⁴⁸⁴ Dovey skriver: t.ex. "While one may usefully explore differences between these three theorists [Foucault, Giddens & Bourdieu], my interest here is in their complementary contributions and in the overlapping focus on ways in which power relations are embedded in spatial programs", Dovey 1999, s. 20.

⁴⁸⁵ Dovey, 1999, s. 192. Att det inte finns någon "style of liberty" hävdade redan Tafuri med viss emfas.

⁴⁸⁶ Space syntax är egentligen en rik teori- och metodutveckling med bidrag från en rad olika personer – arbetet får här dock representeras av Bill Hilliers *Space is the Machine* (1996) samt i viss mån pionjärverket *The Social Logic of Space* (1984) som Hillier skrev tillsammans med sociologen Julianne Hanson.

saves the idea that architecture has social effects. By changing the design of a building or complex we do change outcomes. There is after all some kind of mechanism between the built world and people. But the machine is not the building. Space is the machine.⁴⁸⁷

Den rumsliga strukturen är enligt Hillier en viktig variabel i olika sociala processer, i vad som händer och framför allt var det händer. I de mest välkopplade rummen/gatorna etc. är sannolikheten också hög att man finner flest förbipasserande.

Hilliers teoretiska diskussioner kring arkitekturens betydelse är omfattande och detta är inte platsen för någon uttömmande redogörelse eller kritik.⁴⁸⁸ Jag ska dock ge ett par kommentarer. En av space syntax-metodens främsta bidrag är, enligt min mening, att man funnit möjligheter att beskriva och kategorisera komplexa rumsliga strukturer. Sett i ett större perspektiv reducerar metoden inte synen på arkitektur eller rummet utan tillför ytterligare en dimension. Metoden visar också på ett övertygande sätt att det är viktigt hur rummen hänger samman. Vad de värden som man sedan räknar fram ur dessa strukturer egentligen har för betydelse i verkligheten är betydligt svårare att säga något generellt om. Metoden beskriver materiella egenskaper och skulle i denna mening kanske kunna beskrivas som arkeologisk till sin karaktär (den har endast en beskrivning av det materiella som ingångsvärde). Ser man space syntax som en metod för att förutsäga förflyttning inser man snart att dessa möjligheter minskar i takt med att personer som rör sig i systemet har en avsikt med sin förflyttning, och i takt med att mer sociala faktorer som regler eller konventioner påverkar förflyttningen (trafikregler, resor till och från arbetsplatsen etc.). Eftersom ingen miljö fungerar helt på basis av sina materiella förutsättningar, utan alltid innehåller sociala aspekter, intentioner och föreställningar, stöter bruket av metoden som spåkula genast på problem. De spacesyntax-forskare som söker etablera samband mellan förflyttning och rumslig struktur har funnit att olika formler eller olika deskriptiva modeller passar olika bra för olika miljöer.⁴⁸⁹ Det blir således tydligt att det knappast finns ett generellt,

⁴⁸⁷ Hillier, 1996, s. 390 f. Sambandet mellan rumslig konfiguration och förflyttning utvecklades först i den i dessa sammanhang klassiska artikeln. Bill Hillier et. al., 1993: "Natural movement", *Environment and Planning B*, 1993, vol. 20, s. 29–66.

⁴⁸⁸ Jag har i andra sammanhang diskuterat Hilliers arbeten, se Mattias Kärrholm 1999: *Är rummet en maskin?*, Lund, som är en omfattande diskussion av space syntax (särskilt *Space is the Machine*, 1996). Se också M. Kärrholm, 2000b: "Vad säger en space syntax analys?", *AT*, nr 9/2000, samt M. Kärrholm, 2000c: "Ett hjälpmedel bland andra", *AT*, nr 12/2000.

⁴⁸⁹ Jfr t.ex. Ye Min, 1993 som bl.a. konstaterar att *global choice* tycks ge bättre korrelation än vad integrationsvärdet ger i de områden han undersökt. Ye Min, 1993: *Housing Layout and Space Use*, Göteborg.

allmängiltigt samband mellan byggd miljö och verklig förflyttning (vilket väl heller knappast var att vänta).

Problem uppstår alltså om det ställs allt för höga anspråk på de rumsliga konfigurationernas förklaringsvärde. I Hilliers *Space is the Machine* blir de den spik på vilken Hillier hänger upp såväl designteori som arkitekturteori och t.o.m. själva definitionen av arkitektur. En bakgrund till konfigurationsteorins problem ligger i en tämligen oproblematiserad syn på rummet.⁴⁹⁰ I *The Social Logic of Space* betonar Hillier och Hanson en dubbel förståelse av rummet; dels ett slags socialt rum som beskrivs av de sätt som sociala regler etc. arrangerar människor och interaktioner rumsligt, dels ett fysiskt, konkret rum vars form definieras av byggnader, gränser etc.⁴⁹¹ Hillier och Hanson är emellertid framför allt måna om att betona formaliserade kopplingar mellan en social sfär och ett konkret rum. I praktiken används rumsbegreppet medvetet uteslutande i en konkret och materialistisk betydelse, som "space as an objective entity in itself".⁴⁹² Anledningen till detta är, enligt Hillier och Hanson, att söka ge rummet en *deskriptiv autonomi* som tillåter rummet att analyseras på dess egna villkor och "not reduce space to being only a by-product of external causative agencies".⁴⁹³ Denna inställning till rumsbegreppet färgar också Hilliers teorier och metoder. Hillier poängterar visserligen att kulturella och sociala faktorer bidrar till att producera det konkreta rummet, men konfigurationsteorins tyngdpunkt ligger i att visa hur det sociala rummet underordnas det konkreta rummet på olika sätt. Skälen till en materialistisk syn är enligt Hillier och Hanson pragmatiska och väl påkallade.⁴⁹⁴ Deras angreppssätt har också tveklöst varit mycket framgångsrikt och lett till en rik produktion av forskningsresultat. Enligt min mening bör man dock vara noga med att betona att de rumsliga strukturerna inte kan bära på något förklaringsvärde i sig (a priori) utan att deras betydelse är beroende av en specifik kontext och den situation i vilka strukturerna spåras.

Ett sätt att beskriva metodens problem är att den förbigår mer territoriella spörsmål. Det märks dels i spacesyntax-analysens prerekvisit där en

⁴⁹⁰ Hilliers rumssyn finns huvudsakligen beskriven i Hillier, 1993, s. 15 f., Hillier, 1996, s. 27 ff., samt Hillier & Hanson, 1984, s. 26 ff.

⁴⁹¹ Jfr citat som "society already possess its own intrinsic spatial dimension" respektive "[space] carry those social dimensions in its very form". Hillier & Hanson, 1984, s. 26.

⁴⁹² Hillier, 1993, s. 15.

⁴⁹³ Ibid.

⁴⁹⁴ Detta eftersom de menar att det inte existerar någon samhällelig rumsteori: "...a spatial theory of society. Such a theory does not exist.", Hillier & Hanson, 1984, s. 29. Det kan här dock anmärkas att den kanske fortfarande idag mest komplexa och lovande sociala rumsteorin formulerades redan 1974 med H. Lefebvres *La production de l'espace*, Lefebvre, 1991 (1974).

territoriell indelning ofta förväxlas med en rumslig indelning (interiöra och exteriöra rum). Hilliers analyser fokuserar på uterum med motiveringen att de representerar "the fully public spaces".⁴⁹⁵ I flera fall förefaller det dock tydligt att det är de för fotgängare eller bilar tillgängliga rummen (vid en viss tid) som utgör den relevanta avgränsningen för en beskrivning med t.ex. axialkarta. Behovet av att lyfta fram frågor kring skillnaden mellan territoriell respektive materiell definition i metoden tydliggörs också av det faktum att både Dovey och Markus har använt grafer (vilka de båda noggrant introducerat som space syntax) till att beskriva hur territorier – vilka ibland omfattar konglomerat av rum och rumsindelningar – kopplar till varandra.⁴⁹⁶ Det sker också (och kanske allvarligare) i diskussionen kring space syntax giltighet vad gäller möjligheten att förutsäga förflyttning. Kopplingen mellan konfiguration och förflyttning är i högsta grad beroende av rummets territorialiseringar. Här saknas det enligt min mening ett mer fördjupat resonemang. Den distinktion som framför allt använts i detta sammanhang är den mellan lång och kort modell. Dessa begrepp skulle något förenklat ofta kunna beskrivas som ett slags formaliserad grad av territorialisering (där längden på modellen beskriver antalet regler). Rum som konstitueras av korta modeller (*short models*) har ett litet antal lokala regler. Dessa modeller kan ge ett större antal handlingsmöjligheter och en social mångfald. Långa modeller (*long models*) är modeller med ett stort antal regler. De är mer konforma, har färre individuella skillnader och reproducerar, enligt Hillier och Hanson, i högre grad kulturellt given kunskap.⁴⁹⁷

Termerna kort och lång modell bygger enligt Hillier på Claude Lévi-Strauss begrepp för analys av sociala strukturer, *mekaniska* respektive *statistiska* modeller. I en mekanisk modell är modellens element i samma skala som de fenomen modellen beskriver. I statistiska modeller är de i en annan skala. Wilden har beskrivit modellernas skillnad i att den mekaniska söker förklaringar till *organized simplicity* medan den statistiska modellen söker förklaringar till en *unorganized complexity*.⁴⁹⁸ Termerna lång (mekanisk) och

⁴⁹⁵ Hillier et al., 1993, s. 37.

⁴⁹⁶ Och blir, som påpekats tidigare, ett slags *territorial syntax*. Jfr t.ex. Markus, 1993, s. 306 och Dovey, 1999, s. 23.

⁴⁹⁷ Hillier & Hanson, 1984, s. 11 ff., samt Hillier, 1996, s. 242 ff.

⁴⁹⁸ Wilden, 1977, s. 19. Lévi-Strauss använder själv studiet av självmord som exempel. En sådan studie kan antingen bedrivas efter en mekanisk modell. Studien tar då utgångspunkt i individens sociala och psykologiska situation. Alternativt kan studien syfta till att upprätta en statistisk modell, i vilket fall t.ex. självmordsfrekvensen hos olika befolkningsgrupper kan studeras. Claude Lévi-Strauss, 1968: *Structural Anthropology*, London, s. 283 ff.

kort (statistisk) modell kan ses som ett mer omfattande försök att ta sig an Lévi-Strauss begrepp på rumsliga fenomen.⁴⁹⁹

Hilliers relativt sparsmakade och något abstrakta teoretisering kring den komplexa frågan om rumsliga koder och regler kan tyckas märklig, inte minst mot bakgrund av en mycket expansiv rumsteoretisk diskussion som pågått åtminstone sedan början 1980-talet.⁵⁰⁰ Begreppen lång och kort modell förstärker Hilliers Cartesianska syn och blir ett slags formel för hur väl sambandet mellan orsak och verkan faller ut. De ställen där överensstämmelsen är dålig beskrivs som städer efter lång modell och blir ett slags anomalier eller urbanistiska monster (*strange cities*). Detta ger förstås en mycket rudimentär kvalitativ beskrivning av rummet och riskerar dessutom att ställa sig i vägen för insikter som t.ex. att en och samma plats kan bära på en rad olika regelsystem och territorialiseringar.

Innan det är möjligt att placera makten, t.ex. i specifika byggnadstyper, måste den lokaliseras utifrån studier av arkitekturens verkan. Här har Markus och Doveys diskussioner tydliga förtjänster, men diskussionen begränsas samtidigt av att de i så hög grad stannar vid sina exempel. Det kan kännas frustrerande att Dovey och Markus som för så omfattande diskussioner om enskilda byggnader eller byggnadstyper inte förmår lyfta diskussionen till ett metaplan. Hur kan man egentligen beskriva arkitekturens roll i olika maktrelationer? I Markus fall resulterar början på en sådan diskussion i tämligen förenklade och universalistiska resonemang vars användbarhet och riktighet kan ifrågasättas. För att kunna öka kunskapen om arkitekturens samhällsliga betydelser och utveckla frågan om hur planering och gestaltning gör en skillnad, är det också av vikt att försöka föra resonemanget på en metanivå, dvs. som ett resonemang bortanför specifika exempel.

Detta är på sätt och vis hela poängen med Hilliers bok *Space is the Machine* som ju också bär undertiteln *a configurational theory of architecture*. Trots tydliga metateoretiska anspråk blir huvudbehållningen här dock den tekniska metodens deskriptiva förmåga. Själva konfigurationsteorin får för mycket karaktären av ett retoriskt och forskningspolitiskt fälttåg där den rumsliga konfigurationens betydelse lyfts fram i alla lägen, samtidigt som dess betydelse i förhållande till en komplex kulturell, social, geografisk och historisk situation förblir relativt oproblematiserad eller t.o.m. trivialiserad.

⁴⁹⁹ Hillier, 1996, s. 240–244. Även Emile Durkheims begrepp organisk respektive mekanisk solidaritet tycks ha spelat en roll för teorin kring lång respektive kort modell. Durkheims tankar om samhällets rumsliga logik och den sociala solidaritetens dualitet är en av utgångspunkterna i Hillier & Hanson, 1984. Durkheim har också (tillsammans med Mauss) haft betydelse för Lévi-Strauss kategorisering. Hillier & Hanson, 1984, s. 4 och 18–22.

⁵⁰⁰ Jfr Sojas kommentar till space syntax i Edward Soja, 2001: "In Different Spaces", i *Proceedings, 3rd International Space Syntax Symposium*, Atlanta.

För att utröna något om konfigurationens eventuella förklaringsvärde i en viss miljö krävs en betydligt vidare kontext.

NÅGOT OM NÄTVERKSBIKSETS BEGRÄNSNINGAR

ANT är en modell för att beskriva makten som också beaktar det materiella och dess bångstyrighet utan att hemfalla åt determinism eller en tudelning i kropp och själ. Frågan är om man kan nöja sig med att beskriva den territoriella makten och dess effekter i termer av kollektiv av samverkande aktanter. Att artefakterna gör skillnad är en sak, hur de gör skillnad en annan. Finns det sätt att stabilisera den territoriella makten som är mer typiska för arkitekturen? Arkitekturens artefakter skiljer sig förstås från ingenjörsvetenskapens artefakter, medicinens artefakter, arkivväsendets artefakter etc. Kan man utvidga eller differentiera nätverksstabiliseringen på så sätt att det på ett tydligare sätt går att peka på arkitekturens territoriella stabiliseringsförmåga?⁵⁰¹

FRÅGAN OM DET GENERELLA

En ingång till detta skulle kunna vara att fördjupa frågan om hur man konstruerar generaliteter eller likheter. Det finns förstås alltid väsentliga skillnader i hur arkitekturen verkar, t.ex. givet av historiska, ekonomiska, sociala, individuella orsaker, men det finns också likheter. Hur kan dessa likheter beskrivas? Den byggda miljön har sällan någon bruksanvisning och den riktar sig inte till någon särskild profession. Den ska helst kunna tala till kollektiv. Av arkitekturen krävs ofta (inom en modern, västerländsk värld) att den ska vara igenkännbar och lättbegriplig för andra än infödda eller de som på olika sätt redan introducerats eller inskolats på de olika platserna. Det gäller inte minst för byggnader och platser i offentlig miljö – och kanske särskilt för olika kommersiella miljöer, turistmiljöer etc. Ofta är just möjligheterna att möta främlingar något som anföras som konstituerande för det offentliga rummet.⁵⁰² För att arkitekturen ska ha förmåga till en mer kollektiv kommunikation är det, inom en offentlig miljö, viktigt att dessa kollektiv inte enbart baserar sig på en specifik social gemenskap utan snarare ses som ett slags kollektiv av främlingar med en viss gemensam socialisering. Jag närmar mig

⁵⁰¹ Det kan påpekas att en av de teoretiker som i Norden på olika sätt använt sig av Latour, Niels Albertsen, i stor utsträckning också har gjort detta just inom en arkitekturkontext. Fokus har dock legat på andra frågor än arkitekturens betydelse för användningen som t.ex. på arkitekturbegreppet och stridigheter om vad som är ett arkitekturverk (t.ex. Albertsen, 2001; Albertsen, 2002).

⁵⁰² T.ex. hos Lofland, Jacobs, Sennett m.fl., jfr Jeff Weintraub, 1997: "The Theory and Politics of the Public/Private Distinction" *Public and Private in Thought and Practice*, red. Weintraub & Kumar, Chicago & London.

därmed också frågan om förhållandet mellan det generella och det speciella. Kan man säga något mer generellt om hur ett visst slags territorium påverkar ett kollektiv av främlingar utan att hemfalla åt universalism? Sedan postmodernismens kritik har det inom det humanistiska forskningsfältet funnits en motvilja att diskutera det generella, till förmån för det särskiljande och det specifika. Samtidigt förefaller det obetänksamt att blunda för ett så stort och viktigt forskningsfält som frågan om likheter och generaliteter. Olikheter och likheter är rimligen två intimt förknippade fenomen.⁵⁰³ Diskussionen kring generaliteter har också haft en rik om än bitvis problematisk tradition inom arkitekturteorin, t.ex. genom diskussioner kring typer, arketyper, kroppsliga idealmått, *form follows function* etc.⁵⁰⁴ Det förefaller inte omöjligt att framgångarna för Hilliers konfigurationsteori till viss del också bygger på detta faktum. I en tid då frågan om arkitektoniska generaliteter närmar sig tabu representerar den en för planeringssammanhang måhända diskutabel, men samtidigt mycket användbar teori kring den byggda miljöns generella betydelser.

För Latour representerar det generella och starkt institutionaliserade ett stabiliserat och svartlådat nätverk (i en geografiskt och historiskt specifik kontext). Svartlådning och stabilisering gör ofta nätverken enklare att förflytta – de blir med Latours begrepp ett slags mobila oföränderligheter (*immutable mobiles*), som kan förflyttas utan att transformeras. I november 2003 uppmärksammade *Sydsvenska Dagbladet* sina läsare på att många av de s.k. handikappsparkeringarna i Malmö formellt sätt inte var giltiga eftersom de saknade något av de obligatoriska attribut som krävdes.⁵⁰⁵ En handikappsparkeringsplats kräver, enligt artikeln, tre saker för att kunna beledsagas av hot om bot: en skylt med bokstaven P, en skylt med rullstolsymbolen samt en parkeringsruta med en målad rullstolssymbol. Detta är ett bra exempel på ett effektivt och enkelt litet nätverk att flytta runt och sprida (som en *immutable mobile*). Artikeln visade samtidigt att också de enklaste nätverk kan vara svåra att förflytta och placera utan deformation.

ANT har framför allt använts för att beskriva innovationer och etablerandet av kunskap och sanningar. Mycket av Latours verk kan också karaktäriseras som ett slags vetenskapsstudier eller vetenskapsfilosofi. Hans empiri handlar om etnografiska studier av forskares arbete i fält eller laboratorier som i genombrottsverket *Laboratory Life*, (1979), skriven med Steve Woolgar. Den handlar också om rekonstruktioner av vetenskapligt arbete och de-

⁵⁰³ Jfr Åke Daun, 1999: *Det allmänmänskliga och det kulturbundna*, Stockholm, s. 39–43.

⁵⁰⁴ En kritik av några sådana teorier finns i Werne, 1987.

⁵⁰⁵ "Handikapparkeringar felskyltade", *SDS* 3/11 2003.

ras genomslag, som i *The Pasteurization of France*, (1988),⁵⁰⁶ eller om arbete och konstruktion av objektivitet och rättvisa i Frankrikes högsta domstol, som i *La Fabrique du droit, une ethnographie du Conseil d'Etat*, (2002). ANT-analys tycks lämplig för att beskriva och analysera processer, hur saker och ting etableras, hur innovationer, sanningar och objektivitet utvecklas och institutionaliseras, hur nätverk stabiliseras och svartlådas, alternativt hur dessa svarta lådor havererar och nätverken rullas upp.⁵⁰⁷ Det handlar i dessa sammanhang om *en* specifik konstruktion eller organisation. Teorin kan tyckas mindre lämpad för att förstå komplexa fenomen som urbana platser där upphoven är mångtydiga och svåra att härleda, där det både finns explicita och dolda program eller traditioner, och där inga katastrofer har gjort oss uppmärksamma på systemets kritiska punkter.⁵⁰⁸

PLATTJORDINGARNAS DILEMMA

Relationerna i Latours nätverksteori saknar i hög grad differentieringar. ANT-analysens semiotiska vändning har också medfört en vanlig semiotisk reduktion, nämligen den att alla relationer likställs så att: "Every mental and social relationship may thus be reduced to a formal relation of the type: *A* is to *B* as *B* is to *C*."⁵⁰⁹ Det är också svårt att säga något om hur olika aktanter förhåller sig till varandra sinsemellan – kort sagt att skilja mellan olika slags aktanter. Det går att beskriva *graden* av stabilisering men inte *formen*. Nätverksstabilisering är den enda formen. Det finns nämligen, enligt Latour, ingenting stabilt eller stadigt utanför nätverken:

Literally there is nothing but networks, there is nothing in between them, or, to use a metaphor from the history of physics, there is no aether in which the networks should be immersed.⁵¹⁰

Nätverksvärlden är en *flat ontology*, ett Abbotskt *flatland*, fyllt av plattjordingar – alla med samma ontologiska status.⁵¹¹ ANT har mot bakgrund

⁵⁰⁶ Bl.a. inom en disciplin som kallas *Science, Technology and Society* (STS). För en redogörelse av ANT:s vetenskapsteoretiska sammanhang, se Finn Olesen, 1997: "Konstruktive studier af videnskab og virkelighed" *Philosophia* nr 3–4, årg 25, Århus, s. 11–45.

⁵⁰⁷ Latour utvecklar också en teoretisk diskussion kring samhällets successiva svartlådning då han i elva steg öppnar Pandoras box i Latour, 1999a, s. 193–215.

⁵⁰⁸ Jfr Albertsen & Diken, 2000, s. 26.

⁵⁰⁹ Ur Lefebvres kritik av semiotiken i Lefebvre, 1991 (1974), s. 133. Även Law men också Latour själv har varit inne på liknande invändningar mot ANT, se Law, 1999 resp. Latour, 1999b.

⁵¹⁰ Bruno Latour, 1996c: "The Trouble with Actor-Network Theory", förkortad variant av artikel tryckt i den danska tidskriften *Philosophia*, nr3–4 årgång 25, Aarhus, publ. på <http://www.ensmp.fr/~latour/poparticles/poparticle/po67.html> (besökt 2004-06-09).

⁵¹¹ Jfr Latours underhållande artikel, Bruno Latour, 1998 (1994): "Samhällsteorins platt-jordingar", i *Artefakternas återkomst*, Stockholm ("Preface to Power"). Jfr också kritik i Vandenberghe, 2002. Begreppet plattvärld är hämtat från Edwin Abbotts klassiska skönlitterära verk *Flatland* (1884) som beskriver en tvådimensionell värld.

av detta också kritiserats för att vara "too liberal... too disordered, of not drawing any lines at all".⁵¹² Nätverksperspektivet bygger på att allt ingående arbete lyfts upp till samma analytiska nivå (av medierande aktanter). Vissa aktanter kan visa sig dölja en rad aktanter, men om jag söker jämföra olika slags svartlådningar kan jag bara göra det genom att öppna lådorna och veckla ut aktanter från andra tider och platser. Varje presumtiv essens måste dekonstrueras – den är bara effekten av ett nätverk. Latour förklarar makten genom att rulla upp en allt mer detaljerad och specifik historia – inte genom att differentiera olika slags (generaliserade) relationer. Alla aktanterna definieras blott och bart med utgångspunkt i de beståndsdelar som för en viss berättelse framåt. Metoden har en narrativ kvalitet och lämpar sig också bra för makthistoriska utredningar, eftersom man tvingas konkretisera abstrakta maktinstitutioner. En viss situation *förklaras* inte av en viss hotelldirektörs makt utan *beskrivs* av det nätverk av aktanter som hotelldirektören knutit till sig. Om jag identifierar en van bilförare med ett slags rutiniserat och internaliserat körbeteende som aktant i ett nätverk är det också möjligt att ur denna rutiniserade förare nysta upp ett nytt nätverk av körskollärare, bötfallningar, arbetsresor (det nätverk som konstituerar rutiniseringen) och helt enkelt fortsätta beskrivningen:

vi kommer aldrig att finna oss tvungna att överge uppgiften att beskriva för uppgiften att förklara[...]Om någonting fattas är det för att beskrivningen inte är fullständig. Punkt.⁵¹³

ANT medger alltså inte förklaringar utan bara beskrivningar. Det finns förvisso inget som motsäger att aktanter blir stabila och förutsägbara eller att deras historia blir "natur".⁵¹⁴ Denna "natur" eller institutionalisering har emellertid inget eget förklaringsvärde utan måste ses som ett slags *veck* eller en svart låda i berättelsen.⁵¹⁵ Dessa veck kan inte förklaras utan måste vecklas ut till nya nätverk – de svarta lådorna kan inte undersökas som de står utan måste öppnas och nätverken däri belysas.

Hur ska då dessa veck eller svarta lådor behandlas? Sanningen är att man stöter på dem överallt. Är jag grundligt sinnad riskerar jag snart att befinna mig i eviga utvecklingsprocesser och oändliga inventeringar. Alla nätverk innehåller kunskap som inte ges i situationen utan som bygger på andra nätverk och tillkomsthistorier. Varje historia innehåller förstås ett otal veck

⁵¹² Boettger i Albertsen och Diken, 2003 (2002), s. 26.

⁵¹³ Latour, 1998 (1991), s. 176.

⁵¹⁴ Latour, 1999a, s. 98, (efter Sartre).

⁵¹⁵ Svartlådning används här som ett relativt vitt begrepp efter Latour & Callon, 1998 (1981). Det har senare av Latour beskrivits som "the way scientific and technical work is made invisible by its own success", Latour, 1999a, s. 304.

– sociologen Sten Andersson har i ”Tingens psykoanalys” visat hur varje skohorn utgör en tänkbar utvikning från en maktberättelse.⁵¹⁶ Kan man då inte beskriva dessa veck utan att veckla ut dem och utan att samtidigt begå en foucaultsk/latoursk dödssynd, nämligen att på förhand postulera vilken aktör som räknas i en viss situation? Går det att säga något om de naturer som kan ligga insprängda i en sådan historia?

Makten som bor (*power as capacity/storage, residential power*) och makten som verkar (*power as action, performative or relational power*) är två angreppssätt på makt som ofta ställts mot varandra. Som Law påpekat kan dessa också komplettera varandra. Det är t.ex. ofta hos mer stabila maktutövare som makten tycks lagras.⁵¹⁷ Egentligen återfinns ju detta också hos Latour, där artefakterna beskrivs som något vilket kan mobiliseras till aktanter. Artefakterna representerar ett slags immanenta möjligheter (och i denna mening också ett slags makt som bor) vilka görs verksamma genom att värvas inom ramen för ett program. Makten som bor kan ses som ett specialfall av makten som verkar. Av de effekter som sker i en situation kan vissa tyckas mer förutsägbara och institutionaliserade än andra. Makten som bor bör i detta sammanhang dock inte läsas som en potentiell makt – *in potentia* – vilket varit vanligast i maktteoretiska diskussioner. Om något är potentiellt antyder det att potentialen, om den realiserar också kommer att realiserar såsom förutsatts. Det finns i det potentiella en antydning om att en möjlig effekt redan är känd. Förverkligandet av en potential adderar i denna mening ingen ny information. Med makten som bor avses här en möjlighet som också bär på fröet till en förändring. Denna förändring kan vara mer eller mindre förutsägbar men inte helt känd på förhand.⁵¹⁸

Hur beskrivs makten som bor? Min avsikt är här inte att återinföra en rad binära a priori-klassifikationer, som subjekt och objekt eller herre och slav i maktanalysen, utan att upprätta distinktioner som gör det möjligt att beskriva olika stabiliseringsformer för ett territoriellt nätverk. Dag Østerberg för i *Tolkande Sociologi* ett resonemang som förefaller besläktat med Latours förkastande av förklaringar till fördel för beskrivningar. För Østerberg handlar det inte om att ”finna den ’mekanism’ som förklarar handlingar och deras konsekvenser”,⁵¹⁹ utan om att:

⁵¹⁶ Sten Andersson, 1985: ”Tingens psykoanalys”, i *Mellan människor och ting*, red. Andersson et. al., Göteborg, s. 88. Andersson gör ingen ANT-studie men parallellerna tycks tydliga.

⁵¹⁷ John Law, 1991: ”Power, discretion and strategy”, i *A Sociology of Monsters*, red. John Law, London & New York.

⁵¹⁸ Jfr Latour, 1997, där han utifrån Isabelle Stengers och Gilles Deleuzes diskuterar skillnaden mellan *potentialities* och *virtualities*. Denna diskussion kan också jämföras med den Werne för (utifrån Sartre) om materia och tröghet i Werne, 1987, s. 119–132.

⁵¹⁹ Dag Østerberg, 1989 (1986): *Tolkande sociologi*, Göteborg (*Fortolkende sosiologi*), s. 68 f.

beskriva *vilken typ* vi har att göra med. En viss praxis eller sed har inte en latent funktion utan är en viss form av dubbelbottnad eller oblik avsikt, medan andra praxisformer eller seder inte har denna form. Det handlar därför inte om att (orsaks)förklara vissa handlings- och samlivsformer utan att tolka dem för att bestämma vad de är.⁵²⁰

Detta beskrivningsperspektiv delar jag med Østerberg och Latour, dock utan att därmed underkänna varje förklaringsinriktad ansats. Denna avhandling handlar dock mer om att finna vägar för att beskriva arkitektur än att förklara den, och trovärdiga förklaringar kräver också detaljerade och ibland även mångskiktade beskrivningar. För Østerberg kan detta t.ex. handla om att beskriva såväl enskilda handlingar som olika *handlingstyper*. Inom ANT har det i stor utsträckning handlat om att beskriva hur specifika aktanter kopplas samman till kollektiv. Om ANT är en plattvärldsontologi, och primärt upptagen av de-differentiering, så har Latour i artikeln "How to be Iconophilic in Art, Science and Religion?" (1998), faktiskt också kommit att peka på behovet av att differentiera olika mediatorer och aktanter.⁵²¹ Latour konstaterar att om forskningen (t.ex. inom ANT) på senare år ägnat sig åt att veckla ut och mångfaldiga antalet medierande aktanter ur tillsynes givna ordningar och sanningar, så är det nu också angeläget att studera hur dessa aktanter eller mediatorer göms, projiceras på, eller viks in i varandra på olika sätt, dvs:

the same care that has been invested in multiplying mediators[...], should now be engaged in *specifying* the types of mediations.⁵²²

Latour utvecklar i artikeln tre olika mediatortyper verksamma i konsthistoria, vetenskap respektive religion. I första fallet handlar det om mediatorer som med fördel kan mångfaldigas till en mängd icke-hierarkiserade mediatorer. I det andra fallet handlar det tvärtom om mediatorer som döljer andra mediatorer och därmed tillåter förflyttning av information med ett minimum av deformation (som mobila oföränderligheter). I det tredje fallet handlar det om mediatorer som pekar på det närvarande och söker upprätta/upprätthålla en aktuell relation (som aldrig kan upprättas en gång för alla utan kräver ständig omsorg).⁵²³ Latour ger exempel på vilken verkan de

⁵²⁰ Ibid.

⁵²¹ Bruno Latour, 1998: "How to be Iconophilic in Art, Science and Religion?" i *Picturing Science-Producing Art*, red. Caroline A. Jones & Peter Galison, London och NY.

⁵²² Latour, 1998, s. 428.

⁵²³ För att göra reda för ett konstverk eller en konstupplevelse är det ofta gångbart att nysta upp så många aktanter som möjligt, utan att det finns krav på någon fast hierarkisk ordning mellan dessa – konstverkets betydelse är avhängig ett komplex av icke reducerbara faktorer. Vetenskapen fungerar ofta på ett närmast motsatt vis. Här är det viktigt att sortera och svartläda andra mediatorer; mediatoren stabiliseras till en mobil oföränderlighet som gör det möjligt att förflytta teorin/sanningen. De religiösa mediatorerna handlar, enligt Latour, om *person-making*. Mediatoren skapar mening genom

olika mediatortyperna har, samt följderna av att de blandas eller förväxlas. Latours re-differentiering i form av mediatortypologisering är intressant som en lovande och förmodligen nödvändig utveckling av ANT. En typologisering kan emellertid ske utifrån olika premisser. I stället för att, som Latour, utgå från olika mänskliga verksamhetsfält som konst, religion och vetenskap ska jag i följande kapitel bibehålla mitt maktontologiska perspektiv och reflektera över på vilka olika sätt som en aktant (och i detta fall ett territorium) når sin verkan. En sådan typologisering innebär dock att det inte längre går att se nätverksstabilisering som privilegierad eller enda maktform.

TERRITORIELLA STABILISERINGSFORMER

Nätverksteorin är ett slags organisationsteori där man kan skilja svaga organisationer från starka. Erfarenhetsmässigt verkar det emellertid som om starka territoriella effekter kan uppstå också där det saknas starka program och stabiliserade nätverk. En kraftfull territoriell produktion kan t.ex. bero på plötsliga vändningar och associationer till olika dolda program väletablerade i en mer extentionell kontext. På samma sätt kan en ensam svårforcerad mur i vissa avseenden uppvisa en ovanlig ensidighet i det sätt som den uppträder i en rad för övrigt vitt skilda situationer. Det kan kort sagt finnas andra stabiliseringsformer än det formaliserade och välkopplade nätverket.

Jag ska här föreslå två kompletterande begrepp till nätverksdiskussionen. Kompletteringen utgör ett försök att se maktfrågorna ur ett mer arkitektoniskt perspektiv. Mitt avstamp för att komplettera nätverksteorins syn på maktstabilisering utgörs av några artiklar skrivna av sociologen John Law och filosofen Annemarie Mol, samt i ett fall med antropologen Marianne de Laet som medförfattare.⁵²⁴ Jag kommer kort att ta upp deras diskussion kring det *fluida* och det *euklida*. Därefter presenterar jag ytterligare två territoriella stabiliseringsformer vid sidan av nätverksstabilisering, för att därigenom närma mig två grundläggande arkitektoniska problem. För det första handlar det om frågor kring det som inom arkitekturteorin behandlats i termer av olika funktionella zoner, *settings* och rumstyper, här under benämningen territoriella sorter. För det andra handlar det om hur man angriper arkitekturens materiella och kroppsliga betydelser.

att närvarandegöra och upprätthålla en relation. Relationen måste ständigt upprepas och återknytas för att hållas levande. På detta sätt skiljer den sig helt från den vetenskapliga mediatorn som alltid pekar bortom det närvarande och mot den ordning eller information som hålls stabil genom olika media (dvs. som hålls stabil både i det närvarande och i andra sammanhang). Latour, 1998.

⁵²⁴ T.ex. Law, 2000; Law, 2002; Annemarie Mol & John Law, 1994: "Regions, Networks and Fluids: Anaemia and Social Topology", *Social Studies of Science*, nr 4/1994, London; Annemarie Mol & John Law 2001: "Situating technoscience: an inquiry into spatialities", *Environment and Planning D*, vol 19. Se också Laet och Mol, 2000, för ett väl utvecklat exempel på det *fluida*.

MOL OCH LAW – BORTOM NÄTVERKENS TOPOLOGI

Mol och Law har i en serie artiklar behandlat etablerandet av generaliteter samt spridningen av teknologiska artefakter i mer globala sammanhang (*global space*) i termer av olika rumsliga topologier (*euclidean space*, *network space*, *fluid space* och *fire space*).⁵²⁵ Topologi är här ett nyckelbegrepp, vilket inte minst märks i Laws artiklar.⁵²⁶ Inom den matematiska topologin kan ett objekt sträckas och deformeras hur långt som helst utan att ändra topologisk form. Det är först om det bryts eller böjs tillbaka på sig självt som en ny form uppstår. Topologisk kontinuitet är alltså något annat än kontinuitet inom euklidisk geometri. För Law blir topologin en viktig utgångspunkt eftersom den illustrerar hur det homomorfa (*homeomorphism*) kan variera. Man kan, menar Law, föreställa sig olika slags topologier, dvs. olika sätt att bestämma vad som är homomorft (dvs. hur länge en form behåller sin kontinuitet).⁵²⁷ Från denna diskussion ska jag här ta upp två sätt att stabilisera olika objekt, nämligen en euklidisk respektive en fluid stabilisering (som med Laws och Mols termer då sker i *euclidean* respektive *fluid space*).

För att skapa nätverk krävs också att man skapar artefakter med en viss euklidisk stabilitet, dvs. nätverkets syntaktiska stabilitet kräver också att artefakterna behåller sina kroppsliga dimensioner. Ett nätverk är alltså beroende av en viss stabilitet hos det konkreta för att kunna upprätthållas (detta erkänns också av Latour i hans insisterade på nätverkens materialitet och att "Teknik är samhället som gjorts hållbart"). Law uttrycker det som: "To generate network homeomorphism it is also necessary to work in Euclidean space".⁵²⁸ Skillnaden mellan Law och Latour är här att medan Latour menar att olika artefakter och euklidiska fenomen får sina roller först i nätverket så ger Law det euklidiska en mer självständig status. Världen är full av euklidiska och kroppsliga stabiliteter som kan ha upprättats under olika tider och som därefter kommer till användning i nya nätverk. Nätverksstabilitet är ofta en förutsättning för euklidisk stabilitet, och euklidisk stabilitet (att saker behåller sina kroppsliga dimensioner) är också en förutsättning för nätverksstabilitet.

Den fluida stabiliteten är mer komplicerad att beskriva. Fluid stabilitet är något som tål förändringar både ur ett euklidiskt perspektiv och ur ett nätverksperspektiv utan att förlora sin identitet. Det är något som i princip

⁵²⁵ Mols & Laws artikel "Situating technoscience: an inquiry into spatialities" (2001) är vad jag förstår den första presentationen av variant fyra med det suggestiva namnet *fire space*. *Fire space* har att göra med en ständigt växlande bild mellan en abstraktion och den verklighet som abstraktionen representerar. Detta är dock (än så länge) den minst utvecklade topologin av de fyra.

⁵²⁶ Law, 2000; Law, 2002.

⁵²⁷ Law, 2002, s. 94 f.

⁵²⁸ Law, 2002, s. 97.

fortsätter att vara samma trots att det transformerats både vad gäller form och organisation. Mol och Laet ger ett bra och väl utvecklat exempel i artikeln "The Zimbabwe Bush Pump" (2000). I artikeln undersöker de en specifik handdriven vattenpump vid namn *Zimbabwe Bush Pump 'B' type*, gjord för svåra förhållanden. Pumpen har sitt ursprung i 1930-talet men har förändrats en del sedan dess och tycks, vid tiden för Mols och Laets artikel vara den pump vars användning sprider sig snabbast i Zimbabwe. Mol och Laet undersöker vad det är som gjort denna pump så framgångsrik och kommer bl.a. fram till att det beror på dess fluida stabilitet. För att tydliggöra det *fluida* som fenomen i ett urbant sammanhang ska jag dock inte använda mig av bushpumpen utan i stället illustrera denna särskilda form av stabilitet med den kanske mer vardagliga, men väl så formbara och teknologiska artefakten "övergångsställe".

Övergångsstället kan beskrivas som ett territoriellt nätverk. Det är en tydlig territoriell strategi som upprätthålls av Gatukontoret med hjälp av aktanter som vita streck, skyltar, kantsten och trafikgupp. Om det under en tid förekommer många olyckor är det möjligt att man blir tvungen att ytterligare stabilisera nätverket. Man kanske sätter upp staket mot gatan med öppning vid övergångsstället, installerar trafikljus och höjer upp övergångsstället med en vägbula. Nya aktanter knyts till territoriet för att stabilisera övergångsställets användning. Detta exempel skulle också kunna ses som ett typiskt svenskt övergångsställe – ett stabilt nätverk sanktionerat i lag och utfört enligt vissa standardiserade mallar med skylt eller trafikljus och vita streck (ett slags *immutable mobile*).

Övergångsstället har vad Law och Mol kallar för en euklidisk stabilitet med fixa positioner. Nätverket hämtar delvis sin styrka i stabila kroppsliga exkorporationer. Territoriet har en kropp. Övergångsstället börjar och slutar på ett exakt utpekbart ställe och rymmer betydelser och stabiliteter som inte kan underordnas en nätverksstabilitet, utan som i någon mening också är en förutsättning för nätverkets stabilitet. Efter ett tag slutar kanske Gatukontoret att hålla efter övergångsstället och börjar demontera det: de plockar ned skylten, de målar över de vita strecken och tar så att säga sin hand från platsen. Platsen är i formell mening inte längre något övergångsställe. Bilister som inte stannar för väntande fotgängare riskerar inga böter. Den territoriella strategin är borta. Kvar finns staketet längs trottoaren med en öppning samt vägbulan. Om trafiken fortfarande är stark kan situationen för fotgängarna bli problematisk. Hur ska jag ta mig över vägen? I själva verket finner sig fotgängarna omedelbart till rätta. Bilarna fortsätter att sakta ned vid vägbulan. Konsekvensen blir förmodligen att många fortsätter att gå över på samma ställe. Nätverket är inte längre lika stabilt, det finns färre aktanter, ingen håller efter det etc. Exemplet visar emellertid att den territo-

riella produktionen kan vara relativt stabil också då det saknas explicita program. Den territoriella aktanten (i detta fall associerad snarare än strategisk) verkar i hög grad genom sin kropp. Fenomenet kan förvisso också ses som effekten av ett nätverk. Det är emellertid inte en stabil organisation utan snarare ett oeftergivligt kroppsligt inflytande från en specifik aktant som gör det möjligt för fotgängarna att vidmakthålla ett territoriellt inflytande över vägen. Till viss del kan det också handla om en territoriell association. Trots ett deformerat uttryck känner flera bilister igen något som liknar ett övergångsställe och bromsar in. Detta leder oss in på det fluida.

John Law beskriver i artikeln "Objects and Spaces" den fluida topologin i fyra punkter.⁵²⁹ Laws första poäng är att ingen särskild kombination inom den fluida topologin är privilegierad. Den fluida stabiliteten hålls i denna mening snarare samman av något som påminner om Wittgensteins familjelikheter. Det finns ingen urtyp eller prototypmodell för övergångsstället. Det är i stället möjligt att föreställa sig olika sorters övergångsställen där inget på förhand är särskilt gynnat. Olika sorters övergångsställen kan i praktiken vara lika effektiva, oavsett om de är svenska, brasilianska eller t.o.m. helt saknar sanktioner från någon myndighet.

För det andra, liknar Law kontinuiteten hos det fluida över tid vid en båt. Båten kan förändras litet i taget utan att sjunka. På liknande sätt kan ett övergångsställe varieras närmast i det oändliga. Blir språnget för stort bryts emellertid associationen (och båten sjunker).

För det tredje finns det ingen fixerad materiell gräns runt fenomenet. Det vi använder som övergångsställe har inte en särskild obligatorisk rumslig utsträckning eller form. Det är inte så att de vita strecken (för att ta en i Sverige vanlig variant av övergångsställen) måste hålla vissa exakta mått för att associeras till sorten övergångsställe. Märk väl att det för övergångsstället som territoriell strategi dock mycket väl kan ha satts upp sådana gränser, vilka t.ex. sanktioneras i lag. Då handlar det emellertid åter om en nätverksstabilisering.

Slutligen poängterar Law att det förvisso kan uppstå ett brott i en fluid kontinuitet – den är inte töjbar i det oändliga. Om övergångsställets linjer blir 60 meter långa kan det kanske tolkas som en löparbana. Gränsen för detta brott sammanfaller dock inte med brottet för en euklidisk kontinuitet eller en nätverkskontinuitet. Övergångsstället kan alltså förändra sin form och sin organisation och ändå betraktas som övergångsställe. Det fluida transformerar sig från ett nätverk till ett annat men är ändå i en mening det samma. I själva verket är det just denna förmåga – att tillåta omor-

⁵²⁹ Law, 2002, s. 99 f., jfr Law, 2000.

ganiseringar utan att förlora sin identitet eller effekt – som ger den fluida artefakten en möjlighet att spridas. Disciplinen är inte käpprak.

Slutligen ska jag kort återknyta till artikeln om bushpumpen ovan. Mol och Laet nämner där att det ofta finns en etisk dimension kopplad till en fluid stabilitet. Detta gäller t.ex. för bushpumpen. Pumpen har ingen tydlig skapare, inget tydligt patent, ingen privilegierad plats som ackumulerar fördelar, ingen *obligatory point of passage*. Den tycks vara ett allmännyttigt föremål i ordets bästa bemärkelse. En av huvudfigurerna bakom den zimbabwesiska bushpumpen, Peter Morgan, har själv uttryckt detta som att "...an individual has total command over it. It is in the public domain."⁵³⁰ Övergångsstället har något liknande över sig. Det är förvisso möjligt att etablera en territoriell strategi med devisen "endast övergångsställe med skylt gäller". Det blir emellertid svårt, för att inte säga omöjligt, att hindra att också andra platser associeras och används som övergångsställe. Övergångsstället är en herrelös territoriell sort, och den är väl förankrad i den extentionella kontexten.

SORT, KROPP OCH NÄTVERK

I artikeln "Objects, Spaces, Others" argumenterar John Law mot "the tendency of networks to insist that there is nothing valuable, nothing firm, beyond the network".⁵³¹ Law vänder sig här bl.a. mot att förhållandet mellan nätverk och andra stabiliteter skulle vara hierarkiskt, dvs. att t.ex. artefaktens mer euklidiska egenskaper och dess identitet alltid måste underordnas eller ses som effekten av ett nätverk. Diskussionen kring alternativa topologier kan ses som en kritik mot ANT, men den kan också ses som ett komplement eller en precisering. Laws och Mols resonemang förefaller bitvis att vila på den mer machiavelliska inläsningen av en furste i nätverksteorin som jag nämnde ovan.⁵³² Jag ser emellertid inte något problem med att behålla aktant/nätverksbilden som en övergripande beskrivningsmodell. Det finns ingenting som säger att nätverken inte kan vara flyktiga, sakna ledare eller basera sig på dolda program. Det är inte nödvändigt att överge ANT som en beskrivningsmodell. Vad man däremot kan hävda är att effekterna av dessa kollektiv av aktanter kan åstadkommas på andra sätt än genom nätverksstabilisering, och spridningen kan åstadkommas på andra sätt än genom reproduktionen av mobila och oföränderliga nätverk. Det är inte bara kontinuerliga nätverk utan också kontinuerliga euklidiska egenskaper och kontinuerliga fluida förhållanden som kan bidra till stabiliseringar.

⁵³⁰ Morgan i Laet & Mol, 2000, s. 248.

⁵³¹ Law, 2000 (opag.), jfr Law, 2002, s. 97.

⁵³² Jfr diskussion i Law, 1997 samt Laet & Mol, 2000, s. 227.

Hos Law och Mol handlar det framför allt om hur objekt stabiliseras och sprids. John Law har beskrivit objekt som "an intersection between different versions of shape invariance, Euclidean, network and fluid".⁵³³ För mig handlar det om territorier snarare än objekt, men det skulle också vara möjligt att säga något liknande om en territoriet. Territoriet är en rumsligt avgränsad verkan som stabiliseras av olika slags kontinuiteter. Jag ska här föreslå tre olika stabiliseringsformer som jag ska kalla nätverk, kropp och sort. Dessa tre stabiliseringsformer är inte med nödvändighet en uttömmande lista, men de är tre viktiga aspekter vad gäller den byggda miljöns roll i den territoriella maktutövningen.⁵³⁴

Nätverksstabilisering stödjer sig på det faktum att ett nätverk blir allt mer påtagligt och fast i sina former. Samma kollektiv av aktanter tenderar att ingå i den territoriella produktionen gång efter annan. Relationen mellan dessa aktanter blir starkare och de blir allt mer likvärdiga. I en riktigt stark nätverksstabilisering är varje aktant obligatorisk. Ett sätt att åstadkomma nätverksstabilisering är som påpekats att delegera en viss kontroll till artefakter, ett annat sätt är kedjestrategin. Studerar man artefaktens roll i ett stabilt nätverk kan det t.ex. handla om dess roll i förhållande till andra aktanter, vad är artefaktens funktion i en större organisation? I vilken grad bidrar den till nätverkets stabilisering respektive nätverkets stabiliserande förmåga? Är den slutsten i ett brovalv eller bara ännu en skylt med samma budskap?

Det är också möjligt att tala om en *kroppslig stabilisering*. Kroppslig stabilisering stödjer sig på stabila materiella förhållanden som är svåra att deformera eller bryta. En territoriell produktion som till stor del beror på kroppslig stabilisering kan verka även om vissa aktanter faller bort eller om organisationen är svag. Det går att känna igen en kroppslig stabilitet på att vissa kroppsliga förhållanden tycks likna varandra i en rad olika situationer och nätverk. Den kroppsliga stabiliseringen ger sig också till känna i de fall då nätverket inte bibehåller sina relationer, men den territoriella effekten kvarstår.

Slutligen kan man tala om en *sortens stabilisering*. Detta innebär att den territoriella produktionen uppvisar regelbundenheter trots att aktanter byts

⁵³³ Law, 2002, s. 102.

⁵³⁴ Det är här framför allt nätverkets, sortens och kroppens stabiliserande förmåga som behandlas, dvs. deras stabila effekter. Dessa kan i vissa fall skiljas från t.ex. en stabil och kontinuerlig kropp (vars effekter i vissa fall kanske tycks mindre genrellt giltiga än hos en instabil kropp). Jag kommer i det följande använda uttrycken stabila nätverk, sorter och kroppar (ur ett maktperspektiv) för att indikera nätverk, sort och kropp med en starkt stabiliserande förmåga. I själva verket finns här dock möjligheter till en distinktion som kunde göras till föremål för ett mer detaljerat studium. Kan t.ex. en mer instabil kropp (sett ur ett kontinuitetsperspektiv) ibland ha en starkare stabiliserande förmåga än en stabil och mer permanent kropp?

DEN TERRITORIELLA MAKTEN

Beskrivningsmodell	Territoriet som aktant/nätverk
Stabiliseringsform	* Nätverk * Kropp * Sort

Figur 3.

ut och relationer förändras. De territorialiserande aktanterna är utbytbara så länge de byts ut mot aktanter som associeras till en likartad *sort*.

Jag har i denna beskrivning medvetet övergivit begreppen det euklida och det fluida. Det finns flera anledningar till detta. För det första vill jag beskriva mer specifikt territoriella och materiella fenomen. Dessa kan ses som specifika exempel på Mols och Laws mer generella begrepp men är inte synonyma. För det andra så tycks begreppet euklidisk stabilisering framför allt associerbart till geometrisk form och utbredning. En kroppslig stabilitet handlar inte bara om objekt definierade av fixerade koordinater utan kan också inbegripa andra former av konkret stabilitet som att en viss elasticitet, hårdhet, hållfasthet, glans, ljus, textur, materialitet, färgnyans etc. bibehålls. För det tredje vill jag komma ifrån breda vetenskapliga metaforer som topologi och euklidisk, eftersom de kan tänkas bära på en ballast som riskerar att orsaka missförstånd.

Diskussionen om stabiliseringsformerna kan utvecklas utifrån ett mer konkret exempel. På Arkitektskolan i Lund utfördes det under sommaren 1999 en intressant studie där ett mindre betongblock göts för att sedan placeras på en uppsjö olika platser (bl.a. runt om i Lund och Reykjavik) och fotograferas. En sådan *ready-made* gör det möjligt att studera en central figur inom ANT nämligen tingets *will-to-connect*, dvs. hur tinget kan sägas söka roller i en viss situation.⁵³⁵ Utifrån ANT har det ofta påpekats att starkt stabiliserande nätverk på ett tydligt sätt också tycks ordinera en viss användning, det tenderar att knyta fogliga aktanter till sig. Det är svårt att låta bli att rätta in sig i ledet. Med Kevin Hetheringtons begrepp *will-to-connect* är det också möjligt att vända på detta resonemang och studera artefaktens benägenhet att knyta nätverk till sig. Tillsynes otydbara artefakter uppvisar ofta en förmåga att knyta till sig betydelser som är så starka att det nästan

⁵³⁵ Kevin Hetherington, 1997: "Museum Topology and the Will to Connect", *Journal of Material Culture* nr 2/1997; Kevin Hetherington, 1999: "From Blindness to blindness: museums, heterogeneity and the subject", i *Actor Network Theory and after*, red. Law & Hassard, Oxford 1999.

förefaller som om själva bristen på betydelse provocerar fram ett innehåll. Det är nästan omöjligt att stå med en oidentifierad artefakt utan att börja spekulera och kanske t.o.m. spinna berättelser omkring vad den kan ha använts till. Artefakten får med Hetheringtons ord sina betydelser från: "from the "inscriptions" generated by a heterogeneous network upon...[its] blankness".⁵³⁶ Det tycks hos människan finnas en stark benägenhet att göra tingen tolkningsbara och ge dem betydelser, även i fall där hon vet att de inte finns.⁵³⁷ Vissa artefakter tycks också mer benägna att omedelbart sättas i verket än andra. En hammare tycks nästan ha en vilja att banka. Det är svårt att få en studsboll i sin hand utan att studsa den. Det är påfrestande att sitta i en gunga utan att gunga. Vissa artefakter uppvisar också tydliga regelbundenheter i vitt skilda situationer. Tingens förmåga att koppla till sig olika nätverk kan i en mening ses som ett tecken på att en viss del av stabiliseringen ligger utanför nätverket (t.ex. i kroppen eller sorten).

För att belysa de olika stabiliseringsformerna ska jag återgå till betongblocket ovan, i detta fall ett rätblock ungefär tillräckligt stort för att vara möjligt att sitta på som en pall. Betongblockets roll i olika nätverksorganisationer kan undersökas i termer av territoriell nätverksstabilisering. Det handlar då om betongblocket som en stödjande aktant i ett visst nätverk. Ett antal betongblock utanför glasskiosken kan t.ex. ge sittplatser och på så sätt stödja glassförsäljningen. Några välplacerade betongblock tillsammans med en papperskorg och ett par servettställ kan stödja upprättandet av en uteservering. Betongblocket kan också användas för att stärka territorialiseringen av barnens lek på en viss lekplats. Betongblocket är i de flesta fall en trofast och lojal aktant och det kunde därmed vara en tillgång i vissa nätverksstabiliseringar. Dess mått, som gör den möjlig att ta med sig, skulle dock kunna ställa till problem i vissa sammanhang.

Vid studier av den territoriella kroppen hamnar fokus på vad sätt betongblocket bidrar till att kroppsliggöra territoriets inflytande. I vilket fall får betongblocket en stark kroppslig stabilitet som tycks mer oavhängig ett visst

⁵³⁶ Hetherington citerad i Brown & Capdevila, 1999, s. 40. Som ett slitet, men välkänt, exempel på detta anføres ibland t.ex. den urinoar som Marcel Duchamp ställde ut i New York 1917. Väl utställd ingår objektet i ett nytt nätverk och kopplas till en helt ny och artskild uppsättning aktanter. Duchamps urinoar är nu en "Fontaine". Samma objekt har alltså bytt nätverk. Så fort Duchamps urinoar ställdes in på ett museum eller ett galleri började den ropa efter betydelser. Urinoaren har i sin nya situation en "functional blankness that has agency written all over it." (Hetherington 1999, s. 69). Brown & Capdevila visar också att denna tanke finns redan hos Spinoza, som de menar ser strävan att fortsätta vara genom att knyta an till andra ting, kroppar, idéer etc. som själva essensen hos det varande.

⁵³⁷ Ett utstuderat (och rörande) exempel på detta finns i diktsamlingen Ulf Karl Olov Nilsson, 2002: *Stammar*, Stockholm/Stehag. Nilsson har bett någon läsa första Mosebok på hebreiska. Han har sedan lyssnat på inspelningen, skrivit ned den och 'översatt' den som om den varit inläst på svenska (en homofonisk översättning).

territoriellt program? Betongblock som läggs över en bilväg är ett sådant exempel. Oavsett om betongblocket används för att blockera vägen eller som underlag för texten ”detta är en bilväg” så kommer bilarna ha svårt att passera och utnyttja territoriet. Betongblockets förmåga att på en rad (men dock inte på alla och inte för alla) olika platser bereda folk en plats att sitta är ett annat exempel som tycks tyda på en viss stabilitet avseende blockets kroppsliga betydelser.

Vid studier av den territoriella sorten är det intressant att se hur blocket associeras olika på olika platser. Det som är ett betongblock i verkstaden blir kanske en sittplats på torget, en minnessten på gravplatsen, en skyltningsbox på varuhuset och ett bord för sandkakor i sandlådan. Skulle då ett betongblock helt förmå omintetgöra associationerna till en viss territoriell sort? Den territoriella sorten tillåter, som sagt, att vissa aktanter byts ut eller kommer till. Den territoriella sorten är därför ofta robust för isolerade förändringar. Det går förstås att konstruera tänkbara exempel där betongblocket just blir det som omintetgör associationen till den territoriella sorten. Subtila territoriella associationer som t.ex. att se en grusad plan som boulevarderna kan omintetgöras om någon bultar fast betongblock med jämna mellanrum över planen.

OM STABILISERINGSFORMERNAS NATUR

Avslutningsvis ska jag göra några förtydliganden avseende stabiliseringsformernas förhållande till varandra, till ANT, samt till produktionsformerna.

De tre här föreslagna formerna av territoriell stabilisering är analytiska kategorier och beskriver aspekter av den territoriella makten. Dessa stabiliseringsformer ska t.ex. inte förväxlas med Paasis institutionaliseringsprocess vilken indelades i fyra stadier. I mitt fall handlar det om institutionalisering med fokus på verkan snarare än identitet eller utveckling. Stabiliseringsformerna används inte för att beskriva den successiva konstruktionen av en regional eller lokal institutionalisering, utan för att undersöka vad det är som skapar territoriella regelbundenheter i användningen. Territoriets förmåga att verka som aktant kan stärkas av de tre stabiliseringsformerna *sort*, *kropp* och *nätverk*. De tre stabiliseringsformerna samverkar alltid i någon mån. De utesluter inte varandra utan måste ses som närvarande i varje territoriell ordning. De kan därför också användas som ingångar för att beskriva samma territorium. Det stabila nätverket hämtar stöd i associationer till territoriella sorter och i kroppsliga aktanter. Det materiella och kroppsliga får sin betydelse i olika nätverk men kan också väcka associationer till en viss territoriell sort. Det rör sig alltså här inte om något slags territoriell typindelning, eller en mer fenomenologisk beskrivning utan just om tre möjliga analytiska in-

gångar till en maktsituation där den ena i ett visst specifikt fall möjligen kan ge en bättre beskrivning än de andra. De tre stabiliseringsformerna går inte att knivskarpt isolera från en situation, utan är alltid till viss del uppbundna till varandra. De representerar i denna mening olika *teman* snarare än olika *klasser*. Stabiliseringsformerna har inte ett proportionerligt eller omvänt proportionerligt förhållande till varandra. En stark kroppslig stabilisering kan t.ex. förekomma samtidigt med en stark nätverksstabilisering.

Diskussionen i förra kapitlet strukturerades med hjälp av två territoriella maktfigurer, *aktant-territoriet* och *nätverksterritoriet*. För att försöka tydliggöra arkitekturens territoriella roll har jag i detta avsnitt kompletterat bilden av den territoriella makten så att det nu handlar om tre ingångar – ett slags territoriell makttriad. Min avsikt är inte försöka skjuta ANT i sank. Aktanter och nätverk är ett sätt att beskriva territoriets effekt samt dess effektiva beståndsdelar. Det går nu dels att fundera över vilka aktanter som är verksamma. Dels går det också att fundera i mer generella termer kring vad för slags organisations- eller stabiliseringsform det är som gör territoriet stabilt. Sker stabiliseringen i huvudsak genom ett starkt organiserat nätverk, en extentionellt välförankrad sort eller en stabil materiell kropp? Poängen är att nätverksstabilisering tycks som en otillräcklig beskrivning av arkitekturens roll i en territoriell stabilisering. Kropp och sort kan ses som en precisering av stabiliseringsmöjligheterna – en uppdelning av ett på tre vilken tillåter ett nytt och mer materiellt fokus i maktanalysen. En påtaglig territoriell effekt kan åstadkommas på andra sätt än genom ett nätverk som får allt fastare former. I vissa fall kan det som vid första anblick ser ut som ett engångsnätverk, ett tillfälligt nätverk som uppstår i en viss situation, uppvisa en stark och entydig effekt. Detta nätverk kan sedan återkomma i en takt som sett från den specifika platsen t.o.m. kan förefalla diskontinuerlig och godtycklig. Sett ur ett mer övergripande perspektiv kan territoriet förefalla starkt regelbundet och väntat. Det kan alltså, mot bakgrund av Law och Mol, konstateras att det kan finnas territoriella aktanter vars stabilitet eller makt beror på beständigheter eller kontinuiteter som etablerats *utanför* det specifika nätverket.

Det är slutligen viktigt att komma ihåg att territoriell sort, kropp och nätverk är olika former i en territoriell institutionalisering, och att de inte ska förväxlas med produktionsformer. Den territoriella kroppen kan t.ex. inte själv vara upphov till ett territorium, oavsett hur höga murarna är runt territoriets gränser.

Slutligen ska jag ge en kort kommentar till maktbegreppet. Om jag i denna del började i maktbegreppet är det kanske symptomatiskt att jag slutar i ett annat begrepp, nämligen stabilisering. Både Latour och Foucault har som

nämnts föreslagit att vi överger maktbegreppet (men utan att själva göra det). Maktbegreppet har en rad konnotationer till politisk överhet, ojämna förhållanden och ackumulerad kompetens. Kanske borde man låta begreppet bero, i stället för att vidga det som Foucault och Latour gör. Oavsett vilket tror jag att begreppet stabilisering på ett tydligt sätt också beskriver vad det har handlat om i min diskussion – en undersökning av olika former av påverkningar, vilken också inbegriper konkret påverkan.

8. Exkurs: Två stabiliseringsformer

De två begreppen territoriell sort och territoriell kropp är viktiga för diskussionen och förståelsen av arkitekturens territoriella betydelse. I detta kapitel ska jag göra en kort fördjupning för att försöka bidra till begreppens förståelse och kontext. Den territoriella kroppen har fått en något styvmoderlig behandling i detta kapitel, men är å andra sidan föremål för en viss fortsatt exemplifiering i kapitel nio.

DEN TERRITORIELLA SORTEN

An entrance-hall is a room in which at least one of the doors leads outside the apartment; in addition, you may find a coat-rack in there; a child's bedroom is a room into which you put a child; a broom closet is a room into which you put brooms and the vacuum cleaner; a maid's bedroom is a room that you let to a student.⁵³⁸

Georges Perec

Lefebvre påpekar i *The Production of Space* hur uppkomsten av de medeltida marknadsplatserna och torgen också medförde att en viss grad av rumslig abstraktion började göra sig gällande i stadens offentliga miljö. Pengar och handel fick ett utrymme innanför stadens murar. Detta var, enligt Lefebvre, ett viktigt steg i utvecklingen från en mer religiöst färgad rumsproduktion till en ny era dominerad av kapitalismens och industrialismens produktion av mer utbytbara och abstrakta rumsligheter.⁵³⁹ Marknadsplatserna i olika städer fick likartade utseenden och funktioner och blev i någon mening utbytbara. I Skåne finns exempel på hur detta utnyttjades av köpmän i Malmö och Lund under 1500-talet, då de började besöka den andra stadens torg för att bedriva affärer. Detta föranledde kungen av Danmark att förbjuda stadsborgare att besöka torg i främmande städer.⁵⁴⁰

I dag är de reproducerade och på gränsen till förvillelse lika platserna legio. Inte minst har utformningen av trafikens territorier ofta en hög grad av samstämmighet. Den materiella miljön har vissa återkommande drag som

⁵³⁸ Perec, 1997 (1974), s. 27.

⁵³⁹ Lefebvre, 1991 (1974), kap 4, se särskilt s. 262–268.

⁵⁴⁰ Malmberg, 1983, s. 56.

gör den lätt att känna igen och använda på ett konsistent, säkert och enkelt sätt. Regelbundenheter är dock också tydliga i den offentliga miljön i stort. Städerna är fulla av närmast identiska affärer och affärskedjor; offentliga installationer som busshållplatser, telefonkiosker och toalettbås har inte sällan fått en relativt uniform utformning, ibland för en viss stad, ibland också över nationsgränserna (här märks t.ex. globalt verkande företag som J.C. Decaux). En av de arkitekter som varit mest energisk med att uppmärksamma denna trend mot vad som har kallats för "staden utan egenskaper" är Rem Koolhaas, bl.a. med sin profetiska text "The Generic City."⁵⁴¹

Det moderna projektet har, som nämnts, beskrivits i termer av en abstraktionsprocess. Sack har också (med utgångspunkt i Weber) påpekat att en viss grad av abstraktion förefaller vara kännetecknande för modern territoriell maktutövning. Den mer personliga och direkta territoriella kontrollen har med det moderna projektet från 1600-talet och 1700-talet i hög grad kommit att ersättas av en mer abstrakt och indirekt verkande kontroll.⁵⁴² Den samhälleliga maktutövningen delegeras till lagar, förordningar eller nya artefakter. Samhällets territoriella produktion sker i allt högre utsträckning över tid och rum i form av territoriella strategier eller associationer.⁵⁴³ Också de mer direkta relationerna är emellertid ofta ritualiserade och opersonliga i en modern territorialitet,⁵⁴⁴ där territorierna i allt högre grad har kommit att definiera de sociala relationerna snarare än vice versa.⁵⁴⁵ Interaktionen ordnas under inflytande av internaliserade territoriella roller som t.ex. bibliotekarie/låntagare, biträde/kund eller servitör/gäst. Båda parter har en föreställning om hur den andre kommer att förfara – vilka procedurer som kommer att sättas i bruk. Denna förutsägbarhet gör det förstås också möjligt att se *den andre* som objekt, vilket bidrar till att upprätta en viss hållning av likgiltighet.⁵⁴⁶ Handlingsmönstret förenklas genom att man blundar för det specifika och unika i situationen – det är bara att sätta tummen i spåret.

Om utbytbarhet och abstraktion ofta nämns som kännetecknande för det moderna projektet så är associationen till en territoriell sort inte enbart ett

⁵⁴¹ Rem Koolhaas, 1995: *S, M, L, XL*, Rotterdam.

⁵⁴² Sack, 1986, t.ex. s. 33, s. 49–51.

⁵⁴³ Jfr Giddens begrepp *system integration* ("reciprocity between actors or collectives across extended time-space") samt *social integration* ("Reciprocity between actors in contexts of co-presence") i Giddens, 1999 (1984), s. 28.

⁵⁴⁴ De kan med Lefebvres begrepp kanske sägas representera ett slags *fetishization of communication*, Lefebvre, 1991 (1974), s. 364 f.

⁵⁴⁵ Sack, 1986, t.ex. s. 27, (jfr Sojas ovan nämnda distinktion "a social definition of territory rather than a territorial definition of society." Soja, 1971, s. 13).

⁵⁴⁶ Jfr Østerberg och Sartre i Østerberg, 1989 (1986), s. 48 ff.

modernt fenomen. Den territoriella associationen uppstår då användningen av en viss plats bygger på att den också kan ses som en annan plats. Det förefaller rimligt att associationens abstraktion – att t.ex. se en viss plats som en sorts boplatz eller badplats därför att den påminner om en plats som man av egen erfarenhet vet har fyllt en sådan funktion – är en företeelse som förekommit under andra tider än den moderna epoken. Den territoriella associationen är alltså inte något rent modernt fenomen, men har blivit ett allt påtagligare fenomen under den moderna perioden. Fenomenet är kanske också av särskilt intresse idag, inte minst p.g.a. ökad mobilitet, och främlingens närvaro i snart sagt alla sorters miljöer.

Diskussionen kring territoriell sort kommer i detta kapitel att fördjupas utifrån fem olika aspekter: association, begreppet sort, minne, den materiella miljön samt förhållandet mellan sort och nätverk.

ASSOCIATION OCH PLATS

Den territoriella associationen och den territoriella strategin har det gemensamt att territoriet inte måste hävdas personligen. Produktionen av territoriella associationer och strategier är beroende av andra platser och situationer än de förhandenvarande. Strategin kräver en annan situation/plats för att möjliggöra planering, associationen en annan situation/plats för att möjliggöra projektion. Skillnaden mellan en territoriell strategi och association ligger i att om den första produceras med hjälp av ett explicit program och ofta i huvudsak bygger på en nätverksstabilisering, så vilar den andra på ett dolt program och stabiliseras ofta av associationer till en territoriell sort.⁵⁴⁷ Den territoriella sorten hänger intimt samman med en territoriell association. Det är först när nätverket saknar en stark organisation som sortens stabiliserande förmåga blir tydlig. Det är utifrån de verksamma territoriella associationerna som sorten definieras. För att tala om en territoriell sort krävs minst två besläktade territoriella ordningar – dels den förhandenvarande, dels den territoriella ordning som den förhandenvarande ordningen associeras till.

Den territoriella sorten bygger på utvecklandet av ett allt starkare band, av allt fler och tydligare *likheter* mellan en grupp av platser, där varje plats också har en allt mer påtaglig motsvarighet i de andra platserna. Det etableras en familjelikhet. Varje plats inom denna grupp representerar *i vissa avseenden* en allt tydligare utbytbarhet – de representerar en och samma sort. Det faktum att den territoriella sortens styrka beror på graden av utbytbarhet,

⁵⁴⁷ Territoriell association kan förvisso också handla om en lokal och mer unik institutionalisering där en viss plats allt mer kopplas till en viss användning (en association till tidigare bruk snarare än till andra platser av samma sort).

innebär dock inte att dessa platser i någon mening också måste representera en "plats utan egenskaper" eller att platsen totalt sett skulle vara utbytbar. Den levda platsen kan vara starkt lokalt färgad, bära på en mängd betydelser och territoriella lager eller ej. Den territoriella sortens påtaglighet handlar endast om i vad mån en viss territoriell aktantroll beror på associationer till en annan likartad plats. Det rör sig alltså om en *icke platsspecifik, icke geografiskt bestämd, men likväl rumslig institutionalisering*. Vänskap är därför möjligen också en lämpligare metafor för sortens stabiliserande förmåga än t.ex. den slitna konstruktionsmetaforen. Detta eftersom samstämmigheten varken kräver att man gör avkall på sitt egensinne eller behöver vara kopplad till en specifik plats/byggnation.

För att exemplifiera resonemanget ska jag ta två exempel från institutionsvärlden: sanatoriet och barnhemmet. Båda ger exempel på stabila och väl institutionaliserade territorier, men medan det ena territoriet institutionaliseras genom en territoriell strategi som tycks mobilisera fler och fler aktanter (nätverksstabilisering) handlar den territoriella produktionen i det andra fallet om en territoriell association, där den stabiliserande faktorn kan beskrivas genom kopplingen till en viss sort.

Ett exempel på en stark territoriell institutionalisering finns i den österrikiske författaren Thomas Bernhards självbiografiska roman *Kylan*. Bernhard beskriver hur han som 18-årig blir inlagd på det offentliga lungsotssanatoriet Grafenhof och där fylls av viljan att bli en fullblodig lungpatient. Bernhard börjar snart längta efter att testresultaten för öppen lungtuberkulos ska visa sig vara positiva:

Men jag var alltid *negativ*. Till en början, var tycktes det mig, endast läkarna besvikna, men till slut också jag själv. Det var något som inte stämde! Borde jag inte vara som alla andra? *Positiv*? Efter fem veckor var det dags, resultatet var: *positiv*. Plötsligt *var* jag en fullvärdig medlem av gemenskapen. Det hade bekräftats att jag hade öppen lungtuberkulos. Belåtenheten spred sig bland patienterna, också jag var belåten.⁵⁴⁸

Läkare patienter och artefakter tycks alla kräva att Bernhard ska uppvisa ett lungsjukt beteende (också om han är frisk). Den territoriella makten kan ses som ett nätverk av enskilda aktanter som medpatienter, läkare, laboratoriet som väntar på Bernhards upphostningar och hostflaskan. Produktionen av ett patientbeteende hämtar stöd i allt från sjukhusets isolerade geografiska läge ända ned till den atmosfär som sätts av de karbolinindränkta linoleum-mattorna, gällersängarna och filtofflorna. För Bernhard är det kanske just hostflaskan som har den starkaste övertalningsförmågan: "När jag betrak-

⁵⁴⁸ Thomas Bernhard, 1989 (1981): *Kylan*, Bonniers, (*Der Kälte*), s. 13.

tade min hostflaska hade jag en beklämmande känsla av att tvingas svika”.⁵⁴⁹ Bernhard går så helt upp i sin roll och sin vilja att knyta an till sanatoriets organisation av aktanter att han glömmer sig själv som person. Effekten av det strategiska programmet tycks i denna mening inte vara att producera friska människor utan snarare ett visst patient-beteende. Bernhard lyckas inledningsvis inte mobilisera något antiprogram utan förförs till den mest huvudlösa inställning: att vilja vara positiv.

Territoriet Grafenhof kan ses som ett exempel på en stark strategisk territoriell produktion med tydligt rutiniserade och institutionaliserade procedurer. Samtidigt handlar det här inte nödvändigtvis om en stark sortstabilisering. Dess makt bygger på en stabil nätverksorganisation. Institutionaleringen förefaller i hög grad vara producerad av ett verksamt strategiskt program och Bernhards vilja att följa den förväntade proceduren lutar sig inte väsentligen på projektioner av andra miljöer eller på sanatoriet som en stark territoriell sort (även om projektioner alltid är närvarande i någon grad), utan förefaller framför allt bygga på erfarenheter från denna plats.

Ett andra exempel på ett starkt institutionaliserat territorium finns i psykologen Bruno Bettelheims *Love is not enough* (1950), som handlar om livet på behandlingshemmet Skolan i USA under slutet av 1940-talet.⁵⁵⁰ Bettelheim upptäckte att barnen ofta vistades i mellanrum, dvs. på platser som t.ex. korridorer och trapphus där det saknas entydiga program och starka imperativ. Barnen uppvisade dessutom tendenser att vilja göra om andra rum till likartade slags mellanrum. I terapin tilläts barnen därför att bryta mot entydiga territorier med stark auktoritet och det var t.ex. möjligt, ibland t.o.m. påbjudet, att äta på andra platser än de gemenligen avsedda. Den svenske Bettelheimöversättaren Sten Andersson beskriver i artikeln ”Tingens psykologi” hur ”Bettelheim tycks förstå att det finns ett språk nedlagt i tingen”.⁵⁵¹ För mig förefaller det dock relativt tydligt att det som upplevs som tvång snarare är kopplat till ett territorium än till de enskilda tingen. Det är i *de rumsligt distribuerade* artefakterna som maktutövningen förefaller vara starkast, dvs. inte i besticken utan i det sätt på vilket besticken, bordet, stolarna etc. är ordnade på ett särskilt sätt inom ett visst rumsligt sammanhang, och därmed associerar till en viss territoriell sort med dess förväntade krav på vissa givna procedurer. Bettelheims s.k. miljöterapi gick också just ut på att byta miljö (snarare än vissa ting) för de procedurer som upplevdes som besvärliga för barnen. Upplevelsen av miljöns krav berodde

⁵⁴⁹ Bernhard, 1989 (1981), s. 11.

⁵⁵⁰ Bettelheim, Bruno, 1980 (1950): *Inte bara kärlek, om behandling av känslöstörda barn*, Stockholm (*Love is not enough*). Både Sten Andersson, 1985, och senare Werne, 1987, har använt Bettelheim för att diskutera och peka på det materiellas makt.

⁵⁵¹ Andersson, 1985, s. 80.

dock inte bara på de materiella aktanterna utan också på en rumslig helhet, på atmosfär etc., dvs. på associationer till en viss territoriell sort. På Skolan backas den territoriella ordningen inte upp av territoriella strategier. Miljön upplevs emellertid trots detta som så starkt laddad att den trots territoriella strategier, vars uppgift är att bryta ned de konventionella territoriella regelverken associeras med vissa territoriella regler. Bettelheim hjälper barnen att bryta projektionen. Genom att upprätta andra platser för åttandet deterritorialiserar den starkt stabiliserade territoriella sorten. Matsalens entydighet och exklusivitet, att all förtäring hänvisas till matsalen, punkteras.⁵⁵²

Det är då det saknas en uttalad eller närvarande kontroll, då det inte längre finns några tydliga territoriella strategier, taktiker och approprieringar, som den territoriella sortens stabiliserande förmåga blir tydligast – då jackan saknar ägare och associationen är det enda som kan sägas ge upphov till territoriet. Med Nietzsche, Foucault och Latour finns det i en makthistorisk studie inte några ursprung, utan bara förändringar eller transformationer.⁵⁵³ De territoriella associationerna föds också alltid ur ett förhållande till den gestaltade miljön. Vi associerar till det kända och till en extentionell repertoar. I exemplet från Bettelheim ovan uppstod de territoriella associationerna som ekon av strategiernas melodier. De territoriella strategierna skapar föreställningar som ligger kvar och är verksamma också sedan deras påbud hävts. Den territoriella associationen repeterar ofta tidigare territoriella ordningar, men denna reproduktion bär också på en förändring.⁵⁵⁴ Den sätter rörelser och bilder från appropriationer, taktiker och strategier i verket. Den kan också åter samverka med regleringar och strategier. Den plockar upp en gammal refräng, t.ex. torghandeln eller karnevalen och räcker över den till strategin, vilken återinstallerar "den genuina grönsaksmarknaden" eller "folkfesten" som en mer reglerad och planerad attraktivitet. I vissa fall kan den territoriella strategin som upprättat territoriet och som kanske t.o.m. sanktionerar det på olika sätt vara osynlig i situationen. Territoriet är i dessa lägen utlämnad till den territoriella associationen för att verka.⁵⁵⁵

Territoriell association kräver alltså tidigare erfarenheter, vilket kan innebära allt från ett tidigare möte till mer avancerade former av territoriell so-

⁵⁵² Eftersom sortens och nätverkets stabilisering inte utesluter varandra skulle man i princip också kunna vända på exemplet och diskutera sort utifrån Bernhard och nätverk utifrån Bettelheim.

⁵⁵³ Jfr Ramirez om Nietzsche och Foucault, i Ramirez, 1995, s. 298 f.

⁵⁵⁴ Jfr Deleuzes och Guattaris begrepp refräng som just är ett sätt att upprätthålla territorier med hjälp av en repetition i förändring, Deleuze & Guattari, 1998 (1980), kap. 11. Jfr även Lefebvres diskussion om kroppens rumsproduktion där Lefebvre i kroppens samtidigt cykliska och linjära system ser förmåga att skapa något nytt ur det repetitiva, Lefebvre, 1991 (1974), kap 3, t.ex. s. 203 ff.

⁵⁵⁵ I Hammads experiment ovan, så kan vi med denna terminologi säga att Hammad i en mening medvetet bytte territoriell sort då han med hjälp av diverse rekvisita transformerade konferensledningens *stambord* till ett bord öppet för vem som helst. Hammad, 2002 (1990).

cialisering⁵⁵⁶ – den bygger på tillägnandet och inövandet av vanor och bruk, symboler och tecken, vilka inom en viss kultur, kan kopplas till en viss typ av territorium. En mer basal territoriell socialisering är ofta något som vi människor lär oss i vår barndom. I sin enklaste form kan kunskapen dock också tillägnas genom ett iakttagande och en mer eller mindre medveten anpassning till de procedurer som andra uppvisar i vår omgivning. I andra fall kan det krävas träning och övning, t.ex. för att lära sig cykla (ett slags passage-rit för att få full användning av cykelvägar och cykelfiler). I vissa miljöer kan dock tröskeln vara högre och det kan krävas en mer officiell introduktion, reglerad inskolningsverksamhet och ett kvitto på den nyförvärvade territoriella kompetensen som t.ex. ett körkort.

Associationer till en territoriell sort bygger inte bara på liknande erfarenheter från en annan tid, reproduktioner, det vanemässiga och det rutiniserade, utan också på förmågan att abstrahera dessa erfarenheter från andra platser och territorier. Sortens stabiliserande förmåga baserar sig inte enbart på utvecklandet av en allt tydligare lokal särprägel, utan inbegriper också någon form av projektion. Denna icke platsspecifika (men i högsta grad platsberoende) rumsliga institutionalisering tycks ha varit relativt bristfälligt behandlad inom den arkitekturteoretiska litteraturen. Också bland de territorialitetsforskare jag tidigare berört har det funnits en förkärlek för att se en territoriell styrka som konstruktionen av det specifika territoriets eller platsens identitet – allt från Paasis institutionaliserande av regioner till Altmans distinktion mellan primära och sekundära territorier. Till viss del kan detta kanske kopplas till ett övergripande intresse för platsbegreppet med dess existentiella och fenomenologiska konnotationer inom de senaste decenniernas rumsforskning. Platsteoretiker som Edward Relph, Yi-Fu Tuan, Johan Asplund, Christian Norberg-Schultz och Edward Casey må röra sig med sinsemellan skilda platsbegrepp, men diskussioner kring platsens egenskaper och identitet kopplas framför allt till konstruktionen av den oersättliga, omistliga, unika platsen. På ett motsvarande sätt har det utbytbara oftare kopplats till begreppet platslöshet. Relph skriver t.ex. i *Place and Placelessness* (1976):

⁵⁵⁶ Begreppet *spatial socialisation* används i Paasi, 1996, men bör enligt min mening förstås i en vidare bemärkelse än vad det används av Paasi, dvs. inte enbart som inskolandet eller internaliserandet av "collective territorial identities" (Paasi 1996, s. 8) utan som tillgodogörandet av alla slags konventioner, föreställningar, regler etc. som kopplats till vissa platser (inte bara identitetsskapande utan också mer praktiska betydelser). Eftersom Paasis begrepp är ett slags parallellbegrepp till Shields *social spatialisation* (Shields har använt begreppet som "an ongoing social construction of the spatial at the level of social imaginary!.../ as well as interventions in the landscape", Rob Shields, 1992: *Places on the Margin*, London, s. 31) vore det rimligt att helt enkelt beskriva *spatial socialisation* som *the ongoing spatial construction of the social*.

'placelessness', that is a weakening of the identity of places to the point where they not only look alike but feel alike and offer the same bland possibilities of experience.⁵⁵⁷

I Relphs beskrivning blir det tydligt att platsens identitet framför allt kopplas till platsens särprägel, dvs. till det som över tid gör att platsen förblir *samma* plats (t.ex. i diskussioner om platsspecifika eller regionala särdrag visavi det nationella eller internationella). Den andra aspekten av identitet – att vara *samma* som andra platser – tycks emellertid i högre grad ha förbi-setts inom platsteorin.⁵⁵⁸ Jag vill här återigen påpeka att det inte finns något likhetstecken mellan utbyttbarhet och territoriell association. En specifik eller unik utformning motsäger inte en verksam association. Det är möjligt att vara lik i en aspekt och olik i en annan.

SORT – EN FLUID TOPOLOGI

Utifrån observationer av ett visst antal besläktade territoriella associationer kan man tala om en territoriell sort. Med Mol och Law skulle den territoriella sorten kunna beskrivas i termer av ett slags fluid topologi. Sortens möjliga homomorfa topologiska relationer skulle också kunna beskrivas som nätverksfamiljer eftersom de handlar om en viss uppsättning möjliga och besläktade aktantkombinationer. Här förefaller dock *territoriell sort* vara ett mer okomplicerat uttryck. Det blir då enkelt att tala om olika *sorters* territorier som perronger, grönsakstorg, cykelfiler, trappor etc. Det är också möjligt att bli mer specifik och tala om olika sorters trappor som t.ex. processionstrappor och vindstrappor. En poäng med begreppet sort är att det till skillnad från besläktade och inom arkitekturteorin vanligare begrepp som typ, fenotyp, genotyp, schemata, eller *settings* inte är ett begrepp som antyder en underliggande ordning.⁵⁵⁹ Det ligger ingen underliggande essens, struktur, *script*, grammatik eller arketyper som kan förleda en in på mer platonska resonemang eller föreställningar om att det bakom varje trappa finns en form av idealtrappa. Sorten karaktäriseras, utifrån användningen sett, av ett inbördes förhållande som är flytande snarare än prototypiskt. I takt med att en territoriell sort stelnar, hierarkiseras eller tillskrivs vissa obligatoriska aktanter handlar det också i högre grad om en nätverksstabilisering (efter t.ex. en prototyp- eller genotypmodell). Sorten konstitueras inte av något enkelt statistiskt samband – men vilka processionstrappor jag

⁵⁵⁷ Relph, 1986 (1976), s. 90.

⁵⁵⁸ Jfr Wernes diskussion om identitetsbegreppet i Werne, 1987, s. 141–151.

⁵⁵⁹ Wittgensteins familjebegrepp kunde vara en annan möjlighet, men metaforen tycks antyda (som påpekats av andra) ett nätverk som trots allt har vissa små och oföränderliga delar gemensamt (gener). Jfr Law & Mol, 2001, s. 614. Sort tycks vara ett bredare begrepp.

har sett och använt tidigare spelar förvisso in i frågan om jag också ser den förhandenvarande trappan som just en processionstrappa. Det finns emellertid inget statistiskt samband mellan min tolkning av denna trappa och samtliga tidigare upplevda trappor av samma sort. Ibland kan det faktiskt räcka med en enda tidigare erfarenhet av ett visst territorium för att sorten ska etableras. Antagligen görs en undersökning av sorten inte lämpligast genom formalistiska figurer, strukturella reduceringar, statistiska genomgångar av material, utan snarare av en genealogisk undersökning av sortens, t.ex. trottoarens eller bostadsgårdens, framväxt och förändring, ur ett mer individuellt erfarenhetsperspektiv eller som en historia inom ramen för en kultursfär.

En av de starkaste indikatorerna på en territoriell sort är att den faktiskt också har ett vardagligt namn. Markus har pekat på att namnet är så starkt att det ofta både omfattar aktiviteten och den byggnad inom vilken den hyses, som t.ex. tingsrätt, bibliotek, skola. I själva verket är platsens namn, det faktum att platsen har eller kan ges ett lämpligt namn, kritiskt för hur man använder och känner inför platsen. Markus skriver: "As long as there is no word for it, that is as long as function-language cannot cope, we cannot feel at home."⁵⁶⁰ Sortbildning ligger således nära begreppsbildning. Det är ofta först då sorten får ett namn, då den attribueras, som den blir tydlig och verksam. Det kan handla om ett nytt fenomen som får ett namn eller om att få en upplysning om att någonting har ett eget begrepp och s.a.s. är något. Den territoriella sorten är beroende av ett namn. Ett exempel på detta är den danska konstnärinnan Katya Sanders konstprojekt "Kahve & Kulüp" (1999). Begreppen är turkiska för kafé respektive klubb. Sander hade observerat att det fanns en rad turkiska uteställen i Köpenhamn som saknade namn. Sander arbetade med att lyfta fram begreppen Kahve och Kulüp för att synliggöra dessa platser i det offentliga rummet – ett sätt att stabilisera sorten – och lyckades också få begreppen godkända av Dansk Sprognævn.⁵⁶¹

I klassifikationer har man ofta varit mån om att renodla begreppen på varsin sida om polerna natur och kultur. Spiro Kostof skriver t.ex. i anledning av sin klassificering av torg att: "Any attempt to classify squares will have to rely on form, or on use, but not on both."⁵⁶² Många av våra vardagligaste begrepp spänner dock över både sociala och materiella fenomen – de är i en mening nätverk av både mer sociala konventioner, regler och

⁵⁶⁰ Markus, 1993, s. 30. Jfr Thomas Markus & Deborah Cameron, 2002: *The Words Between the Spaces*, London & New York, kap 3.

⁵⁶¹ På www.katyasander.net/works/kahve.html, 3/11 2003.

⁵⁶² Spiro Kostof, 1992: *The City Assembled*, London, s. 146, jfr Anna-Johanna Klasander, 2001: *Stads-delar*, Göteborg, s. 74.

materiella artefakter. Detta talar också för ett behov av teoretiska begrepp som förmår fänga dessa hybrider.

I mina exempel har jag framför allt fokuserat på territoriella sorter med viss tydlig användning. Det vore emellertid också möjligt att identifiera territoriella sorter som kopplar till klass, uttryck, status, grupper, symboler etc. som "arbetarkvarter" och "monumentalplats".

MINNE

Associationen till en territoriell sort bygger i hög grad på minnet. Många arkitekter har vittnat om minnets betydelse för arkitektpraktiken. Den schweiziske arkitekten Peter Zumthor skriver t.ex.

När jag skissar finner jag mig återigen försjunken i gamla och halvglömda minnen, och jag försöker fråga mig själv: Exakt hur var den där arkitektoniska situationen verkligen beskaffad, vad betydde den för mig då.⁵⁶³

Vardagens handlande är fullt av associationer och minnen – både av mer intellektuell och mer kroppslig karaktär. Vi känner igen en brevlåda när vi ser den. Vi vet hur man går i en trappa utan att snubbla. Utmärkande för arkitekter är att de i sitt arbete måste göra sig medvetna om de associationer och minnen som i det vardagliga livet ofta sker mer omedvetet. Vår kropp känner redan trappan, den känner dess dimensioner och rytm, och härmar den automatiskt i sin rörelse. För arkitekten blir det kritiskt att medvetandegöra sig och försöka sätta mått på dessa praktiker.

Minnets koppling till rummet/platsen är oomtvistlig. Frances Yates uppmärksammade i sin välkända *The Art of Memory* (1966) en metod inom minneskonsten vilken praktiserades under antiken och senare under medeltiden och renässansen, och som gick ut på att låta olika delar av exempelvis ett tal kopplas samman med olika delar av en byggnad. Man ger helt enkelt stöd åt minnet genom att också tilldela det som minnet måste bemästra olika platser.⁵⁶⁴ Inom arkitekturen har denna tradition inom minneskonsten tydliga paralleller till monument, pyramider, mausoléer, gravkapell etc., som har till uppgift att verka som minnesmärken över en person eller händelse. Det finns här tydliga paralleller med införandet av museet som byggnadstyp under 1800-talet. Museet blev ett slags materialiserande av en sådan minnesmaskin.⁵⁶⁵ Thomas Markus berättar i *Buildings & Power* (1993) om vetenskapliga tvister där museitjänstemän riskerat sina arbeten

⁵⁶³ Peter Zumthor, 2000 (1988): "Ett sätt att se på saker", i *[ur ett pågående samtal] om arkitektur*, red. Caldenby & Nilsson, Stockholm ("Eine Anschauung der Dinge"), s. 201.

⁵⁶⁴ Edward Casey, 2000 (1987): *Remembering*, Bloomington and Indianapolis, s. 183.

⁵⁶⁵ Jfr Forty, 2000, s. 206–219 och Christine, Boyer, 1994: *The City of Collective Memory*, Cambridge, Mass., s. 133.

genom att nattetid byta plats på olika utställningsföremål. Här råder det knappast någon tvekan om att det finns en tro på rummets betydelse för minne och inläring.⁵⁶⁶

Filosofen Edward S. Casey har beskrivit hur hans intresse för minnet i en tidig forskning snart kom att övertrumfas av det spår som detta ämne ständigt ledde honom in på – nämligen platsen. Casey är kanske också den filosof som tydligast och mest ihärdigt sysselsatt sig med minne och plats och kopplingen dem emellan. Casey är noga med att poängtera platsens betydelse för minnet som en viktig och förvånansvärt försummad diskussion. Om platsens roll för minnet får en relativt utförlig behandling av Casey – och bland annat ges ett eget kapitel i *Remembering* (1987), så finns det en större undfallenhet kring frågan om det andra ledet i denna dialog – om hur *minnet föder platsen*. När Casey diskuterar platsens grad av familjaritet menar han t.ex. att den går från:

barely recognizable ("I think I've been here before, but I can't say just when or in what circumstances") to the thoroughly known.⁵⁶⁷

Dvs. känslan av det familjära är alltid kopplad till minnet av en specifik plats. Samtidigt förefaller det inte helt orimligt att i främmande land gå in på en viss MacDonalds-restaurang där man aldrig tidigare satt sin fot och känna sig hemma (och man går kanske dit just p.g.a. av denna känsla – att platsen känns familjär). Minnet eller associationen *gör* i en mening platsen och kan t.o.m. tillåta att vi känner oss någorlunda hemmastadda på platser där vi aldrig tidigare varit. Här finns ett relativt oexploaterat fält för den arkitekturteoretiska diskussionen som kanske lätt blir sekundärt om man utgår från en platsdiskussion, men som ligger nära frågor kring territoriell produktion. Territoriella nätverk kan upprättas, stabiliseras, försvinna, uppstå på nytt, överlagras, vändas och associeras.

Minnet har inom arkitekturteori ofta betraktats som kopplat till en unik plats. Minnet har behandlats som ett slags infärgning som kan stärkas med hjälp av historiska monument och minnesplaketter, som något som i princip tycks kunna fyllas eller tömmas som en behållare. Det har funnits en bild av staden och minnet där den byggda miljön setts som "the embodiment of memory".⁵⁶⁸ I sitt avsnitt om minnet i *Words and Buildings* (2000) ser Forty bl.a. en bakgrund till detta i Aldo Rossis *The Architecture of the City* (1966) och Rossis något selektiva läsning av sociologen Maurice Halbwachs. Rossi

⁵⁶⁶ Markus, 1993, s. 21 som tar upp en sådan strid på Londons *Natural History Museum* (hämtad från en artikel av Peponis & Hedin från 1982).

⁵⁶⁷ Casey, 2000 (1987), s. 191.

⁵⁶⁸ Denna syn kommer enligt Forty t.ex. till uttryck hos Boyer, 1994.

ser staden som ett invånarnas kollektiva minne. En förändring av staden får således inte bara funktionella följder utan medför också en förändring av ett sådant kollektivt minne. Forty kritiserar den diskussion om minnet som utvecklades inom arkitekturfältet parallellt med en framväxande kritik av den modernistiska arkitekturen, och som vid sidan av Rossi också omfattar teoretiker som Colin Rowe och Christine Boyer. Forty frågar sig om staden som ett medium för minnet inte kan ses som en ny form av ortodoxi. Har staden egentligen någonsin betraktats som ett slags minneskonstruktion av sina invånare?⁵⁶⁹

Maurice Halbwachs, tidigare elev till Henri Bergson och Emile Durkheim, poängterar i sin sista bok *On Collective Memory*, utgiven under 1950-talet, att minnet framför allt är ett socialt fenomen. Minnet sitter, för Halbwachs, emellertid inte i byggnadsverken, inte heller hos något slags överindividuellt väsen som "samhället", utan representeras helt enkelt av de gemensamma föreställningarna – något som ju också är centralt för den territoriella sortens stabiliserande förmåga. De minnen en person är ensam om blir en enskild angelägenhet, enligt Halbwachs, och skulle, sett utifrån det gemensammas perspektiv, i princip lika gärna kunna vara hallucinationer som verkliga minnen. Minne och tradition är socialt avhängiga och måste knytas till den levda erfarenheten – där traditionerna och minnena slutar börjar den mer abstrakta historieskrivningen.⁵⁷⁰

Både arkitekturdiskursens fokus på byggbara minnesmaskiner och Halbwachs syn på minnet som en form av socialt samförstånd kan ställas mot de mer rebelliska möjligheter som Certeau ser i minnet. Certeau har i *The Practice of Everyday Life* kritiserat en syn på minnet där det reducerats till något vilket kan läsas med minnesmaskiner (*ars memoriae*). Han har också kritiserat Halbwachs för att han reducerar minnet till en angelägenhet för sociala gemenskaper.⁵⁷¹ Vad Certeau trycker på är minnet som en aktant vilken plötsligt vänder på en situation och därmed sätter förväntningar på skam. Minnet kan inte reduceras till det socialt gemensamma eller till någonting inskrivet och statuerat. Minnet kan inte läsas och det låter sig heller inte stöpas i hanterbara former. Minnet är med Certeaus begrepp taktiskt. Det agerar på annans mark och transformerar situationer. Minnet operationaliseras i en situation och beror av situationen. Minnet är ingen *ready made*. Minnet är för Certeau ett slags taktik utan någon på förhand given plats. Det liknar en flytande topologi i den meningen att det just är kapaciteten

⁵⁶⁹ Forty, 2000, s. 217 ff.

⁵⁷⁰ Maurice Halbwachs, 1992 (1941/1952): *On Collective Memory*, red. Lewis A. Coser, Chicago and London, jfr Boyer, 1994, s. 26 f. och 133 f.

⁵⁷¹ Certeau, 1988 (1980), s. 89, n. 10 s. 218.

att förändras – att inte vara låst till en viss organisation eller ordning – som ger det en sådan slagkraftighet. Minnet har förmågan att förändras utan att fördärvas. Det kommer alltid från någon annanstans, visar sig i tillfället och kan därmed bidra till en omdaning av de rumsliga förutsättningarna.⁵⁷²

Både Halbwachs och Certeaus perspektiv är viktiga i vår diskussion kring minnet. Den territoriella sortens stabiliserande förmåga verkar både på ett individuellt och på ett mer kollektivt plan. Hos Halbwachs tycks det möjligt att tala om minnet som ett sätt att sanktionera användning eller förändring inom ramen för en mer extentionell kontext. Utifrån Certeau blir minnet ett sätt att skapa ett brott mot det förväntade, minnet blir en taktisk aktant som verkar inom en mer intentionell kontext.

Hos Certeau blir minnets aktantroll kanske tydligast. Minnet låser inte användningen av ett territorium – det öppnar möjligheter. Minnet och associationsrikedomen skapar platsen. Människans uppfinningsrikedom är i denna mening välomvittnad – en solig dag i staden hittar hon solplatser, sittplatser och matplatser överallt i det offentliga rummet.⁵⁷³ Certeaus taktiska minne verkar besläktat med Latour. Varje aktant som kopplar på ett nätverk transformerar det också. Den enskilda användarens association lever inte ut de givna förväntningarna inför en territoriell sort utan översätter dem snarare till sin egen situation. Ur en närmast oändlig repertoar av tidigare intryck och upplevelser förmår hon skapa en ny plats på bråkdelen av en sekund.

Utifrån Halbwachs blir minnet snarare något som arkitekten kan förhålla sig till i sin produktion, ett slags (föreställd) extentionell kontext att ta sig an med mer eller mindre nyskapande avsikt. Certeau sätter fingret på det brott som finns mellan det planerade och det levda. Han ser minnet som en revoltör mot det synliga. Halbwachs kan fungera som en påminnelse om att det också inom en viss kultur eller subkultur kan finnas mer kollektivt verksamma territoriella repertoarer. De flesta av oss har en repertoar av territoriella sorter. Jag kan använda en busshållplats, jag kan använda en telefonkiosk, jag vet hur man betar sig i en lobby, i en läsesal, på en restaurang, på badhuset, på ett parkeringshus med bommar, på ett parkeringshus utan bommar, jag kan gå i en vindstrappa etc. Denna repertoar är ofta unik men den inbegriper också omfattande element av mer gemensam karaktär. Repertoaren är också något som jag till viss del alltid delar med andra människor. Georges Perec tydliggör detta i sin roman *Je me souviens* (1978) vilket är ett självbiografiskt verk uppbyggt på 455 minnen av en mer kol-

⁵⁷² Certeau, 1988 (1980), s. 86 f.

⁵⁷³ Där de också har dokumenterats i klassiska studier av bl.a. William H. Whyte, 1980: *The Social Life of Small Urban Spaces*, Washington, och Jan Gehl, 1980: *Livet mellem Husene*, Köpenhamn.

lektiv natur. Perecs repertoar av delade minnen är unik. Hans avsikt är att delge kollektiva minnen och han väljer därför till viss del minnen som han bedömer att också andra kan känna igen.⁵⁷⁴

Att samla på sig en repertoar av territoriellt bundna upplevelser innebär en ökad social kunskap som i någon mening kan verka normaliserande. Den kan, med Certeau, emellertid lika gärna ses som en mängd erfarenheter vilka, i ett visst läge, öppnar nya associativa möjligheter. Ett slags konklusion, utifrån Halbwachs respektive Certeau, skulle alltså kunna vara att en ökad territoriell repertoar skapar i lika hög grad möjligheter att agera i enlighet med normen som att agera på mer innovativa och oväntade sätt. I den territoriella associationen ligger möjligheter att skapa skillnader, brott och oväntade vändningar. Samtidigt får man inte glömma att associationen i lika hög grad fungerar utifrån likheter och analogier som skillnader och förändringar. Att koppla an till en territoriell sort innebär att det finns likheter (inte absoluta likheter utan likheter inom ramen för en flytande topologi) med andra icke närvarande platser och situationer. Sorten lämnar emellertid också alltid utrymme för en frihet och en förändring (den är inte låst i ett stabilt nätverk). Sortens stabiliserande förmåga verkar genom minnet eller associationen och för in en dubbelhet i situationen: den kan innebära en brytning och en förändring (inom ramen för en nätverkstopologi), men också en koppling och en kontinuitet (inom ramen för en flytande topologi).

MATERIELL MILJÖ

De territoriella associationerna beror på erfarenheter och internaliseringar av olika kulturella sammanhang och sociala situationer, men också på olika slags materiella miljöer. Den territoriella sortens olika materiella gestalter har en viktig roll att spela i dessa internaliseringar. Den materiella miljön kan väcka associationer på olika sätt, t.ex. genom att vara inkorporerad, mer explicit läsbar eller genom en mer sinnlig förnimbarhet.

Inom minnesforskning har man skilt mellan *inpräntning* och *inkorporering*. Det finns en viktig skillnad mellan att söka skriva in minnen i ett objekt som sedan ska läsas och att inkorporera minnet i kroppen genom ett görande eller en ritual.⁵⁷⁵ Detta är förvisso också en välkänd pedagogisk poäng. Vi förväntar oss inte att vi ska vara fullfjädrade bilförare bara för att vi memorerat körskolans förarmanual. För Forty blir konsekvenserna av denna

⁵⁷⁴ T.ex. nr 137 "Jag minns kidnappningen av den lille Peugeot" eller nr 144 "Jag minns att jag inte tyckte om surkål", Georges Perec, 1996 (1978): "Elva nummer ur *Jag minns*", övers. av Magnus Hedlund, *Pequod*, nr 12/13, dec95/jan 96, s. 40 f.

⁵⁷⁵ Forty, 2000, s. 218 f.

distinktion att fokus hamnar på det som sker runt ett monument snarare än på monumentet i sig. Forty hävdar vidare att arkitekternas svaga intresse för begreppet minne också måste ses som ett tecken på att detta inte är ett ämne av arkitekturteoretiskt intresse:

.../ it remains doubtful whether architecture has achieved any distinctive contribution to the 'art of memory'. 'Memory' may well yet prove a short-lived architectural category – and one inherently alien to architecture.⁵⁷⁶

Ibland förefaller det som om de modernistiska arkitekternas skepsis mot språket smittat av sig på Forty. Fortys pessimism förefaller dock här utgöra en sammanblandning av verklighet och diskurs. Det faktum att det inte uppstått ett tillfredsställande begreppsbruk innebär inte att fenomenets betydelse ska underkännas, varken i arkitektoniska eller arkitekturteoretiska sammanhang.⁵⁷⁷ En förskjutning av minnesdiskussionen från inpräntning till inkorporation handlar om en förskjutning från läsning till handling – inte från byggnad till ritual. Det verkar tvärtom självklart att arkitekturen och dess betydelse och möjlighet i såväl handling som läsning, är starkt förknippad med minne och associationer, inte minst på det sätt som Peter Zumthor talar om det i citatet ovan. I själva verket kan man hävda att arkitekters kunskap har allt med minnet att göra och att arkitekturhistorien är ett slags fundament för yrkets utövande.

Den materiella miljön får betydelse för den territoriella associationen genom inkorporation. Mycket av det vi gör i det offentliga rummet är inte rena målrationala handlingar. Snarare tycks det som om icke avsiktliga och icke instrumentella handlingar dominerar en betydande del av vardagslivets procedurer. Inte minst gäller detta vårt förhållande till den byggda miljön. Rutinisering och kroppslig vana kopplas inte bara till situationer och ritualer utan också till miljöer och ting, till gungor, cyklar, bilar, trappor etc. Ju mer rutiniserad en viss procedur blivit för mig, desto mer är min kropp också utlämnad till att den byggda miljön stämmer med mina erfarenheter och mina kroppsliga rörelsemönster. Det associerade territoriet kan beskrivas med Steinbocks begrepp *terrain*: ”the terrain attaches to the lived-body! .../the typicality of the terrain is inscribed in the typicality of the comportment”⁵⁷⁸ Människan bär med sig olika kroppsliga rörelser och responser på situationer

⁵⁷⁶ Forty, 2000, s. 219,

⁵⁷⁷ Fortys tendens i *Words and Buildings* att allt för snabbt helt avfärda begrepp och frågor som inte blivit fullt tillfredsställt använda i en modernistisk diskurs omfattar inte bara minne utan t.ex. också begreppet form och frågor kring arkitekturens sociala aspekter. Mot det sista av dessa påståenden finns också kritik i Markus & Cameron, 2002, s. 113 f, 117 f., 177 f.

⁵⁷⁸ Steinbock, 1996, s. 166. Jfr även Caseys begrepp *the customary body*, Casey, 2000 (1987).

– människan har i viss mening s.a.s. olika situationer och miljöer i kroppen. I denna mening är det kroppen som gör den territoriella associationen först. Rycks jag ur en viss invand miljö kommer jag att märka att kroppen bär dess eko och rörelser en lång tid efteråt. Går jag i en trappa med märklig steghöjd kommer jag kanske att snubbla. Jag konstaterar att detta är en annan sorts trappa än vad jag är van vid. Kanske kommer jag t.o.m. att attribuera den: ”den här sortens trappa hör hemma i lustiga huset”.⁵⁷⁹ Möjligen har Casey rätt då han tillskriver inkorporationen en viktig del av vår identitet.⁵⁸⁰ Casey ger en beskrivning av hur han återkommer till sitt gamla tangentbord efter att ha använt ett annat under en månad:

As I fumble to reacquaint myself with the keyboard, I feel myself to be a different person in the circumstance – an awkward being unable to perform efficiently even a quite simple mechanical operation.⁵⁸¹

Casey upptäcker inte bara hur mycket svårare det plötsligt är att skriva utan också hur han faktiskt i en mening inte längre är densamme som tidigare.

Det materiella kan också få betydelse för den territoriella associationen genom en mer förståelsebaserad läsning. Anledningen till att en viss sort produceras i form av en territoriell association kan bero på en replik, ett behov eller på en tolkning av situationen, men är också alltid något som samverkar med den konkreta miljön. Passar platsen för detta? Vad är detta för sorts plats? Ofta kan man med ett enda ögonkast göra sig en god bild av en plats karaktär. Denna omedelbarhet är kännetecknande för den territoriella associationen. Att känna igen en miljö är dock inte en färdighet som exklusivt sker genom synintryck utan likaväl genom akustiska, taktila, sensoriska eller olfaktoriska intryck. Att känna igen en viss omständighet kan t.ex. lika gärna låta sig göras genom en stark doft eller ett plötsligt ljud. Pistolskottet i deckarromanen förändrar i ett slag hela situationen, parken blir en brottsplats.

Ibland är associationen glasklar och det är möjligt att peka ut och namnge de attribut som s.a.s. legitimerar associationen och som konstituerar den territoriella sorten. Ibland är frågan om vilka materiella aktanter som lett en på spåren mer diffus, det kan handla om mer vaga och sinnliga förnimmel-

⁵⁷⁹ För en kort diskussion om *lustiga hus* och deras manipulation av vår användning av arkitektur, se Haggström, 1996, s. 145 f.

⁵⁸⁰ Latour utvecklar tingens roll för vår identitet på ett delvis besläktat, men samtidigt något anorlunda sätt. Latour exemplifierar hur vi är olika personer med en hammare respektive utan en hammare eftersom den vidgar våra möjligheter och förändrar våra intentioner: ”Without technologies, human beings would not be as they are, since they would be contemporaneous with their actions, limited to proximal interactions/.../an existence that is barely human and hence hardly moral” Latour, 2002, s. 252.

⁵⁸¹ Casey, 2000 (1987), s. 146.

ser. Eftersom användningen av miljön framför allt sker inom ramen för vad som skulle kunna kallas för det praktiska medvetandet (snarare än det diskursiva),⁵⁸² är det aldrig eller sällan så att det egentligen är möjligt att sätta fingret på eller formulera just de aktanter som föder associationen. Ett sätt att beskriva detta är genom begreppet *atmosfär*. Atmosfär används som ett estetiskt begrepp i en liten skrift av Gernot Böhme 1995 och diskuteras av Niels Albertsen i artikeln "Urbane atmosfærer" (1998). Man skulle kanske kunna använda uttrycket *territoriell atmosfär* för att ange den mängd sinnligt förnimbara, men svårdefinierbara aspekter som tycks typisk för en viss territoriell sort. Albertsen skriver (efter Böhme): "At sanse en atmosfære er at fornemme og være opmærksom på, hvordan jeg (min krop) *befinder mig* i en omgivelse."⁵⁸³ Hos Böhme och Albertsen avser atmosfär mer estetiska förnimmelser, t.ex. en viss atmosfär i ett historiskt stadscentrum. Man skulle – med risk att begå visst våld på begreppet – också kunna använda begreppet för att beteckna det som leder en in på ett visst spår i användningen. I ett sammanhang man t.ex. tala om en ledig atmosfär, i ett annat om en förlamande atmosfär. Upplevelsen av en viss atmosfär kan fälla avgörandet om huruvida jag vågar gå igenom en trång, mörk passage eller tar den upplysta omvägen runt kvarteret. Atmosfärer skapas av både människor och ting, och de beror på en hel rad aktanter som är svåra eller omöjliga att formulera. Atmosfärbegreppet illustrerar därmed en begränsning av ANT som metod – alla egenskaper av vikt hos en viss miljö i en viss given situation är inte härledbara. Vissa aktanter måste samlas inom ramen för mer vaga begrepp som atmosfär, eller inte få någon aktantroll alls.⁵⁸⁴

NÄTVERKETS OCH SORTENS MÅNGFALD⁵⁸⁵

I ett stabilt nätverk är de materiella aktanterna ofta enkla och stabila. De är därmed också möjliga att reproducera och sprida i större omfattning, med bibehållen effekt. Den territoriella sorten verkar på ett annat sätt. Sorten blir spridningsbar om den rymmer en rad olika möjliga aktantkollektiv. Dessa olika kollektiv kan vid olika situationer och på olika platser associeras till samma territoriella sort. En relativt stark territoriell association kan alltså iscensättas av olika nätverk. Detta gäller t.ex. för Bettelheim-exemplet ovan där det kan tänkas att en lång rad olika matsalsinredningar kanske alla hade medfört ungefär samma känsla av krav hos barnen (även om jag byter stolar

⁵⁸² Jfr Giddens distinktion practical consciousness/discursive consciousness i Giddens, 1999 (1984).

⁵⁸³ Niels Albertsen, 1999: "Urbane atmosfærer", *Sosiologi i dag*, nr 4/1999, s. 7.

⁵⁸⁴ Jfr Law, 2000.

⁵⁸⁵ Förhållandet mellan de mer övergripande fenomenen nätverkstopologi och flytande topologi och deras respektive objekt utvecklas i fyra punkter i Law, 2002, s. 101 ff.

mot kökssoffor, knivar och gafflar mot skedar etc.). Matsalens aktanter kan i viss grad bytas ut och förändras utan att matsalen förlorar vare sig sin identitet eller sin effekt. Matsalen är i denna mening en stabil territoriell sort (inom ramen för en viss kultursfär). Sortens stabilitet blir tydligare – dess möjlighet att sprida sig och sättas i verket på olika platser blir större – ju mer anpassningsbar den är för alternativa uttryck. Jag kan här ta en enkel stol som exempel. En stol kan man ha till en mängd olika saker. Dess primära funktion är att sitta på, men den kan också användas till att stå på för att nå saker (och t.ex. skruva i glödlampor), använda för att barrikadera en dörr etc.⁵⁸⁶ Ju fler bilder och olika aktanter som sorten tillåter och kan associeras till, desto stabilare sort. Att låsa användningen av en viss plats eller att omtintegöra varje annan användning än den föreskrivna medför också en risk för en reduktion av antalet möjliga associationer. I takt med att sorten blir prototypisk och vissa aktantkombinationer sätts framför andra är det också ofta mer belysande att tala om en nätverksstabilitet – vilket också är ett sätt att ekonomisera och tydligare kontrollera spridningar av ett visst fenomen. Att skapa replikmiljöer enligt den nitiska upprepningens strategi kan tydliggöra den territoriella sorten. I takt med att upprepningen blir legio ökar dock också risken att den territoriella sorten låses eller stympas, och den territoriella sorten får allt mer karaktären av prototyp och improduktiv (död) metafor. Räckvidden inskränks. Möjligheten att på vitt skilda platser associera till sorten blir begränsad.

DEN TERRITORIELLA KROPPEN

.../it is not possible to divorce material culture studies from the study of the body, and vice versa.⁵⁸⁷

Jean-Pierre Warnier

Vid sidan av dansen är arkitekturen den konststart som tydligast relaterar sig till människans kropp, hennes mått och rörelsemönster, både konstruktivt och funktionellt.⁵⁸⁸

Björner Torsson

Ur en empirisk synvinkel förefaller den mängd betydelser som kan kopplas till den byggda miljön outsinnlig – rikedom är bedövande. Ett gott bevis

⁵⁸⁶ Exemplet hämtat från Beth Preston, 2000: "The functions of things: a philosophical perspective on material culture" i *Matter, Materiality and Modern Culture*, red.: P. M. Graves-Brown, London.

⁵⁸⁷ Warnier, 2001, s. 10.

⁵⁸⁸ Björner Torsson, 2002 (1987): "Arkitekturens all daglighet" (1987), i *[ur ett pågående samtal] om arkitektur*, red. Caldenby & Nilsson, s. 93.

för detta ger Mark Jarzombek i sin studie av Dresden i *Urban Heterology* (2001). Jarzombek skriver om Dresden:

Serving as a model Nazi city before the war, and then as an ideal planned socialist city, the current city is fast becoming a model postcapitalist city, with the failures of the former incarnations rhetorically enhanced to elevate the "successes" of the latter.⁵⁸⁹

Den byggda miljöns semantiska föränderlighet är viktig att undersöka. Det är också nyttigt att ibland påminna sig om den som en insikt – inte minst då man läser forskningsresultat med allt för universella anspråk på en viss form eller en viss rumslig organisations betydelser.⁵⁹⁰ Som jag redan varit inne på, måste man dock vara noga med att inte läsa denna semantiska rikedom i termer av en total godtycklighet vad gäller det materiellas roll. På åtminstone ett plan – det kroppsliga – har det materiella också en begränsande/tillåtande roll vilken bitvis förmår skilja sig från representationer och ideologier.

OM OVILJAN ATT SIG AN DET MATERIELLA

Den konkreta formens betydelse kan betraktas som en av arkitekturforskningens hjärtefrågor. Det har emellertid visat sig vara förvånansvärt svårt att hantera denna fråga. Ett exempel på detta är själva begreppsliggörandet av frågan där en materiell ansats i vissa fall har kommit att likställas med det materialistiska, dvs. med det avkontextualiserade, abstraherade och tinget som sett för sig självt, som om det besatt vissa egenskaper oberoende av tid och kontext.⁵⁹¹ Denna sammanblandning kan också illustreras av hur svårt det är att överhuvudtaget tala om det konkreta på ett mer otvetydigt sätt. Detta syns t.ex. i ett mer vardagligt språkbruk där ett stort antal begrepp kring materialitet som stoff, materia och det konkreta bär på en dubbelhet där begreppen också har en metaforisk betydelse vilken relaterar till ett motsatt abstrakt fenomen (märk t.ex. uttryck som lärostoff, arbetsmaterial, konkret konst).⁵⁹² Det har också visat sig svårt att göra frågan om den konkreta formens betydelse forskningsbar. Detta dilemma har diskuterats ingående av Cecilia Häggström i avhandlingen *The Absent Meaning of Concrete Form in Theory of Architecture* (1996). Häggström pekar på hur en rad arkitekturteoretiker poängterar den konkreta formens betydelse bara för att sedan ägna sig åt hur arkitekturen påverkar vår upplevelse eller hur den kan ses som *uttryck för* olika samhällsprojekt, konstnärliga intentioner

⁵⁸⁹ Mark Jarzombek, 2001: *Urban Heterology*, Lund, s. 9.

⁵⁹⁰ Jfr t.ex. Wernes kritik av Rapoport, Thiis-Evensen m.fl. i Werne, 1987.

⁵⁹¹ Jfr Häkli, 1994.

⁵⁹² Jfr Werne, 2004.

eller maktrelationer.⁵⁹³ Oviljan att ta sig an det konkretas problem förefaller också vara kännetecknande för det nyväckta intresse för rum och rumsliga begrepp som går att spåra inom den samhällsvetenskapliga forskningen från 1980-talet.⁵⁹⁴ Denna *the spatial turn* har ofta kombinerats med en *cultural turn* som till viss del misstänkliggjort diskussionen kring materiell miljö. Det har här funnits en föreställning om att det inte är möjligt att tala om det konkreta eller det materiellas betydelser, utan att varje sådan diskussion måste gå omvägen om de sociala relationerna.⁵⁹⁵ Misstänkliggörandet av den konkreta formen har skett parallellt inom flera discipliner och mot olika bakgrunder. Det kan till viss del kopplas till en kritik mot äldre föreställningar kring t.ex. *blut und boden* och fysisk determinism. En annan bakgrund finns i den marxistiska idén om tingens *fetischisering*.⁵⁹⁶ Karl Marx beskriver fetischdyrkan i *Kapitalet*:

Här framträder den mänskliga hjärnans egna produkter såsom självständiga gestalter, som begåvats med eget liv och står i relation till varandra och till människorna.⁵⁹⁷

Tingen blir fetischer då det faktiska arbetet bakom produkten döljs och tinget tycks agera på egen hand. Ofta ligger tendenserna till en fetischisering inbyggd i själva produktionen. Att sopa igen spåren, att polera slipa och s.a.s. plocka ned byggnadsställningarna är en del av produktionsarbetet. Avslöjandet av fetischer tycks inte enbart ha varit en ambition inom marxismen utan också inom samhällsvetenskaplig forskning i stort.⁵⁹⁸ Detta demaskerande är också påtagligt inom territorialitetsforskning. En viktig aspekt som brukar tas upp inom studier av det moderna samhällets territoriella strategier är just territoriets förmåga att dölja relationen mellan maktutövare och maktojekt. Det materiella territoriet används för att legitimera en viss maktutövning och samtidigt rikta uppmärksamheten från den s.k.

⁵⁹³ Haggström, 1996. Haggströms avhandling kan också rekommenderas för en väl sammanhållen och mycket omfattande diskussion kring den konkreta formens betydelse för vår användning av arkitekturen (med kopplingar framför allt till pragmatism och fenomenologi). Jfr även Warnier, 2001. För en diskussion om en bristfällig syn på kroppen inom arkitekturfältet se Rob Imrie, 2003: "Architects' conception of the human body", *Environment and Planning D*, vol 21, s. 47–65.

⁵⁹⁴ För en kortare genomgång av *the spatial turn*, se Crang & Thrift, 2000.

⁵⁹⁵ Jfr t.ex. Lofland som diskuterar fenomenet inom sociologin under rubriken agorafobi ("the sociologists' fear of the *idea of space as a causal variable*"), Lofland, 1998, s. 180.

⁵⁹⁶ Jfr diskussion i Kärrholm, 2002.

⁵⁹⁷ Marx i Gunnar Olsson, 2001: "Skattkamarön", i *Kulturens plats/Maktens rum*, red. Gren, Hallin & Molina, Symposion/Stehag, s. 263.

⁵⁹⁸ Bra exempel på detta ges i Ian Hacking, 1999: *The Social Construction of What?*, Cambridge, Mass., där Hacking pekar på den formidabla explosion av vetenskapliga undersökningar som avslöjar det ena eller det andra som varandes en social konstruktion. Om fetischisering se t.ex. också Lefebvre 1991 (1974).

verkliga maktutövaren. Territoriet används som instrument för att genom kontroll och rumslig avgränsning *indirekt* åstadkomma en viss funktion eller användning. När territoriet döljer sin maktutövare så väl att det tycks agera på egen hand kan man tala om en fetischisering. Territoriet är i sig självt argument nog för att hävda ett visst beteendemönster som inkorrekt eller mindre passande. Maktens ansikte har ersatts av ett territorium. Detta kan t.ex. illustreras av uttryck som "its the law of the land".⁵⁹⁹ Som ett slags svar på denna tendens har forskare inom bl.a. sociologi och samhällsgeografi ofta försökt gå bakom den blankpolerade ytan för att analysera de maktmetoder som initierat och konstruerat den territoriella ordningen. Vilka sociala regler och förhållanden är det som maskerats och tagit skepnaden av ett territorium? Denna demaskering av den konkreta miljön har också ofta inneburit en förskjutning från studier av vad territoriet egentligen gör mot studier av territoriets *extra-teoretiska funktion*,⁶⁰⁰ dvs. mot den funktion som territoriet egentligen tycks tjäna och den diskurs som initierat territoriet.⁶⁰¹

ATT TA SIG AN DET MATERIELLA

Michel Serres har pekat på modernismen som ett projekt vilket inte bara söker göra sig oavhängigt naturen utan också vill dominera den. Metoden för detta har varit en allt ökande grad av abstraktion. Lee och Stenner konstaterar (efter Serres) i artikeln "Who Pays? Can we pay them back?" (1999) att den moderna människan helt sökt avsäga sig all avhängighet till naturen:

So thorough has become this derealization of modernity, so alien to most of us the old world of necessity, that any talk of a nature independent of human interests is met with incredulity, as if it, including nature and human nature, is a human construct which has been given birth to by human words. Everything, we are told, depends on us.⁶⁰²

Inte heller en mer postmodernistisk diskurs har förmått göra det konkreta rättvisa, utan snarare kommit att betona den sociala konstruktionen i än högre grad. Bruno Latour argumenterar i *We have never been modern* (1993)

⁵⁹⁹ Sack, 1986, s. 33. Jfr Kärrholm, 2002.

⁶⁰⁰ Vidare om begreppet *extratheoretical function*, se Hacking, 1999, s. 19 ff. och 92 ff. (som diskuterar Karl Mannheimers marxistiskt influerade diskussion kring *unmasking*).

⁶⁰¹ Jag vill här återigen peka på ett fenomen som är mindre undersökt men väl så intressant (och som jag kort tog upp i kap. sex), nämligen de fall då inte bara upphovsmannen eller förvaltaren av ett territorium är dold utan där själva territorialiseringen är dold. En rad beteenden som hänvisar till "det passande" i en situation eller som upplevs som exempel på självdisciplin inbegriper i själva verket också ofta någon form av territorialisering. Ett uttalande som "det är inte passande att klä sig på det viset" döljer ofta att det också finns någon form territoriell maktutövning med i spelet (ett underförstått: "på denna plats" eller "på denna sortens plats").

⁶⁰² Lee & Stenner, 1999, s. 109.

för att den klyfta som etablerades mellan samhälle och natur av modernisterna växt till en avgrund i postmodernistisk teori.⁶⁰³

Idag finns det dock tecken på ett allt större intresse att ta sig an det materiella inom samhällsvetenskapen. Latour och det senaste decenniets framgångar med ANT kan ses som ett tecken på ett detta. Latour har också gått i mer direkt polemik mot dem som förfasas av fetischer då han pekar på att fetischen ofta kan vara en viktig aktant. Hans poäng tycks nästan stå att läsa i Marx-citatet ovan. Men Latour drar en annan slutsats än Marx. Det finns nämligen, enligt Latour ingen anledning att gå bakom fetischen "[to] restore the human labour".⁶⁰⁴ Latour ser i stället fetischer som effektiva verktyg, och därför är de också högst reella och beaktansvärda aktörer. Latour vänder sig mot ett antingen-eller-resonemang, ett: "Is it real or is it fabricated? You have to choose, you fools!"⁶⁰⁵ Fetischer är både verkliga och konstruerade, och de är verkliga just för att de är så väl konstruerade. Detta faktum poängterar Latour genom att ersätta begreppen fakta och fetisch med *faktisch* (*factish*).⁶⁰⁶ Det sociala och det materiella är med på lika villkor, det ena överordnas inte det andra.⁶⁰⁷

Kulturgeografen Kirsten Simonsens artikel "Rummet i samfundsteorin" (1994) skulle kunna anföras som exempel på den misstro mot det materiella som behandlades ovan. Simonsen konstaterar här att det inte går att diskutera den materiella miljön annat än som förmedlad genom en social praktik. Det konkreta ingår alltid i något slags social kontext och det går inte heller att förstå konkreta egenskaper utanför en social kontext: "Det er uden mening at tale om sociale relationer till materialiteten eller interaktion mellem mennesker og materialitet".⁶⁰⁸ För mig framstår detta som ett ganska olyckligt uttalande eftersom man kan förledas att dra den orimliga slutsatsen att den konkreta verkligheten inte har någon betydelse eller att dess betydelse helt går att underordna något slags social kontext – och därmed blir den

⁶⁰³ Latour, 1993 (1991), s. 59 ff.

⁶⁰⁴ Latour, 1999a, s. 190.

⁶⁰⁵ Latour, 1999a, s. 267.

⁶⁰⁶ Latour, 1999a, s. 270 ff.

⁶⁰⁷ Jfr Mattias Kärrholm, 2003: "Territorium in carne", i *The Redistribution of Surplus/ Addo's Holiday Camp*, red. Bode & Schmidt, Göteborg. Latours diskussion förs med adress till ikonoklaster från Moses till Marx, Latour, 1999a, s. 289. Latours polemiska nedsablande av filosofer och teorier genom den västerländska historien kan dock också framstå som en form av mass-ikonoklasm, t.ex. Latour, 1993 (1991), s. 55–69.

⁶⁰⁸ Kirsten Simonsen, 1994: "Rummet i samfundsteorien – én gang til", *Nordisk Samhällsgeografisk tidskrift* nr 18, mars 1994, Uppsala, s. 4.

materiella miljön reducerad till att beskrivas i termer av produkt, medan dess eventuella roll av medproducent lämnas obehandlad.⁶⁰⁹

Simonsen söker med begreppen *social kontext*⁶¹⁰ och *praxis*⁶¹¹ göra klart att ingenting intressant kan sägas om något vilket ryckts ur sin kontext. På sätt och vis kan Simonsens uttalande jämföras med en insikt inom ANT, nämligen att tinget inte har någon betydelse utanför nätverket. Det finns en del, i mitt tycke, tämligen självklara insikter som dock sällan kommenteras i dessa sammanhang. Om den materiella miljön beror på praxis betyder detta t.ex. inte att den materiella miljön lämnar utrymme för vilken praxis eller vilka nätverk som helst. Om människan alltid befinner sig i ett socialt sammanhang eller bland nätverk, så betyder detta inte att artefakterna i dessa nätverk kan uppvisa vilka aktantroller som helst. Det konkretas betydelser avslöjar sig åtminstone genom de begränsningar det sätter på praxis. Den som iakttagit små barn på nära håll vet att de ofta använder sin konkreta omgivning på ett sätt som tycks mer anpassat efter deras kroppsstorlek än efter social praxis. Utan någon mer omfattande social inskolning skapar sig ettåringen på ett mycket fördomsfritt sätt sittplatser, avställningsplatser, favoritplatser etc. utifrån förhållandet mellan en situation, kroppen och den konkreta miljön. Den som plötsligt kommer på sig själv med att ha dragit handen över en solvarm tegelvägg eller över barken på en trädstam har nog också en aning om att det finns en produktion av betydelser och distinktioner som kan tyckas mer kroppsligt relaterade.

Latour har med sitt förhållningssätt försäkrat att "Neither reality nor construction should be in question".⁶¹² Å andra sidan hävdar han "it is because it is constructed that it is so very real, so autonomous, so independent of our own hands".⁶¹³ Det är nätverksbyggen som gör saker verkliga. Det kan stämma i vissa fall – t.ex. kan den hyresavi som kommer i brevlådan varje månad ses som ett välkonstruerat fenomen, uppbackat av ett väl stabiliserat nätverk och därmed också ett påtagligt autonomt/verkligt faktum. Däremot ställer jag mig mer frågande till om taggbuskar på samma sätt är avhängiga en väljord nätverkskonstruktion för att kännas påträngande i sin verklighet. Mina erfarenheter av taggbuskar kan förvisso också i någon mening göra dem verkligare. I takt med att jag konstruerar en allt rikare

⁶⁰⁹ Produkt i meningen produkten av en samhälls- och byggnadsapparat, produkten av olika symboliska meningsbyggen eller produkten av en viss sorts brukpraxis.

⁶¹⁰ Social kontext är för Simonsen ett mycket vitt begrepp som omfattar all form av praxis, dvs. också materiell produktion och bruk.

⁶¹¹ "Jeg har ovenfor argumenteret for, at materialstrukturen eller de materielle omgivelser ikke kan inddrages i en samfundsteori uden gennem praksis", Simonsen 1994, s. 8.

⁶¹² Latour, 1999a, s. 29.

⁶¹³ Latour, 1999a, s. 275.

föreställning om taggbuskar kan de förmodligen också framstå som allt mer påtagliga och "verkliga" för mig. Samtidigt råder det knappast något tvivel om att jag redan efter ett första oförsiktigt möte kan bli starkt påmind om taggbuskens verklighet.

Latour kan ibland tyckas ha fastnat i en polemik mot sociologi och socialkonstruktivism i ett slags propaganda för *a sociology of the masses*. Det är i dessa situationer sällan artefakten som står i centrum utan nätverksbyggandet. Det handlar om hur nätverksprogram iscensätts av materiella heterogeniteter snarare än om hur artefakter iscensätts av nätverksheterogeniteter, dvs. av en serie olika nätverk. Vår kännedom om kroppens begränsningar och om materians beskaffenhet grundar sig just på erfarenheter från olika situationer och sammanhang. Den handlar inte bara om hur en viss artefakt uppträder i en viss situation (inom ramen för ett visst nätverk) utan också om kroppsliga erfarenheter och upplevelser och deras kopplingar till tidigare erfarenheter: hur verkar det i kroppen, är det hårt, kallt eller långt att gå? Dessa kroppsliga möten med tingen handlar både om upplevelser och om mer taktila och motoriska förhållanden. Trappan sätter steghöjden, den nya motorvägen ändrar trajektorien mellan arbete och hem. Vill man sätta fokus på artefakten och komma bort från en specifik nätverksstabilisering, innebär det att man måste se artefaktens roll i en rad nätverk snarare än i ett. Det handlar alltså om förhållanden som tycks stabila i andra sammanhang än det förhandenvarande. En kroppslig stabilitet kan studeras genom att man fokuserar på de situationer där nätverk och sort inte tycks särskilt stabila, utan där effekten snarast tycks vara resultatet av det materiellas oeftergivlighet, samt det faktum att den konkreta omgivningen hänger nära samman med våra kroppsliga möjligheter och begränsningar.

DET KROPPSLIGA

En studie i kroppslig stabilisering handlar om de effekter som kan spåras till beständiga materiella egenskaper i form av storlek, avstånd, tyngd, form, textur, atmosfär och ljus. Dessa konkreta egenskaper relaterar också i hög grad till vår egen mänskliga kroppslighet och dess förutsättningar. Effekterna av kroppslig stabilisering verkar genom den aktiva (motoriska, taktila), socialiserade och kultiverade människokroppen, och dess verkan sker genom de olika begränsningar/möjligheter som det konkreta sätter för kroppsliga aktiviteter som förflyttning, gester, tal, syn etc.

De tre stabiliseringsformerna tenderar att ha olika uttryck för sin verkan. De stabila territoriella nätverken tycks verka genom ordination, sorten genom association och den territoriella kroppen i huvudsak genom den aktiva mänskliga kroppen. Detta ska inte förstås som en absolut uppdelning. De

olika stabiliseringsformerna som nämnts utesluter inte varandra, utan varje form är snarare ett sätt att bestämma *ett tema* för analysen. Jag ska här återgå till taggbuskarna för ett enkelt exempel. En person närmar sig ett törnrosbuskage i en park. Personen känner igen törnrosbuskaget som en plantering. Den är välskött och omgiven av ett lågt staket som personen går runt. I detta fall kan effekten beskrivas som resultatet av ett stabilt nätverk av aktanter som s.a.s. ordinerar henne att gå runt snarare än att kliva rakt igenom. I ett annat fall ligger törnrosbuskaget i en skog. Personen forcerar buskar och ris men stannar inför törnrosbuskaget. Hon associerar törnrosorna till några buskar hon stött på vid ett annat tillfälle och går runt. Effekten *gå runt* kan i detta fall beskrivas som en konsekvens av associationen till en sort: hon känner igen törnrosor som en särskild sorts busksnår. I ett tredje fall går personen faktiskt in i snåret och sticker sig. Effekten att sticka sig beror på buskarnas kroppsliga stabilitet. Alla tre stabiliseringsformer har förmågan att etablera ett slags regelbundenheter i dessa relationer. Det starka nätverket ser till att rabattens obeträddbarhet upprätthålls. Så länge jag associerar buskarna med en viss sorts taggbuskar kommer jag respektfullt att gå runt dem. En viss kroppslig stabilitet kommer att bidra till att taggbuskarna sticker mig varenda gång jag utmanar dem. Taggbuskens kroppslighet begränsar mina möjligheter att korsa buskaget. Detta gäller oavsett om de växer i en skog, i en park eller i någons trädgård. Det kommer att ske i olika nätverk och olika sammanhang. Detta är vad som gör det möjligt att tala om en kroppslig stabilisering: den materiella gestalten är stabil och dess effekt tycks återkomma också i andra sammanhang och situationer (den kan i sitt värv förstås också stärka olika enskilda nätverksstabiliseringar och över tid bidra till en sortens stabilisering).

Det är i detta sammanhang förstås också viktigt att komma ihåg att det inte finns någon generell mänsklig kroppslig erfarenhet. På en viss grundläggande nivå finns det förvisso kroppsliga likheter. T.ex. så står vi inte upp och sover, vi kan inte gå på vatten och vi kan inte gå igenom murar.⁶¹⁴ Vissa kroppsliga förutsättningar tycks alltså vara relativt allmänmänskliga. De flesta är det dock inte. De *individuella* skillnaderna blir omedelbart tydliga om jag jämför mig själv med min femårige son. En passage genom en tät häck kan vara den vanliga vägen hem för min son, men i princip omöjlig för mig. Vid sidan av individuella kroppsliga skillnader finns det alltid också en kultivering och en socialisering av kroppen: människokroppens repertoar ser olika ut för en bonde och en kontorsarbetare;⁶¹⁵ benägenhet att på sitta på huk längre stunder kan variera mellan olika kulturer (västerlänningar är

⁶¹⁴ Daun, 1999a, s. 46.

⁶¹⁵ Jfr Østerberg, 1989 (1986), s. 114.

t.ex. i hög utsträckning beroende av bänkar eller stolar för att sätta sig).⁶¹⁶ Också vad gäller till synes enkla handgrepp tycks det finnas avgörande kulturella skillnader t.o.m. mellan grannländer. Warnier har ett exempel på detta då han berättar om hur man blev tvungen att byta ut 8000 spadar då en brittisk infanteridivision ersatte en fransk under första världskriget.⁶¹⁷ Olika kroppsliga förhållanden kan kort sagt bero på en rad olika faktorer som t.ex. socialiseringar, individuella materiella erfarenheter, individuella kroppsliga förutsättningar osv.

En utveckling av kropp som stabiliseringsform skulle också kunna medföra en fördjupning vad gäller synen på den aktiva mänskliga kroppen och dess förhållande till den territoriella kroppen. En sådan utveckling av det kroppsligas betydelser ligger tyvärr utanför ramen för detta arbete.⁶¹⁸ Här ska jag nöja mig med att säga att kroppslig stabilisering handlar om *observerbara regelbundenheter i mötet mellan en viss materiell figur samt de kroppsligt förknippade möjligheter/begränsningar som denna tycks medföra för användningen*. Dessa möjligheter/begränsningar kan variera för olika människor och kulturer. Ju fler olika nätverk och kontexter där dessa regelbundenheter är observerbara, desto tydligare framstår också den kroppsliga stabiliseringen. Ett taggbusksnår begränsar framkomligheten för de flesta (kanske för att de flesta känner igen sorten, men också för att taggbuskar faktiskt sticks). Det är intressant att notera de möjligheter som bilen skapar i detta sammanhang. Genom att förse människor med fordonskroppar, kan vi också skapa ett slags kroppslig normering som gör det möjligt att försäkra sig om vissa kroppsliga regelbundenheter. Med bilen blir det möjligt att försäkra sig om ett visst slags kroppsliga stabiliseringar. Medan människans förflyttningar är relativt svårförutsägbara – hon kan ta sig fram hoppandes, lekandes, med hjälp av rullstol, rullator, gästol, två ben, käpp och på alla fyra – så går bilen alltid på fyra hjul. Detta är också en förklaring till varför trafikguppet uppvisar en sådan tydlig kroppsligt stabiliserande förmåga.⁶¹⁹

Jag har i detta arbete öppnat för den måhända självklara möjligheten att en territoriell stabilitet också kan vara effekten av stabila kroppsliga förhållanden. Vad betyder det då att kroppsliga förhållanden är stabila? Ibland kan

⁶¹⁶ Exempel från Häggström, 1996, s. 123.

⁶¹⁷ Warnier, 2001, s. 7.

⁶¹⁸ Warnier, 2001, s. 8, har påpekat att: "the body' of the years 1980 to 2000 has become very much a static body, displayed, manipulated, gendered, but certainly not the 'incarnated subject' dear to Merleau-Pointy". En intressant tradition att bygga vidare på i detta sammanhang vore den teoretiska tradition kring en mer aktiv kropp som t.ex. återfinns i Marcel Mauss uppsats "Les techniques du corps" (1936), Merleau-Pointys *La Phénoménologie de la perception* (1945) och Lefebvres *Production de l'espace* (1974). Jfr Warnier, 2001.

⁶¹⁹ Trafikguppet som ju också är ett av Latours favoritexempel. Se t.ex. Latour, 1999a, s. 186 ff.

det betyda mycket, ibland litet. I vissa fall kan en kroppslig gestalt starkt bidra till att begränsa användningen av territoriet. I andra fall kan kraftfulla materiella gestalter ha liten eller ingen betydelse för den vardagliga användningen av en plats. Det är en empirisk uppgift att studera vilka materiella figurer som har territoriell betydelse, dvs. vilka materiella figurer som också bidragit till en kroppslig stabilisering av den territoriella produktionen.

Att se territoriella sorter i den byggda miljön kan tyckas förhållandevis oproblematiskt. Eftersom de ofta har mer vardagliga benämningar blir listan på tänkbara territoriella sorter också relativt lätt att konstruera (perrongen, vänthallen, trottoaren, etc.). Det är också möjligt att tänka sig en genealogisk undersökning av sorter som t.ex. fotbollsplanen eller ölkaféet. Det kan då handla om att studera en mer eller mindre synomorf utveckling av föreställningar, begrepp, användningsformer och materiella miljöer kring dessa sorter.

Studier av nätverksstabilitet kan handla om hur olika organisationsstrukturer och uppfinningar etableras och sprids som t.ex. 1800-talets cellfängelse eller sjukhuspaviljong. Det kan handla om spridningar och transformationer av ett mer generellt program. Det kan också handla om att stärka programmet kring en enskild organisation, som t.ex. inom ramen för en specifik institutionsbyggnad.

I fallet kroppslig stabilisering handlar det om *materiella figurer* vilka tenderar att återkomma i olika sammanhang med en likartad kroppslig effekt på t.ex. rörelsemöjligheter, synmöjligheter, inrymningsmöjligheter etc. Jag ska i det följande kapitlet ge några tänkbara exempel på några sådana mer materiella figurer. Kapitlet kan till viss del ses som en mer konkret och exemplifierande fortsättning på hur en diskussion och undersökning av arkitekturens territoriella och mer kroppsliga makt kan inledas.

9. Arkitekturens roll i 1800-talets territoriella strategier

Hur medverkar arkitekturen mer konkret i den territoriella maktutövningen? I detta kapitel är det en arkitekturhistorisk diskurs som utgör stoffet för min studie. Om ämnet är brett så är avsikten dock mycket specifik: att lyfta fram hur olika former av arkitektonisk gestaltning har använts för att stabilisera territoriella strategier under 1800-talet. Fokus ligger här på kroppsliga aktanter, och då särskilt deras betydelse för aspekter på rörelse och seende. Det handlar här snarare om en fortsättning på diskussionen från förra kapitlet (med andra medel) än en tillämpning. Jag har dock låtit denna fortsättning ta formen av en egen undersökning. Här är det en historisk contextualisering av fenomenet som står i fokus. Det kan vara värt att nämna att kapitlets exempel är hämtade från ett diskursivt material snarare än ett material som inbegriper det faktiska studiet av olika kroppsliga praktiker. Ansats till en sådan mer empirinära studie finns i nästa kapitel.

1800-TALET SOM EXEMPEL

Jag har i detta kapitel valt den territoriella strategin på bekostnad av de andra produktionsformerna, eftersom strategierna ofta tycks vara de som verkat mest avgörande och formerande för den arkitektoniska gestaltningen. Arkitekturens relevans för utvecklingen av samhällets olika territoriella strategier genom historien tycks också uppenbar. Med utvecklingen av den moderna kapitalismen och en allt mer omfattande byråkrati förändrades samhällets territoriella strukturer. De territoriella strategierna växte i antal och styrka (till viss del på bekostnad av mer lokala territoriella associationer och appropriationer, till viss del handlade det också om territorialiseringar av fenomen som tidigare inte var territoriellt reglerade). Sack beskriver genom hela *Human Territoriality* (1986) hur den industrialiserade världen delades in i allt fler administrativa, funktionella, sociala och konkreta enheter. Den territoriella kontrollen blev allt mer abstrakt och opersonlig, territorierna allt mer anonyma och deras innehåll ofta allt mer utbytbar. Olika användningar var inte längre bundna till platsen av tradition eller sedvänja utan måste snabbt kunna bytas ut när produktionen krävde det. Konstruktionen av en finmaskig territoriell mosaik blev en viktig del i försöken att

effektivisera och kontrollera (och kapitalisera) olika samhällsfunktioner och användningsmönster. Ett viktigt steg i denna utveckling var också en rad nya arkitektoniska uttryck och rumsordningar, som på olika sätt förmådde stötta den territoriella produktionen. Försöken att från arkitekturens håll gestalta dessa modernitetens territorialiseringar har pågått successivt men tycks ha nått en särskild omfattning från och med 1800-talet. Den stora byggnadsmassa som det gällde gör också 1800-talet unikt jämfört med tidigare århundraden.

I det följande gör jag en kortare exposé över några arkitektoniska bidrag till dessa nya territoriella strategier. Det primära syftet är inte att göra en så korrekt historieskrivning som möjligt, utan att visa på hur arkitekturens kroppsliga roll i territoriell produktion har förändrats och kan studeras. Jag har valt att koncentrera mig på 1800-talet eftersom tiden är ovanligt rik på exempel. Min avsikt är inte att konstruera den stora berättelsen om 1800-talets territoriella strategier. Jag har i stället valt att koncentrera mig på ett begränsat antal spår för att illustrera några av de stora territoriella förändringar som inträffade under denna epok inom ramen för en arkitekturhistorisk diskurs. Dessa spår omfattar korridoren och den territorialiserade förflyttningen, institutionerna och den territoriella övervakningen, byggnadstyperna och den territoriella boxen samt staden och den territoriella rekvisitan.⁶²⁰ Det historiska perspektivet gör det möjligt att visa hur den byggda miljöns territoriella organisation har förändrats över tid. Sist i kapitlet lyfter jag fram min ansats som en möjlig forskningsstrategi inom det arkitekturhistoriska fältet: hur arkitekturens olika kroppsliga aktantroller formerar sig i olika territoriella kollektiv. En möjlig ingång till frågan ges med hjälp av begreppet territoriella genotyper.

KORRIDOREN OCH DEN TERRITORIALISERADE FÖRFLYTTNINGEN

Den territoriella klassifikationen har ett av sina tydligaste exempel i det viktoriaanska England. Ian Hacking skriver i artikeln "Making Up People" (1985) om den explosion av olika sociala klasser som uppstod under början av 1800-talet, och hur den sammanfaller med den tid då intresset för att räkna och föra statistik över folk fick ett starkt uppsving:

⁶²⁰ Jfr Sacks territoriella historik i Sack, 1986, kap 6, där han fokuserar på varför den territoriella uppdelningen började (bl.a. dess bakgrund i Adam Smiths teorier) och vad den fick för konsekvenser. Jag behandlar samma tid men koncentrerar mig mer på de materiella medel med vilka dessa territorialiseringar genomfördes.

the sheer proliferation of labels during the nineteenth century, may have engendered vastly more kinds of people than ever the world knew before.⁶²¹

I 1820-talets uppsjö av nya statistiska kategorier var det, enligt Hacking, framför allt moralen som analyserades och kategoriserades. Produktionen av statistiska etiketter stannade inte bara på pappret utan tog sig konkreta uttryck genom regleringar, scheman och byggda miljöer. Härigenom bidrog de också – för att följa Foucault – i formandet av nya identiteter och subjekt. Parallellt med skapandet av sociala kategorier skapades således också en rad nya territorier, och det sociala klassificeringsraseriet hade i hög grad också sin motsvarighet i ett *making up space*. Detta fick kanske sin tydligaste exponent i det borgerliga boendet men kännetecknade, som jag ska visa, i hög grad också de offentliga arkitektur- och stadsrummen.

Det fanns både etiska och funktionella orsaker till en allt mer påtaglig territoriell indelning. De nya territorialiseringarna handlade ofta om en uppdelning mellan klass, kön och användning. Ett tydligt exempel på denna utveckling är den viktoriańska villan från och med mitten av 1800-talet. Den viktoriańska villan var full av nya rumsfunktioner som *drawing rooms*, *morning rooms*, *billiard rooms*, *breakfast rooms*, *smoking rooms*, *boudoirs* etc.⁶²² I större villor fanns också en indelning mellan män och kvinnor samt herrskap och tjänstefolk. Under den tidiga viktoriańska tiden försvann de sovsalar för tjänstefolket som funnits i äldre tider.⁶²³ Olika delar av tjänstefolket – *kitchen maids*, *laundry maids* och *housemaids* – fick alla tydligt avskilda territorier för sitt arbete. Denna indelning kom emellertid också att gälla för mindre produktiva sysslor. En skenbart enkel sysselsättning som att dricka sitt te, kunde i större hushåll bli föremål för excesser i social rangordning och intrikata klassdistinktioner. Girouard refererar i *The Victorian Country House* (1979), hur man vid slutet av den viktoriańska eran serverade te på inte mindre än elva olika platser på Pakenham Hall, Irland. Störst problem i den territoriella fördelningen utgjorde i detta fall en besökande *riding master* som tydligen var för fin för någon av tjänstefolkets grupperingar, men inte fin nog för herrskapet och därför fick dricka sitt te på egen hand och i ett eget rum.⁶²⁴

⁶²¹ "Making Up People" (1985), här från Hacking, 2002, s. 104.

⁶²² Mark Girouard, 1979 (1978): *Life in the English Country House*, New Haven & London, kap 10. Den språkliga sidan av detta diskuteras i Markus & Cameron, 2002, kap 3.

⁶²³ Girouard, 1979 (1978), s. 276.

⁶²⁴ "being too grand for the servants but not grand enough for the gentry", Mark Girouard, 1985 (1979): *The Victorian Country House*, New Haven and London, s. 28.

En grundläggande arkitektonisk förutsättning för den territoriella indelningen var införandet av korridoren. Arkitekturhistorikern Robin Evans tecknar i sin artikel "Figures, Doors and Passages" (1978) den närmast sociofoba utvecklingen inom bostadsarkitekturen under den viktorianska eran – en utveckling som möjliggjordes just av denna märkliga innovation. Under de stora villornas glansperiod i 1500-talets Italien var rumsorganisationen i hög grad uppbyggd av rum kopplade till varandra. Varje enskilt rum i huset hade minst två ingångar, ibland fler. Livet i de italienska villorna tycks ha varit intensivt och alla medlemmar av hushållet hade goda förutsättningar att träffas och passera varandra under dagen. Evans ger ett flertal exempel, bl.a. Palladios Villa Antonini (1556) i Udine där man också kan se hur t.o.m. de interiöra toaletterna (en nyhet för tiden) var genomgångsrum. Det är emellertid särskilt Rafaels målningar och byggnader som för Evans får symbolisera bejakandet av en kroppslig närvaro och en rikedom på sociala interaktioner. Evans val av Rafael är inte gripet ur luften utan valt i polemik mot de engelska preraphaeliterna. Dessa förespråkade en tydlig territoriell indelning av hemmet samt att kroppen skulle betraktas "in splendid isolation".⁶²⁵ Preraphaeliterna kan i så motto ses som mer besläktade med modernisterna än med det medeltida ideal som de förespråkade. I denna mening var de också snarare att betrakta som antiraphaeliter än preraphaeliter.⁶²⁶

Som ett exempel på ett hus där korridortanken slagit igenom med full kraft väljer Evans den viktorianske arkitekten Robert Kerrs *Bearwood House* (1864). Kerr har en närmast kirurgisk precision i de territoriella strategiernas indelning. Olika personer tilldelades inte bara olika rum utan också olika delar av huset – vissa av tjänstefolket hade egen korridor med egen uppsättning rum. Män och kvinnor hade olika trapphus. Det är, menar Evans, som om:

from the architect's point of view all the occupants of a house, whatever their social standing, had become nothing but a potential source of irritation to each other.⁶²⁷

Robert Kerr varnar faktiskt uttryckligen för genomgångsrum i sin bok *The Gentleman's House* (1864)⁶²⁸ eftersom de inte lämnar några möjligheter att

⁶²⁵ Robin Evans, 1997 (1978a): "Figures, Doors and Passages", i *Translations from Drawing to Building and Other Essays*, London. Jfr även t.ex. Richard Sennett, 1994: *Flesh and Stone*, New York, s. 19 ff.

⁶²⁶ En förebild till korridoren och den privata kammaren kan preraphaeliterna förvisso ha sett i de medeltida klostren med sina celler och klostergångar. Här handlar det i så fall om specifika förebilder hämtade från det sakrala snarare än ett bredare medeltida inflytande.

⁶²⁷ Evans, 1997 (1978a), s. 73.

⁶²⁸ Evans, 1997 (1978a), s. 64. Erik Lundberg diskuterar också detta intressanta tidsdokument i Erik Lundberg, *Arkitekturens formspråk, Studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras his-*

dra sig tillbaka. Denna inställning kan jämföras med Leon Battista Albertis åsikter i frågan. Alberti är, enligt Evans, en 1500-talsteoretiker som mer än de flesta från denna tid i någon mån också prisar det privata. De territoriella strategierna sträcker sig emellertid aldrig längre än till att handla om en stadig port eller om att placera vissa mer besvärliga delar av hushållet i borten änden av huset. Alberti gör i stället en poäng av fördelarna med att placera ett rums öppningar så att man når så många ställen som möjligt. Kriterierna för bekvämlighet var alltså här de rakt omvända. Detta lappkast stannade inte vid byggnaden utan gällde i hög grad också synen på människan. Evans pekar på en analogi mellan människans själ och den privata kammaren. Denna analogi blev vanlig under 1600-talet – dvs. ungefär samtidigt med korridorrens införande. Frågan som Evans ställer är: "which became more private first, the room or the soul?".⁶²⁹

Korridoren kom att bli ett inslag i hus för de mest besuttna från och med 1600-talet. Under 1800-talet var korridoren legio. I många fall levde visserligen ett slags rum-i-fil-organisation kvar parallellt med korridorsystemet. Bevekelsegrunderna var här emellertid inte praktiska utan estetiska.⁶³⁰ De i fil liggande rummen håller sig också inom en viss territoriell avgränsning som t.ex. herrskapets territorier. De territoriella förflyttningsvägarna (i form av korridorer, men också trapphus, passager, gator) kom också att fylla en viktig funktion i det nya sociala bostadsbyggandet. Londons äldre slumkvarter kännetecknades vid denna tid av ett virrvarr av passager och trappor och rum där det fanns alla möjligheter att gå vilse eller försvinna. Evans skriver:

You could never be certain where anyone was (a frustration to social investigators, debt collectors and reformers as well as the police), but you could be sure that whatever anyone did, it was done in the purview of numerous strangers.⁶³¹

De territorialiserade förflyttningsvägarna fyllde här en viktig funktion genom att isolera olika funktioner, grupper och familjer från varandra. De gav möjligheter att kontrollera befolkningen på olika sätt (statistiskt, medi-

toriska utveckling 9, Vägen till nutiden, elementär struktur såsom arkitektoniskt ideal, 1715–1850, Nordisk rotogravyr, Stockholm 1960, s. 570 ff.

⁶²⁹ Evans, 1997 (1978a), s. 75. Det är intressant att notera att det på 1700-talet också blev mycket populärt med böcker om ensamhet. Johann Georg von Zimmermanns *On Solitude* trycktes t.ex. i ett otal upplagor under 17- och 1800-talen. Jfr även Sennett och hans diskussion om förflyttningens individualisering under 1800-talet, Sennett, 1994, kap. 10.

⁶³⁰ Evans, 1997 (1978a), s. 74. De två legitimeringsgrunderna skönhet och nytta uppvisar således, enligt Evans, tendenser att dra åt olika håll vid denna tid.

⁶³¹ Robin Evans, 1997 (1978b): "Rookeries and Model Dwellings", i *Translations from Drawing to Building and Other Essays*, London, s. 102.

cinskt, polisiärt etc.). Familjer och familjemedlemmar isolerades ifrån varandra (och fick separata toaletter, tvättutrymmen, trappor etc.).⁶³²

Korridoren gjorde det möjligt att neutralisera rummet och s.a.s. renskrapa det från alla andra funktioner och reservera det för förflyttning. Territorialisering av förflyttningen gjorde det, med latourska termer, möjligt att förflytta sig utan transformation. Genom att skapa en struktur där varje funktion bara var *ett steg* ifrån nästa öppnade man också för en rik territoriell uppdelning. Man riskerade inte att utsättas för en rad oförutsedda händelser utan kunde i princip på förhand veta vad de människor man eventuellt stötte på kunde tänkas syssla med. Korridoren var kort sagt en rumslig organisationsprincip som öppnade för en ny form av territoriell organisation. Den gjorde det möjligt att fördela folk och funktioner till sina rätta platser och undvika oönskade möten mellan människor. Tiden efter det att korridoren slagit igenom på bred front kännetecknades också av excesser i territoriell klassificering som förmodligen saknar motstycke i historien.

Med trappor i ändarna av varje korridor skapades på vissa platser också cirkulationsmöjligheter. Korridoren kunde kopplas samman eller s.a.s. vika tillbaka på sig själv för att skapa omloppsbanor. Begreppet *cirkulation* har av idéhistorikern Wolfgang Schivelbusch anförts som ett centralt uttryck för 1800-talet och betecknande för tidens försök att behärska tid och rum.⁶³³ Begreppet har ett biologiskt ursprung (det användes från 1600-talet i beskrivningar av blodomloppet) och kopplades också till positiva föreställningar om det sunda, friska och konstruktiva. Motsatsen till cirkulation var stillhet och död. I 1800-talsromaner som t.ex. Charles Dickens *Bleak House* eller Emile Zolas *Damernas Paradis* kan man läsa om sjuka återvändsgränder med unken stillastående lukt och hus som rasar eller dödsdömda små butiker överdragna av mögel och dränkta i lump.⁶³⁴ Cirkulationsmetaforen fick enligt Richard Sennett inflytande i stadsplaneringen redan från mitten av 1700-talet.⁶³⁵ Det finns också exempel hos John Habraken som i *The Structure of The Ordinary* (1998) berättar om omvandlingen av Kairos

⁶³² Ibid.

⁶³³ Wolfgang Schivelbusch, 1998 (1977): *Järnvägsresandets historia*, Lund (*Geschichte der Eisenbahnreise*), s. 166. Till intresset för cirkulationen har Vanderburgh också kopplat 1800-talets vurm för den repetitiva och pålitliga maskinen, samt en revolutionsstävande borgerlig ordning och dess vilja till det stabila samhället. Jfr David Vanderburgh, 1994: "Typification and the Building of Society", i *Ordering Space, Types in Architecture and Design*, red. Franck & Schneekloth, New York, s. 328 f. Även Sennett har en längre diskussion om metaforen och dess betydelse för "moving bodies" i Sennett, 1994, s. 256–281.

⁶³⁴ Jfr Schivelbusch, 1998 (1977), s. 166 ff. som tar upp Zolas roman. Schivelbusch gör här också en intressant jämförelse mellan järnvägen (cirkulationen i landskapet), boulevarderna, cirkulationen i staden och varuhusen (cirkulationen i byggnaden) under 1800-talet.

⁶³⁵ Sennett, 1994, s. 263 ff., som också behandlar respirationsmetaforen inom stadsbyggandet.

förflyttningssystem i samband med att staden ockuperades av Napoleons arméer 1798. I Kairo delades gatusystemet traditionellt upp i olika territoriella nivåer. Förutom den privata gårdsgrinden fanns det ofta både en port till den lokala gatan och en port till den stadsdelsgata till vilka de lokala gatorna var kopplade. Dessa olika gatuportar stängdes under natten. Fransmännen rev alla dessa grindar och portar för att skapa ett kontinuerligt offentligt rum ända fram till den enskilda familjens hem.⁶³⁶ Cirkulation blev dock, enligt Forty, inte ett mer explicit begrepp inom en arkitekturdiskurs förrän efter år 1850.⁶³⁷ Begreppet vann sedan snabbt popularitet och blev ett av de begrepp som sedan också övertogs av den arkitektoniska modernismen under 1900-talet. Anledningarna till begreppets framgångar, var enligt Forty framför allt två. För det första tillät begreppet ett slags objektivering av rörelsen inom ett hus, något som bidrog till bilden av byggnaden som en sluten enhet (ett territorium). För det andra, menar Forty, bidrog denna medicinska metafor till att ge arkitekturen en viss vetenskaplighet.⁶³⁸

Inom arkitekturteorin kom cirkulationsbegreppet att både omfatta själva rörelsen och dess materiella prerekvisit (byggnadens förflyttningsbanor). Det kom dessutom att användas om i princip alla former av friare rörelse inom en byggnad eller en stad.⁶³⁹ Om cirkulationsbegreppet och dess konsekvenser är det som oftast uppmärksammas i litteraturen så är det viktigt att varsebli det faktum att den territorialiserade förflyttningen egentligen fick två huvudformer under 1800-talet: två former som ibland båda sorterats in under cirkulation men som jag här ska skilja på som *distribution* respektive *cirkulation*.⁶⁴⁰ Cirkulationen representerar i detta fall ett territorialiserat förflyttningssystem där det är möjligt att återkomma till samma punkt från ett annat håll. Den rumsliga organisationen har en ringstruktur (uppbyggd kring en eller flera ringar) vilket innebär att det finns ett flertal möjliga vägar till samma punkt.⁶⁴¹ Tydliga exempel på 1800-talets cirkulationstänkande

⁶³⁶ Habraken, 1998, s. 218 ff. Habraken noterar dock att fransmännen missade en del gatuportar eftersom de misstog dem för gårdsportar.

⁶³⁷ Forty, 2000, s. 87–101. Forty har en relativt lång och kritisk diskussion av begreppet (och är relativt motvillig att erkänna begreppets nytta).

⁶³⁸ Forty, 2000, s. 92, vetenskapliga metaforer blev överlag populära vid denna tid.

⁶³⁹ Jfr Forty, 2000, s. 93.

⁶⁴⁰ Begreppet *distribution* handlar om att fördela och sprida (t.ex. varor), och därmed öka tillgängligheten. Jag använder här *distribution* för att beteckna en riktningsgiven förflyttning från en punkt till en annan eller från en punkt till ett obestämt antal andra. *Distribution* och *cirkulation* är två sätt att organisera förflyttningen och dess mer konkreta förutsättningar. De kan jämföras med begreppen *kanalisering* och *filtrering* vilka jag snarare tycker kopplar till förflyttningens skala och sortering. Esplanaden kan t.ex. sägas kanalisera förflyttningen i förhållande till ett medeltida gatunät där förflyttning i stället tillåts filtrera, motorvägen kanalisera förflyttningar medan de gamla landsvägssystemen tillät en filtrering genom landskapet etc.

⁶⁴¹ Jfr begreppet *ringiness*, Hillier & Hanson, 1984, s. 153.

finns i projekt som Baron Haussmanns esplanadsystem, Ringstrasse-modellen från Wien, den borgerliga parken och varuhusen (som ju var en nyhet under 1800-talets senare del). Strukturen stödjer möjligheten att spatsera runt och förefaller därmed användbar för den som söker konstituera rörelse som ett slags självändamål. Före 1800-talet hade gåendet förknippats med fattigdom och opålitlighet. Det var inte alla förunnat att få färdas med häst och vagn. Med nya och billigare transportmedel blev gåendet inte längre ett nödvändigt ont. Gåendet fick därmed också en högre status och en av 1800-talets nya figurer i stadsbilden blev just *flanören*, en representant för gåendet som ett slags rekreation.⁶⁴²

Den territoriella distributionen kan på sätt och vis ses som cirkulationens raka motsats. Distribution handlar om riktade förflyttningar mellan punkt A och punkt B. Tanken bakom ett distributionssystem tycks vara att resandet är ett slags nödvändigt ont och att det därför gäller att effektivisera transportererna samt göra dem så komfortabla som möjligt. Alla platser ska därför inte ligga på samma avstånd från varandra utan vissa platser måste ligga närmare alla andra platser än andra – alla arbetare ska ha nära till arbetsplatsen, men arbetarna behöver inte ha nära till varandra (tanken har t.ex. iscensatts av Claude-Nicholas Ledoux i saltindustrin i Chaux från slutet av 1770-talet). Distributionens materiella organisationsprincip blir trädstrukturen och dess typfigur är *pendlaren*. Förflyttningarna kan handla om de ständiga pendelrörelserna mellan bostaden och arbetet, affären, kyrkan eller grannen. Pendlaren ger en motbild till flanören och sammantagna antyder de en ny distinktion mellan bilden av det epikureiska respektive det stoiska gåendet.

De två 1800-tals figurerna flanören och pendlaren kan ses som två principer för den territorialiserade förflyttningen. Deras inbördes förhållande på olika platser och i olika tider vore egentligen värt en grundligare studie. Steen Eiler Rasmussens noterar i sina böcker en viktig skillnad mellan de stora projekt som drevs i 1800-talets två stora europeiska städer, London och Paris. I London satsade man under 1800-talet på två stora stadsplaneprojekt som båda var distribuerande till sin karaktär. Regent Street drogs i början av 1800-talet från Picadilly Circus ända ut till Regents Park. Den största satsningen var emellertid tunnelbanan *London Underground* som förband

⁶⁴² Se Urry, 2000, s. 50 ff. om flanören. Sennett noterar att redan Sixtus den V (påve 1585–90) skapade ett slags cirkulationssystem då han förband viktiga helgedomar med varandra i Rom. Dessa gator eller pilgrimsvägar (som de också var tänkta) poängterade emellertid rörelsen mot särskilda monument snarare än rörelsen i sig själv. Det senare förknippar Sennett med upplysningstiden och ger några exempel från senare delen av 1700-talet, se Sennett, 1994, s. 263 ff. Om cirkulationstänkandet fick sitt första uttryck under 1700-talet får ändå (som Schivelbusch pekat på) 1800-talet räknas som cirkulationstänkandets stora århundrade (ett sekel som i denna fråga dessutom kan sägas krönas av Nietzsches teori om den eviga återkomsten).

centrum med ytterområdena. I Paris var förstås Haussmanns boulevarder århundradets stora stadsplaneprojekt – de nya boulevarderna kopplade visserligen i någon mån staden till dess omgivningar, men den huvudsakliga avsikten tycks framför allt ha varit att underlätta cirkulationen inom staden.⁶⁴³ Haussmanns projekt innebar stora omgrupperingar och kanaliseringar av trafik och hus inom stadens befintliga territorium. Londons tunnelbana innebar möjligheter för pendelrörelser och förband nya områden utanför den befintliga staden med stadskärnan – tunnelbanelinjerna drogs, enligt Rasmussen, också till platser där det ännu inte bodde något folk.

Om en viss svepande överblick tillåts skulle man kunna hävda att den territoriella distributionen inledningsvis kom att bli vanligast inom det offentliga byggandet av institutioner, arbetsplatser men också fabriker och hem. 1800-talets rutnätsstad i kombination med esplanadsystemets stora framgångar innebar dock att cirkulation trots allt kom att bli dominerande på stadsnivå i Europa. Så småningom tycks det dock som om 1800-talets förhållande mellan cirkulation och distribution vändes så att distributionen kom att bli en organisationsprincip för staden (i Sverige blir detta kanske särskilt tydligt med 1960-talets SCAFT-plan). Stadsrummet fick mer och mer karaktären av transportrum än vistelserum. Gator hierarkiserades, olika territoriella nivåer infördes på ett sätt som påminner om Kairo-exemplet ovan. Detta gäller inte bara i stadsutbyggnader. Också i äldre stadskärnor kan man se hur rutnätsstadens cirkulationsmöjligheter gjordes och görs om till distributionssystem med hjälp av avklippta gator, trafikomläggningar, gågator och enkelriktningar. Samtidigt blev cirkulation ett framgångsrikt koncept på byggnadsnivå t.ex. med den öppna planlösningen (Le Corbusiers *plan libre*) och kontorslandskapet. Cirkulationsplaneringen har också fått en växande aktualitet med planeringen av köpcentrum. Redan från slutet av 1800-talet började affärsgator konkurrera ut strandpromenader och parkvägar, och flanören ersattes till viss del av kunden och fönstershopparen.⁶⁴⁴ I slutet av 1900-talet flyttade shoppingen och cirkulationen i allt högre grad inomhus. Köpcentrumets cirkulationssystem bland varor och butiker började nu också uppträda på flygplatser, större järnvägsstationer, museer etc.

Sammanfattningsvis kan följande sägas: En viktig och drivande orsak bakom 1800-talets territoriella expansion var den kanaliserade förflyttningen. Under

⁶⁴³ Steen Eiler Rasmussen, 1973 (1949): *Towns and Buildings*, Cambridge Mass. (*Byer og Bygninger*), s. 103–116, 160–171, samt Steen Eiler Rasmussen, 1973 (1934): *London*, Köpenhamn, s. 255–276 samt 345–372. Även Sennett använder 1800-talets tre stora planeringsprojekt för en längre diskussion men använder då alla tre för att diskutera den urbana förflyttningens individualisering under 1800-talet, Sennett, 1994, s. 324–338.

⁶⁴⁴ Jfr Bosse Bergman, 2003: *Handelsplats, shopping, stadsliv*, Stockholm/Stehag, s. 22 ff.

1800-talet utvecklades olika kroppsliga stabiliseringar för att begränsa/möjliggöra förflyttningsmöjligheter inom eller mellan territorier. De kroppsliga aktanter som bidrog till detta var korridorer och andra förflyttningsvägar med kapacitet att koppla till ett stort antal angränsande rum (och med fler rumsliga kopplingar än andra rum).⁶⁴⁵ Korridorplanen kan, grovt sett, ges en ring- eller trädstruktur (och allt däremellan).⁶⁴⁶ Den territoriella distributionen verkar främjande och strukturerande för en territoriell indelning. Är förflyttningsvägarna gestaltade som trädstrukturer kan de i högre grad verka deterritorialiserande i den mening att huvudfåran ifrån vilken alla vägar förgrenar sig också leder bort från territoriet. Det är framför allt rörelsen till och från territoriet som stöds (snarare än rörelsen mellan olika delar inom territoriet). Distributionsnätet kan dock också, som i vissa panopticon-varianter, liksom i fallet med Londons tunnelbana, struktureras runt en central punkt, och verkar därmed tydligare för en territoriell ordning, med rörelser huvudsakligen mellan territoriets centrum och periferi. Territoriella cirkulationsnät stödjer på ett tydligare sätt rörelse inom territoriet och kan därmed ofta också verka för en mer statisk territoriell ordning.

INSTITUTIONERNA OCH DEN TERRITORIELLA ÖVERVAKNINGEN

Robin Evans diskussion om bostadens utveckling mot en individ- eller cel-orienterad planering via korridoren har en minst lika uppmärksammas historia inom institutionsbyggandet. Ett av de viktigaste verktygen i Foucaults disciplinsamhälle var just uppsplittringen i territorier enligt devisen var sak på sin plats. Det blev enklare att kontrollera samhället då varje regel fick ett särskilt rum. Inom vårdn och olika vårdinrättningar är detta kanske tydligast. Sjukhusen fick fler och fler avdelningar. Postulerandet av ett antal hierarkiskt ordnade territoriella strategier var här en del av byggnadens grundkoncept. Thomas Markus beskriver hur programmet för Glasgows dårhus 1807, rymde en uppdelning av kvinnor och män, högre och lägre samhällsklass samt tillstånden, *frantic*, *incurable*, *convalescent* samt *in an ordinary state*. Redan i programmet antogs alltså en territoriell indelning av sjukhusets patienter i sexton undergrupper som en grundprincip

⁶⁴⁵ Jfr Habraken, 1998, s. 220.

⁶⁴⁶ Jfr den klassiska artikeln, Christopher Alexander, 1996 (1985): "A City is not A Tree", i *The City Reader*, red. Gates & Stout, London.

för byggnadsuppgiften.⁶⁴⁷ Indelningen var ett sätt att med stöd i kroppsliga stabiliteter territoriellt kontrollera rörelser och beteende samt hindra olämpliga möten mellan folk av olika kön, hälsotillstånd eller samhällsklass. Det rörde sig dock inte primärt om maktutövning för maktens egens skull. Det fanns, som tidigare nämnts, också en tro på att detta faktiskt var till nytta för patienten – om man träffade fel människor kunde det också äventyra ens möjligheter att bli frisk.

Under 1800-talet kom institutionsbyggnaderna att ses som ett slags maskiner. Byggnaden skulle inte längre bara vara materiellt stöd för ett visst ändamål och reproducera olika sociala mönster, utan skulle nu helst också producera vissa önskvärda resultat. Arkitekturen skulle inte bara anpassas efter den sociala verksamheten – den skulle dana den sociala verksamheten.⁶⁴⁸ Bakgrunden till detta kan kopplas till samhällets industrialisering – till organisationen av produktion i fabriker och till kapitalismens ängsliga kontroll av arbetet. I en mening kan man se de territoriella förändringarna inom institutionsbyggandet, där vårdanstalter och skolor nu började organiseras som fabriker.⁶⁴⁹ Med maskinens produktion av ting följde produktionen av människor. Institutioner för sinnesslöa, dårar, kriminella och avvikare var, enligt Sack, i hög grad också till för dem som inte passade in i produktionen: "There was, however, an overriding criterion used to develop the typology of deviance, and that was work".⁶⁵⁰

Den viktiga poängen att ta fasta på i detta sammanhang är att det från och med 1800-talet handlar om en ny grundsyn: byggnaden som maskin. Detta ska inte tolkas som en tro på att byggnaden i sig kunde skapa moraliska medborgare. Däremot blev byggnaden allt viktigare som del och hjälpmedel i dessa strävanden. Byggnaden kunde bidra till en kroppslig stabilisering av nya territoriella strategier. Maskinmetaforen både myntades och fick bety-

⁶⁴⁷ Markus, 1993, s. 21.

⁶⁴⁸ Jfr diskussioner i t.ex. Markus, 1993; Sack, 1986 och Foucault, 1993 (1974), t.ex. s. 242.

⁶⁴⁹ Markus, 1993, s. 43 f. I olika sammanhang har man här lyft fram skilda byggnadstyper. Sack pekar på fabriken som grundprincipen varifrån de andra byggnadstyperna i någon mån emanerar, Sack, 1986, t.ex. s. 180. Kristensson nämner skolan som den kvantitativt sett mest omfattande byggnadsuppgiften inom institutionsbyggandet i Sverige, Hjärdís Kristensson, 1998: "Lydnad, flit och ordning. Om 1800-talets skolbyggnader", i *Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, red. Hall & Dunér, Stockholm. Foucault lyfter fram fängelset som det exempel där de arkitektoniska principerna för produktivitet drivits allra längst, Foucault, 1993 (1974).

⁶⁵⁰ Sack, 1986, s. 179.

delse under början av 1800-talet.⁶⁵¹ Le Corbusier gjorde metaforen berömd hundra år senare med den välkända sentensen ”The house is a machine for living”, men vände den egentligen till att i huvudsak bli en estetisk utsaga. Samma metafor plockar också Bill Hillier upp och reviderar i *Space is the machine* (1996), dock utan att kommentera dess bakgrund i 1800-talet.⁶⁵²

Foucault m.fl. har lyft fram filosofen Jeremy Benthams berömda och idag närmast sönderkommenterade lilla brevsamling *Panopticon* (1791),⁶⁵³ för att illustrera några arkitektoniska principer bakom denna metafor. Boken behandlar organisationen av fängelser, manufakturer, därhus, sjukhus och skolor och illustrerar på ett tydligt sätt den nya tron på arkitekturens produktiva förmåga. Panopticon är ett bra exempel, inte bara för att det visar på en ny arkitektursyn och en ny disciplinerande maktsyn, utan också för att Bentham explicit tar upp några av de arkitektoniska medel med vilka disciplinen kunde effektueras. Benthams stora arkitektoniska förändring med *panopticon-modellen* var att den vände på institutionens centrum. Fram till 1700-talet hade sjukhus etc. ofta varit konstruerade så att det var möjligt för

⁶⁵¹ Vanderburgh, 1994, s. 325, noterar t.ex. hur franska arkitekter anmodades ge gestalt åt ”machines for training in” i början av 1800-talet. Forty menar (utifrån en annan fransk maskinmetafor från början av 1800-talet) att maskinmetaforen under detta sekel inte handlade om hur byggnaden påverkade t.ex. de intagna fångarna utan snarare användes för att peka på en harmonisk och rutinerad samvaro, dvs. hur människa, byggnad och mekanik samspelade. En moralisk påverkan åstadkoms, enligt Forty, framför allt av dem som styrde. Forty kritiserar således en rad av de historiska studier som försöker spåra något slags funktionalistiskt resonemang i det tidiga 1800-talet. Under det tidiga 1800-talet pratade man inte om funktion eller funktionell arkitektur, inte heller utvecklades det någon teori om förhållandet mellan byggnad och användning (Forty, 2000, s. 192). Jag ställer mig tveksam till Fortys uttalanden i denna fråga. Mot bakgrund av t.ex. Jeremy Bentham, men t.ex. också en person som Max Stirner, förefaller det uppenbart att byggnaden (på gott i det första och ont i det senare fallet) faktiskt sågs som en viktig medaktör i olika former av disciplinerande verksamhet. Avsaknad av en teori kring fysisk determinism (kopplad till byggnadsverk) eller ett mer spritt funktions- eller användningsbegrepp talar inte med nödvändighet mot det faktum att det fanns ett växande intresse för den byggda miljöns produktiva och moraliska möjligheter. För andra exempel på byggnadens moraliska och fysiska betydelse se t.ex. Finn Werne, 1993: *Böndernas bygge*, Höganäs, s. 319 ff. (bl.a. om den engelske arkitekten Joseph Gandys mönsterbok från 1805).

⁶⁵² Hillier 1996, s. 376 ff. Jfr Linton 1999 s. 81 ff., som visserligen inte heller kommenterar metaforens ursprung i 1800-talet, men som för en längre diskussion om Hilliers och Le Corbusiers användning av metaforen.

⁶⁵³ Den oavkortade originaltiteln lyder: *Panopticon; or the Inspection-House: containing the Idea of a New Principle of Construction applicable to any Sort of Establishment, in which Persons of any Description are to be kept under Inspection: and in Particular to Penitentiary-Houses, Prisons, Houses of Industry, Work-Houses, Poor-Houses, Manufactories, Mad-Houses, Lazarettos, Hospitals, and Schools: with a Plan of Management adapted to the Principle: in a Series of Letters, written in the Year 1787, from Crecheff in White Russia, to a Friend in England*. Boken handlar alltså inte, som ibland tycks antas, om en princip för fängelser exklusivt. På svenska 2002, Jeremy Bentham, 2002 (1794): *Panopticon, en ny princip för inrättningar där personer övervakas*, övers. och introduktion av Frans Lundgren, Nora.

alla de intagna att ha blickarna fästa på ett altare.⁶⁵⁴ Institutionerna hade sällan korridorer. Exempel på lösningar kunde vara att placera ett altare på en upphöjd plats i ena änden av sovsalen, eller att låta ett par sovsalar flankera en central kyrksal.⁶⁵⁵ Panopticon-modellen gjorde de institutionaliserade till objekt och ersatte altaret med ett slags optisk nod. Thomas Markus skriver om denna förändring:

the centre ceased to be unifying, offering supernatural validation and affirming a shared existence, and now isolated, divided and overpowered.⁶⁵⁶

Kanske kan man, parentetiskt sagt, anta att detta plantekniska genomslag också kan kopplas till frågor om religion och teologi. Markus citat kan tolkas i denna riktning: altaret försvinner från scenen och ersätts av en omnipotent övervakare (i stället för en osynlig gud). Det är en händelse som ser ut som en tanke att panteismen åter aktualiserades under slutet av 1700-talet t.ex. genom den s.k. panteismstriden under 1770-talet där bland andra Goethe och Kant var delaktiga (diskussionen fördes vidare under 1800-talet av bl.a. Hegel och Frege).⁶⁵⁷

Om institutionsbyggnaderna tidigare ofta varit uppbyggda kring ett slags scen eller altare som var synlig från hela territoriet, konstruerades nu en punkt – ett slags optisk nod från vilken hela territoriet blev en scen, och ”varje bur är en liten teater”.⁶⁵⁸ Amfiteaterns territoriella princip med kollektivets blickar och en strategisk scen synlig från hela territoriet vändes ut och in. Benthams panopticon-plan var territoriellt uppdelad med en bur för varje individ och varje bur överblickbar från en privilegierad strategisk punkt i mitten (vaktornet). I Panopticon är burarna upplysta och övervakaren dold i dunkel. Detaljeringen och varianterna på utformningen av den här principen var i det faktiska byggandet otaliga. Abel Blouet och Michael Faraday gjorde under 1830-talet ingående experiment med cellväggar. Syftet var inte att reducera ljudöverföring men väl möjligheten att överföra uttydbara meddelanden (för att förhindra kommunikation mellan fångarna).⁶⁵⁹

⁶⁵⁴ Markus, 1993, s. 104, 123 f. Jfr Anders Åman, 1976: *Om den offentliga vården*, Stockholm, t.ex. s. 100, och Collins, 1967 (1965), s. 231 f.

⁶⁵⁵ Det senare var t.ex. fallet med Danvikens hospitalbyggnad ritad av G. J. Adlercrantz 1732. Åman, 1976, s. 98 ff. plan och foto s. 28.

⁶⁵⁶ Markus, 1993, s. 108.

⁶⁵⁷ Jfr t.ex. *Filosofilexikonet*, 1988 (1983): Stockholm (*Politikens filosofileksikon*), s. 412. Även Colin Rowe har pekat på panopticons koppling till kyrkan då han beskriver den som ”a perversion of the centralised churches and circular utopias of Renaissance”. Colin Rowe, 1994: *The Architecture of Good Intentions*, London, s. 79.

⁶⁵⁸ Foucault, 1993 (1974), s. 234.

⁶⁵⁹ Evans, 1997 (1978a), s. 44 f. Här ser vi ett extremt och bokstavligt exempel på Stirners diskussion om fångelsets begränsande av en ”verklig” kommunikation människor emellan.

Harou-Romain experimenterade kring 1840 med skjutbara dörrar, hopfällbara sängar och s.k. "white noise" som överfördes till cellerna via rör under sovtid.⁶⁶⁰ Detaljerna i maskineriet varierade och utvecklades beroende på olika praktiska förutsättningar. Benthams panopticon blev en princip snarare än en schablon som exakt kopierades.

Panopticon utvecklades, liksom panoramat och varmluftsballongen, på 1780-talet.⁶⁶¹ Överblickbarhet var också ett nyckelord vilket i mångt och mycket kom att känneteckna 1800-talets många nya byggnadsuppgifter – från bibliotek och museer till esplanadsystem och världsutställningar. Den panoptiska överblickbarheten innebar en materiellt understödd positionering av övervakaren eller den som skulle ha överblick. Detta kunde t.ex. ske genom införandet av en asymmetrisk relation i territoriet. En huvudpoäng med Panopticon är, enligt Bentham (och Foucault), brottet mellan att se och att bli sedd. Eftersom man inte ser sin övervakare går det heller inte att veta om eller när man är iakttagen (och därmed stödjer systemet en viss självdisciplin). Den nya betoningen på överblickbarhet handlar alltså inte bara om vad det är som synliggörs utan också om vad som blir osynligt, dvs. övervakaren. Panopticon-modellen sätter upp en hierarkisk ordning, ett slags *obligatory point of passage*. Ur ett arkitektoniskt perspektiv kan det samtidigt konstateras att om övervakaren gjordes osynlig och kontrollen därmed mer effektiv, så blev platsen för övervakning i högsta grad synliggjord. Den territoriella strategin fick ett slags kroppsligt förtydligande. Detta öppnar också, som jag påpekat tidigare, i viss mån fältet för Certeaus taktiker.

Slutligen ska jag ta upp några av de materiella medel med vilka en territoriell kroppslig stabilisering kopplad till synmöjligheter (som övervakning och synliggörande) åstadkoms. I 1800-talets institutionsbyggande var betoningen av det visuella ofta dubbel. Den territoriella överblickbarheten gällde både interiört och exteriört. Institutionen skulle ligga i ett öppet läge. Den skulle synas tydligt och ha rik tillgång på frisk luft och ljus. Planformen var ofta en E- eller H-form. Ursprunget till detta kan ha varit de militära kaserterna, men också större lanthus och herresäten. Placeringen i det urbana landskapet var en viktig fråga. Läget skulle inte vara allt för undanskymt utan placering på en höjd var att föredra.⁶⁶² En institution skulle vara belägen på en visuellt sett välintegrerad plats – den skulle verka som ett slags *visuell nod* i stadsrummet. De medel som användes för att åstadkomma denna visualisering var *nivåskillnad* mellan territoriet och omgivningen samt upprättandet

⁶⁶⁰ Vanderburgh, 1994, s. 327.

⁶⁶¹ Jfr Frans Lundgren, 2002: "Det självreglerande samhället: Jeremy Benthams Panopticon som realitet och utopi", i nyutg. av J. Benthams *Panopticon, en ny princip för inrättningar där personer övervakas*, Nora.

⁶⁶² Markus, 1993, s. 101 ff., jfr även Kristensson, 1998.

av *rumslig distans* (eller vad Markus kallar *space bubble*).⁶⁶³ Till byggnadens materiella avgränsning lades alltså ett slags rumslig avgränsning.⁶⁶⁴ Det är därtill också möjligt att tala om en mer strukturell visualisering. Institutionen skulle ligga synlig från så många platser som möjligt. Ett sätt att beskriva det materiellas strukturella visualiseringsförmåga är genom isovist-analyser.⁶⁶⁵ En sådan isovist-analys kan t.ex. beskriva synfält från stadens viktiga punkter/platser (alt. alla platser) och undersöka på vilka ställen som dessa fält överlagras. Ett av de mer utstuderade exemplen på en kombination av olika materiella visualiseringsmedel utgör Giuseppe Sacconis avslutning på Via Corso med Vittorio Emmanuelle-monumentet. Monumentet stod inte färdigt förrän 1911, men tycks i allt väsentligt vara ett barn av 1800-talets färdigheter i visualiseringsteknik.

De exteriöra visualiseringsteknikerna kombinerades ofta med interiöra övervakningsstrategier. Detta skedde ofta genom upprättandet av en eller flera *optiska noder*. Med dagens övervakningskameror upprätthålls denna övervakning till stor del också utan arkitektoniska medel (men väl med hjälp av artefakter). Under 1800-talet stöddes den territoriella kontrollen i högre grad av arkitekturen. Man kan säga att arkitekturen i hög grad bidrog till en kroppslig stabilisering kopplad till begränsningar/möjligheter för syn och övervakning. Detta skedde genom att underlätta övervakning från vissa strategiska punkter med avgjort större synfält än andra platser, och genom kontroll av rörelse med en hierarkisk organisationsprincip som skapar ett asymmetriskt förhållande mellan olika delar av byggnaden. Detta kan ske på olika sätt, genom spel med ljus och mörker, genom solformade strukturer eller upphöjda positioner med möjlighet att överblicka flera våningsplan (som Panopticons vaktorn). Sack pekar på att övervakningstanken på sätt och vis drevs ännu längre i fabrikerna.⁶⁶⁶ Panopticon-strukturen som egentligen också var ämnad för fabriker fick inte samma tydliga användning här eftersom det ofta krävdes en större flexibilitet i interiören. Maskiner och produktionssätt måste kunna förändras snabbt. Interiören blev därför oftare helt öppen. Arbetarna var stationerade vid sina arbetsstationer. Både arbetsledare och arbetare kunde när som helst överblicka hela rummet. Den stora

⁶⁶³ Markus, 1993, s. 102.

⁶⁶⁴ Dessa *space bubbles* kan jämföras med den fria överblickbara marken utanför befästningsvallarna (demarkationsfältet) som ju också ofta kom att bli platsen för olika institutionsbyggnader under 1800-talet.

⁶⁶⁵ Isovisiten betecknar det sammanlagda synfälten som man kan se från t.ex. en punkt, ett rum eller från det som inom space syntax kallas axiallinje eller en konvex yta. Begreppet introducerades i en artikel av M. L. Benedikt 1979, och har sedan dess mer eller mindre införlivats i space syntax-teorin. John Peponis m.fl. har även utvecklat en rad mer sofistikerade metoder kring synfältsanalys och visualitet av planer. Se också Hillier, 1993; Hillier, 1996.

⁶⁶⁶ Sack, 1986, s. 188 ff.

skillnaden låg här i stället i den territoriella kompetensen. Arbetarna var bundna till sina arbetsstationer. Arbetsledaren var mobil. Foucault beskriver i *Övervakning och straff* arbetet på ett franskt tryckeri uppfört 1791 i en diskussion om funktionell placering.

Om man förflyttar sig längs mittgången är det möjligt att utöva en övervakning som samtidigt är allmän och individuell: iakttä arbetarens närvaro och flit, samt kvaliteten på hans arbete, jämföra arbetarna sinsemellan och rangordna dem efter deras skicklighet och snabbhet.⁶⁶⁷

Vad som beskrivs är egentligen ett slags korridorplan, men i en organisation utan skymmande väggar, vilket ger bättre möjligheter till övervakning.⁶⁶⁸ Försöken att avskilja och isolera de övervakade drevs dock här inte lika långt som i panopticon-planen.

STAD, BOX OCH REKVISITA

Historien om stadens zonering tycks inom den arkitekturhistoriska litteraturen framför allt ha undersökts på stadsdelsnivå. Redan från 1800-talet kom emellertid den materiella miljön också att användas för att på olika sätt åstadkomma zoneringar ned på stadsrumsnivå. Denna zonering ska här diskuteras utifrån två mer generella materiella principer. Den första principen kan beskrivas som en tendens att gestalta byggnaden som en territoriell box – ett slags scenhus eller en behändig burk att ha saker i. Det handlar om en kroppslig stabilisering för en situation där olika territoriella sorter och nätverk kan byta av varandra. Den andra principen handlar om ett slags tematiserad rekvisita gestaltad för en viss specifik plats eller en viss territoriell sort.

BYGGNADSTYP OCH BOX

Industrialismens och vetenskapens nya behov bidrog till att en rad nya byggnadstyper etablerades under 1700- och inte minst 1800-talet. En lång rad funktioner som tidigare t.ex. varit införlivade i det kungliga slottet – bibliotek, museer och arkiv – flyttade ut, växte och differentierades.⁶⁶⁹ Universitetet fick i allt högre grad särskilda institutionsbyggnader, bibliotek, fysik- och kemilaboratorier, observatorier och anatomibygnader.⁶⁷⁰ Riksarkivet fick en egen byggnad och landsarkivbyggnaden uppstod som

⁶⁶⁷ Foucault, 1993 (1974), s. 171. Jfr även Sack, 1986, s. 192.

⁶⁶⁸ Här är det således synfältet utmed en axel som ska maximeras.

⁶⁶⁹ Olle Svedberg, 1992 (1988): *Arkitekternas århundrade*, Stockholm, s. 18.

⁶⁷⁰ Jfr Hjärdís Kristensson, 1990: *Vetenskapens byggnader*, Lund; Tomas Tägil, 2001; *Universitetsmiljöer i Lund*, Lund.

en ny byggnadstyp.⁶⁷¹ Staden fick nya skolor, tingsrätter, offentliga parker, utställningsbyggnader, speciella vårdinrättningar, fabriksbyggnader etc.⁶⁷² En rad samhällsfunktioner, gamla som nya, fick under 1800-talet en egen byggnadstyp. Dessa tendenser att s.a.s. bygga territoriet fortsatte emellertid också ned på en mer detaljerad nivå så att varje byggnadstyp kunde delas upp på olika territoriella sorter med egna byggnader. Arkiv och bibliotek kunde t.ex., mot slutet av 1800-talet vara tvådelade med en byggnad för magasin och en särskild byggnad för läsesal. Skolan delades upp i lärarbo-stad och undervisningslokal. Vårdinrättningarna fick inte bara en rad olika avdelningar inom institutionsbyggnaden, utan många avdelningar fick egna byggnader.⁶⁷³

Tron på arkitekturens produktiva och helande förmåga begränsade sig inte till institutionerna utan omfattade även staden som helhet. Stadens territoriella indelningar blev tydligare under 1800-talet. Parker och breda avenyer fördes in, medan gamla kyrkogårdar, fattighus och sjukhus, flyttades ut. Nya stora industrier krävde områden med arbetarbo-städer. Krogen och värdshuset kompletterades i de större städerna av verksamheter som restauranger, hotell, konditorier, utvårdshus, parkkaféer osv.⁶⁷⁴ En allt mer finisk territoriell indelning berodde till viss del också på att ett ökande befolkningsunderlag gjorde det möjligt att samla olika mer specifika funktioner till en viss plats. En lång rad av de statliga institutionerna växte till hela stora institutionsområden. Kort sagt: olika användningar som tidigare samlats under samma tak renodlades, differentierades och fick egna byggnader, men också en egen plats i staden. Funktion efter funktion bröt sig ut ur byggnadsmassan och kvartersstrukturen, för att bilda fler och fler solitära byggnader – ett slags territoriella boxar – ofta grupperade inom ramen för större institutionszoner utanför den äldre stadskärnan. Byggnader i park blev ett påtagligt inslag i det nya stadsbyggandet, och man ser redan under 1800-talet förutsättningarna för det kontinuerliga rummets filosofi som kom att prägla funktionalismen.⁶⁷⁵ Orsakerna till de stora parkområdena var förstås flera; under 1800-talet började man i allt högre grad ta perifera

⁶⁷¹ Mattias Kärrholm, 2000: *Landsarkivet i Lund*, Lund.

⁶⁷² Jfr t.ex. Markus, 1993; Sack, 1986.

⁶⁷³ Anders Åman noterar att med Lilla hemmet på Kungsholmen, invigt år 1900, hade specialiseringen gått så långt att man skapat en särskild institution för hereditärsyfilitisiska barn (barn med syfilis från födseln), Åman 1976, s. 242.

⁶⁷⁴ Greger Paulsson, 1972 (1950): *Svensk Stad I*, Lund, s. 482.

⁶⁷⁵ Under 1800-talet (och med klassicismen delvis fram till början av 1900-talet) var detta kontinuerliga rum till stora delar fortfarande avdelat från de offentliga gatorna med staket, vaktstugor och grindar. Rummet hade fortfarande relativt tydliga territoriella indelningar, där t.ex. sjukhusområdet kunde vara stängt för allmänheten annat än på vissa besöksstider.

lägen i anspråk, stadsmurar och stadsvallar började avvecklas och hygien och brand blev viktiga frågor.⁶⁷⁶

Flera arkitekturhistoriker har pekat på hur det under den här perioden också är möjligt att se ett allt tydligare brott mellan byggnadens yttre form och dess funktionella innehåll.⁶⁷⁷ Från att ha varit någonting relativt opöblematiskt blev detta förhållande under 1800-talet till något som var öppet för debatt och satt under ständig omprövning. En påtaglig bakgrund till brottet mellan yttre form och funktionellt innehåll kan också ses i den förvirring som förekom rörande frågan om hur alla dessa nya byggnadsuppgifter skulle gestaltas. Under renässansen hade byggnadstyperna varit få till antalet och beställarna utgjorde en liten homogen grupp. På 1800-talet uppfördes stora ceremoniella entréer, receptioner och trapphus där det inte fanns någon kung eller furste som tog emot. Paul Frankl påpekar i *Principles of Architectural history* (1914) hur påtaglig beställarens frånvaro också kan tyckas i 1800-talets monumentala byggnader. En abstrakt idé om samhället hade trätt i den rike beställarens ställe:

In the older church and palace there had been a permanent inhabitant whose actual or supposed relationship to the changing visitors was a fixed and lasting one. Now buildings become shells occasionally used by people who want to be restored to health, to bathe, learn, read or buy. These buildings cannot be identified with one personality; they belong to everyone and therefore to no one.⁶⁷⁸

Beställaren som en person ersattes av ett mer opersonligt, abstrakt och i hög grad föränderligt fenomen – nämligen samhället. Detta faktum blev både ett problem och en tillgång för arkitektkåren. Arkitekturhistorikern Olle Svedberg har med viss rätt kallat 1800-talet just för arkitekternas århundrade. Från att ha varit utlämnade till ett fåtal välbeställda uppdragsgivare och mecenater var arkitekterna nu efterfrågade av en lång rad av samhällets representanter, föreningar, företag och institutioner. Samtidigt var arkitekterna i högre grad utlämnade att själva lösa de nya byggnadsuppgifternas utformning. Det handlade inte längre om att agera konstnärlig rådgivare åt en specifik beställare utan om ett samhällsuppdrag.⁶⁷⁹ Hur tillfredsställer man då en abstrakt beställare, en beställare som dessutom kännetecknas

⁶⁷⁶ För ett intressant exempel på en sådan utveckling, se t.ex. Tägils beskrivning av Universitetsområdet i Lund i Tägil, 2001.

⁶⁷⁷ Markus, 1993, s. 33, anger mitten av 1700-talet som tidpunkten för detta brott.

⁶⁷⁸ Paul Frankl, 1968 (1914): *Principles of Architectural History*, Cambridge Mass. & London, (*Die Entwicklungsphasen der neueren Baukunst*), s. 182, jfr Vanderburgh, 1994.

⁶⁷⁹ Werne 1997, s. 57. Werne har även diskuterat övergången från det extentionellt välförankrade byggnadsskick som t.ex. fanns i bondesamhället till industrisamhällets krav på föränderlighet och auktoritärt implementerade typer. Se t.ex. Werne, 1987 s. 89–95, Werne, 1993, Werne, 1997.

av att vara stadd i ständig förändring? Störtfloden av nya byggnadstyper gav också bekymmer. Denis Diderot klagar redan i mitten av 1700-talet i Encyklopedin på att det inte finns några lämpliga exempel på planer för offentliga byggnader som sjukhus, stadshallar och bibliotek.⁶⁸⁰ Hur de olika byggnadstyperna skulle få en lämplig gestalt blev också en av de stora frågorna för 1800-talets arkitekter. Principskisser för olika byggnadstyper finner man bl.a. i arkitekturprofessorn J. N. L. Durands berömda planschverk från början av seklet – samt i det enorma verket *Handbuch der Architektur*, vars utgivning i slutet av seklet under ledning av arkitekt Joseph Durm, slutligen kom att omfatta 65 band.⁶⁸¹ I en mening kan man säga Durands och senare *Handbuch der Architektur* (precis som Benthams Panopticon) bidrog till ett slags ”substituting pattern for patron”.⁶⁸² Att ge alla dessa nya territoriella sorter och subsorter distinkta gestaltningsmässiga skillnader föreföll dock att i det närmaste ha varit en omöjlighet. Precis som de statistiska kategorierna i Hackings exempel ovan uppträdde de nya territoriella sorterna i massor och de förändrades från år till år, försvann eller delades upp i nya sorter. Ett viktigt medel för att upprätta gestaltningsmässiga distinktioner mellan olika territoriella sorter – att ge byggnaden och dess funktion en adekvat och ändamålsenlig utformning – blev just fasaderna. Fasadens stil blev ett sätt att berätta om en viss funktion eller ett visst ideologiskt innehåll. Typ-karaktär, dvs. egenskaper karaktäristiska för en viss typ av byggnad, utvecklades under 1800-talet inte minst inom den franska Beaux-Art traditionen till en viktig arkitektonisk fråga.⁶⁸³ I Sverige kom liknande diskussioner kanske särskilt att göra sig gällande under 1870-talet, och då under inflytande av den tyske arkitekten Gottfried Semper och den s.k. Semperismen. Fängelser och militäranläggningar fick här formen av romanska borgar, landsortskyrkor blev små minikatedraller i nygotik, banker blev renässanspalats etc. Semperismens idé var att stilen måste bestämmas som funktionen av en rad variabler som tidsanda, konstruktion, material och användning (som t.ex. den inre rumsorganisationen). Denna idé uttryckte Semper också i matematiska termer som $Y = F(x, y, z, \dots)$.⁶⁸⁴

⁶⁸⁰ För en mer utvecklad diskussion se Markus 1993, s. 33 f., eller Werne, 1997 s. 71 ff.

⁶⁸¹ Åman, 1976, s. 248 f, Krufft, 1994 (1985), s. 273 ff. om Durand. Det är märkligt att Krufft, tysk professor i konsthistoria, har försummat det i omfång ännu ööverträffade monumentalverket *Handbuch der Architektur* i sin annars mycket nitiska genomgång (kanske kan detta skyllas på den personkult som ibland gjort sig påmind inom det arkitekturhistoriska ämnet).

⁶⁸² Vanderburgh, 1994, s. 328.

⁶⁸³ Kristensson efter Egberts *The Beaux-Arts Tradition in French Architecture*. Kristensson, 1990, s. 278 f.

⁶⁸⁴ Paulsson, 1972 (1950), s. 451–469; Svedberg, 1988, s. 46 ff. Om Semper se Krufft, 1994 (1985), s. 310 ff. För en längre behandling av 1800-talets stildiskussion och särskilt begreppet tidsanda, se Werne, 1997, s. 46–70

Av de nämnda variablerna var kanske tidsandan den viktigaste faktorn (och den som för Semper avgjorde till renässansens fördel). Tidsandan och samhällets förändring bidrog samtidigt till att den lämpliga stilen för en viss byggnadstyp förändrades. Thomas Markus skriver:

Though architectural rhetoric re-affirmed the form-function link periodically in the nineteenth century, in reality its fracture is evident in the frequency with which the link is redefined.⁶⁸⁵

Stilar bytte av varandra och förekom också parallellt. Järnvägsstationen är här ett bra exempel. De engelska stationerna fick till en början ofta en dorisk stildräkt med kopplingar till bildningsresan. Under mitten av 1800-talet ersattes denna stil ofta med nygotik. Det var nu mer romantiska, nationella (nordeuropeiska) och folkliga kopplingar som var aktuella – gjutjärnet skulle nu gjutas i gotisk stil.⁶⁸⁶ Förändringen speglar förmodligen till viss del resandets spridning till bredare folklager.

Under 1800-talet uppkom en allt tydligare arbetsfördelning mellan arkitekter och ingenjörer. Yrkena gick mot en specialisering vilket innebar att arkitekter och ingenjörer i allt högre grad kom att samarbeta omkring samma byggnadsuppgift. I en rad uppdrag som tidigare varit rena ingenjörsuppgifter involverades nu också arkitekter och vice versa. Till viss del blev arkitektens uppgift i detta arbete primärt att göra fasaderna eller skalet till konstruktioner för broar, saluhallar, fabriksbussar etc. Arkitekterna gav i dessa uppgifter s.a.s. konstruktionerna ett ansikte.⁶⁸⁷ Järnvägsstationen har av ett flertal skribenter lyfts fram som själva sinnebilderna för denna kluvenhet mellan en yttre form och en funktionell interiör; järnvägsstationen fick en representativ framsida med stationshuset och en funktionell baksida med stallar, bangårdar och perronger.⁶⁸⁸ Det går också finna spår av byggnadsuppgiftens delning i exteriörens respektive interiörens problematik inom ramen för själva arkitektarbetet. Under andra halvan av 1800-talet ser man t.ex., bl.a. i flera arkitekttävlingar, hur de inlämnade förslagen ofta kunde innehålla flera fasadförslag till samma planlösning.⁶⁸⁹ Det förekom också att olika arkitekter stod för plan respektive fasader.⁶⁹⁰

Arkitekternas vanda att finna ändamålsenliga och passande uttryck tycks enbart ha resulterat i att brottet mellan uttryck och innehåll blev än mer påtagligt. Finn Werne kommenterar i *Arkitekturens ismer* (1997) arkitektens

⁶⁸⁵ Markus, 1993, s. 37.

⁶⁸⁶ Ibid.

⁶⁸⁷ Svedberg, 1992 (1988), s. 14 f.

⁶⁸⁸ Paulsson, 1972 (1950), s. 417; Svedberg, 1992 (1988), s. 90; Schivelbusch, 1998 (1977).

⁶⁸⁹ Collins, 1967 (1965), s. 224.

⁶⁹⁰ Svenska exempel härpå finns t.ex. i Kristensson, 1990 och Kärrholm, 2000.

problem med att söka gestalta under parollen av en hela tiden undflyende tidsanda:

.../ samhället och "tiden" förändras i allt snabbare takt och denna ständiga förnyelse leder till en paradox: Tidens rätta stil blir den permanenta förändringen, den permanenta framställningen av originella verk, det vill säga ett ständigt avståndstagande från det extentionella och från alla tidigare stilar.⁶⁹¹

Denna problematik fanns inte bara i stilfrågan utan också i den mer praktiska nytta som arkitekturen skulle tjäna. Kravet att bygga för ständigt nya funktioner i kombination med dessa funktioners föränderlighet och vidare specialisering ledde i viss mån till typlösningar. Institutionsbyggnaderna var i viss mening också förvånansvärt likartade. De kunde förvisso ha olika fasader och fasadstilar, men utgjorde nästan alltid fristående byggnader med ett gestaltningsmässigt mer specifikt arbetat skal och en mer schablonartad och generell planlösning.⁶⁹² Denna utveckling gällde inte bara institutioner utan också kommersiell verksamhet med varuhus och senare bostäder. Fabriken var inte oväntat den byggnadstyp där utvecklingen drevs längst. Här blev interiörerna öppna hallar, flexibelt indelningsbara i olika arbetsstationer som enkelt kunde ändras efter behov. Det finns alltså tecken på att förändringsproblematiken inom det moderna projektet också återspeglade sig i en arkitektonisk gestaltning och dess strävan efter en större flexibilitet. En tydlig sak var de nya arkitektoniska grepp som möjliggjorde ett friare förhållningssätt till byggnadens inre. Elias Cornell pekar i *Rummet i Arkitekturen* (1996) på att det med revolutionsarkitekterna inträffade en viktig förändring i den arkitektoniska rumsgestaltningen. De senbarocka arkitekterna byggde upp rumsliga helheter genom att addera rum i mer eller mindre symmetriska ordningar. Detta adderande avspeglade sig också i exteriörens rytmik. Med revolutionsarkitekterna som Boullé och Ledoux utgick man i stället från en helhetsform. Innanför denna form var man sedan friare att upprätta olika rumsliga eller territoriella indelningar interiört. Enligt Cornell bröt denna princip med arkitektoniska traditioner som varit

⁶⁹¹ Werne, 1997, s. 57.

⁶⁹² Man ska inte läsa detta som att planlösningarna inte tillmättes betydelse – tvärtom, de var föremål för mycket omfattande diskussioner. Däremot strävade man i hög grad mot mer generella goda lösningar (som panopticon-planen). Den goda lösningen kunde sedan reproduceras.

dominerande sedan 1400-talet och fick stor betydelse för arkitekturen under 1800- och 1900-talen.⁶⁹³

Den nyvunna friheten visavi byggnadsinteriören var inte enbart en möjlighet för arkitekten. Den kunde också komma brukarna till del. Hos den skotske arkitekten och skribenten James Ferguson finner man denna idé fullt utvecklad, då han 1849 summerar fördelarna med att låta en industribyggnad stå som modell för British Museum:

You have two acres of floor, on which you may arrange your kingdoms and classes in any form or according to any system you may think it best to adopt.⁶⁹⁴

Till denna arkitektoniska vändning kan man också koppla en teknisk utveckling. Gjutjärnet som fick genomslag under 1800-talet bidrog till att skapa stora interiörer utan att nödvändigtvis fylla dem med träpelare, kraftiga stenpelare eller bärande murverk. Konstruktörernas utmaningar handlade inte heller längre bara om att bygga kupoler och torn eller långa broar utan också om att bygga stora hallar. Ett exempel är perronghallen på S:t Pancras i London (1863–76) konstruerad av W. H. Barlow och R. M. Ordish, som under en tid var världens största stödfria hall. Här blir det tydligt att avsikten med de stora spännvidderna inte var att lyfta på höjden utan att skapa en stor obruten golvyta.⁶⁹⁵ Mot slutet av 1800-talet kom också stålskelettkonstruktioner. En av fördelarna med denna innovation ansågs just vara att den tillät stora odelade golvytor. Dessa kunde sedan delas på det sätt som passade brukaren bäst. Konstruktionerna gav ett slags anpassningsbart tredimensionellt rutnät.⁶⁹⁶ Mot slutet av 1800-talet är de tekniska förutsättningarna således nu är fullt utvecklade för de idéer som den framsynte James Ferguson gav uttryck för vid seklets mitt.

De ovan något summariskt beskrivna utvecklingarna bidrog till en form av materiell och territoriell princip som skulle kunna kallas för den territoriella boxen: en rad byggnader fick ett tydligt uniformt territoriellt skal

⁶⁹³ Elias Cornell, 1996: *Rummet i arkitekturen, historia och nutid*, Stockholm, s. 298 ff. Cornell är förstås inte ensam om att peka på revolutionsarkitekterna som viktiga för en ny tonvikt på volym och geometriskt rena former inom arkitekturen. Collins lyfter t.ex. fram dem (Ledoux, Boullé, Soane och Durand) som ett slags startpunkt för den moderna arkitekturen i Collins, 1967 (1965), kap 1. Fö. finns det också ett svenskt exempel på denna arbetsordning i den Durand-inspirerade Carl Ståls *Utkast till lärobok i byggnadskonsten* (1834): ".../då man verkligen skall uppfinna, måste man börja med det hela, fortfara med delarne och sluta med elementerne." Åman, 1976, s. 248.

⁶⁹⁴ Fergusson i Collins, 1967 (1965), s. 234. Om Fergusson som arkitekturteoretiker se Kruft, 1994 (1985), s. 334 f.

⁶⁹⁵ 1800-talets vidaste stödfria hall kom dock att bli V. Contamins och F. C. L. Duterts Palais des Machines till Parisutställningen 1889, med måtten 115 * 410 meter. Elias Cornell, 1979: *Byggnadstekniken*, Stockholm, s. 232 ff., Cornell, 1996, 322 ff. och 352 ff.

⁶⁹⁶ Sack, 1986, s. 192 ff.

upprättat för en viss mer generell, territoriell ordning med ett, utifrån användningen sett, utrymningsbart inre. Samhällets olika funktioner fick sina egna byggnader och blev i allt högre grad till fristående gestalter i stadsrummet. Platser med många territoriella lager tunnades ut, hierarkiserades och emballerades. Arkitekturen och den territoriella kroppen anpassades således på olika sätt till en större territoriell utbytbarhet och kontroll.⁶⁹⁷

Några slutord: I den utsträckning vissa byggnader kom att gestaltas som neutrala ramverk blev det också nödvändigt att etablera de territoriella sorterna på en annan skalnivå – den semifixerade. Amos Rapoport beskriver i *The Meaning of the Built Environment* (1982) hur han vid en konferens observerade att kaffekoppar, fat och avstånd mellan människor förändrades allt eftersom dagarna gick. Plötsligt slog det honom att dessa semifixerade föremål var det i miljön som gav mest information om situationen:

.../a great deal of the meaning had been encoded in the semifixed realm.
Nothing, however, could be deduced from the fixed-feature elements
– the walls, floors, and ceilings.⁶⁹⁸

För Rapoport blir detta ett mer generellt faktum. Han noterar att detta förekom redan i Catal Hüyük. Där etablerades den materiella distinktionen mellan bostadsrum och helig kammare enbart med stöd i möbleringen av semi-fixerade element.⁶⁹⁹ Man skulle också kunna hävda att det här handlar om ett kulturellt och historiskt specifikt fenomen som eskalerade och blev särskilt tydligt från och med 1800-talet. Det handlar alltså inte om några absoluta förändringar utan snarare om signifikanta tendenser. De verksamma arkitektoniska aktanterna i denna utveckling var förstås flera. Begreppet territoriell box avser här en fristående byggnad ämnad för en viss mer eller mindre godtycklig territoriell sort. Boxen har en tydlig materiell avgränsning och håller en rumslig distans till sin omgivning. Den kännetecknas också av ett relativt godtyckligt förhållande mellan skal och innehåll. Byggnadens interiör är schablonartad eller förändringsbar och kan efter behov fyllas och tömmas på vitt divergerande innehållsmassor. Den territoriella

⁶⁹⁷ Jfr Sack som för ett besläktat resonemang, men mindre utifrån ett arkitektoniskt och mer utifrån ett bredare samhällsvetenskapligt perspektiv, Sack, 1986, s. 169–196. Denna utveckling fortsatte som känt under 1900-talet. Den industriella arkitekturen omfattar idag inte bara industriella anläggningar. En biltur genom ett industriområde, eller verksamhetsområde som det kommit att kallas, avslöjar inte mycket om vad som egentligen döljs bakom fasaderna: kontor, brandstationer, köpcentrum, kyrkor, arkiv, etc. Arkitekternas språkbruk blir också allt mer abstrakt under 1900-talet – i stället för att beskriva byggnader och deras karaktär diskuterar man byggnader och byggnadsupplevelser i termer av former, volymer och rum (Forty, 2000).

⁶⁹⁸ Rapoport, 1990 (1982), s. 101.

⁶⁹⁹ Rapoport, 1990 (1982), s. 90.

boxen ger på så sätt möjlighet att kroppsligt stödja *olika slags* territoriella sorter och nätverk.

DEN TERRITORIELLA REKVISITAN

En rad olika funktioner som tidigare ägde rum på samma ställe fick sin egen plats och sin egen byggnadstyp under 1800-talet. De offentliga rummens territoriella lager blev färre. Parallellt med denna utveckling fortgick också en territoriell uppdelning av de allt mer avbefolkade öppna stadsrummen. Med hjälp av exempelvis tematiserad rekvisita, staket och markbehandlingar etablerades olika territoriella ordningar inom ramen för stadens offentliga rum. Grovt sett skulle man kunna säga att seklets uppsjö av nya territoriella sorter fick sin materiella stabilisering efter två principer: å ena sidan den territoriella boxen, å andra sidan ett slags tematiserad territoriell rekvisita.

Genom historien förekommer det ett otal mer eller mindre ambitiösa möbleringar av det offentliga rummet.⁷⁰⁰ Det är emellertid först under 1800-talet som en mer omfattande möblering och territoriell differentiering kommer till stånd. Staden fick nya försörjningssystem som ventilation, avlopp, belysning, kollektivtrafik och sophämtning. Trottoarer hade på vissa ställen förekommit tidigare, men blev nu allt vanligare. Paris trottoarer ökade t.ex. från 267 meter 1822, till sammanlagt 260 km 1848.⁷⁰¹ I Sverige blev trottoarerna mer allmänt förekommande under 1870- och 80-talen.⁷⁰²

Ett välkänt exempel på det offentliga rummets territorialiseringar är som tidigare nämnts gatan. En mängd nya verksamheter lockade folk från gatan, samtidigt som gatan disciplinerades med förbud mot t.ex. bettleri och tiggeri. Den gata där det förr fanns lek, spel, teater, soptömning eller t.o.m. djur som slaktades, iordningställdes nu i allt högre grad för effektiva transporter och renhållning. Gatan delades upp i zoner, och den slätare och tätare gatstenen kom successivt att ersätta den gamla kullerstensbeläggningen.⁷⁰³ Gatan blev också föremål för en rad nya territoriella sorter som esplanaden, arkaden, passagen, parkgången och strandpromenaden. Som tidigare antytts gav denna utveckling i vissa fall stöd åt fotgängarna i form av boulevarder, trottoarkaféer, arkader och varuhus (fenomen som ofta också kännetecknas av en mer cirkulerande förflyttning). I andra fall stöddes effektivare hjul-

⁷⁰⁰ Återigen kan Sixtus den V:s stadsförnyelse av Rom ses som exempel. Med detta projekt sattes en rad nya obelisker och fontäner på torget i Rom. Dessa fontäner kom också att fylla mer praktiska funktioner som törstsläckare för såväl människor som kreatur och möjligheter till tvätt. Jfr Harold Lewis Malt, 1970: *Furnishing the City*, New York, s. 15.

⁷⁰¹ Kostof, 1992, s. 209 f. Jfr Sture Balgård, 1998: "Den förindustriella gatan", i *Den svenska staden*, red. Hall & Dunér, Stockholm.

⁷⁰² Bergman, 2003, s. 29.

⁷⁰³ Se t.ex. Franzén, 1982; Sack, 1985 s. 169 ff.

burna transporter på bekostnad av fotgängarna. Den spanske ingenjören och stadsplaneraren Ildefonso Cerda klagade redan 1867 i sin *Teoría General de la Urbanización* på hur smala trottoarerna var jämfört med den del av gatan som uppläts för hjulburna fordon.⁷⁰⁴

Perla Korosec-Serfaty beskriver i *The Main Square* (1982) hur en avbefolkning av de offentliga uterummen också sammanföll med en ökad territoriell indelning:

as early as the 19th century, new kinds of spaces are designed, that encourage new forms of urban sociability: the café, where men were generally more welcome than women; the park, where families stroll, where leisurely dandies show off, and which will later turn into the favourite space of middle-class children. In other words, at the very same time streets become "empty", urban space is increasingly partitioned, foreshadowing the radical separation of activities (professional life, recreation, family life) and of their corresponding zones.⁷⁰⁵

Den territoriellt sett allt ensidigare gatan sammanföll med ett allt mer möblerat och indelat stadsrum. Samtidigt som Haussmanns boulevarder ökade framkomligheten i Paris gestaltade t.ex. hans ingenjörer Eugène Belgrand och Jean Alphand en standarduppsättning urbana möbler som bänkar, kiosker, lyktstolpar, pissoarer och skyltar, vilka stödde mer ickemobila aktiviteter vid sidan av trafikströmmarna.⁷⁰⁶ Det handlade om små uniformt gestaltade platser, exklusivt avsedda för försäljning, väntplatser för kollektivtrafik eller utrymmen för naturliga behov. Denna nya territoriella rekvisita som spreds över Paris stödde en mer generell territoriell indelning av det offentliga rummet, i strategiska territorier för mobila respektive icke-mobila aktiviteter. I det senare fallet kan också inberäknas vänt- eller transitzoner som t.ex. de uniformt utformade mötena mellan tunnelbana och gata som i Paris tillkom år 1900, och som ritades av Hector Guimard i tre olika varianter.

Staden fick nu också mer ytkrävande verksamheter i form av t.ex. parker, idrottsplatser, uteserveringar och musikpaviljonger, egna och mer permanenta platser. Parken är här ett intressant territoriellt fenomen som också stöttades av en rad olika aktanter i form av staket, bänkar, grindar, grindvakter och särskilda regelföreskrifter.⁷⁰⁷ Parken visade sig också vara en lämplig plats för ytterligare territorialiseringar. Ett tydligt exempel på

⁷⁰⁴ Perla Korosec-Serfaty, 1982: *The Main Square*, Lund, s. 16.

⁷⁰⁵ Korosec-Serfaty, 1982, s. 16.

⁷⁰⁶ Kenneth Frampton, 1980: *Modern Architecture, A Critical History*, London, s. 24.

⁷⁰⁷ Christina Norlin, 1999: *Till Stadsbornas nytta och förlustelse, Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, Stockholm, s. 255 ff.

detta är den offentliga lekplatsen med dess möblemanng av lekredskap.⁷⁰⁸ Lekplatsen har i planeringssammanhang varit en relativt oförblommerad och explicit territoriell strategi vilken både setts som ett medel för att sortera en viss uppsättning funktioner (lek) men också en viss sorts personer (barn och i viss mån föräldrar). Det var först under mitten av 1800-talet som man i den offentliga parken också började se till barnens lekbehov. Redan tidigare hade en viss mån av lekfullhet varit tillåten i parkerna, men då för vuxna i form av t.ex. k ägelbanor och skridskoisar. Barn var då inte några självklara följeslagare för en parkbesökare. De tidigaste lekplatserna uppkom i England och i Manchester på 1840-talet.⁷⁰⁹ Anledningarna till lekplatsen är flera. En var att ge barnen möjligheter till fysisk aktivitet. Skribenten och pomologen Olof Eneroth, som var en av de första och ivrigaste svenska förespråkarna poängterade dessutom lekparken som ett viktigt bildnings- eller socialiseringsinstrument. Denna aspekt var kanske tydligast i USA där lekplatsen fyllde en viktig roll som medborgarskola. Lekplatsen var en viktig del i processen att socialisera in fattiga barn och immigranter i en mer borgerlig amerikansk kultur.⁷¹⁰

Det var inte förrän mot slutet av 1800-talet som platser för barn började få genomslag i Sverige.⁷¹¹ Det kunde då dels handla om anläggandet av kälkbackar, bollplaner och skridskodammar, dels om lekplatser, företrädesvis med gungor och sandlåda. Lekplatser placerades framför allt i den offentliga parken. De lades ofta i ena änden av parken, ibland avskärmade från resten av parken med hjälp av planteringar. En viktig aspekt var just att freda parken från barnens lek och rop. En illustration till denna inställning ger arkitekten Holger Blom i sin uppsats "Den offentliga parken" (1948). Citatet är förvisso inte från 1800-talet men visar ändå tydligt en av de uppfattningar som har legat bakom en tydligare territorialisering av barnens lek. Blom trycker på nödvändigheten i att varje park också har en lekplats:

Det är lönlöst att iordningställa en park, om inte barnens behov av lekplatser först tillgodosetts. Barnens lekbehov tar ut sin rätt. Om de sakna livsrum sprida de sig likt Egyptens gräshoppor och tar över de mer känsliga anläggningarna och skada dem.⁷¹²

⁷⁰⁸ Lekplatsen vore också lämplig för en mer omfattande territoriell studie. Dels har den en relativt greppbar historia, dels har dess utformning varit föremål för en rad olika utredningar etc.

⁷⁰⁹ Norlin, 1999, s. 287 ff.

⁷¹⁰ Bodil Rasmusson, 1998: *Stadsbarndom, Om barns vardag i en modern förtort*, Lund, s. 46 f.; Bell et. al., 2001 s. 352.

⁷¹¹ Frågan om allmänna lekplatser i Stockholm väcktes först 1894, Rasmusson, 1998, s. 47. I Köpenhamn tillkom den första offentliga lekplatsen 1870 enligt Steen Eiler Rasmussen, 1969: *Köbenhavn*, Köpenhamn, s. 208, och 1881 enligt Rasmusson, 1998, s. 48.

⁷¹² Holger Blom, 1948: "Den offentliga parken" i *Trädgårdskonst*, red. Paulsson, Hermelin, Bauer och Blom, Stockholm, s. 536.

Lekplatsen var ett medel för att freda och underlätta kontrollen av den offentliga parken. Mot detta kan man ställa lekplatsens andra funktion – att möjliggöra en kontroll av barnen. Norlin pekar på att redan Stockholms förste stadsträdgårdsmästare Alfred Medin konstaterade 1894 att ”En lekplats torde ej böra vara undangömd, ty ju mer i skymundan desto lättare urarta lekarne.”⁷¹³ I lekplatsens dubbla funktion av att möjliggöra övervakning och kontroll av barnens territorium samtidigt som den tillåter att barnen tydligt avgränsas och isoleras från stadsrummet, liknar lekplatsens territoriella struktur i hög grad 1800-talets samhälleliga institutioner i stort. De materiella uttrycken var kanske subtilare, men väl så effektiva.⁷¹⁴

De offentliga uterummen blev under 1800-talet föremål för en rad territoriella indelningar. Dessa indelningar stöttades inte sällan av en tematiserad rekvisita. Fordonstrafiken, gångtrafiken, angöringsplatser, restauranger, parker, posten, kollektivtrafiken, tidningsförsäljarna – alla fick de under 1800-talet en allt mer distinkt och egen uppsättning attribut. I lekplatsexemplet är detta tydligt eftersom det också utvecklades en rad artefakter som i princip blev unika för just lekplatsen. I andra fall kunde det handla om en uniform gestaltning för en viss territoriell ordning, t.ex. tunnelbanestationer med särskilt utformade bänkar, staket och biljettkiosker. Kanske är det ingen slump att det sena 1800-talet och sekelskiftet kom att leda till ett slags excesser i olika rekvisita. Inom Arts & Crafts-rörelsen och i Art Nouveau ägnades byggnadens (och stadens) inventarier minst lika mycket uppmärksamhet som själva byggnaderna. Den tematiserade rekvisitan utgjorde också de kroppsliga förutsättningarna för en ny och rik flora av territoriella sorter. Genom att ta stöd i ett enkelt igenkännbart kollektiv av artefakter sökte man inom ramen för de territoriella strategierna etablera och upprätthålla en rad olika territoriella sorter. Kanske hade man insett att entydiga territoriella associationer är ett effektivt sätt att upprätta ordning för den som inte har tid att ständigt patrullera sitt territorium.

KROPPSLIGA AKTANTER OCH GENOTYPER

De territoriella strategierna blev arkitektoniskt sett mer elaborerade under 1800-talet. I denna utveckling spelade den arkitektoniska gestaltningen en allt viktigare roll. Min genomgång har visat på några materiella figurer som kan sägas ha varit verksamma som ett slags *kroppsliga aktanter* i 1800-talets territorialiseringar. Dessa aktanter kan sorteras på olika sätt. Det är t.ex.

⁷¹³ I Norlin, 1999, s. 301.

⁷¹⁴ Jfr Franzén, 1982.

möjligt att skilja mellan den territoriella stabilisering som sker inom territoriets gränser, och den som sker genom en gränsdragning mellan territoriet och dess omvärld. I det förra fallet gav jag exempel på rumsliga strukturer som stödjer en förflyttning innanför territoriets gränser, territoriet gestaltat som en öppen överblickbar eller utrymbar yta samt utformning som stödjer den territoriella kontrollen genom en strategiskt placerad optisk nod. Den optiska noden kunde t.ex. understödjas genom hierarkiska rumsliga strukturer, skillnader i ljus och mörker, nivåskillnader samt synfältsskillnader där överblickbarheten var större från en eller flera punkter än från byggnaden i övrigt. Bland strategierna för att upprätta distinktioner mellan territoriet och omvärlden har jag t.ex. nämnt en territoriell gränsmarkering (den byggda gränsen), en rumslig distansering eller nivåskillnad för att differentiera territoriet från sin omgivning. Jag har också tagit upp positionering längs en synaxel eller en mer strukturell visualisering genom strategisk placering samt en tematiserad territoriell rekvisita gestaltad för en särskild territoriell sort. I en territoriell maktanalys blir det intressant att se hur mer kroppsliga aktanter uppträder i olika kollektiv inom ramen för en territoriell produktion.

Vid en fördjupning av den historiska studien vore det möjligt att utveckla eller dementera dessa kroppsliga aktanters betydelse. Här är en mer detaljerad studie av olika specifika platser och byggnader nödvändig. Om dessa aktanter blev allt mer påtagliga under 1800-talet, så kan de dock knappast sägas ha uppstått då, eller ens under den moderna epoken. Däremot tycks det som om vissa kollektiv av aktanter uppstod eller utvecklades och blev allt mer vanligt förekommande. Mot bakgrund av uppräknningen ovan blir t.ex. den territoriella boxen i själva verket en kombination av åtminstone två olika aspekter: ett utrymningsbart inre och en rumslig distansering till sin omgivning. Kanske är det också mer riktigt att säga att 1800-talet inte präglades så mycket av specifika kroppsliga aktanter (vilka förekommit i olika kombinationer i olika tider) som av en viss uppsättning kroppsliga typer. Dessa arkitektoniska och territoriella innovationer kan beskrivas som genotyper.

Begreppen *genotyp* och *fenotyp* härstammar från biologin. Begreppen har dock också fått en användning inom arkitekturfältet och då framför allt hos skribenter intresserade av förändringar och frågor om innovation kontra konvention.⁷¹⁵ Genotyper är ett abstrakt fenomen och kan sägas represen-

⁷¹⁵ Hillier & Hanson, 1984, s. 42 f.; Hanson, 1998; Werne, 1997, s. 267 ff. Se även Steadman som jämför Hilliers genotyp med D. Hawkes begrepp stereotyp, Philip Steadman, 1983: *Architectural Morphology*, London, s. 238 ff. Den första som använt dessa biologiska begrepp i mer kulturella sammanhang är vad jag vet dock den tyske författaren Gottfried Benn i texten "Romanen om fenotypen" från 1944, finns i samlingen Gottfried Benn, 1999: *Det moderna jaget*, övers. och urval av Peter Handberg, Stockholm/Stehag.

tera en uppsättning regler eller attribut som är gemensamma för en viss grupp. Fenotyper är varje enskilt exempel på denna grupp, dvs. de exempel med vilka man genom induktion kan sluta sig till en genotyp. Genotypbegreppet kan här användas för att indikera de obligatoriska attributen för en viss population. Fenotyperna är då de individer eller enskilda artefakter som förverkligar dessa obligatoriska attribut eller regler i sina respektive existenser. Genotyp ska i detta sammanhang inte förstås som något slags mental föreställning vilken givit fenotypen. Genotypen är ett analytiskt begrepp, och ett sätt att klassificera och beskriva ett empiriskt material och ska inte förväxlas med en beskrivning av hur detta material uppstår, eller med svar på hur och varför byggnader produceras. Vid starka genotyper handlar det om ett slags nätverksstabilisering. Begreppet kan användas för att beskriva hur vissa kroppsliga aktanter tenderar att bli mer eller mindre obligatoriska i större kollektiv. I själva verket fungerar fenotypen som ett slags aktant eller mediator i detta sammanhang. Genom fenotypernas olika medieringar förändras genotypen. Materiella attribut kommer till eller förändras och genotypen utvecklas, delas eller hybridiseras.

Genom att fokusera på kroppsliga territoriella genotyper får jag ett sätt att beskriva arkitekturens roll i en territorialisering som t.ex. skiljer sig från studier av den territoriella sorten och dess genealogi. Den territoriella genotypen kan i vissa fall t.ex. omfatta en rad olika territoriella sorter. För att kort illustrera begreppet territoriell genotyp i ett arkitektursammanhang ska jag helt löst skissa *labyrint-genotypen* som en möjlig territoriell genotyp i stadsrumssammanhang.⁷¹⁶ Genotypen kännetecknas av territorier vars kroppsliga stabilisering handlar om att stödja en tydlig territoriell avgränsning och en inomterritoriell förflyttning. Labyrintterritorier är territorier där själva förflyttningen inom ramen för territoriets gränser är huvudpoängen. Genotypen kännetecknas av tematiserad rekvisita, vilseledande eller till synes likvärdiga cirkulationsmöjligheter och försök att få människor att förlora sig i miljön genom brutna syntaxlar och en sinnligt förnimbar karaktär som skiljer sig från omgivningen (en annan rumslig organisation, en annan doft, ett annat ljus, andra ljud). Exempel på denna territoriella genotyp går t.ex. att finna i 1800-talets offentliga park men också i varuhusen. Richard Sennett beskriver i *Flesh and Stone* (1994) Regents Park i London från början av 1800-talet som en oas, tydligt avskärmad från resten av staden med staket, en starkt trafikerad slinga och monumentala fasader. Sennett ser dessa

⁷¹⁶ Det är utifrån denna genotyp kanske möjligt att diskutera och hämta exempel till Tschumis (elaborering av Batailles) begrepp labyrint och väcker också frågan om det andra ledet i begreppsparet labyrint och pyramid, se Tschumi, 1990. Tschumi söker göra reda för en mer grundläggande skillnad, nämligen den mellan det erfarna, sinnliga rummet och det konceptuella och i en blick greppbara rummet, om Bataille se även Hollier, 1995 (1974).

avskärmningar som ett sätt att hålla parken fri från folkmassor och skydda grönskan som bl.a. hade en viktig funktion som stadens lunga.⁷¹⁷ Inom parken (och här finns förvisso bättre exempel än Regents Park) var parkens smala och ibland slingrande promenadgångar en viktig faktor. De gjorde det möjligt att individualisera förflyttningen och göra själva gåendet till en upplevelse. Gångarna skulle göra det möjligt att studera växter på nära håll. Efterhand etablerades i många parker också olika slags attraktioner som musikpaviljonger, serveringar, fontäner, palmhus och voljärer längs med dessa gångar.⁷¹⁸ Labyrint-genotypen kan som här formuleras utifrån 1800-talets offentliga park, men den tycks också användbar för att beskriva andra territoriella sorter som t.ex. varuhuset eller dagens köpcentrum.

Sammanfattningsvis ska jag göra två kortare kommentarer – en utifrån detta kapitel utveckling av den tidigare diskussionen kring territoriell stabilisering och en utifrån kapitlets specifika historiska fokus.

För det första kan detta kapitel ses som en fortsättning på min diskussion om territoriell stabilisering. Genom att skissa några materiella figurer som har verkat som kroppsliga aktanter samt hur dessa kan kombineras i olika kollektiv, har jag konkretiserat den tredje av de tre territoriella stabiliseringsformerna. Den offentliga parken kan nu ses i termer av ett territoriellt nätverk (hur kopplas olika aktanter, som omgärdande staket, grindstugor och regelföreskrifter, samman i kedjor?), territoriell sort (hur etableras olika föreställningar och gestalter inom ramen för aktantfamiljen den offentliga parken?) och territoriell kropp (hur skapar parkens olika kollektiv av materiella figurer mer kroppsliga begränsningar/möjligheter?). Därmed ges en ingång till att undersöka förhållandet mellan olika stabiliseringsformer i mer konkreta exempel. Det blir möjligt att inventera respektive stabiliseringsform och jämföra dess betydelser mellan olika platser och/eller tider – vad händer t.ex. då en viss stabiliseringsform dominerar? På vilka sätt tycks den arkitektoniska gestaltningen påverka den territoriella stabiliseringen? Här finns med andra ord ett verktyg som gör det möjligt att ta sig an arkitekturens betydelse för användning ur ett territoriellt perspektiv. Detta skulle kunna sägas utgöra de första grunderna till ett slags arkitekturens territoriologi.

För det andra kan mina försök att strukturera en relativt välkänd historia kring de territoriella strategierna som tema ses som ett sätt att visa på

⁷¹⁷ Sennett, 1994, s. 324 ff.

⁷¹⁸ Jfr Norlin, 1999, s. 109 f. som också beskriver hur dessa gångar också kunde vara trafikseparerade för gående, ridande respektive åkande, t.ex. i Joseph Paxtons Birkenhead Park i Birkenhead utanför Liverpool 1843 samt Frederick Law Olmsteads och Calvert Vauxs Central Park i New York från 1850-talet.

möjligheterna att skriva en arkitekturens territoriella historia. En fortsatt studie skulle behöva gå ned i skala och studera ett material av mer specifika exempel. Utifrån ett sådant mer samlat och konkret historiskt material vore det också möjligt att spåra olika kroppsliga genotyper och deras genealogi, hur kroppsliga genotyper skiljer sig åt mellan olika tider, hur de dyker upp inom en byggnadstyp för att sedan sprida sig till andra etc.⁷¹⁹ De territoriella genotyperna ger således utrymme för en mer kroppsligt orienterad territoriell typologisering än sort och nätverk. Det tycks också uppenbart att en sådan historia delvis skulle följa en annan utveckling än den konventionella ism- eller stilhistoriken. En sådan historia skulle förhoppningsvis inte bara kunna ge vissa kultur- och idéhistoriska insikter av det mer konkreta slaget. Kanske kunde den också bidra till en förståelse av den byggda miljöns betydelse för rumslig kontroll på ett mer generellt plan. Det är intressant att göra kopplingar mellan historien och aktuella förändringar i dagens samhälle. I diskussioner kring det offentliga rummet talas det ibland om att kontrollen har ökat eller minskat. På senare tid har man t.ex. ofta pekat på en ökad kontroll som tagit sig uttryck i fenomen som kameraövervakning, *gated communities*, brottsförebyggande planering etc. Snarare än att tala om att den rumsliga kontrollen ökat eller minskat ger detta kapitel några mer arkitektoniska och kroppsliga ingångar till att fundera över hur den territoriella kontrollsituationen i en viss kontext har förändrats.

⁷¹⁹ Det kunde också vara intressant att studera hur inbördes förhållanden mellan de olika territoriella produktionsformerna har förändrats över tid på en viss plats eller i en viss kultur.

10. Territorier på torget

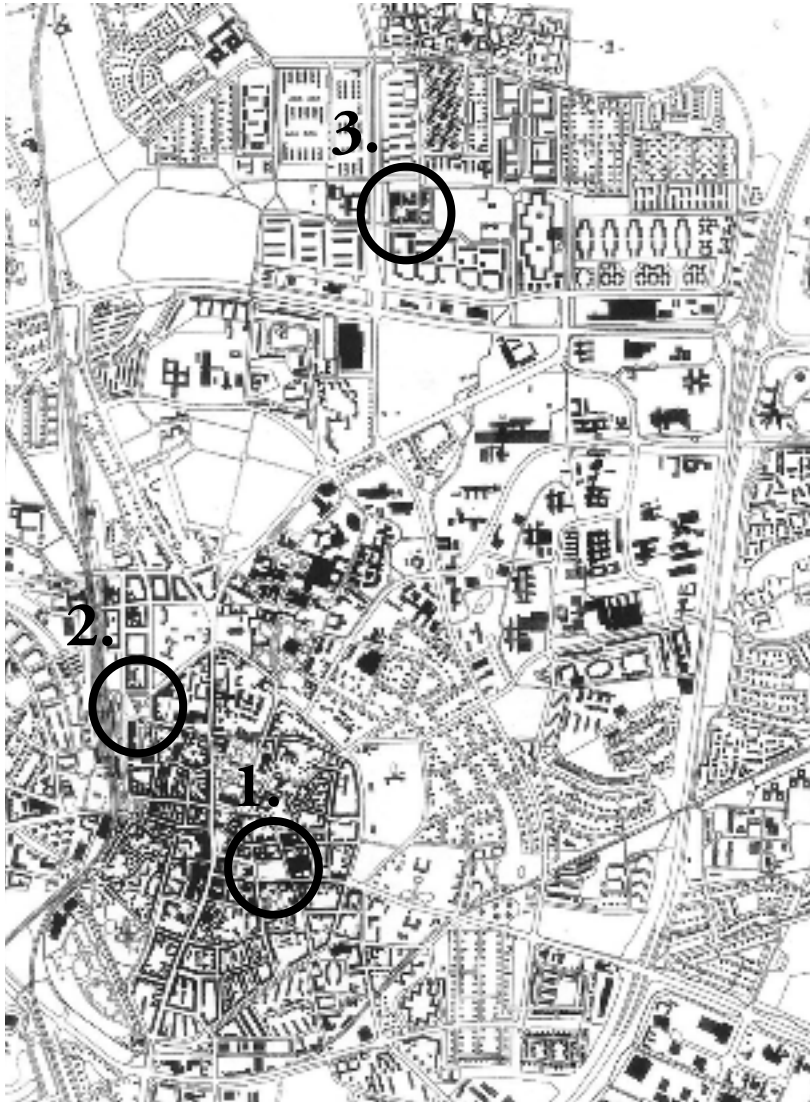
I detta sista kapitel undersöker jag hur en territoriell diskussion kan användas i studiet av det offentliga rummet. Det handlar här inte bara om att spåra aktanter eller territoriella stabiliseringar inom ramen för en viss territoriell produktion, utan också mer övergripande om att hantera platser med ett större antal olika och överlagrande territoriella produktioner. Jag tar mig an uppgiften genom att göra en mer empirisk undersökning av territoriell produktion och stabilisering på några torg. Studien används som ingång till ett slags territoriell offentlighetsdiskussion. En diskussion kring territoriella produktionsformer gör det möjligt att behålla en del av komplexiteten i en beskrivning eftersom den undviker att sortera fenomen i en på förhand formulerad dikotomi, som t.ex. privat/offentligt eller som en funktion av någon av dessa. En territoriell beskrivning ger en relativt detaljerad ingång till frågor och studier av tillgänglighet och offentlighet på olika platser. Det vore här möjligt att tala om en territoriell offentlighet eftersom det tycks som att det offentliga rummet förutsätter och delvis också skulle kunna ses som en effekt av en viss territoriell komplexitet. Jag kommer särskilt att beakta den materiella miljöns roll i stabiliseringen av den territoriella produktionen. Kapitlet pekar därmed på en möjlig koppling mellan arkitektonisk gestaltning och rummets offentlighet.

TRE TORG I LUND

För att få material till min diskussion gör jag en jämförande studie av tre torg i Lunds kommun.⁷²⁰ Jämförelsen kommer att göras i en relativt skissartad form och undersökningen har karaktären av pilotstudie.⁷²¹

⁷²⁰ Jämförelsen baserar sig på observationsstudier av hur torgen används under olika tider, fotografisk dokumentation, inventeringar av den materiella miljön samt dagspress- och litteraturstudier. Studien är begränsad i sitt omfång och jag har t.ex. inte gjort några intervjuer. Detta innebär att de mer informella territoriella produktionerna i vissa fall är av mer hypotetisk karaktär. Så långt som möjligt är de territoriella associationerna och appropriationerna jag tycker mig ha iakttagit verifierade i dagstidningar eller litteratur. I något fall har de dock endast stöd i mina egna observationer och bedömningar på plats (under sommar och höst 2003). Observationsstudier och platsinventeringar har koncentrerats till maj samt sept–dec 2003. Sammanlagt rör det sig om ett tiotal besök på varje torg, vilka varat upp till en halv dag per gång. Som lundabo känner jag dessa torg tämligen väl och jag har i vuxen ålder besökt dem relativt regelbundet sedan 1991.

⁷²¹ En förebildlig studie har i vissa avseenden varit Perla Korosec-Serfatys omfattande studie av Stortorget i Malmö, Korosec-Serfaty, 1982.

LUNDS STADSKÄRNA OCH NORDÖSTRA DELAR

1. Mårtenstorget
2. Clemenstorget
3. Fäladstorget

Mårtenstorget, med blicken mot sydväst

Lund är en stad av medeltida ursprung. Kommunen hade år 2002 omkring 100 000 invånare. De lundatorg som studien gäller är Mårtenstorget, Clemenstorget och Fäladstorget. Mårtenstorget är ett centralt torg, med rötter i 1840-talet och kan beskrivas som det till ytan största och (vid sidan av Stortorget) livligaste torget i Lund. Clemenstorget anlades i slutet av 1800-talet i vad som då var utkanten av Lund. I dag har torget dock ett centralt läge och ligger i nära anslutning till järnvägsstationen. Fäladstorget är ett av Lunds största stadsdelscentrum och anlades 1970. De tre torgen har vissa påtagliga likheter. De är alla relativt välbesökta. De är de enda tre torg i Lunds tätort som har torghandel. De har alla varit föremål för viss omvandling under 1990-talet. Valet av torgen har dock skett i förhoppning om att, trots dessa likheter, kunna illustrera territoriella skillnader. Mårtenstorget och Fäladstorgen har t.ex. genom centralt respektive lokalt läge och karaktär också olika förutsättningar för territoriell produktion. En andra avsikt har varit att visa på olika sätt att kroppsligt stabilisera dessa territoriella produktioner – där det t.ex. finns tydliga skillnader mellan Mårtenstorget och Clemenstorget.

I studien beskriver jag först mycket kort torgens historik, deras utformning, användning och territorier.⁷²² Sedan gör jag en jämförelse mellan

⁷²² För en mer ingående historik kring de svenska torgen och torghandelns historik, se Bergman, 2003. Om Lunds torghistorik se t.ex. Ragnar Blomqvist, 1978: *Lunds historia, 2. Nyare tiden*, Liber, Lund, 1978, s. 327 ff.

Mårtenstorget, plan (skala: 40 meter mellan kartans kryssmarkeringar).

torgens olika territoriella produktioner, och då särskilt mellan den byggda miljöns olika roller i dessa produktioner. Fokus ligger på dagens situation och de förändringar som skett i och med de stora omdaningar som alla tre torgen genomgick under 1990-talet. Slutligen för jag en fördjupad diskussion kring kopplingen mellan den territoriella produktionen och det offentliga rummet.

MÅRTENSTORGET

I början av 1800-talet hade den gamla medeltidsstaden Lund fortfarande en lantlig karaktär. Lund hade år 1800 drygt 3000 invånare. Vid nästa sekelskifte hade denna befolkning växt till nästan 17 000.⁷²³ Mårtenstorget stod klart 1842 och kom då att avlasta Stortorget, som blivit för trångt för stadens torghandel.⁷²⁴ Det nya torget kom att domineras av kreaturshandel,

⁷²³ Blomqvist, 1978, s. 307.

⁷²⁴ Om Mårtenstorgets intressanta historik: *Lunds Stadskärna, Bevaringsprogram, Krafis rote*, Lund 1983 och det mer populärt skrivna verket av Bengt Karlsson, 2002: *Mårtenstorget i våra hjärtan*, Lund. Mårtenstorget var 1977 också föremål för ett forskarseminarium under ledning av Olof Wärneryd, professor i kulturgeografi i Lund. Seminariet resulterade i en rad intressanta artiklar publicerade i *Geografiska notiser*, t.ex. Torsten Malmberg, 1978: "Att hävda revir på torget", *Geografiska notiser*, 36, nr 2/1978, och Reinhold Castensson, 1977: "Att spegla ett torg", *Geografiska notiser* 35, nr 4/1977. Mina referenser är ofta till Karlsson eftersom en stor del av historiken finns sammanställd där. Den mer populärhistoriska framställning som ges där har i många fall även kontrollerats med tidningsurklipp, artiklarna i *Geografiska notiser* etc.

med försäljning av såväl levande som slaktade djur, och torget gick även under benämningen Oxtorget eller Studatorget. Torgets yta var till en början betydligt mindre än idag och omfattade huvudsakligen nuvarande torgets södra halva. Under slutet av 1800-talet fick torghandeln dock större ytor att ta i anspråk.

I början av 1900-talet var Mårtentorget ett stort kullerstensbelagt torg med kringliggande gator i gatsten. Torget hade trottoarer längs med sidorna men själva torgytan låg i nivå med gatunivån. 1903 anlades den s.k. ”fisk- och sillaplattan” – en gjuten cementplatta i norra delen av torget för försäljning av fisk. 1909 flyttade kötthandeln in i den nyöppnade Saluhallen p.g.a. den nya regleringen av kötthandel. 1911 ändrades organisationen av torget så att torgstånden organiserades öst-västligt i stället för nord-sydligt. Förmodligen var detta en anpassning efter det dominerande rörelsemönstret vilket också kom att befästas då staden växte västerut. Torgstånden var fördelade med olika varor på olika platser.

På bilder från 1930-talet har torgplattan innanför gatorna fått kantstenar och höjts från gatunivån. Förmodligen har detta skett vid samma tid som kullerstenen byttes ut och torget fick gatsten 1938. Marknadstorget har därmed fått en något tydligare territoriell avgränsning från fordonstrafiken. Det var emellertid först i slutet av 1950-talet som det skedde större förändringar i torgets utformning. Torget fick sin nuvarande utsträckning med den nya Konsthallen 1957. Det medeltida Krognoshuset frilades då i och med att klocktornet och muren runt ”Frostens tomt” revs.⁷²⁵ Samma år flyttade fiskhandeln in i Saluhallen och fisk- och sillaplattan försvann. På 1940-talet hade här funnits ett 30-tal fiskhandlare. På vintrarna under andra världskriget hade kundtrycket ibland blivit så hårt att man fått sätta upp rep runt plattan.⁷²⁶

Bilpassningen skedde successivt och innebar att allt fler territorier iordningställdes för bilar med fasta parkeringar vid torgets norra och östra sidor (östra sidan hade också traditionellt varit en plats för vagnar och fordon och hästar). På 1950-talet gjordes också skisser på ett underjordiskt garage under torget.⁷²⁷ Under 1990-talet minskades bilarnas territoriella utbredning på torget då Kiliansgatans södra del gjordes om till gång- och cykelstråk. Även Västra Mårtensgatan söder om Saluhallen stängdes av för trafik. Frågan om ett parkeringshus under torget togs också upp igen.⁷²⁸ Den senaste större för-

⁷²⁵ Muren och klocktornet hade uppförts efter ritningar av Theodor Wählin på 1910-talet. Se Karlsson, 2002 s. 11 ff. om Krognoshusets historia.

⁷²⁶ Karlsson, 2002, s. 48 f. (där Lilian Bengtsson berättar från sin barndom).

⁷²⁷ Karlsson, 2002, Castensson, 1977.

⁷²⁸ Elisabet Nordberg ”P-hus under Mårtenstorget – förslag om tvåplanslösning med plats för 310 bilar”, *Arb* 12/2 1996.

ändringen av Mårtenstorget genomfördes 1997. Bland nytillskotten märks fler bänkar, cykelvägar, en rad nya cykelställ, område för uteserveringar, nya träd och springvatten. De fasta parkeringsplatserna på östra delen av torget togs bort och ersattes med cykelparkering. Ett särskilt territorium har också organiserats för tillfälliga kiosker och deras uteserveringar. Ny gatuparkering anlades i anslutning till Östra Mårtensgatan (på detta sätt skapades en större sammanhängande torgyta). Samtidigt smalnade man av denna gata som också blev enkelriktad.⁷²⁹

DAGENS TERRITORIELLA PRODUKTION (2003)

På Mårtenstorget bedrivs idag torghandel vardagar och helgfria lördagar från 6.30 till klockan 14.00. Därefter är en stor del av torget upptaget av bilparkering. Runt torget finns idag en rad verksamheter. Det finns en livlig kvälls- och lunchverksamhet med Mac Donalds, gatukök samt två restauranger med uteserveringar under sommarhalvåret. På själva torget står också olika tillfälliga kiosker (som t.ex. säljer kebab och korv). Dagtid bidrar ett varierat utbud till ett livaktigt torg. Det finns systembolag, apotek, bank, optiker, och olika former av detaljvaruhandel, samt dagligvaruhandel med bl.a. Domus och en saluhall (med ett flertal restauranger). Här finns också kulturverksamheter representerade av Lunds Konsthall och konstföreningen Aura i Krognoshuset. Kvällstid används torget bl.a. som parkeringsplats till Filmstaden (Lunds stora biograf) som ligger in på en tvärgata. Alldeles norr om torgets västra del ligger Folkets hus och Folkuniversitet. Busstrafiken är ganska tät på västra sidan. Ett kvarter söderut finns en knutpunkt för regi-onbussar. Väster om saluhallen finns ett busstorg för lokaltrafiken.

Vad finns det då för territoriella aktanter och nätverk på Mårtenstorget? Torgets *strategiska* territorier är relativt tydliga och omfattar ett större område som växelvis utgör territorium för torghandel respektive parkeringsyta. Torghandeln är indelad i rotar som är organiserade i kvarter med gångar, vilka är fredade från varor och redskap.⁷³⁰ Torghandelns territorier värvar en rad aktanter såsom markmarkeringar, träbord, containrar etc. Det finns också en fördelningsprincip som innebär att lika produkter placeras bredvid varandra. Parkeringsplatsen är lokaliserad till samma plats som torghandeln då denna slutat för dagen. Parkeringsplatsen kan ses som effekten av aktanter som t.ex. regler, skyltar, parkeringsmätare, parkeringsvakter och vita streck. På Mårtenstorget finns också andra bilterritorier som gator och en

⁷²⁹ *Mårtenstorget förnyas*, folder från Stadsbyggnadskontoret och Tekniska förvaltningen, Lunds Kommun 1997, Ingrid Moritz, "Nya Mårtenstorget börjar byggas", *SDS* 26/5 1997, Anders Fählman, "I dag invigs Mårtenstorget, ett torg i ständig förvandling", *SDS* 6/12 1997.

⁷³⁰ Jfr Lokala föreskrifter för torghandeln i Lunds kommun, 2000.

fast gatuparkering. Därutöver finns två uteserveringar (varma delen av året), två cykelvägar, ett område för mobila kiosker samt en större cykelparkering (och några små). Gångarnas territorier omfattar trottoarer, övergångsställen och delar av torgytan. Det finns också några mindre territoriella strategier som t.ex. bänkar, bankomat, brevlådor och en toalett. De publika toaletterna var tidigare placerade i Saluhallen med egen entré från torget. Toaletterna stängdes under 90-talet och ersattes av en grön box som placerades på torget (ett mikroexempel på att utvecklingen mot territoriella boxar fortfarande pågår). Det finns slutligen också mer tillfälliga, men icke desto mindre planerade territoriella strategier. I vissa fall upplåts torget till demonstrationer, nöjesfält eller andra tillståndspliktiga aktiviteter som endast är avsedda att äga rum en kortare tid.

Vid sidan av de territoriella strategierna finns över tid också en rad mer informella territoriella ianspråktaganden. En av de mer välkända *territoriella appropriationerna* rör Konsthallens långa ljugarbänk alldeles bredvid Systembolaget. Denna bänk har varit ett regelbundet tillhåll för missbrukare och har av denna anledning också varit bortplockad under en period (för tillfället är den dock på plats). Bland andra territoriella appropriationer på Mårtensstorget kan nämnas att torget har utgjort målet för Lunds raggarrunda.⁷³¹ Vissa helgkvällar har Mårtensstorget varit raggarnas revir. Efter det att Östra Mårtensgatan enkelriktades har de mest regelbundna territoriella appropriationerna under dessa tider snarare producerats av ungdomsgäng utanför MacDonalds. Detta bekräftas av Mats Lieberg, som i sin avhandling *Att ta staden i besittning* (1992) noterar att just MacDonalds på Mårtensstorget vid tiden för studien tycks vara det enda tillgängliga utestället för Lunds ungdomar nattetid.⁷³² I studien visade det sig också att Stortorget och Mårtensstorget tillhörde de mest populära platserna för ungdomar att synas och ses i Lund.⁷³³

Bland mer tillfälliga territoriella appropriationer och taktiker ser vi under högsäsong musikanter, politiska partier, teatergrupper, Frälsningsarmén etc. som uppträder på torget. Folkrika dagar tenderar de att generera små cirkelbildningar i flödet av människor.⁷³⁴ Uttalade *territoriella taktiker* har varit möjliga att bevittna under aktioner för bilfri innerstad då demonstranter har ockuperat parkeringsplatser.⁷³⁵ En vardagligare form av territoriell taktik är

⁷³¹ Malmberg, 1978.

⁷³² Jfr Lieberg, 1992, s. 204.

⁷³³ Med Goffmans begrepp visa upp sig *front stage*. Lieberg, 1992, s. 194 ff.

⁷³⁴ Jfr Malmberg, 1978.

⁷³⁵ Här kan man skilja på den planerade demonstrationen där en viss plats efter tillståndsprövning upplåts för demonstration (territoriell strategi) och de i situationen hävdade territoriella taktiker då en specifik individ ockuperar och markerar ett område som sitt.

MÅRTENSTORGET

Platsen för sommarens fontän

Med blicken mot öster

Torgstånd

Konsthall med bänk

MÅRTENSTORGET

*Territoriella markeringar**Bankomaträcke och ingång till
Domus**Cykelväg, med blicken mot väster**Cykelväg och cykelställ på
torgets östra sida*

annars då folk reserverar plats på uteserveringen. En annan är då människor felparkerar bilar utanför Domus eller korvkioskerna innan torgparkeringen är öppen eller när den är fullbelagd.

Mårtenstorget har varit en viktig plats i kommunen för medborgarfrågor. Det finns en fast talarstol. Torget är en vanlig start- och slutpunkt för demonstrationer och aktioner, och har också varit den vanligaste utgångspunkten för förstamajtågen. I en mening kan man säga att torget har en territoriell *association* som ett medborgarnas torg. Mårtenstorget är också Lunds starkaste representant för den territoriella sorten marknadsplats. Detta är inte minst tydligt i dagspressen där frågor kring torghandeln är det oftast förekommande ämnet för artiklar om torget. Torgets omdaningar under 1990-talet kan också ses som ett sätt att stötta torghandeln. En större torgyta har skapat möjligheter för utvidgad torghandel. Genom att bereda mer plats för fotgängare och cyklister och mindre för bilister har man skapat möjligheter för fler människor att röra sig över torget och möjligen också ett ökat kundunderlag. Det finns även territoriella associationer i den mindre skalan, dvs. för olika delar av torget. Springvattnet är varma dagar en mycket populär plats för barn att springa i och platsen kan dessa tider associeras som den enda mer specifika platsen för barn på torget. Den långa bänken på Konsthallens sydvägg kan lunchtid associeras som en plats för medhavda luncher och baguetter köpta på Saluhallen. Vid middagstid under soliga vardagar ser man folk på bänken med sin lunch. Ibland söker sig det klientel av missbrukare som vanligen ser bänken som sitt revir till en annan plats under denna tid. Ofta samsas man.

TERRITORIER ÖVER TID

Exemplet med lunchätarna illustrerar att tidsaspekten har en viktig roll att spela i en territoriell beskrivning. Mårtenstorget är ett torg där man kan uppleva stora territoriella förändringar över dygnet. På morgonen kommer torghandlarna med sina bilar, lastar ut varor och ställer upp bord. Lunchtid är restaurangerna nästan alltid fullbelagda, och på eftermiddagen är torget fullt av parkerade bilar. Vid sidan av dygnsrytmen finns veckorytmen, årstidsrytmen osv. Mårtenstorget tycks fungera på ett ganska flexibelt sätt – olika användningar är tydligt territorialiserade men medger ändå en viss territoriell samverkan. Befinner man sig på plats märker man att det vardagliga handlandet för stunden oftast kännetecknas av ett ganska intrikat samspel mellan olika människor och sysslor. Men sett över längre tid framträder torgets territoriella stridigheter i tydligare dager. Ljugarbänkens vara eller icke vara har t.ex. väckt uppmärksamhet i pressen – inte minst som Konsthallens arkitekt, Klas Anshelm, vid ett tillfälle själv ingrep för att åter-

ställa bänken på dess rätta plats.⁷³⁶ De kanske mest uttalade stridigheterna rör dock de mellan handelns och biltrafikens territorier. Det är tydligt att bilarnas dominans under det senaste decenniet har minskat, gator har tagits bort eller enkelriktats och fasta parkeringsplatser har försvunnit. Flera röster har också höjts för ett helt bilfritt torg.⁷³⁷ Rent bokstavligt har bilarna förlorat mark – dock utan att helt sättas på undantag. Sett över ett dygn är t.ex. största delen av Mårtenstorget faktiskt fortfarande tillgängligt för bilar. Samtidigt finns det här också en viss konflikt med en allt för stark anpassning till fotgängare och torghandel. En allt för restriktiv hållning gentemot biltrafiken riskerar att minska kundunderlaget och försämra förutsättningarna för handel.⁷³⁸

En annan territoriell konflikt är den mellan fotgängare och cyklister. Denna konflikt har lett till en form av territoriell substitution. Territorier explicit hänvisade åt cyklister växte både ytmässigt och i antal genom torgrenoveringen 1997 med särskilda cykelstråk och betydande expansion av cykelparkeringar. Detta skedde ytmässigt på bekostnad av både bilar och fotgängare. Större territorier för cyklarna innebar samtidigt bättre möjligheter för fredandet av fotgängarna. Det tycks här inte finnas någon mer generellt giltig relation mellan storleken på en viss grupps territorier och gruppens faktiska inflytande i den vardagliga miljön.⁷³⁹ Det är också en viktig poäng att notera att fler territorier eller större territorier inte per se innebär ett ökat inflytande. Territoriell kontroll är framför allt ett medel och inte ett ändamål i sig, och territoriell makt kan därför inte räknas i vare sig storlek eller antal.⁷⁴⁰ Förhållandet mellan olika användningar beror förmodligen oftare på vad som har territorialiserats och hur det stabiliserats än på vem som har störst eller flest territorier.

Mårtenstorget har en tydlig territoriell indelning med tydliga strategiska ordningar. De flesta av dessa territoriella strategier är dock inte helt tvingande utan medger ett visst mått av gränsöverskridande – det går att cykla under träden och gena mellan bänkarna; det går att forcera sig rakt genom cykelparkeringen från olika håll, det går att parkera olovligt på torget, sälja lotter utan tillstånd etc. En vanlig vardagsförmiddag då torget är relativt

⁷³⁶ Karlsson, 2002, s. 120.

⁷³⁷ Se t.ex. Monica Otteby, "Gör hela Mårtenstorget bilfritt" *SDS* 30/12 1997, Elisabet Nordberg, "P-hus under Mårtenstorget – förslag om tvåplanslösning med plats för 310 bilar", *Arbetet* 12/2 1996. Om tidigare diskussioner se också Karlsson, 2002, s. 90 ff.

⁷³⁸ "Lundaborna sviker Mårtenstorget" *SDS* 20/9 1998, "Missnöje trots att bilförbud är på väg att hävas" *Arb* 10/1 1999, Anders Ekström, "Handlare kräver fler p-platser" *SDS* 26 april 2003, "Fiskestopp efter 15 år", *SDS* 13 juni 2003 (fiskbilen fick år 2003 inte längre dispens för att köra innanför den miljözon som upprättats i centrala Lund).

⁷³⁹ Som Markus, 1993 och Hammad, 2002 (1990) tycks anta.

⁷⁴⁰ Jfr Sack, 1986, s. 29.

glest befolkat är det snarare regel än undantag att cyklisterna sneddar över torget i stället för att följa de markerade cykelvägarna.

De territoriella förändringarna över tid är ofta rytmiska, men de kan också handla om mer stabila förskjutningar där en viss användning får ett ökat eller minskat inflytande, och/eller större eller mindre arealer. En del territorier har försvunnit helt. Fisk- och sillaplattan är ett exempel. Ett annat är de gröna telefonkiosker som Castensson tar upp i sin inventering av torget 1977.⁷⁴¹ Telefonsamtalen i det offentliga rummet deterritorialiseras i hög grad genom mobiltelefonins utveckling under 1990-talet. Idag är de dock på väg tillbaka igen. I skrivande stund har en stor mängd telefonkiosker åter börjat kolonisera Lunds stadskärna efter ett decennium av nästan total frånvaro. Det finns t.ex. två nya telefonkiosker på Mårtenstorget.

CLEMENSTORGET

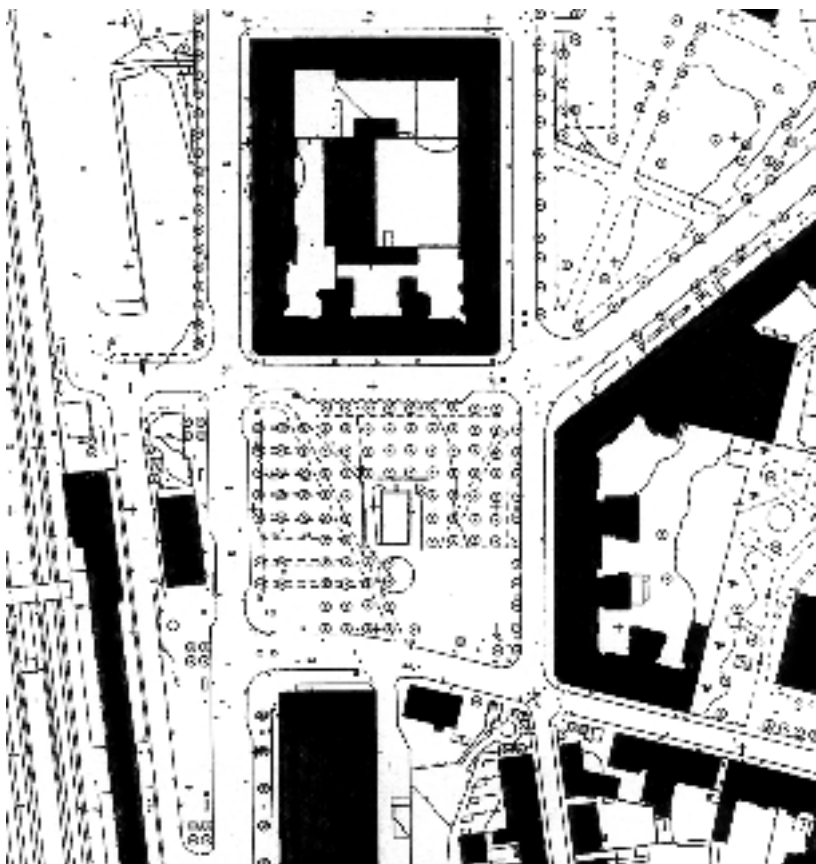
Under 1800-talet fanns det en plats i Lund utanför den gamla stadsvallen som kallades för Isaks torg. På den platsen stod stadens spöpåle. Det sägs att en man vid namn Isak blev ihjälpskad här strax före spöstraffets avskaffande i Sverige 1855. I området ska också ha förekommit hästmarknad och 1874 antogs en stadsplan för Spoletorpsområdet (rutnätsplan) där området för första gången planlades som salutorg. Planen korrigerades 1880 och det var först på 1890-talet som Clemenstorget kom att anläggas på denna plats. Torget var framför allt ämnat för kreatursmarknad och skulle då avlasta Mårtenstorget som torghandelsplats. Endast södra delen av torget var bebyggd vid denna tid, och platsen låg i stadens utkanter. 1894 uppfördes Tullkammaren på torgets västra sida. Kring sekelskiftet bebyggdes även de norra och östra sidorna med monumentala stenhus, och 1913 stenlades torget och de första träden planterades.⁷⁴²

Clemenstorget har i huvudsak haft tre materiella gestalter under 1900-talet. Före andra världskriget var torget i huvudsak ett stenlagt torg med kullersten och två diagonala gångar i gatsten. Längs torgets östra och västra sidor stod två trädrader på gräsremsa. I mitten av torget fanns en rund gräsbevuxen plats med robinior där de diagonala gångarna möttes i en cirkel.⁷⁴³ På 1940-talet försvann kullerstenstorget och ersattes närmast av en park (efter arkitekt Gunnar Sundbärgs förslag). Parkeringsplatser inrättades

⁷⁴¹ Castensson, 1977.

⁷⁴² Jfr t.ex. *Lunds stadskärna* 1983a; *Lunds Stadskärna* 1983b; Anders W. Mårtensson "Historien om Clemenstorget", *Lundatidningen* 6/6 2002.

⁷⁴³ Detta torg kan bl.a. ses på en av Johan Johanssons oljemålningar (och finns bl.a. avbildad i artikeln, Bengt Widehag, "Lunds vallgrav strök tätt förbi broméska" *SDS* 17/8 1975). Johansson (1879–1951) hade sin ateljé på en vindsvåning på Clemenstorget från mitten av 1910-talet och gjorde ett flertal målningar från sitt ateljéfönster över torget.

Clemenstorget, plan (skala: 40 meter mellan kryssmarkeringarna)

i västra och norra delen. I sydöstra delen iordningställdes en mindre plats för torghandel. I övrigt täcktes torget av gräs, en större damm samt ett 70-tal plataner.⁷⁴⁴

Åren 1975 och 1976 fördes våldsamma debatter om rivningarna av bebyggelsen längs torgets södra sida.⁷⁴⁵ I och med rivningarna rätades södra sidan. Fasaderna följde nu inte längre den gamla stadsvallens brutna sträckning.

⁷⁴⁴ "Torghandelspremiär", *Lunds Dagblad* 16/6 1940.

⁷⁴⁵ Det är intressant att notera hur Clemenstorget varit föremål för vilda debatter och hård kritik i samband med nästan alla omdaningar sedan början av 1900-talet och fram till idag (särskilt illa omtyckta har jugendhusen, bassängen, parkkonceptet och granitblocken varit), se t.ex. "Skönhetsfläckar på det vackra Lund", *Lunds Dagblad* 7/5 1947; "Clemenstorgets fontän död av brist på material", *Lunds Dagblad* 11/7 1943; Jean Sellem, "Avskeda stadsarkitekten!", *SDS* 5/8 1998, samt Oscar Reuterswärd's debattserie som publicerades i *SDS* under augusti och september 1998, t.ex. "Det förfuskade Clemenstorget" 12/8 1998.

Torgrummet fick också en kortare sydvägg då Bangatans gaturum breddades. Under 1978 diskuterades möjligheterna att lägga paviljonger på torget för gatukök. Förslaget realiserades dock aldrig eftersom polisen befarade störningar för de kringboende.⁷⁴⁶ 1998 fick Clemenstorget en ny gestalt, dock med påtagliga rester från 1940-talets parkkoncept. Parkeringsplatserna i väster togs bort, ett mycket stort antal cykelställ infördes, en cykelbana lades diagonalt över torget i röd betongsten, en ny busshållplats anlades i väster, kastanjeträd togs bort, gatlyktor byttes ut, häckar och nya kastanjeträd planterades. En av de mest slående nyheterna blev de granitmurar som placerades längs hela västra sidan och runt dammen. Vid dammen tillkom också Staffan Nihléns omdiskuterade skulptur "Eos" några år senare.⁷⁴⁷

Torghandeln har en hundraårig historia på Clemenstorget. Vid sekelskiftet fanns här en stor månatlig marknad vilken var territoriellt indelad med hästar och kreatur i norra änden. Lunds största marknad, Mikaeli-marknaden, ägde också rum här årligen i oktober. Hästmarknaderna kunde i början på förra seklet omfatta ett 150-tal hästar, och flyttades senare till utanför Västertull. Torghandeln tycks i princip ha varit försvunnen under mellankrigstiden. Det var därför möjligt att nästan helt göra om torget till park 1941. Samtidigt blev Clemenstorget emellertid också ett officiellt salutorg med avsatta platser för torghandel i sydöstra hörnet. Sedan dess har Clemenstorget haft en liten men kontinuerlig torghandel. Livligast har de senaste decennierna varit lördagarnas loppmarknader, åtminstone innan man införde loppmarknad på Södra esplanaden under slutet av 1990-talet.

DAGENS TERRITORIELLA PRODUKTION (2003)

I byggnaderna runt Clemenstorget finns idag framför allt handel och bostäder. En dominerande verksamhet är en stor livsmedelshall med parkeringsgarage på södra sidan. Här finns också konditori med fönster mot torget. Några trappor upp ligger Citykliniken. Längs östra sidan finns detaljhandel och olika verksamheter i bottenplan. Norra och östra sidorna rymmer många bostäder. Den gamla tullkammaren på västra sidan är numera auktionskammare. Denna sida domineras dock av busstrafik. Bakom auktionskammaren i gamla godsexpeditionen finns det idag bl.a. pressbyrå, cykelgarage, restaurang, entré till perrongerna samt en gång- och cykelbro över järnvägen. De flesta butikerna på torget är mindre och av den typ som ofta återfinns i sekundära stråk. I Lunds detaljhandelsutredning klassas Clemenstorget som

⁷⁴⁶ "Inget gatukök på Clemenstorget" *SDS* 24/10 1978, "Nej till kiosk på Clemenstorget" *SDS* 2/11 1978.

⁷⁴⁷ Magnus Stattin, "En rad förändringar på nya Clemenstorget" *SkD* 29/7 1998.

CLEMENSTORGET

Clemenstorget, med blicken mot nordost, cykelparkeringen till vänster, bassängen i mitten och torghandeln längst ut till höger

Gräsrundel, tom bassäng och skulpturen "Eos"

C-läge.⁷⁴⁸ Det är lägst på skalan och avser områden lämpliga för service och hantverk. Dessa områden kräver en god tillgänglighet med bil, och kan jämföras med Mårtenstorget som ligger i s.k. A-läge – dvs. bästa kommersiella läge.

Bland de territoriella *strategierna* på själva torget märks idag en mindre stensatt torgplatta där torghandel är tillåten mellan klockan 6.30 till 17.00. På torget finns också en stor triangulär cykelparkering, en diagonal cykelväg, parkeringsplatser utmed gatorna, vattendamm med omland, toalett, buss-hållplats och gräsytor med plataner. De territoriella strategierna är i regel tydligt markerade med kroppsliga aktanter som markbeläggning, kantstenar, staket, murar etc.

Torget har en liten torghandel, men tycks samtidigt sakna en stark *territoriell association* som salutorg. Salutorg leder lätt tankarna till en torghandel som tar större delen av torget i anspråk och som domineras av grönsaksförsäljning eller andra livsmedel. Torghandeln på Clemenstorget upptar

⁷⁴⁸ *Detaljhandelsutredning, Lunds kommun, Handelns Planinstitut 1996, s. 29 ff.*

endast en liten del av torget och handeln domineras av begagnade ting och blommor. De flesta förbipasserande tycks vara på väg till bussar, tåg eller livsmedelshallen. Den del av torget som är avsatt till cykelparkering tycks större än salutorgsdelen. Cykelparkeringen används framför allt av folk som ska med tåget och många cyklar blir därför ofta stående hela dagen. Också på bänkarna mot Bangatan kan man ofta se resenärer som ska med tåget, väntar på lokalbussen eller på någon av de regionala bussar som avgår från stationen. Clemenstorget utgör i denna mening en del av stationens territorier och en rad *territoriella associationer* kan länkas samman med funktioner som har att göra med buss- och järnvägsstationens utemiljö. Av de starka territoriella sorter som vid början av 1900-talet kunde associeras till torget som helhet – t.ex. marknadsplats, demonstrationsplats – finns inte mycket kvar. I början av 1900-talet tycks marknaden på Clemenstorget ha varit en folkfest av stora mått. Torget har också varit en samlingsplats för demonstrationer och har sin plats i arbetarrörelsens lokala historia. Från och med omdaningarna i början av 1940-talet har torgets kapacitet att hysa större folksamlingar dock blivit tämligen skral. Cykelparkeringen servar framför allt stationen, den diagonala cykelvägen förbinder Lunds nordvästra delar och stadskärnan. Resten av torget delas mellan torgplatta och park med damm. Denna splittring stärks också av en tydlig kroppslig stabilisering, och det är osäkert huruvida torget som helhet överhuvudtaget stödjer någon mer enhetlig territoriell association. Detta är emellertid en fråga som man i en mer omfattande studie kunde lämna över till användare och lundabor att svara på.

Bänkarna runt dammen förefaller vara en plats för *territoriella appropriationer*. Platsen ligger mitt på torget, men är relativt avskild, omgiven av stenmurar och därför lämplig för folk som vill sitta ned en stund utan att bli störda. Bänkarna är vända in mot platsen. Några observationer på plats visar att bänkarna tycks relativt välutnyttjade av olika grupper som äldre, barnfamiljer och några missbrukare. Det är särskilt några personer ur den senaste gruppen som verkar mest hemmastadda. De tycks också utnyttja platsen under en betydligt större andel av både dygnet och året än andra grupper. Vad jag vet har dock inga territoriella appropriationer lett till stridigheter som uppmärksammats t.ex. av dagspress, såsom är fallet med den intilliggande Bytaregången. Bytaregången är ett slags slutet parkstråk anlagt 1981 intill Clemenstorget, som kopplar till Knut den stores torg och är i Lund ett känt tillhåll för mer "ljusskygga figurer".⁷⁴⁹ Där har förekommit en del rån och misshandelsfall och gången är välkänd som en farlig plats i Lund.

⁷⁴⁹ Ingrid Nathéll, "Bytaregången kan stängas för allmänheten", *SDS* 20/11 2000. Om Bytaregångens historik se Åsa Klintborg, 1990: *Det gröna Lund, en vägvisare till stadens parker*, Lund.

CLEMENSTORGET

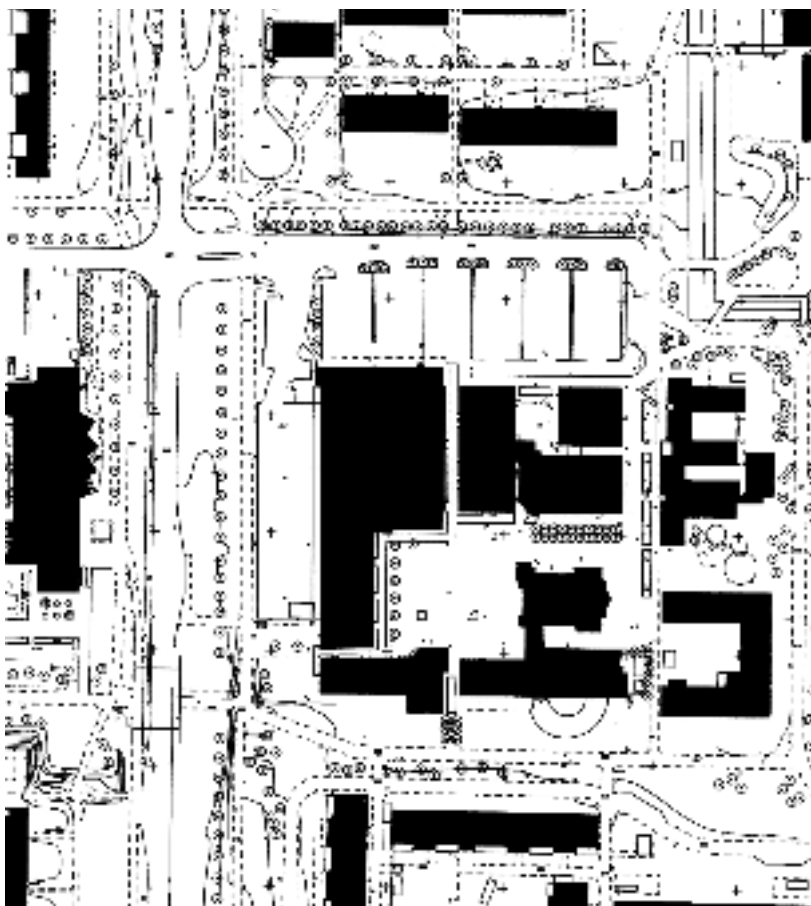
*Gångväg mot sydväst**Gångväg, plataner, torghandel**Cykelparkeringen**Cyklar*

TERRITORIER ÖVER TID

På Clemenstorget är det territoriella växelspelet över dygnet inte lika tydligt som på Mårtenstorget. Torghandeln är liten och förekommer hela dagen. Antalet resenärer är förhållandevis stort och bidrar med ett visst flöde av personer också vintertid och kvällstid då butikerna är stängda. Parkdelen med den stora torrlagda bassängen i mitten av torget är ganska öde under den kalla delen av året. Belysningens koncentration till torgets sidor bidrar förmodligen också till att mitten av torget känns mer öde när dagarna blir kortare. De flesta platser förändras efter mörkrets inbrott eller när affärerna har stängts. De territoriella aktanterna förändras och platsen blir möjlig att appropriera för ungdomar eller andra grupper. På Clemenstorget blir denna vändning inte lika tydlig som på Mårtenstorget. Stationsverksamheten fortsätter att befolka platsen med folk ur olika grupper också efter det att affärerna stängt. De gånger jag tagit tåget klockan fem på morgonen eller kommit hem sent om natten har torget sällan legat helt öde.

Sett över en längre period är en av de större förändringarna, precis som på Mårtenstorget, att bilarnas territorium tycks ha minskat till fördel för cyklarna. Detta tycks vara en trend för 1990-talet och omfattar fler svenska stadskärnor än Lunds. Vad som är specifikt för just Clemenstorget är att *de resandets territorier* som tidigare nämndes, har tilltagit på ett tydligt sätt. 1990 påbörjades ett ombyggnadsprojekt i Lund vars syfte var att ordna upp stationsområdet och där olika platser runt stationen mobiliserades som stödtrupper åt stationsverksamheten. Clemenstorgets omdaning kan ses som ett led i detta större projekt som, förutom stationsområdet, också omfattade Knut den Stores torg, samt det helt nyanlagda Västra Stationstorget. För Clemenstorgets del innebar detta just att resandets territorier fick nya aktanter på torget. Cykelparkeringen för pendlare på stationens norra sida togs bort för att ge plats åt ny servering och tillfart till en perrong. En stor cykelparkering förlades i stället till Clemenstorget. Med både cykelparkering och stenmur som buffert mot torgytan placerades sedan busshållplats och bänkar i en remsa mot Bangatan. Den tydligaste territoriella sorten (stationsområde) på Clemenstorget har således sitt centrum utanför torget. Denna association stärks också av kroppsliga förändringar. Stationsområdesprojektet har resulterat i en relativt enhetlig utformning med exempelvis granitmurar och granithållar.⁷⁵⁰ Denna materiella tematisering stödjer också möjligheten att läsa samman ett flertal olika torg (Clemenstorget, Västra Stationstorget, Knut den stores torg) med ett större område (stationsområdet).

⁷⁵⁰ Huvudsakligen gestaltat av landskapsarkitekt Sven Ingvar Andersson samt Fojab arkitektkontor.

Fäladstorget, plan (skala: 40 meter mellan kryssmarkeringarna)

FÄLADSTORGET

Stadsdelen Norra Fäladen ligger norr om Lunds stadskärna och planerades i början på 1960-talet av arkitekterna Fred Forbat och Stefan Romare. Norra Fäladen var en omfattande satsning som kom att rymma fler än 10 000 invånare i ett väl samlat område med relativt låg bebyggelse. Stadsdelens centrum, eller Fäladscentrum som det kom att kallas, stod klart 1971 och ritades av arkitekterna Yngve Lundqvist och Hans Rendahl.⁷⁵¹ Fäladscent-

⁷⁵¹ Jfr t.ex. Tomas Tägil, 1997: *Bygga och Bo*, Lund, s. 77, Kell Åström, 1985: *Stadens rum*, Stockholm, s. 78 f. Åström tecknar i de första kapitlen också en mer generell karaktäristik över torg och platsbildningar från tiden 1945–1980.

trum består av ett torg kringbyggt av enplansbebyggelse och med S:t Hans kyrka och församlingsgård som ett dominerande inslag i östra delen. Torget ligger på östra sidan om Svenshögsvägen som förbinder Norra Lund med stadskärnan. På västra sidan om Svenshögsvägen finns bibliotek, skola och fritidslokaler.⁷⁵²

Fäladstorget har under sin relativt korta livstid genomgått ett flertal förändringar. Kring 1990 byggdes Fäladscentrum ut då olika verksamheter började få ont om plats. Centrumanläggningen fick tillbyggnader som tog en del av torgetan. Under mitten av 1990-talet byggdes två hus för äldreboende i anslutning till torget. Församlingshuset och kyrkan byggdes också samman så att torget blev mer slutet. Vid samma tid möblerades torget med nya bänkar, springvatten, staty och nya träd. Fäladstorget har alltså minskat i yta, och som så många andra torg under samma tid, fått ett tillskott i möbleringen.⁷⁵³

Fäladstorget är ett trafikseparerat stadsdelstorg och har alltid varit ett förhållandevis välbesökt torg. Fäladstorget var näst stadskärnan länge den mest omfattande centrumbildningen i Lund, och var också det första torget utanför stadskärnan som fick torghandel.⁷⁵⁴ Samtidigt är det förstås betydligt mindre frekventerat än stadskärnans torg. En känsla av folkliv får man i princip bara under vissa tider (särskilt lördagar, men i viss mån också lunchtid och vardagskvällar) och framför allt då i butiksgången som leder fram till torgplattan.

DAGENS TERRITORIELLA PRODUKTION (2003)

På Fäladstorget finns idag ett antal verksamheter. Kring själva torget finns idag ett konditori, en jourbutik, en pizzeria, en frisör, vårdcentral och ett apotek. Från torget går en butiksgång med bl.a. två livsmedelsbutiker, blomsterhandel, klädbutik, kassaservice och kemtvätt, till en större parkeringsplats i norr. Längs torgets östra sida går också ett stråk bakom kyrkan och upp till parkeringen som kopplar till daghem, äldreboende och tandvårdsklinik. En del verksamheter har försvunnit från torget som t.ex. bank, men annan viktig service har också tillkommit som vårdcentral och närpolisstation. Det finns sedan 1987 en liten men livaktig daglig torghandel med

⁷⁵² Från början planerades Fäladscentrum som en platta som skulle gå över Svenshögsvägen. Förslaget bedömdes dock som allt för kostsam.

⁷⁵³ I skrivande stund föreligger planer för ytterligare utbyggnad med bl.a. 1200 kvm för handelsändamål samt ett sjuvånings bostadshus, "Planprogram för Krämarens 1 m m", Lund 2003-08-07.

⁷⁵⁴ *Detaljhandelsutredning, Lunds kommun* 1996, s. 13–19, visar att Norra Fäladen och Mobilia (ett större köpcentrum vid Lunds nordvästra infart som tillkom på 1980-talet) är de enda stadsdelar utanför stadskärnan där den faktiska försäljningen är större än det beräknade konsumtionsunderlaget.

några torgstånd och ett par tillfälligt uppställda kiosker med försäljning av kebab, blommor, ost etc. Torghandel är tillåten mellan 6.30 och 17.00

Torget *strategiska* territorier är tämligen få. Framför allt märks torgytan med viss torghandel. Torgytan är helt avstängd för biltrafik och cykeltrafik (om man läser på trafikskyltarna). Dessutom finns sedan ett antal år en relativt permanent uteservering kopplad till en pizzeria. Bland mindre territorier märks bänkar, små cykelparkeringar och en mindre fontän. En genomgång av dagspressen under de senaste decennierna visar att torget är en viktig plats för en rad tillfälliga aktiviteter vilka skulle kunna beskrivas i termer av territoriella strategier eller i vissa fall territoriella taktiker. Kännetecknande för alla dessa tillfälliga aktiviteter är att de huvudsakligen riktat sig till en lokal befolkning.

Torget förefaller också vara viktigt som *territoriell appropriation* för många fäladsbor – torget kan i en mening beskrivas som fäladsbornas revir. Ett illustrativt exempel är historien om katten Tusse. Tusse var under 1980-talet fäladsbornas egen katt. Han hade en vilplats i blomsteraffären och fick mat av fäladsborna. Då han den 13 januari 1989 blev överkörd av en bil väckte det stor uppmärksamhet både bland fäladsborna och på lokalsidorna. Det bildades en särskild förening, Föreningen Tusses minne, som samlades årligen. Det startades också en Tussefond som lyckades samla in en hel del pengar. Idén var att resa ett minnesmonument över katten, något som faktiskt också skedde i form av en granitskulptur i samband med torgets renovering 1996. Torget blev härmed manifesterat som fäladsbornas torg. Det var fäladsbornas historia som nu fick gestalt. Tusses torg blev på sätt och vis också en tacksam motbild i pressen, där Norra Fäladen under 1980-talet beskrevs som ett problemområde och där Fäladstorget genom åren beskrivits som ”dött, trist och tråkigt”.⁷⁵⁵

Fäladsborna är förstås ingen enhetlig grupp och kan därmed heller inte sägas ha approprierat torget annat än i form av vissa specifika grupper eller som enskilda personer. Både Tusses och torgomdaningens viktigaste funktion var kanske därmed att stärka och förändra en *territoriell association* från dött stadsdelscentrum till levande lokaltorg, och därmed på ett mer indirekt sätt uppmåna fäladsbor att appropriera och göra torget till sitt stamställe. Bilden av Fäladstorget som fäladsbornas torg stärktes också av det faktum att de boende faktiskt tycks ha utövat ett visst inflytande över torget. I början av 1990-talet anordnades en tävling där fäladsborna själva fick föreslå förändringar. De föreslog mer grönska, fler sittplatser, bankomat, vatten och torghandel. I princip återfanns alla de föreslagna förändringarna i den

⁷⁵⁵ ”Dött trist och tråkigt. Sådant är Fäladstorget” i *SkD* 2/7 1998. Se också t.ex. Ingrid Nathanell, ”Tusse åter på fäladstorget”, *SDS*, 18/5, 1996.

FÄLADSTORGET

*Fäladstorget, med blicken mot
torghandeln västerut*

Butiksgången

Fontän med katten Tusse

*På väg till torget från nordost, med
kampanilen i sikte*

genomförda upprustningen 1996. Förslagen tycks också spegla 1990-talets förväntningar på ett urbant torg relativt väl. De nya attributen var samma som användes i omdaningarna av Mårtenstorget och Clemenstorget.

Torget är också föremål för mer specifika territoriella appropriationer från mindre grupper. Det förefaller t.ex. som om några av hyresgästerna från äldreboendet under vissa tider approprierat en del av bänkarna som sina revir. I Liebergs avhandling ges en mer detaljerad studie av områdets ungdomar och deras användning av torget. Lieberg visade i sin undersökning av fäladsungdomarnas användning av det offentliga rummet att torget var ett viktigt stamställe för många av dem. Den territoriella appropriationen kunde röra en särskild bänk approprierad av ett mindre gäng. I andra fall kunde det sommartid samlas mellan 30 och 40 ungdomar och då kunde hela torget tas i anspråk.⁷⁵⁶

De flyttbara möblerna är ofta viktiga aktanter i territoriella appropriationer. Eftersom dessa föremål är möjliga för användarna att kontrollera används de också i hög grad för att kommunicera olika betydelser.⁷⁵⁷ William Whyte har i sina studier av folks beteende på offentlig plats observerat att människor ofta tenderar att flytta en stol innan de sätter sig på den. Enligt Whyte handlar det i dessa fall ofta om en symbolisk handling, eftersom de ofta mycket små förflyttningarna inte tycks vara funktionsrelaterade.⁷⁵⁸ Möjligheten att skilja mellan funktionella och symboliska handlingar kan förvisso vara liten. Sittandet kan kräva finjusteringar i avstånd, vinkel till andra människor eller solljus, utsikt osv. Vad som kan konstateras är dock att mobila möbler och artefakter ofta har stor betydelse för territoriella appropriationer och taktiker. Själva förflyttningen kan ses som ett sätt att göra platsen till sin, eller att signalera platsen som sin. Detta bekräftas av Liebergs studier. Lieberg noterar att Fäladstorgets tidigare flyttbara bänkar, papperskorgar, blomlådor etc. utgjorde en viktig resurs för ungdomarna. Det fanns då t.ex. möjligheter att sätta samman bänkar då man var fler. Det flyttbara möblemanget blev lämplig rekvisita för olika upptåg då ungdomarna s.a.s. visade upp sig *front stage*.⁷⁵⁹ De utgjorde också medel för att mer aktivt hävda området med en *territoriell taktik*. Idag är dock möblerna fasta.

Lieberg noterar att medan butiksgången är ett naturligt ställe för ungdomar (och andra) att röra sig på och träffa folk så är det framför allt torgytan som varit föremål för (det jag här kallar) territoriell produktion. Även andra forskare har pekat på att grupperns territoriella appropriationer ofta är vanli-

⁷⁵⁶ Lieberg, 1992, s. 182.

⁷⁵⁷ Jfr Rapoport, 1990 (1982) s. 92.

⁷⁵⁸ Whyte, 1980, s. 36 f.

⁷⁵⁹ Lieberg, 1992, s. 179.

gast vid sidan av de mest trafikerade stråken (t.ex. på lekplatser och i parker). Detta gäller inte minst mer marginaliserade samhällsgrupper med mycket ledig tid till sitt förfogande som ungdomar, äldre, arbetslösa och socialt utstötta. Fäladstorget som, till skillnad från Mårtenstorget och Clemenstorget, också ligger litet vid sidan av större genomfartsstråk, skulle i denna mening vara en plats där det också vore möjligt för särskilda territoriella appropriationer att under vissa tider mer eller mindre dominera platsen. Torget fyller färre funktioner, besökarna tycks generellt sett mer homogena med en tydlig dominans av fäladsbor. Detta gör också att det möjligen finns större möjligheter för vissa territoriella produktioner att ta över och bli tongivande och därmed i någon mån verka exkluderande. Liknande (och mer problematiska) tendenser beskrevs ovan i Bytaregången intill Clemenstorget – en annan plats vid sidan av allfarvägen.

TERRITORIER ÖVER TID

Fäladstorget är betydligt yngre än de båda torgen i stadskärnan. De territoriella förändringarna över tid är heller inte lika påtagliga. Torgytan har blivit något mer befolkad efter den senaste omdaningen med hjälp av bänkar, torghandel och uteservering. Associationerna till "det lokala torget" har blivit tydligare med åren. Sett över dygnet har Fäladstorget en mycket tydlig rytm. När butiker och vårdcentral har stängt har man i princip ingen anledning att vistas på torget. Torget är inte nödvändigt att passera på väg till andra platser. Äldreboendet är tillgängligt från annat håll. Torget förändras således starkt karaktär och blir ett avsides beläget rum, där få har anledning att röra sig. Torget lämnar därmed en viss frihet för appropriationer av t.ex. ungdomar.⁷⁶⁰ Sett över året märks skillnader framför allt i mer tillfälliga aktiviteter. Uteserveringen tas bort på vintern. Strax före jul används en stor del av torgytan till julgransförsäljning. Under sommaren har man haft sommarkafé etc.

ARKITEKTONISK GESTALTNING OCH TERRITORIELL

STABILISERING

Det är när territorier betraktas över tid som en territoriell addition av olika lager blir tydligast. Mårtenstorget är det äldsta och i någon mening mest utnyttjade torget av de tre. En rad olika intressen, användare och regler har bearbetat torget under en lång tid. De territoriella strategierna har blivit fler och fler och tvingats till överlagring. Clemenstorgets territoriella strategier

⁷⁶⁰ Jfr Bettelheim och diskussionen om barns och ungdomars förmåga och behov att utnyttja mellanrum i kapitel åtta ovan.

har också blivit fler under förra seklet. Här har de territoriella strategierna dock i högre grad permanentats genom stabila kroppsligheter och därmed tillåtits homogenisera de platser de anvisats. Man kan befara att det kan vara svårt att utan omdaning ytterligare komplettera torget med mer informella eller tillfälliga territorialiseringar. Även på Fäladstorget förekommer en viss territoriell förtätning över tid med nya territoriella strategier som torghandel och uteservering.

De territoriella förändringar som skett har haft olika territoriell verkan på de olika torgen. På Fäladstorget har omdaningarna använts för att förstärka en territoriell appropriation och association till platsen som ett lokalt torg. Både på Clemenstorget och på Mårtenstorget har man försökt ordna och territorialisera vissa funktioner tydligare. Tydliga territoriella strategier som cykelvägar, cykelparkeringar etc. har tillkommit. På Clemenstorget har omdaningarna framför allt resulterat i stödjandet av en territoriell association till stationsområdet, medan tidigare territoriella sorter som det tidiga 1900-talets marknadstorg och 1940-talets park har fått stå tillbaka. På Mårtenstorget tycks det viktigt att stödja associationer till torghandelsplatsen. Till viss del har Mårtenstorget också allt tydligare kommit att inlemmas i ett gågatunät. Torget kan ses som ett tydligt exempel på ett slags stadslivets renässans och en vilja till befolkade stadsrum, fullbelagda uteserveringar med tillgång till infravärme, jämnt spridda cykelställ, korv- och kebabvagnar etc.

De tre torgen är tydliga, rektangulära torg med torghandel och en likartad uppsättning möblemang. De är omgivna av butiker och service. Samtidigt är förstås skillnaderna också talrika. Jag ska här koncentrera mig på den arkitektoniska gestaltningen och det sätt på vilket den bidrar till att kroppsligt stabilisera den territoriella produktionen under rubrikerna position respektive möblering. Med position avses här förhållandet mellan torget och dess omgivning. Möblering handlar om de materiella förhållandena inom torgets gränser. Jag slutar med ett kort avsnitt om de territoriella stabiliseringsformernas inbördes förhållanden.

POSITION

Den kanske allra tydligaste skillnaden mellan torgen är deras placering. Geografiskt sett ligger Mårtenstorget idag centralt, Clemenstorget något mindre centralt i norra delen av stadskärnan och Fäladstorget i periferin av Lund (men tydligt centralt i stadsdelen Norra Fäladen). Historiskt sett har de tre torgen emellertid alla anlagts som torg vid sidan av de centrala stråken. Under 1800-talet växte befolkningen i många svenska städer. Städerna

förtätades och stadsjordarna togs i allt högre grad i anspråk för bebyggelse. I takt med att stadsborna upphörde med lantushållning blev de också allt mer utlämnade till torghandel för sina livsmedelsinköp. Då torghandeln växte i de svenska städerna under slutet av 1800-talet räckte de centrala torgen inte till. Det var därför relativt vanligt att upprätta nya torg vid sidan av det befintliga centrala torget t.ex. särskilt för kreatur- eller grönsaksmarknad.⁷⁶¹ Särskilt köthandeln kom på vissa ställen också att emballeras i saluhallar (som territoriella boxar). Mårtenstorget uppkom då Stortorget inte längre räckte till. Clemenstorget upprättades då Mårtenstorget inte räckte till. Fäladstorget, som kom till ett drygt halvsekel senare, har en annorlunda bakgrund. Torget hade när det byggdes en viktig uppgift som del i den territoriella strategin att upprätta en ny självständig grannskapsenhet.

Kopplingsmässigt är Mårtenstorget en viktig nod i stadens förflyttningsnät. Torget ligger väl integrerat i gatusystemet och utgör mötespunkt för flera långa, viktiga gator. Mårtenstorget är del i ett större cirkulationssystem och används i hög grad av förbipasserande. Torget har god visuell kontakt med den omgivande staden. En synfältsanalys visar att de centrala offentliga platserna i Lund hänger samman visuellt så att man i princip ser från torg till torg. Mårtenstorget utgör på så sätt en relativt viktig optisk nod för staden. Torgets viktiga position i Lund vilar i denna mening tydligt också på andra kroppsliga stabiliteter än en geografisk centralitet.

Clemenstorget är del av samma visuella nät som Mårtenstorget. Samtidigt som torget ligger något mindre integrerat i gatunätet (järnvägen reducerar t.ex. antalet möjliga tillfartsvägar åt väster) är det inte lika utsatt för trafikrestriktioner utan kopplar till fler bilvägar än Mårtenstorget. Stationen bidrar dock till att torget kopplar till ett större regionalt, nationellt och internationellt tågnät. Denna koppling har stärkts med den nya entrén till perrongerna från det gamla godsmagasinet väster om torget. Kopplingen bidrar också i hög grad till att generera rörelse över torget under de flesta av dygnets timmar.

Fäladstorget är snarare del av vad som kan kallas för ett distributionssystem och utgör i högre utsträckning ett slutmål för sina besökare. Det ligger vid sidan av viktiga stråk och är i denna mening inte lika (materiellt sett) delaktigt i sin omgivning som Mårtenstorget och Clemenstorget. Torgets entréer kopplar inte direkt på längre stråk utan ansluter via korta, avbrutna tillfartsvägar. Överblickbarheten är god inom torget men den visuella kopplingen till omgivande rum och stråk är mer begränsad. Torget har i stället etiketterats med hjälp av en kampanil samt en stor skylt på en hög mast mot Svenshögsvägen och viktiga cykelstråk. Torget blir via dessa landmärken ett

⁷⁶¹ Jfr Bergman, 2003, s. 45 f.

slags visuell nod i sin omgivning. Det blir på så sätt möjligt att påkalla uppmärksamhet om torgets existens trots att det inte är möjligt att se själva torget från de kringliggande stråken. Det förefaller faktiskt som om en rad av de territoriella kroppsliga aktanter som jag tog upp i diskussionen om 1800-talets institutionsbyggande också är verksamma på Fäladstorget. Fäladstorget ligger med rumslig distans till omgivningen, det har ett tydligt territoriellt skal, det är en visuell nod för omgivningen, det är överblickbart i det inre och det finns en relativt tydlig territoriell indelning (med affärsverksamhet på ena sidan och mer offentlig verksamhet på andra).

De tre torgens materiella förutsättningar för rörelse varierar alltså tydligt. Det är utifrån dessa också intressant att fundera kring rörelsemönstrets betydelse för olika territorialiseringar. Rörelse kan både verka stödjande och brytande för territoriella ordningar. Den territorialiserande rörelsen kan handla om cirkulation inom territoriet eller om pendelrörelser mellan territoriets centrum och periferi. Rörelserna håller sig inom territoriet och över hela territoriets yta och blir på så sätt en av de faktorer som definierar det. Vid en jämförelse mellan de tre torgen förefaller det som om Mårtenstorget och Clemenstorget tydligast har en mängd deterritorialiserande rörelser bestående av förbipasserande och gatutrafik på väg från ett håll till ett annat. Clemenstorget utgör här ett ännu tydligare särfall eftersom det faktiskt är del av en större trafikapparat för pendlare. Torget har större angränsande resurser vad gäller parkering. På nordvästra sidan ansluter en mycket stor parkeringsplats längs med järnvägen. På torgets södra sida finns nedfart till ett större parkeringsgarage. En rad stråk passerar genom och har tydliga slutmål utanför torgets territorier, som t.ex. stationen, de stora parkeringsplatserna eller de centrala delarna av stadskärnan.

Fäladstorget är en tydlig enhet både som kropp och sort. Enligt Yngve Lundqvist, den ene av torgets arkitekter, var torget i ett tidigt skede också tänkt som ett interiört torg vilket skulle vara stängt nattetid.⁷⁶² Dessa planer omintetgjordes av ekonomiska skäl och problem med övervakning och öppethållande – men planerna rimmar med torgets uttryck. Vid en ytlig betraktelse verkar det kanske därför som om det är på Fäladstorget som man skulle hitta en mer territorialiserad form av rörelse, ett territoriellt cirkulationssystem – det är ett slutmål och man rör sig fram och tillbaka och runt i den trafikseparerade zonen. En observation på plats visar emellertid snart att det är butiksgången som leder från parkeringsplatsen till torget som är mest frekventerad. Torgstånden står också i butiksgångens förlängning, ofta vända mot butiksgången. En vanlig sekvens tycks vara att man parkerar bilen, går till en eller två affärer, och sedan tillbaka för att åka iväg. För att

⁷⁶² Artikel utan titel i *KNORRen* nr 3/1994.

hårdra det något kan man säga att Fäladstorget i stort präglas av målinriktade rörelser till och från platsen – en längre tids cirkulerande eller uppehållande på torget är inte vanligt (också på själva torget är det rörelser till och från butiksgången eller vårdcentralen som är vanligast). På Mårtenstorget är torghandeln ofta av sådan omfattning att den faktiskt etablerar ett cirkulationssystem och ett förstrött promenerande. I symbios med detta, får man anta, fungerar de välbesökta bänkarna vid torgets sidor där man kan iakttä torghandeln och där många människor följdriktigt också blir sittande. Cykelvägen får under torghandeln en relativt tillbakadragen roll. Det som kan verka paradoxalt i detta exempel är att medan Fäladstorget inte har mycket genomfartstrafik så präglas det ändå av en deterritorialiserande rörelse till och från torget. Samtidigt förefaller det som om Mårtenstorget, med en mycket stor andel förbipasserande trafik, också har en stark territoriell cirkulation inom torgets gränser.

Rörelse och användning av torg handlar förstås inte bara om torgets position i ett större rumsligt sammanhang. Det kan t.ex. också bero på de mer omedelbart angränsande rummen.⁷⁶³ På Mårtenstorget finns en relativt hög andel entréer som vetter mot torget. Flera av verksamheterna flyttar också under vissa tider ut sin verksamhet på själva torget, som t.ex. restaurangerna och Konsthallen. Innan självbetjäningens införande för några år sedan utgjorde även Systembolagets kunder en grupp som befolkade torget under vissa tider. På Clemenstorget finns plataner och parkkaraktär, men ingen uteservering. Torget är på alla sidor omgärdat av vältrafikerade gator vilket inverkar på möjligheterna att utnyttja torget för de intilliggande verksamheterna.

MÖBLERING

Det är intressant att här jämföra de olika torgomdaningar som skedde under 1990-talet. 90-talet innebar en våg av upprustningar och omdaningar av det offentliga rummet som inte bara omfattade Lund utan stora delar av Europa. Dessa upprustningar har ofta varit liktydiga med en starkare kroppslig stabilisering, ett ökat antal fasta territoriella indikatorer, tematiseringar med fastslagna regler för mer enhetlig möblering, markläggning, färgsättning, belysning etc. I vilken grad denna förändringstrend ska ses som försök att

⁷⁶³ För en diskussion om förändringar i gränsförhållanden mellan det offentliga rummet och direkt angränsande platser se Mats Franzén, 2001: "Urban order and the preventive restructuring of space", *The Sociological Review* nr 2/2001, Oxford.

börja ta torgen i anspråk och utnyttja dem bättre kan förstås diskuteras.⁷⁶⁴ Också i Lund finns detta nyväckta intresse för det offentliga rummet dokumenterat, framför allt i form av ett antal genomförda projekt, men också i form av ett strategiskt program för stadsrummens gestaltning.⁷⁶⁵ I Lunds stadskärna finns det t.ex. idag en rad uniformt utformade hållplatser, papperskorgar etc. alla i den förordade färgen "lundagrönt".

I Mårtenstorgets fall handlade omdaning om en tydligare territoriell indelning då vissa funktioner stöttades med territoriella strategier (territorialiserades). Poängen tycks vara att söka undvika konflikter mellan olika brukargrupper genom att helt enkelt separera dem tydligare. Det handlade alltså om en stabilisering av territoriella nätverk, men också om nya territoriella produktioner och omfördelningar, där utrymme t.ex. togs från bilar och gavs till cyklar. Det territoriella ordnandet har dock i hög grad klarats av utan att figursy eller fixera platsen till en viss territoriell användning. Territoriernas förmåga att samverka beror till viss del på att de inte enbart stödjer sig på fasta aktanter utan att det också finns en rad icke-fixerade eller semi-fixerade aktanter (det finns en territoriell rekvisita som stöder territoriet).⁷⁶⁶ Man kan här jämföra med Clemenstorget där den territoriella indelningen rymmer en riklig mängd fasta materiella markbehandlingar, murar, upphöjningar etc. Clemenstorget är belamrat av kroppsliga aktanter och har inte mycket torgyta kvar. Clemenstorgets omdaningar rör flera av de element som man arbetat med på Mårtenstorget – träd, vatten, cykelstråk, cykelparkering – men detaljutförandet skiljer sig mycket. Clemenstorget har i betydligt högre grad stabiliserats genom den territoriella kroppen, och de materiella gestalterna har ofta ett snävare register än på Mårtenstorget. Clemenstorgets cykelparkeringar är samlade till ett inhägnat område med rader av cyklar. Varje rad är åtskild av långa cykelställ, täta häckar och träd. Dessa parallella passager är upp till halva torget i längd och saknar helt tvärförbindelser. Man kan jämföra med Mårtentorget där cykelparkeringarna har delats upp i en större och flera mindre. Det största området har fått en kvarterstruktur

⁷⁶⁴ Det finns här olika tänkbara förklaringar, t.ex. att en mer omfattande möblering är vad folk vill ha (illustreras i Fäladstorgsexemplet), att torgen också ofta varit tacksamma och synliga nyckelprojekt för politiker att satsa på, försök att bryta dominant territoriella appropriationer (som raggargång på Mårtenstorget) och gynna förutsättningar för en mångfald av olika grupper, ett slags *horror vacui*-trend inom arkitektonisk gestaltning osv.

⁷⁶⁵ *Värna och vinna staden, Fördjupning av översiktsplanen för staden Lund, Samrådshandling 2001*, Stadsarkitektkontoret i Lund. Rapporten sammanfattar olika delprojekt vars avsikt är att väcka intresse för frågor kring staden och utgör en fördjupning av översiktsplanen. Dokumentet är inte politiskt fastlagt. Jfr Bo Larsson, 2003: *Relationer mellan natur och kultur i Lunds stadsplanering 1950–2000, Del IV*, Lund, s. 92 ff.

⁷⁶⁶ Castensson har i sin artikel "Att spegla ett torg" gjort ett slags inventering av de territoriella strategierna på Mårtenstorget (under begreppet imperier) och fokuserar då särskilt på administrativ reglering och fasta indikatorer, Castensson, 1977.

som tillåter genomströmning. Liknande skillnader gör sig gällande i nästan varje detalj. På Clemenstorget har t.ex. en platan och ett stycke gräs lyfts upp på en hög och bred rund sockel, som en bit parkmark på piedestal. Genom en stark kroppslig stabilisering hindrar den i hög grad förflyttning över territoriet. Cykelbanan är kantad av granitmurar och staket vilket reducerar möjliga rörelseriktningar också för fotgängare. Banan är lagd i röd betongsten vilket förstärker en entydig territoriell association. Brottet mot den gråblåa omgivningen gör förmågan att samverka med andra funktioner svårare – cykelstråket riskerar att bli en cykelautostrada. På Clemenstorget breder också vattnet ut sig i en relativt stor rektangulär damm och tar en stor del av torget i anspråk, också då vattnet är avstängt. På Mårtenstorget är fontänen en del i markbeläggningen och tar inget utrymme alls under den tid av säsongen då vattnet är avstängt. Fontänen verkar i denna mening inom samma territorium som förbipasserande fotgängare och cyklister. Då vattnet är på är det i princip möjligt att gå rakt igenom det. Detta görs också regelbundet, framför allt av lekande barn sommartid.

På Clemenstorget har flera av de territoriella strategierna (till skillnad från Mårtenstorget) bundit upp entydiga materiella aktanter till en exklusiv användning, vilket också gör det svårt att producera andra territoriella associationer och användningar än de för handen givna. Platsen får en viss förutsägbarhet vilket kan vara fördelaktigt på hårt trafikerade platser. Samtidigt minskar möjligheterna till improvisation. Den territoriella kroppen bidrar i hög grad till de territoriella stabiliseringarna, vilket också innebär att de kan ha kvar något av sin effekt också vid en eventuell förändring av de territoriella strategierna. Mer omfattande territoriella förändringar skulle därmed förmodligen också kräva en materiell omdaning av torget.

På Fäladstorget är möbleringen ganska blygsam. Den är inte i samma utsträckning framtvängd av några territoriella intressekonflikter. Både Mårtenstorget och Fäladstorget har mönstrade torgytor. Mårtenstorgets markbeläggning är emellertid full av överlagrade verksamma aktanter i form av markeringar för parkeringsplatser, cykelvägar och torghandeln s.k. ro-tar etc. Fäladstorget är territoriellt sett varken lika intrikat eller tydligt som Mårtenstorget. Torgets restriktioner gör att möbleringsmöjligheterna med containrar, cyklar, lastbilar och uteserveringar är betydligt lägre. Fäladstorgets markbeläggning är dekorativ och exklusivt till för fotgängare. Torgets ojämna markbeläggning har dock visat sig problematisk för de hjulburna som faktiskt har tillträde till torget – t.ex. rullstolar, barnvagnar och rullatorer.⁷⁶⁷

⁷⁶⁷ Jfr ”Vad är det för fel på Fäladstorget?”, osign. artikel, *SDS* 28/8 2002.

DE TERRITORIELLA STABILISERINGSFORMERNA

Jag har nu gett en bild av torgens olika kroppsliga figurer. På Clemenstorget identifierade jag en hel rad olika och delvis mycket starka territoriella kroppsligheter: bassängen, cykelställen, cykelvägen, torgytan etc. På Mårtenstorget fanns både en tydlig större territoriell kropp i torgytan och en rad mindre möbleman. I fallet Fäladstorget låg de tydligaste territoriella kroppsligheterna i torgets förhållande till sin omgivning. Detta territoriella corpus skapade tydliga begränsningar och möjligheter för förflyttning och överblick.

Precis som jag avseende de tre torgen nu gjort en översiktlig inventering av olika territoriella produktionsformer, skulle jag också kunna göra en första läsning av de tre stabiliseringsformernas närvaro på torgen i form av en mer noggrann inventering. Vilka territorier tycks lämpliga att beskriva i termer av nätverk, sort respektive kropp? Hur ser det ut på de olika torgen? Skiljer de sig åt? Jag ska här nöja mig med att låta torgen utgöra huvudexempel för var och en av dessa former. 1990-talets förändringar tycks nämligen grovt sett också ha inneburit att de tre torgen tagit tre olika vägar vad gäller frågor om en mer generell territoriell stabilisering.

Mårtenstorget tycks överlag vara det torg där samverkan mellan de olika stabiliseringsformerna fungerar bäst. Olika slags sorter, nätverk och t.o.m. kroppar kan variera över tid. På Mårtenstorget finns också de flesta och kanske bästa exemplen på olika *nätverksstabiliseringar*. Det har här funnits ett behov av att kunna inhysa olika territoriella nätverk på samma plats. Torget som helhet kännetecknas av en serie tämligen stabila nätverk. Torghandeln är ett intrikat nätverk av markbeläggningar, torgstånd, gångar, avgiftssystem och regleringar. Parkeringsplatsen samlar aktanter och kopplar till viktiga omkringliggande attraktioner. De territoriella nätverken är stabila men rymmer också en flexibilitet. Denna flexibilitet uppnås bl.a. genom att cyklister och foräggare själva tillåts bli aktanter i nätverken. Då utnyttjandet är högt stabiliserar de olika nätverken av användarna. Det är först då antalet människor är högt som cykelvägen framstår som ett mer regelbundet producerat territorium. Mårtenstorgets dynamik medför att de territoriella kroppsligheterna inte kan ges en alltför genomträngande eller elaborerad roll. Behovet av territoriell överlagring gör det svårt att delegera kontrollerande och starkt begränsande uppgifter till en stark kroppslig territoriell stabilisering. Detta eftersom kroppslig stabilitet just kännetecknas av att den skapar effekter vilka tenderar att verka på ett likartat sätt i olika nätverk.

Clemenstorget kan också tyckas ha stabila nätverk, till viss del kanske t.o.m. stabilare nätverk än på Mårtenstorget. I 1990-talets omdaningar var metoden framför allt en *kroppslig stabilisering* av de territoriella strategierna.

Även om en kroppslig stabilisering, utifrån den territoriella strategins perspektiv, kan tyckas vara synonym med en nätverksstabilisering, riskerar en sådan metod att stöta på vissa problem. Nätverksstabilisering handlar om att relationerna mellan ett kollektiv av aktanter hålls stabil. I detta kan den territoriella kroppen både vara en tillgång och ett problem. Olika materiella figurer kan behöva anpassas efter nätverkets behov, dvs. för att bibehålla en mer stabil territoriell produktion kan det i vissa lägen krävas en flexibilitet i aktanternas mer materiella egenskaper. Torghandeln kräver kanske större ytor på vintern då bilarna ska stå på torget, cykelparkeringen kräver kanske mindre ytor då färre människor cyklar till jobbet. Vissa territoriella strategier kräver en viss dynamik i de materiella förutsättningarna för att bibehålla ett stabilt nätverk. På Clemenstorget får man en känsla av att den territoriella kroppens oeftergivlighet i vissa lägen kan destabilisera det nätverk den är satt att upprätthålla. Den stora tomma betongbassängen tycks t.ex. vintertid snarare desarmera parkfunktionen än stötta den. De territoriella kropparna på Clemenstorget tycks sakna förmåga att samverka med ett territoriellt nätverk eller en territoriell sort som omfattar hela torgets yta. De kroppsliga aktanterna har svårt att byta skalnivå och agera stödjande för territorier som kräver en större del av torgytan och därmed omintetgörs möjligheter till mer övergripande territoriella produktioner. Den territoriella kroppen sätter gränser för torget som mötes- och marknadsplats och begränsar möjliga passager över torget. Clemenstorget tycks efter 1990-talet ha förlorat mycket av sina tidigare anknytningar till territoriella sorter som t.ex. salutorg, demonstrationsplats eller park.

På Fäladstorget var den kroppsliga stabiliseringen relativt stark vad gäller förhållandet mellan torget och dess omgivningar. De materiella förhållandena liknade, som nämnts, institutionsbyggnadens territoriella kroppsligheter snarare än det klassiska torgets. Omdaningen innebar i princip inte någon ytterligare territoriell indelning. I stället förefaller man ha försökt stärka torget genom ett slags *sortstabilisering* – dvs. genom att göra torget ”torgigare”. Fäladstorget tycks redan från början vara skapat med det (italienska) urbana torget som förebild. Här finns kampanilen, markbeläggningens ruttmönster, kyrkan och arkaden – och detta i ett område som i övrigt helt tycks sakna slutna offentliga uterum. Norra Fäladen kännetecknas i övrigt av ett kontinuerligt och mer flytande offentligt rum bestående av grönstråk, lekplatser och cykelvägar. Bilden av Fäladstorget som urbant torg har intressant nog förstärkts i vissa avseenden i och med 1990-talets omdaningar. Torget har blivit än mer slutet. Det har försetts med typiska torgattribut som bänkar, träd, staty, fontän och torghandel. Den lokala territoriella associationen stärktes också genom Tusse-statyn. Kort sagt: det har blivit ett ”torgigare” torg, men det har också kommit att få en mer lokal prägel som ”fäladsbör-

nas torg”. Metoden för denna ändring har varit möblering snarare än mer storskaliga strukturella åtgärder.⁷⁶⁸

DEN TERRITORIELLA OFFENTLIGHETEN

I jämförelsen ovan har de tre torgens territoriella produktioner diskuterats. Jag har också tagit upp några skilda aspekter på hur dessa produktioner stabiliserats. På vad sätt kan man då koppla detta till en diskussion om det offentliga rummet? Jag ska i detta avslutande avsnitt lyfta fram hur en diskussion i termer av olika produktionsformer gör det möjligt att jämföra förhållanden mellan olika rumsliga ianspråktaganden. När jag för diskussionen i dessa termer blir det också tydligt att det finns en annan viktig territoriell fråga än den som rör vissa singulära rumsliga dominanser, nämligen frågan om territoriell överlagring.

Jag presenterar i detta avsnitt en bild av det offentliga rummet som ett slags *territoriell komplexitet*. Jag skissar också några tänkbara konsekvenser av min studie, dels vad gäller en fortsatt studie av det offentliga rummet, och dels vad gäller territorialitetsforskningen.

OFFENTLIGHET SOM TERRITORIELL KOMPLEXITET

Det finns olika sätt att diskutera det offentliga rummet. Ett relativt vanligt förfarande har varit att se det i termer av rum där främlingar kan vistas i varandras närvaro. Det offentliga rummet har t.ex. beskrivits av Lyn Lofland i *The Public Realm* (1998) som:

areas of urban settlements in which individuals in copresence tend to be personally unknown or only categorically known to one another⁷⁶⁹

Traditionen att se det offentliga rummet som ett tillgängligt rum där man kan vistas utan tillstånd, ett rum som tillåter samtida närvaro av främlingar, omfattar forskare som t.ex. Phillipe Ariés, Erving Goffman, Richard Sennett, Lynn Lofland och Roger Scruton. Denna syn kan skiljas från det offentliga rummet som politiskt eller kollektivt forum – en syn på det offentliga som bl.a. utvecklats av Hannah Arendt och Jürgen Habermas.⁷⁷⁰

Det offentliga rummet är ett mångfacetterat begrepp där jag i viss mån får hänvisa till andra källor för en fördjupning.⁷⁷¹ Som en bild för det offentliga rummet har ibland den dramaturgiska modellen föreslagits. Modellen har

⁷⁶⁸ Se Anders Dahlbäck, "Gör en affärsgata av Svenshögsvägen" *SkD* 8/12 1989.

⁷⁶⁹ Lofland, 1998, s. 9.

⁷⁷⁰ Jfr Weintraub, 1997, som utvecklar en längre diskussion kring begreppen privat och offentligt.

⁷⁷¹ T.ex. Weintraub, 1997 och Ali Madanipour, 2003: *Public and Private Spaces of the City*, London.

ett ursprung i Erving Goffmans beteendestudier i det offentliga vardagslivet från 1960-talet och modellen har bl.a. lyfts fram av Ali Madanipour i *Public and Private Spaces of the City* (2003).⁷⁷² Jag ska i det följande presentera en annan tänkbar modell, nämligen det offentliga rummet som territoriell komplexitet. En aspekt av det offentliga rummet som det är viktigt att trycka på i detta sammanhang är användningen. För att en plats ska vara tillgänglig för en så stor mängd olika personer som möjligt bör den också vara tillgänglig för olika slags handlingar och funktioner. Territorialitet har i denna avhandling behandlats som en maktmetod, vilken primärt inriktar sig på användning och handlingar.⁷⁷³ Om en plats bara kan användas till biltrafik, cykling eller kommersiell verksamhet, innebär det också en inskränkning vad gäller de personer som får vara där (som personer med eller utan körkort, bil, cykel, pengar). I denna mening kan man komplettera den beskrivning som gavs i citatet från Lofland ovan genom att säga att det offentliga rummet också kännetecknas av att det är tillgängligt för en rad olika *användningar* och *handlingar*, och därmed också för olika personer.

I diskussionen om de tre torgen blev det tydligt att ett tillgängliggörande (och i denna mening ett offentliggörande) inte kan likställas med att sudda ut gränser. Det är inte så att Mårtenstorget med sin något rikare territoriella indelning och sin mångfald av territoriella nätverk och regler är mindre offentligt än Fäladstorget eller Clemenstorget. I själva verket förefaller det som om tillgängligheten måste begränsas i olika delmoment (i tid och/eller rum) för att olika funktioner ska kunna fungera och för att platsen som helhet ska kännas tillgänglig för så många som möjligt. En viss grad av territoriell sortering eller överlagring kan mycket väl medföra en större tillgänglighet till platsen för en rad funktioner och människor. Regler och konventioner behövs helt enkelt för att vi ska kunna handla alls. Det är lätt att erinra sig Foucaults poäng om att makt och kontroll också har en produktiv sida. Mitt antagande är alltså att graden av offentlighet i viss mån kan läsas i termer av en territoriell komplexitet. Fler territoriella regelsystem vittnar också om att det finns mer att knyta an till. Fara för entydighet föreligger inte bara vid alltför hårt reglerade, homogeniserande territorier utan också då territoriella nätverk inte tillåts att överlagras. Offentlighet skulle i denna mening kunna ses som en produkt av de territoriella nätverken. De territoriella nätverken konstituerar det offentliga rummets anatomi. Mårtenstorget är betydligt mer välbesökt och bättre integrerat i gatunätet än de andra två torgen. Till

⁷⁷² Även om Madanipours presentation av den dramaturgiska modellen inte är utan förbehåll så är det den modell av det offentliga rummet som han huvudsakligen lyfter fram, t.ex. Madanipour, 2003, s. 130 ff. och i slutsatserna på s. 135.

⁷⁷³ Jfr Foucault, 1983 (1982).

viss del är säkert det högre antalet territorier också en effekt av detta. Samtidigt är det intressant att notera att också den territoriella komplexiteten stöttar denna tillgänglighet och möjliggör en mångsidig användning med mycket folk. Den samtida närvaron (eller frånvaron) av främlingar har alltid också andra förklaringar än en hög rumslig integration. Hilliers slagfärdiga devis – "Places do not make cities. It is cities that makes places"⁷⁷⁴ – blir i denna mening missvisande. Kanske kunde den skrivas om till en mycket mindre slagfärdig, men betydligt mer självklar devis: *cities make places, places make cities*. M.a.o. det handlar också om vilka förutsättningar som finns för olika användningar av själva torget. I detta avseende fanns det t.ex. en tydlig skillnad mellan Mårtenstorget och Clemenstorget.

Bilden av det offentliga rummet som territoriell komplexitet ger en möjlighet att jämföra graden av offentlighet mellan olika rum. Modellens största fördel som jag ser det är dock att den, genom en beskrivning av de territoriella produktioner som bygger upp denna komplexitet, faktiskt förmår ge en bild av hur olika offentliga platser skiljer sig från varandra. Mårtenstorget har inte bara fler territoriella lager än de andra två torgen – sett till olika territoriella produktionsformer finns det också en mångfald inom varje kategori. Mårtenstorget är det torg som har den rikaste floran av territoriella *strategier*. Marknadsplatsen är i sig uppbyggd av en mängd olika territoriella strategier med särskilda platser för förbipasserande, bord, lastning, sopor, parkering etc. Det finns också fler tillfälliga territoriella strategier och taktiker, t.ex. i form av tillfälliga jippon och demonstrationer. Mårtentorget utformning stöttar också en rad olika *territoriella associationer*, dels i den mindre skalan men också associationer som kan kopplas till torget i sin helhet. Bland de vanligare torgsorterna (här lånar jag några från Spiro Kostofs klassifikation i *City Assembled*)⁷⁷⁵ märks inte bara torget som marknadsplats utan också som medborgarplats (talarstol), som trafikplats, kanske t.o.m. som plats för spel med springvatten där barn leker på sommaren, förbidragande musiker, nöjesfält, utställningar, cirkusar och skidbackar.⁷⁷⁶ Clemenstorget rymmer fragment av marknadsplatsens och parkens attribut, men utgör samtidigt del i en större trafik- och reseapparat. Torget som sammanhängande plats tycks inte ha någon tydlig territoriell association. Även om namnet, de angränsande byggnaderna och en historisk kontinuitet i hög grad hjälper till att ge torget en identitet som plats, förefaller mig de territoriella associa-

⁷⁷⁴ Hillier, 1996, s. 151.

⁷⁷⁵ Kostof, 1992, s. 144 ff. Kostof går igenom andra klassifikationer som gjorts och föreslår sedan några huvudsakliga användningar av torg, nämligen *civic centre, place d'armes, games, traffic* och *residential square*.

⁷⁷⁶ Karlsson, 2002, "Fjällen kom till Mårtenstorget" *SDS* 12/10 2001. Under 2001 ställdes det en kort tid upp en konstgjord skidbacke på Mårtenstorget i anledning av ett reklamjippo.

tionerna primärt gå antingen till det större stationsområdet eller stanna på torgdelsnivå (med sorter som cykelparkering, damm etc.). Fäladstorget är en mindre marknadsplats, men ingen trafikplats (biltrafik förbjuden), och i den utsträckning det är en medborgarplats eller en plats för lek så är den det under relativt begränsade tider och för vissa specifika grupper som fäladsbör och fäladsungdomar.

Fäladstorget är funktionellt sett betydligt ensidigare än Mårtenstorget. Det har också en tydligare koppling till en dominerande *territoriell appropriation*. Mårtenstorget tycks rymma en rik variation av olika territoriella appropriationer, kopplade till olika delar av torget. Också jämfört med Clemenstorget tycks det på Mårtenstorget finnas bättre förutsättningar för en komplexitet vad gäller territoriella appropriationer. Detta antyds delvis av den arkitektoniska utformningen. På Clemenstorget har ett stort antal bänkar placerats runt en central plats och murats in så att den lätt blir ett tydligt avgränsat och överblickbart territorium relativt isolerat från resten av torget. På så sätt är det ganska enkelt för en liten grupp människor att ta ett stort område i besittning och dominera det. På Mårtenstorget är bänkarna placerade utan starka materiella gränser. Att se en barnfamilj, ett par lunchtande studenter och några missbrukare på samma bänk utanför Konsthallen är knappast någon ovanlig syn.

Jag har i min diskussion sökt vinnlägga mig om att via den territoriella diskussionens möjligheter också uppmärksamma relativt subtila skillnader. Avsikten har varit att utveckla möjligheter till preciseringar i diskussionen om det offentliga rummet. Ett tämligen uppenbart exempel vore annars att jämföra torgen med ett köpcentrum. Köpcentrumet är ofta starkt territoriellt reglerat men saknar samtidigt en territoriell komplexitet. Köpcentrum har också varit föremål för den kanske mest detaljerade och praktisknära forskningen vad gäller kopplingen mellan utformning och beteendemönster.⁷⁷⁷ I ett köpcentrum finns ofta en dominant övergripande territoriell strategi med en byggnad utan insyn och utblick som låses vissa tider på dygnet. Denna territoriella box har en stark och relativt uniform territoriell indelning med uniforma fönstergaller, strikt skyltningspolicy etc. Den inre territoriella differentieringen är ofta enkel och fattig på mer informella territoriella appropriationer och associationer. Folk äter inte lunch på de få bänkarna i gallerierna utan bara på serveringarna. I gångarna går man. Det går inte an att sätta sig på golvet eller hoppa hage. Den materiella gestalten styr framför allt en dominerande funktion, nämligen konsumtionen. Rörelsen

⁷⁷⁷ Se t.ex. Gifford, 1997, s. 235 ff. för kort introduktion till forskningsområdet ”The Environmental Psychology of Shopping”. På planeringssidan märks t.ex. Gibbs Planning Group som bl.a. sysslar med *urban retail consulting*.

leds över hela territoriet i en cirkulerande rörelse, den rumsliga strukturen kännetecknas av korta siktlinjer som gör det svårt att orientera sig, men lätt att förlora sig i varuutbudet. Sittmöjligheterna är underdimensionerande och den största publikmagneten har placerats längst in.⁷⁷⁸ Köpcentrum är ofta tydliga exempel på platser utan eller med låg grad av territoriell komplexitet.

Syftet med mina torgstudier har inte varit att rangordna de tre torgen efter grad av offentlighet – även om en sådan preliminär rangordning förmodligen blivit tydlig för läsaren – utan att lyfta och visa på möjligheter att fördjupa frågan kring territoriell komplexitet. Vad menar jag då med begreppet territoriell komplexitet? I boken *Complexities* (2002) fokuserar en rad författare på hur man kan beskriva och hantera komplexiteter i olika slags praktiker utan att reducera dem till en övergripande ordning. Redaktörerna Annemarie Mol och John Law beskriver inledningsvis komplexitet med hjälp av tre attribut:⁷⁷⁹

- När saker relaterar till varandra men inte går att addera till en summa, dvs. då man behandlar inte bara en ordning, utan en uppsättning olikartade ordningar (både äpplen och päron).
- När händelser inte går att beskriva i linjär tid, dvs. i en berättelse från punkt A till B. Frånvarande ordningar och fenomen finns kvar som spår eller växlar mellan att vara frånvarande och närvarande.
- När fenomen samsas inom ett visst fält men samtidigt inte går att registrera som en uppsättning koordinater i denna rymd. Detta innebär att förhållandet mellan fenomen inte enkelt går att placera i olika lådor, de ingår inte i ett koherent system och de går inte att ge en total överblick (äpplen och päron är visserligen båda frukter, men de är också exempel på fenomen som kan vara svårare att enkelt sortera in i en övergripande ordning t.ex. vad gäller smakupplevelse och kulturhistoria).

Samtidigt noterar Mol och Law att dessa påståenden inte ger en tillräckligt god bild eftersom komplexitet också inbegriper den andra sidan av dessa tre utsagor: "Things add up *and* they don't. They flow in linear time *and* they don't. And they exist within a single space *and* escape from it".⁷⁸⁰ Komplexiteter kan rymma ordningar, men dessa ordningar ger aldrig hela bilden utan kommer och går, göms och exponeras inom ramen för pågående mer kom-

⁷⁷⁸ Se Dovey, 1999, kap. 9 för en bra beskrivning av köpcentrum och hur de verkar ur dessa aspekter.

⁷⁷⁹ Jfr Annemarie Mol & John Law, 2002: "Complexities: An Introduction", i *Complexities*, red. Mol & Law, Durham & London, s. 1, 7–17, 20 f.

⁷⁸⁰ Mol & Law, 2002, s. 21.

plexa förhållanden. Under visst inflytande av Mol och Laws beskrivning ska jag lista tre viktiga och delvis besläktade faktorer att beakta vid studier av territoriell komplexitet på torg.

För det första handlar territoriell komplexitet om antalet territorier. Hur många territoriella ordningar går det att hitta? Finns det flera exempel på varje produktionsform eller är det en eller några som dominerar? Ett köpcentrum karaktäriseras kanske av en dominant territoriell strategi, en plats som Bytaregången dominerar i huvudsak av en territoriell appropriation. I takt med att dessa platser koloniserar av nya territoriella produktioner ökar också komplexiteten. Mol och Law skriver om denna aspekt i termer av mångfald:

The trope of the single order that reduces complexity (or that is bound to fail in its attempt to do so) starts to lose power when *order* is multiplied, when *order* turns in to *orders*.⁷⁸¹

Det skulle då vara möjligt att sammanfatta en första bestämning: *Den territoriella komplexiteten kännetecknas av ett stort antal olika territoriella produktioner – både totalt och inom varje produktionsform.*

För det andra handlar det om i vilken utsträckning som dessa olika territoriella produktioner på en viss plats överlagras. Hur många territoriella lager finns här som mest? Olika territoriella produktioner har också olika rytmer över dygnet, året, årstiden, andra kan bero på mer oregelbundna förhållanden som t.ex. väderlek. I en territoriell komplexitet tenderar de territoriella produktionerna att överlagras samt ingå i ett slags växelspel av frånvaro och närvaro. Den andra punkten skulle då vara: *Den territoriella komplexiteten kännetecknas av ett stort antal territoriella överlagringar. De överlagrade territoriella produktionerna följer också i hög grad olika rytmer.*

För det tredje beror komplexiteten på hur de olika territoriella produktionerna förhåller sig till varandra. Finns det tendenser att homogenisera platsen? Har ett territorium fått överhanden? Låses parkeringshuset på natten? Måste skateboardåkarna till slut bryta sig in för att få tillgång till ett tidigare approprierat territorium? I en territoriell komplexitet tenderar inte de olika territoriella produktionerna att reduceras till ett slags sinsemellan likvärdiga delar underställda en övergripande ordning (som parkeringsrutor på en parkeringsplats eller butiker i ett köpcentrum). På Mårtenstorget agerade torghandeln och parkeringsplatsen som mer likvärdiga territoriella nätverk. Det är en plats med territoriella *heteronymer* vilka verkar på samma villkor. Dessa heteronymer representerar olika slags ordningar och kan ha olika omfång och styrka. Den ena användningen är dock inte mer riktig för

⁷⁸¹ Mol & Law, 2002, s. 7.

TILL PLATSENS TERRITORIELLA KOMPLEXITET

1. Ett stort antal olika territoriella produktioner – både totalt och inom varje produktionsform.
2. Ett stort antal territoriella överlagringar. De överlagrade territoriella produktionerna följer också i hög grad olika rytmer.
3. Heteronyma förhållanden mellan de territoriella produktionerna.

Figur 4.

platsen än den andra. Varken parkering eller torghandel är satta på undantag. Det heteronyma har ingen på förhand upprättad hierarki som söker etablera ett koherent förhållande mellan de olika territorierna. På torg som kännetecknas av territoriell komplexitet kan det förekomma mer hierarkiska ordningar (som parkeringsplatsen) men sett till platsen som helhet tenderar balansen mellan olika territoriella produktioner i stort att bibehållas. Den tredje punkten skulle då bli: *Den territoriella komplexiteten kännetecknas av heteronyma förhållanden mellan de territoriella produktionerna.*

Slutligen: Begreppet territoriell komplexitet ska inte förstås som en komplicerad eller svårbegriplig territorialitet.⁷⁸² Territoriella komplex kan, utifrån ett vardagsperspektiv, snarare förefalla enkla och logiska. Det kan helt enkelt handla om att fullt utnyttja tillgängliga resurser i tid och rum för olika ändamål och ibland också på mycket systematiska, regelbundna och i stunden logiska sätt. Det är framför allt från planerarnas eller rumsforskarens perspektiv som en privat picknick på Stortorget inte passar in i bilden eller uppfyller förväntningarna. Därför kan den också upplevas som något som komplicerar bilden. För den vanlige lundabon på stan tycks picknicken fullt naturlig: den är ett av alla studentupptåg under första veckan på terminen och det är dessutom vackert väder. Det som i stället sätter myror i huvudet i en vardagssituation handlar oftare om det omvända: platser med en alltför svag eller enkel territoriell produktion. Denna svaghet kan bero på ett slags

⁷⁸² Bruno Latour har skilt på begreppen komplicerad och komplex på ett annat sätt i Latour, 1996a. Komplex avser hos Latour en samtida närvaro av en mängd variabler som inte kan behandlas var för sig (som i ett komplex av förhållanden). Det komplicerade avser hos Latour avgränsade enheter som i någon mening följer på varandra (en sammansättning av skilda delar). Begreppen används för att skilja på huruvida interaktioner är delegerade och svartlådade (komplicerade) eller alla måste hållas levande samtidigt och oförmedlat (komplexa). Det skulle med Latours termer i mitt fall således handla om en territoriell komplicitet eller komplikation, snarare än komplexitet. En användning av Latours begrepp vore dock missvisande eftersom det inte är aspekter på distinktionen delegerat/svartlådat och icke-delegerat jag vill komma åt, utan snarare mellan ensidighet och mångsidighet såsom de beskrivs av Law och Mol, 2002.

regelfattigdom där det finns för lite att förhålla sig till, som t.ex. hos vissa impediment eller restytor. Från den enskildes sida kan det också bero på luckor i uppfattning och internalisering, att hon eller han inte har förmågan och kunskapen att tolka situationen trots att det på platsen kanske egentligen finns en rikedom på olika normer och regler.

TILL STUDIER AV DET OFFENTLIGA RUMMET

Min torgstudie kan utökas på ett otal sätt. Den kan beakta i vilken grad den territoriella produktionen svarar mot förväntningarna på de olika platserna. Den kan undersöka huruvida de som använder platserna är mer eller mindre utlämnade till dessa platser. Den kan också fördjupas med frågor om hur den territoriella produktionen förhåller sig till betydelser som etableras på andra skalnivåer. Jag ska i det följande uppmärksamma tre aspekter som jag tycker ligger särskilt nära till hands vid en eventuell fördjupning: det materiellas betydelse, en kompletterande diskussion om legitimitet och slutligen vikten av att diskutera mer planeringsnära och preskriptiva slutsatser.

Den arkitektoniska gestaltningen spelar roll

Den territoriella komplexiteten har mycket att göra med en tidsmässig flexibilitet – dvs. med förmågan att vid behov vända kappan ut och in och låta marknadsplatsen bli parkeringsplats, demonstrationsplats eller nöjesfält. Här har också den materiella miljön en viktig roll att fylla. Relativt subtila materiella förändringar kan ibland innebära oväntade begränsningar eller möjligheter vad gäller platsens territoriella produktion. De kroppsliga möjligheter som finns att stärka och sänka territoriella ordningar borde göras till föremål för ett mer ingående studium. I vissa fall kanske det materiellas betydelse bättre beskrivs utifrån nätverksstabilisering än utifrån kroppslig stabilisering, som t.ex. när det gäller överlagrade materiella markeringar vilka stödjer olika territoriella lager. Faktum kvarstår. Arkitekturens roll för rummets offentlighet är en i hög grad underutvecklad fråga. Genom att belysa det byggdas roll i den territoriella produktionen och dess komplexitet har jag också givit en ingång till denna fråga.

För att bidra till en territoriell komplexitet krävs det materiella figurer med förmågan att vara mobiliserbara i olika nätverk, utan att samtidigt föra med sig allt för mycket begränsningar från det ena sammanhanget till det andra. På Clemenstorget tenderade de territoriella kroppsligheterna att verka tämligen ensidigt. På Mårtenstorget är artefakterna ofta mer mångsidiga. Bankomaten är här ett bra exempel. Bankomaten sällskapar på Mårtenstorget med ett litet staket så att den som tar ut pengar också har möjlighet att freda sitt territorium. Kunden kan med visst fog hävda en territoriell taktik genom en menande gest eller genom att peka på gränsen med anvisningen

”håll dig på din sida”. Bankomatköritualen som tidigare varit utlämnad till mikroterritoriella operationer (*personal space*) kan nu få en tydligare territorialisering. Man kan vidare notera att på Mårtenstorget fyller t.o.m. denna enkla lilla figur två funktioner. Staketet fredar nämligen också ingången till varuhuset. Tidigare gick bankomatkön många gånger i sydlig riktning så att den blockerade entrén, inte minst som det ofta var personer på väg till och från varuhuset som anslöt till kön. Staketets riktningsgivande gest skapar inte bara möjlighet för ett territorium åt personen vid automaten utan åt hela bankomatkön.

Platser av olika territoriell komplexitet ställer alltså olika krav på artefaktens territoriella mångsidighet. Detta kan belysas med hjälp av tre monumentprojekt. På Fäladstorget fanns relativt gott om plats och Tusse var som nämnts ett tämligen okontroversiellt projekt. Clemenstorget fick några år efter den senaste omdaningen också en skulptur. Staffan Nihlén's ”Eos” placerades på bassängens norra kant. Invigningen uppmärksammades i lokalpressen och följdes av en debatt präglad av relativt stark kritik. Skulpturen tycktes trist och smaklös och liknades vid ”fem frusna tår”.⁷⁸³ Debatten dog dock bort ganska snabbt. På Mårtenstorget anordnades i slutet av 1980-talet en skulpturtävling som vanns av Per Kirkeby. Förslaget var en stor tegelstruktur i form av ett grekiskt kors. Stadsantikvarien gick emot förslaget och det orsakade även en häftig debatt i tidningarna. Protesterna från allmänheten blev mycket starka och skulpturprojektet lades till sist ner.⁷⁸⁴

Frågor kring offentliga monument är ofta känsliga. Det kan delvis bero på en rädsla för att monumenten ska bli ett slags galjonsfigurer för torgen och därmed få en stor betydelse för torgets territoriella association. I mitt exempel tycks frågan också ha varit känsligare ju mer centralt torget har varit beläget. På Mårtenstorgets komplicerades diskussionen av utrymmesbrist. Kirkebys skulptur är rumsskapande. Den skulle uppta inte mindre än 125 kvadratmeter. Det är tveksamt om detta murade grekiska kors (och de normer kring användningen som ett konstverk i allmänhet associeras med) medger en mer mångsidig användning. Mot bakgrund av Mårtenstorgets historia – där utnyttjandet av det begränsade utrymmet hela tiden tycks ha haft behov av att effektiviseras och överlagras – är det inte förvånande att Kirkebys skulptur var svår att legitimera.

En territoriell komplexitet tycks ställa krav på den arkitektoniska gestaltningens mångsidighet, men vad kan sägas om det omvända förhållandet? Finns det några mer generella sätt på vilka den territoriella kroppen möjlig-

⁷⁸³ Mohsen Abtin, ”Med tråkig offentlig konst blir Lund inte Europas kulturhuvudstad” *Lunda-demokraten* 18/3 2003.

⁷⁸⁴ T.ex. Inger Rudberg ”Folk tycker inte om Kirkeby” *SDS* 20/2 1990. Jfr Karlsson, 2002, s. 149.

gör eller begränsar en territoriell komplexitet? De båda förefaller förvisso vara beroende av varandra.

I takt med en ökad materiell inrutning riskerar förutsättningarna för mer oplanerade verksamheter att minska. På Clemenstorget har man säkerställt vissa användningar genom en indelning i olika mer fixerade corpus, vart och ett för en relativt exklusiv användning. Kanske kan man säga att tillgängligheten till torgets olika territorier blivit allt för programmerad. Den territoriella kroppen är så övertygande i sin utformning att den till viss del låser det möjliga antalet nätverk och sorter. En entydig formgivning kan visserligen göra territoriet lätt att associera till en viss given territoriell sort. Samtidigt tycks sådana försök att låsa sorten med hjälp av kropp eller nätverk också antyda en misstro mot sortens stabiliserande förmåga. Möjligheterna att associera mer fritt, att läsa miljön mer öppet och söka nya potentialer blir mer begränsade. De territoriella sorterna har fixerats. I vissa fall, t.ex. i USA, har sådana reduktioner redan utnyttjats mycket explicit och ned på detaljnivå. Vi ser det t.ex. i s.k. *sadistic street furniture* där t.ex. bänkens potential som brits omtentgjorts med hjälp av upphöjda kanter mellan varje sittplats.⁷⁸⁵

En intressant motbild till 1990-talets allt mer välmöblerade torg är de kullerstenstorg som var vanliga i början av 1900-talet med en helt öppen stenlagd yta. En sådan "neutral" yta vore på gott och ont helt öppen för bilar, cyklar, fotgängare etc. utan några på förhand etablerade och tvingande territoriella indelningar. Ett sådant "neutralt" rum ställt till allmänhetens förfogande kanske kan förefalla vara ett gott recept på offentlighet. En oanvänd plats kan förvisso verka neutral och som en tillgång för folk, men detta avslöjar sig inte förrän det faktiskt uppstått en territoriell komplexitet på platsen. Överlagrande territoriella produktioner bidrar till att skapa en neutral plats i den meningen att den tycks vara användbar till allt möjligt och för alla möjliga. Neutralitet måste i denna mening snarare ses som ett resultat än en utgångspunkt.

I exemplet med Konsthallens bänk ovan var *att ta bort* som materiell strategi ett försök att reducera territoriella ianspråktaganden. Ett mer berikande sätt att ta sig an homogeniserande appropriationer är förstås att öppna upp för andra territoriella nätverk – att främja närvaron av andra intressen (vilket också gjordes då springvattnet och uteserveringar placerades i anslutning till bänken). Bänken blev viktig för barnfamiljer och lunchätare. Vi skulle kunna säga att bänken blev mer neutral p.g.a. att olika territoriella produktioner inte bara tilläts utan faktiskt överlagrades. Ett sätt att stödja en territoriell ordning kan således vara att överlagra den med en annan (och s.a.s. neutralisera den).

⁷⁸⁵ Lofland, 1998, s. 164 f.

Det är frestande att se Mårtenstorgets och Clemenstorgets utveckling som följdriktig. Den öppna ytan behöver efter hand specialiseras och möbleras för att tillåta en mer intensiv användning. Man har gett fler och fler verksamheter ett eget territorium. Dessa territoriella resurser har ofta också givits en specifik materiell formgivning. Latour pekar på behovet av *att* delegera till artefakter för att få mer hållbara ordningar. *Hur* gestaltningen av dessa artefakter ska se ut är dock en mer intrikat fråga, vilken inte kan behandlas här. Däremot är det här viktigt att lyfta fram själva frågan och fundera på hur man närmar sig den. Med en mer materiellt fokuserad diskussion är det viktigt att inse att varken det helt öppna stenlagda torget eller det kraftigt inrutade och möblerade torget utgör något slags patentlösning på territoriell komplexitet. Det förefaller förvisso som att det alltid behövs någon form av materiellt stöd för att få en mer komplex territoriell struktur. Den territoriella kroppen bör dock hållas öppen för olika slags sorter och nätverk.

Det materiellas förmåga att stödja flera territoriella nätverk har jag redan givit en rad exempel på. Bland de aktanter som verkar stödjande för vissa rumsliga ianspråktaganden utan att utesluta andra, märks mobila eller semifixerade aktanter som torgstånd och containrar, aktanter som inte tar så stor plats (skyltar och parkeringsmätare) samt en del mer subtila, men fasta indikatorer som t.ex. markeringar i markbeläggningen. Det finns dock inget som motsäger att mer permanenta och kroppsligt stabiliserande möbleringar också stödjer relationer i en rad olika nätverk. Från våra torgexempel kan man t.ex. se bankomatracket på Mårtenstorget som en kroppslig aktant vilken stödde flera territoriella nätverk (den som tar ut pengar, bankomatkön och entrén till varuhuset). Den territoriella kroppen kan också verka mer endimensionellt och reducera antalet möjliga nätverk. Den stora bassängen på Clemenstorget är ett sådant exempel. Man ska inte underskatta människans uppfinningsrikedom, men i praktiken förefaller det som om en stor betongbassäng mitt på ett av Lunds centrala torg inte tar till vara platsens territoriella möjligheter.

Hur legitimeras den territoriella produktionen?

En aspekt som med fördel kan utvecklas längre i en territoriell studie av det offentliga rummet är frågan om hur man legitimerar den territoriella produktionen. Legitimering i den vardagliga situationen lutar sig förvisso ofta på de förhandenvarande aktanterna. Detta kan gälla frågor som: Varför används territoriet? Hur ska det användas? Sådana frågor legitimeras ofta med hjälp av artefakterna på plats (håll dig bakom repet), en konvention (ställ dig sist i kön), en regel (här är det förbjudet att cykla), den territoriella sorten (tyst, detta är ett bibliotek), ett minne (det har gått bra förut) eller med hänvisningar till de territoriella programmen. Till viss del bär diskussionen om

territoriella aktanter således också på grunden till en legitimitetsdiskussion. Därtill kan man emellertid också studera olika sätt att legitimera territoriets existens. Varför finns territoriet här? Vem har legitima skäl att upprätta ett territorium här? Vilka handlingar är legitima att territorialisera på denna plats? Vid omdaning av Fäladstorget tycktes det inte vara kontroversiellt att låta en stenstaty av blomsterhandelns katt Tusse ta en del av utrymmet på torget. Man kan däremot föreställa sig att det hade varit svårt att tillåta och rättfärdiga genomfartstrafik över torget. På Mårtenstorget väckte Kirkebys tämligen neutrala tegelstruktur folkstorm. Biltrafik legitimeras emellertid framgångsrikt med hänvisning till ekonomiska skäl. Kommersen i stadskärnan är beroende av biltrafik.

I territoriella strider kan man hamna i en kamp mellan olika sätt att rättfärdiga och argumentera för territoriella produktioner som till sin karaktär är relativt väsensskilda. Det kan handla om att försöka jämka samman intressen där de ekonomiska skälen, ett majoritetsbeslut, sedvänjan och försöken att tillgodose en grundläggande mänsklig rättighet, alla drar åt olika håll. Luc Boltanski och Laurent Thévenot har i olika arbeten diskuterat vad de kallar olika legitimeringsregimer.⁷⁸⁶ Legitimeringsregimer omfattar ett slags repertoarer av värderingsgrunder, fördömanden etc. som kan betraktas som besläktade och i någon mening jämställda. Varje regim kan sägas böttna i något slags gemensam föreställning om det goda. Konsensus är i denna mening något som bara kan råda inom ramen för en legitimeringsregim, medan det mellan olika regimer enbart kan handla om kompromiss. Regimer som använts är t.ex. marknadens, familjens eller hushållets, industrins och inspirationens regimer. Ofta är det inte bara en utan flera olika regimer inblandade då ett visst agerande ska legitimeras.⁷⁸⁷ Ett sätt att utveckla en diskussion vore att komplettera studien med en inventering av de legitimeringsgrunder som tycks inblandade i etablerandet av olika territorier på platsen. Vilka intressen och grupper representerar de? Boltanskis och Thévenots legitimeringsregimer vore ett sätt att strukturera en sådan diskussion. Vilka olika legitimeringsregimer strålar samman i en viss territoriell produktion? Hur skiljer sig situationen åt mellan de olika torgen?

Kraven på legitimering blir rimligen både starkare och mer komplexa ju mer ansatta torgen är för olika användningar och intressen. Dessa krav gäller dock specifikt den territoriella produktionen och inte användningen i stort.

⁷⁸⁶ Niels Albertsen & Bülent Diken, 2002: "Mobility, Justification, and the City", *Nordisk Arkitekturforskning* nr 1/2001, s. 14 f.

⁷⁸⁷ Albertsen & Diken, 2001; Mol & Law, 2002, för introduktion. Se Laurent Thévenot, 2002: "Which Road to Follow? The Moral Complexity of an 'Equipped' Humanity" i *Complexities*, red. Mol & Law, Durham & London, för en intressant diskussion om hur en komplexitet av sådana regimer möts i en väg i de franska Pyrenéerna.

Tvärtom skulle jag nog vilja anta att den territoriellt komplexa platsen faktiskt lämnar större utrymme för förströddhet. Den kan medföra lägre krav på att legitimera icke-territoriella praktiker. De territoriellt enkla platserna kan vara enkla just av den anledningen att territoriet kräver en koncentration och en ensidighet för att kunna fungera (som t.ex. motorvägen). På den territoriellt komplexa platsen finns olika sorters lämpliga handlingar. Människor kan ha väldigt olika anledningar att befinna sig på platsen. Den heteronyma samnärvaron skapar också förutsättningar för en stor mängd icke-territoriella aktiviteter. På ett offentligt torg som samtidigt hyser butiker och bostäder kan det vara mer normalt att visa sig orakad i morgonrock på väg ut för att hämta posten. På Mårtenstorget i Lund blir jag inte förvånad, om jag precis som Torsten Malmberg gjorde en gång, ser en skolklass fältbiologer i full utstyrsel som väntar på att ge sig ut på exkursion.⁷⁸⁸ Jag blir betydligt mindre nervös om jag ser en vuxen man med cyklop och ärtbössa på Mårtenstorget än om jag ser honom i mitt bostadsområde. Udda uppträden väcker minst uppmärksamhet på de territoriellt mest komplexa platserna. Det kan kort sagt finnas anledning att vänta sig ett slags spilleffekter på de territoriellt komplexa platserna. Denna spilleffekt handlar om ett myller av icke-territoriella praktiker som får acceptans genom att de överlagrade och heteronyma nätverken inte har någon punkt varifrån regler och koder kan sorteras. Det finns ingen fast grund där någonting kan dömas som passande eller opassande (annat än på mer grundläggande nivåer, dvs. territoriella regler som också gäller på en annan skala t.ex. internationella lagar, nationella lagar eller kulturella sedvänjor, som är mindre beroende av den lokala platsen). Även om det inte är något absolut faktum tycks det således finnas en tendens att territoriellt komplexa platser fordrar starkare legitimeringsgrunder vad gäller en mer permanent territoriell produktion (där det t.ex. blev problem med Kirkeby-skulpturen på Mårtenstorget), men svagare vad gäller icke-territoriella praktiker.

Planeringsrelaterade råd?

Min studie undersöker och ger förslag till hur man kan beskriva och försöka förstå en plats. Med ett territoriellt angreppssätt har jag lyft fram ett visst perspektiv som också bär på vissa normativa råd. Diskussionen om det offentliga rummet bör ha sin grund i studier av hur platser faktiskt används. Den bör ta hänsyn till den enskilda personens appropriationer av rummet likaväl som mer officiella strategier. Den bör beakta det materiellas roller och den bör inbegripa mer komplexa förhållanden på en viss plats. Jag har dä-

⁷⁸⁸ Malmberg, 1978.

remot inte utvecklat mer handlingsorienterade råd för den som vill planera en plats. Steget från en beskrivning av territoriell komplexitet till att försöka säga något om hur den uppkommit är heller inte helt självklart. Studien kan möjligen ge uppslag till hur man åstadkommer territoriell komplexitet men är inte tillräcklig för att ge några mer generellt gångbara recept. Jag vill här också göra några förtydliganden. Den territoriellt komplexa platsen ska förstås inte läsas som norm. Min diskussion ska inte heller nödvändigtvis läsas som något slags torgkritik. Sett ur ett stadsperspektiv kan det givetvis ligga ett värde i att odla olikheter på fler nivåer än inom ramen för ett torg. Uppstyckning av en plats kan t.ex. eventuellt vara ett nödvändigt offer för att stödja en annan och eventuellt viktigare plats. Det behövs också platser av olika grad av offentlighet och det behövs olika former av offentlighet. Olika grupper kan också behöva mer ostörda mötesplatser.

De territoriella och materiella frågorna är viktiga att beakta i en diskussion om stadens goda. Möjligen finns det och har funnits tider och platser då den territoriella komplexiteten varit ett problem. I dagens välfärdssamhällen tycks fallet dock snarare vara det omvända. Platser utan territoriell komplexitet är betydligt vanligare. Det tycks också vara betydligt svårare att åstadkomma platser med territoriell komplexitet än sådana utan. Det tycks kort sagt finnas all anledning att gå vidare med problematiken kring hur vi åstadkommer en territoriell komplexitet, och var den finns idag.

TILL STUDIET AV DET TERRITORIELLA

Om jag tidigare fokuserat på vad en territoriell diskussion kan tillföra studier av det offentliga rummet, så tänkte jag avslutningsvis vända på frågan och försöka säga något om hur studier av det offentliga rummet kan bidra till territorialitetsforskningen.

*De öppna institutionerna – en kritik av exklusionstänkandet*⁷⁸⁹

Den viktigaste poängen är att den offentliga platsens rikedom på territoriella nätverk också gör den till ett bra studieobjekt för territoriella fenomen. Denna insikt talar emot mycket av den tidigare territorialitetsforskningen där det huvudsakliga föremålet för intresse har varit relationen mellan en människa eller grupp och en specifik (mer eller mindre exklusiv) territoriell ordning. Territorialitetsstudier har fokuserat på rumsliga homogeniseringar och territorialitet som ett privatiseringsfenomen (från Altman till Ham-mad).⁷⁹⁰ Exempelen har handlat om koloniträdgårdar, fängelser, det egna

⁷⁸⁹ Jfr Kärholm, 2003.

⁷⁹⁰ För Irwin Altman blir t.ex. just *privacy* det centrala begreppet som binder samman fenomenen *personal space*, *territorial behaviour*, *privacy* och *crowding*. Altman, 1975, t.ex. s. 3.

hemmet och härden, hur man bevakar sitt bord eller sitt rum. Oavsett om fokus legat på territoriellt beteende eller territoriell administration har diskussionen visavi platsen varit likartad. Den tycks nästan uteslutande ha rört exempel där en viss enskild territoriell ordning försökt patentera en viss plats. Detta förefaller i lika hög grad gälla 1960-talets ofta mer biologiskt influerade diskussioner som 1980- och 90-talets samhällsvetenskapliga diskurs. Trots att territorialitet inom samhällsvetenskapen inte längre sågs som instinkt utan som rumslig maktmetod och social konstruktion, behöll man i stor utsträckning den äldre forskningens tydliga fokus på utestängningar, homogeniseringar och försvarsstrategier. Territorialitetsforskningen bytte ut ett paradigm men behöll i hög grad ett annat – exklusionstänkandet. Territorialitetens privatiserande och exkluderande konsekvenser är emellertid bara en sida av fenomenet. Territorialitet är inte med nödvändighet kopplad till ett exklusionstänkande eller ett tänkande i svart och vitt. De flesta territorialiseringar syftar inte till att bli något slags definitiva vattendelare. För att travestera Foucault och hans undersökning av de slutna institutionerna, skulle man i stället kunna peka på behovet av att med det territoriella som ingång också studera de öppna institutionerna. I princip saknas det fortfarande mer omfattande diskussioner och studier kring territoriell samverkan samt territoriella potentialer och procedurer för att ”ge plats” och tillgängliggöra.⁷⁹¹

Den gemensamma platsen kan vara starkare än den splittrade – både vad gäller en plats delad mellan olika människor och en plats delad mellan olika användningsområden. Uteserveringen som territoriell strategi kan vara starkare om det också finns en rad olika och relativt oavhängiga territoriella appropriationer av stamgäster. Mårtenstorget är exempel på hur ett torg med hårt tryck och många intressen förmår samverka just genom territoriella ordningar som medger samverkan. Det skulle kanske också vara möjligt att driva tesen att Mårtenstorgets roll i Lund till stor del faktiskt beror av denna komplexitet. Det territoriellt indelade kan också verka stärkande. Torget ger en bra bild av hur en rad sekventiella funktioner eller roller också kan bidra till en starkare territoriell sort. Associationen till ”det urbana torget” är lättare att upprätthålla om det inte bara tillåts parkering eller grönsakshandel eller demonstrationer eller nöjesfält eller park.

Privatisering och publikisering

Manar Hammad's territoriella studier i *The Privatisation of Space* kan tyckas paradigmatiska (även om den Greimasianska metoden inte är det). Då

⁷⁹¹ Jfr Wikströms diskussion av Bollnow i Tomas Wikström, 1994: *Mellan hemmet och världen*, Stockholm & Stehag, s. 109 f.

Hammad undersöker territoriella fenomen gör han det i termer av privatiseringar och fokuserar på rumsliga homogeniseringar och tydligt exkluderande nätverk. Hammad koncentrerar sig på territorier med en ägare (*maître des lieux*) dvs. de territorier där någon har en privilegierad relation till ett visst utrymme.⁷⁹² Det rör sig också om territoriella appropriationer och taktiker snarare än om associationer och strategier. För att utnyttja den territoriella diskussionens potential är det angeläget att också hämta illustrationer från det offentliga rummet och även från en territoriell produktion med mer distanserade och opersonliga kopplingar till platsen. Ett av syftena med min studie är att illustrera hur territoriella begrepp kan användas för att diskutera hur offentlig en viss plats är. En diskussion av territoriella fenomen skulle således likaväl kunna öppna för studiet av en *publikisering* av rummet, dvs. hur en mängd olika nätverk etablerar sig på en plats och de facto öppnar platsen för allt fler användningar. Det offentliga kan i detta sammanhang beskrivas just som möjligheten till ett flertal samverkande territoriella nätverk. En publikisering handlar inte om att ta bort alla gränser – och reducera alla möjligheter att förhålla sig till något – utan om en territoriell samverkan som öppnar möjligheter.

Kritiken mot territorialitetsforskningens fixering vid exklusion har förvisso lyfts fram på några andra ställen.⁷⁹³ Robin Evans riktar i den ovan citerade essän "Figures, Doors and Passages" hård kritik mot Edward Hall för att han upphöjer en mänsklig egenhet som kanske bara har ett par hundra år på nacken till lag.⁷⁹⁴ Privatiseringen av kroppen och den intima sfären är, enligt Evans, en historisk och social konstruktion och bör kanske inte användas för att definiera ett forskningsparadigm med mer universella anspråk. Kritiken av den territoriella forskningens fokus på exklusion har emellertid oftast stannat vid just kritik. Kritiken har inte resulterat i några förslag på hur det vore möjligt att undersöka en territoriell maktutövning utan att utgå från dikotomiseringar som inklusion och exklusion, offentligt och privat eller officiellt och inofficiellt. I termer av olika territoriella produktionsformer blir det möjligt att föra en mer komplex diskussion om olika rumsliga ianspråktaganden och deras förhållanden. Det är först efter en sådan diskussion som det sedan är möjligt att elaborera kring frågor om huruvida platsen är offentlig eller privat. Begreppen kring territoriell stabilisering gör det möjligt att arbeta vidare med frågan om hur den arkitektoniska gestaltningen gör en skillnad. Förslagen innebär inte att ett fokus på privatiserings- och

⁷⁹² Hammad, 2002 (1990), s. 37.

⁷⁹³ Bonnes & Secchiaroli, 1995, Brown, 1987. Se dock särskilt Stanford Anderson, 1978: "People in the Physical Environment, The Urban Ecology of the Street", i *On Streets*, red. Anderson, Chicago and London, s. 3, för en intressant diskussion av ämnet.

⁷⁹⁴ Evans, 1997 (1978a), s. 86.

exklusionsaspekter ska ogiltigförklaras eller betraktas som mindre värt. Det innebär att också den andra sidan av saken måste lyftas fram. Klyftan mellan privatiserings- och publikiseringsstudier kan förhoppningsvis minska om det finns möjligheter att bedriva dessa studier under gemensam flagg.

Arkitekturens territorialitet

Jag har i denna avhandling behandlat ett tämligen heterogent material. Den plikttrogne läsaren har fått läsa om tillsynes mer kuriösa fenomen som kattstatyn Tusse, Thomas Bernhards sanatorievistelse på Grafenhof, Napoleons intåg i Kairo, den zimbabwesiska bushpumpen och Fernando Pessoa heteronymer, men också om för arkitekturforskningen mer vederhäftiga ämnen som territorialitetsforskning, Foucaults maktteori, aktör-nätverks-teorin, Mols och Laws topologier, 1800-talets arkitekturhistoria och 1990-talets torgrenoveringar. Om ämnena har varit många så har linjen dock varit stadigare dragen på ett begreppsligt plan. Jag har genom hela arbetet konstruerat, prövat och resonerat kring begrepp och angreppssätt för att möjliggöra och strukturera en diskussion kring arkitekturens territorialitet. Avhandlingens grundproblem handlade om den bristande begreppsapparaten inom arkitekturforskningen vad gällde relationen mellan form och funktion. Jag har i arbetet sökt möjligheter att utveckla en begreppsapparat kring territorialitet för att med hjälp av denna kunna behandla förhållandet mellan arkitektonisk gestaltning och användning. Syftet med mitt arbete har varit att skapa möjligheter till diskussion om territoriell maktutövning i den vardagliga användningen av stadens offentliga rum, och då med fokus på den konkreta och gestaltade miljöns roller i denna maktutövning. Jag tog mig an detta syfte med hjälp av fyra frågor kring det territoriella kopplat till begrepp, makt, arkitektur respektive det offentliga rummet. Avhandlingen har i denna mening inneburit en begreppsutveckling i fyra led där olika territoriella begrepp prövats successivt och kompletterats med nya.

I avhandlingens första del utreddes frågan kring begreppet territorialitet, hur det har använts och hur det kan användas i en diskussion om vardagligt bruk i stadens offentliga rum. Territorialitet definierades som institutionaliseringen av en rumsligt avgränsad och verksam kontroll. Jag noterade därefter att en sådan territorialitet kan produceras under olika former och utvecklade en begreppsapparat som gör det möjligt att skilja mellan fyra centrala territoriella produktionsformer i det offentliga rummet: territoriell *strategi*, territoriell *taktik*, territoriell *appropriation* och territoriell *association*. Därefter undersöktes frågan om hur en territoriell maktutövning fungerar. Med stöd i Foucault och Latour utvecklades en genealogisk syn på makten där territoriet dels kan beskrivas som ett slags aktant, dels som ett nätverk vilket i sig är uppbyggt av en rad olika territorialiserande aktanter som murar, markbeläggningar, regelföreskrifter, skyltar etc. Den territoriella makten kan stabiliseras på olika sätt. Jag har föreslagit tre ingångar till en sådan

stabilisering vilka alla på något sätt inbegriper det materiella, nämligen territoriellt *nätverk*, territoriell *sort* och territoriell *kropp*. I en kort arkitekturhistorisk studie av 1800-talets arkitektur utreddes sedan frågan om hur man mer konkret kan föra en diskussion om arkitektur i territoriell maktutövning. Jag lyfte fram några exempel på arkitekturens kroppsliga aktantroller i en territoriell maktutövning. I en studie av tre torg undersöktes därefter territoriell produktion och stabilisering i det offentliga rummet. Särskilt behandlades den arkitektoniska gestaltningen och dess stabiliserande roller. Studien gav också nya möjligheter att undersöka de territoriella produktionsnernas inbördes förhållanden samt elaborera kring territoriell komplexitet som ett slags bild av rummets offentlighet.

Sammantaget bidrar dessa undersökningar till ett slags teori kring territorialitet som ger svar på frågor som: Vad är territorialitet? Hur verkar den? Hur kan arkitekturens roll beskrivas i denna verkan? Territorialitetsbegreppet har länge varit ett svårdefinierat begrepp. Det har delvis att göra med att mycket forskning har fokuserat på en allt för generell nivå och inte skiljt på olika former av territoriella fenomen. Territorialitetsbegreppets olika betydelser har ibland också kommit att reduceras och dess fulla kapacitet att behandla olika rumsliga ianspråktaganden har därmed inte utnyttjats fullt ut. Begreppet har också använts relativt ensidigt. Ofta har man fokuserat på en viss isolerad territorialisering eller ett territorialiserande subjekt. Intresset har framför allt rört *en* person, grupp eller aktörs koppling till ett visst territorium. Det har handlat om exkluderingar, privatiseringar och homogeniseringar av rummet. Genom att sortera den territoriella produktionen i olika produktionsformer är det dock möjligt att skilja mellan olika rumsliga ianspråktaganden som verkar under olika villkor. Avhandlingens begrepp gör det möjligt att teckna ett mer komplext territoriellt landskap. Genom att föra territorialitetsdiskussionen via Foucault och Latour har det också varit möjligt att de-differentiera den territoriella diskussionen och öppna för en undersökning av hur den territoriella makten verkar, snarare än att placera den i vissa förutbestämda kategorier. I stället för att gruppera situationen i två laguppställningar har jag skapat konkreta förutsättningar för en mer komplex diskussion av rumslig kontroll och rumsliga ianspråktaganden. Jag har i avhandlingen förvisso arbetat med reduktioner i den meningen att jag sökt begreppsliggöra och finna modeller (abstraktioner) för att beskriva territorialitet. Avsikten har dock hela tiden varit att bibehålla möjligheter för en viss avgörande komplexitet i beskrivningarna. Jag har således värnat om ett brett och öppet territorialitetsbegrepp som inte reduceras till att antingen tillskrivas individ-, grupp- eller samhällsnivå. Modeller som förutsätter hierarkiska strukturer eller där allt hängs upp på en dikotomi har undvikits. På så sätt har det blivit möjligt att etablera en territoriell diskussion bortom be-

greppspar som offentligt och privat, respektive exklusion och inklusion. Jag har också frångått den traditionella synen på territorialitet och territorium som subjekt respektive objekt. Den territoriella maktutövningen formerar sig i ständigt pågående processer. Genom att anlägga ett genealogiskt tillblivelseperspektiv snarare än ett varaperspektiv på den territoriella makten, blir det möjligt att lämna många av de tidigare schismerna och fixeringarna inom territorialitetsforskningen, samtidigt som de materiella och konkret rumsliga aspekterna kan tillåtas spela en större och mer välartikulerad roll i diskussionen. Intentionen har varit att sätta upp riktlinjer för en dynamisk och materiellt lyhörd territorialitetsdiskussion som kan användas för att studera platser vilka också hyser mer komplexa territoriella fenomen och strukturer – såsom fallet ofta är i staden. Jag hoppas därför att mitt angreppssätt ska kunna bidra till en mer sammansatt diskussion kring territorialitet som fenomen. Avhandlingen har emellertid också visat att olika former av dolda och explicita territorialiseringar spelar en viktig, för att inte säga avgörande, roll för olika handlingsmönster i vårt vardagliga liv. Min förhoppning är därför att mitt arbete i förlängningen ska kunna ses som ett bidrag till en ny förståelse och diskussion kring det samtida urbana livets praktiker – en diskussion där det också finns förutsättningar för arkitekturen och den byggda miljön att inta sin rättmätiga plats.

En viktig avsikt med mitt arbete har varit att lyfta fram arkitekturforskningen i en vidare kontext. Målet har här varit att öka medvetenheten kring materiella aspekter inom ramen för en samhällsvetenskaplig forskning kring rumsliga frågor i allmänhet, och inom ramen för territorialitetsforskningen i synnerhet. Min förhoppning är att arbetet också kan bidra till en mer inomdisciplinär kunskapsutveckling. Min begreppsliga utveckling ska således ses som ett bidrag till arkitekturteorins relativt rudimentära begreppsapparat kring rummet, tidigare dominerad av begreppen rum och plats. Diskussionen kring territoriell maktutövning ska ses som ett bidrag till den komplexa frågan kring den konkreta formens betydelser för användningen. Jag utvecklar här en territoriell och maktgenealogisk ingång till den klassiska frågan kring form och funktion. Det har till viss del saknats förutsättningar att syna uttalanden som antingen gör ner eller upphöjer den byggda miljöns roll i samhället. Den byggda miljöns betydelse för samhälle, utveckling och vardagsliv har enligt min mening varken varit tillräckligt erkänd eller känd. I den mån den byggda miljön tillerkänns ett inflytande har detta inflytande ofta reducerats till att handla om visuella eller rumsstrukturella aspekter. Utvecklingen av en territoriell teori är en annan och förhoppningsvis fruktbart väg att gå i detta arbete. Min undersökning av arkitekturens territoriella roller i 1800-talets byggande kan ses som en första skiss till en arkitekturhistorisk forskningsstrategi med en territoriell vinkling. Slutligen kan min

diskussion kring territoriell komplexitet ses som ett mer dynamiskt sätt att angripa frågan om det offentliga rummet i stadsmiljödebatten än den skala av offentligt-halvoffentligt-halvprivat-privat som i princip dominerat denna diskussion sedan begreppen först fick fäste inom arkitekturteorin under 1950- och 60-talen.

Jag har i denna avhandling vinnlagt mig om att belysa territorialitet som ett mer generellt och övergripande tema av vikt för arkitektur och stadsbyggnadsfrågor. Även om arbetet i sin nuvarande form kanske inte är direkt tillämplbart för praktiker, är det min förhoppning att diskussionen kring territorialitet på sikt ska kunna utvecklas för att på ett adekvat sätt komma planerare och arkitekter till del. Diskussionen gör det möjligt att ta sig an en av stadsplaneringens viktigare frågor, nämligen den om rummets territoriella och materiella indelningar. Hur upprättas dessa indelningar? Hur stabiliseras de? Hur kontrolleras de? Vilka produktionsformer handlar det om? Detta arbete kan användas till att göra platsanalyser och studera förändringar vad gäller rumslig kontroll i det offentliga rummet. Möjligheter att skilja på olika rumsliga och territoriella fenomen skapar goda förutsättningar att t.ex. jämföra olika platser – alternativt samma plats under olika tider – avseende territoriell produktion och stabilisering. I sin nuvarande form pekar arbetet på tidigare relativt ouppmärksammade fenomen i det offentliga rummet. Genom begrepp som territoriell produktion, territoriell komplexitet etc. är det möjligt att sätta fingret på viktiga och ibland försummade fenomen i stadsmiljödiskussionen. I vissa projekt kan det vara viktigt att inventera den territoriella situationen inför en planering eller ett bevarande. En fråga, som det t.ex. kan vara rimligt att ta sig an i förändringsdiskussioner, är frågan om territoriell komplexitet. Vad innebär en omdaning eller ett bevarande för den territoriella komplexiteten? Saknas det platser med territoriell komplexitet i staden? Hur och var kan dessa utvecklas? Eller finns det tvärtom platser som behöver avlastas? I förlängningen kan arbetet således också användas för att vidareutveckla mer planeringsnära analysredskap.

Summary

The Territoriality of Architecture – Contributions to a Discussion on Territoriality and Architectural Design within the Public Spaces of the City.

The relationship between the built environment and everyday use is notoriously problematic, and has been difficult to address in architectural research. Some researchers have been sceptical regarding whether the investigation of such a relationship is useful, and some have even regarded it to be beyond the capacity of language. This dissertation is rooted in the belief that the relationship between architecture and use – between form and function, as well as between man and the built environment – is not only possible to explore, but also fundamental to planning, design and architectural research. The problem of investigating these relationships seems first of all to be of a conceptual nature, and this dissertation is basically an inquiry into one concept – *territoriality* – made in order to find new ways of addressing the old complex of problems involving the form/function link. Issues of territoriality and spatial control are central to both architectural planning and everyday use. We are constantly obliged to observe different kinds of territorial divisions and classifications, such as parking lots, motorways, parks and bike paths. Territorial regulations do affect our behaviour and movements in urban space, both explicitly and in more obscure manners, and they are often supported by architectural forms and designs. In spite of this, territoriality has never been much used or theorised as a concept in the field of architecture, where issues of spatial control have often been handled in terms of public/private or space/place. When utilized, the concept of territoriality is sometimes reduced to its behavioural connotations. Territoriality is, however, a concept of political, cultural and social implications, and could in a wider sense be defined as a kind of power, using space as its medium. A territory can be described as a spatially delimited and controlled area, making it something that both constitutes and is constituted by the built environment and the practices of everyday life. The concept could be regarded as a way of discussing the relationship between architecture and use by way of spatial control, but in order for this to become possible, one needs to construct a territorial discussion that is sensitive to material aspects.

The aim of this dissertation is to create conditions for a discussion on architectural design and territorial power relations within the context of everyday use, and more specifically to investigate in what ways material aspects and architectural design play a role within these territorial power relations. The empirical frame of the discussion is set by public urban spaces and territories such as streets, squares, bus stops, telephone booths, etc. The discussion of this dissertation is structured by four subordinated investigations into territoriality, dealing successively with *concepts*, *power*, *architectural design* and *public space*:

1. How can we discuss territorial aspects in a consistent and non-reductive manner?
2. How can we describe territorial power and control in a way that also include the roles and affects of materiality?
3. How can we describe architectural design and its participation in territorial production and control?
4. How can we discuss the territoriality of public space, thus dealing with a palimpsest of different territorializations?

Chapters 1-4

In chapter one I briefly introduce the concepts of space and place as they have been treated in the field of architecture and architectural research, and then go on to investigate some different usages of territoriality in this context. The usages found are often very limited in their scope, and most of them treat territoriality in a rather reductive way. In chapter two I make a more thorough investigation of the concept of territoriality, and discuss its definitions and meanings within a wide range of disciplines. I describe seven different usages, assembled as three more general approaches. The first approach, sometimes referred to as human territoriality – indicating an analogy with the ethological phenomenon of animal territoriality – has mostly been used in the social and behavioural sciences. This approach focuses on territoriality as the behaviour of groups or individuals to mark, defend or in any way personalise a territory. The second approach, mostly used in human and political geography, focuses on territoriality as an intentional strategy of power and a way of exerting administrative and spatial influence in society. The third approach is a more general and philosophical one, treating territoriality as a form of spatial coding.

In chapter three I suggest a broad definition of territoriality (principally based on definitions of Robert Sack and Anssi Paasi) as a spatially delimited and effective means of control. I also claim that territories can not be turned on and off at will, but that they involve different kinds of socialization and thus could be regarded as a kind of spatial institutionalization, suggesting that a certain place could be regarded as more or less territorialized, rather than territorial/non-territorial. I conclude that a territory is something which must be traced and identified on the basis of places and everyday life rather than the strategies and intentions of individuals or groups. My view and definition of territoriality is broad enough to comprise most of the definitions in chapter two and can account for a wide scope of different phenomena such as a nation, an urban district, a parking space or someone's favourite bench. In order to further elaborate the territorial discussion I emphasize sorting rather than defining, and in chapter four I develop four different kinds of territorial production, including territorial strategy, territorial tactics, territorial appropriation and territorial association. These different kinds of territorializations are based upon how the territories of a certain place are produced and controlled.

Territorial strategies and *tactics* are intentional attempts to mark or delimit a territory. In other words, the territorial control is directed explicitly towards the ordering of a certain area. Territorial strategies represent impersonal, planned and to some extent mediated control, and often involve the delegation of control to things, rules, etc. Territorial strategies are to some extent always planned at a distance in time and/or space from the territory produced, whereas territorial tactics involve claims made in the middle of a situation and as a part of an ongoing sequence in daily life. Territorial tactics refers to a more personal relationship between the territory and the person or group that mark it as theirs.

FORMS OF TERRITORIAL PRODUCTION

	Impersonal control	Personal control
Intended production	Territorial strategy	Territorial tactics
Production through use	Territorial association	Territorial appropriation

Territorial associations and *appropriations* represent productions that are not planned or intentionally established, but are consequences of established and regular practices. These practices may be the effects of rational and planned decisions; but are not made with the explicit intent of producing a territory. Territorial appropriation produces territories through a repetitive and consistent use of an area by a certain person or group, who to some extent perceive this area as their own. The object of territorial appropriation could for example be one's home, one's street or one's regular table at a restaurant. The object of territorial association represents an identifiable area, characterised by a certain usage and those specific conventions and regularities that underpin this usage. These areas do not necessarily have to be considered by any persons or groups as 'their own' - but are nevertheless associated by others as pertaining to a certain function or category of users - examples could include bathing places, climbing trees or a gravel path in the park where people always play boule.

The different forms of territorial production presented here are not based on who is in charge or who dominates the place. Instead, they represent a way of describing the occurrence of different territorial productions operating at the same place, but at different times (or different aspects of that place at the same time). The focus is on active and operative aspects of territorial control, and different forms of territorial production can be operating at the same place, mobilising different sets of artefacts, rules, etc. A bench could be associated as the territory of sandwich eating students at lunchtime, while a group of youths could appropriate it at night. The same group could mark the bench by way of territorial tactics. The bench is also a piece of street furniture and is maintained, and regulated by way of territorial strategy, thus making the bench an object of four different forms of territorial production. It is a place consisting of several different territorial layers.

Chapters 5-8

In chapter five I introduce a material and genealogical perspective on power based on some of the work of Michel Foucault and Bruno Latour. This perspective is characterized by a focus on power as an ongoing and transformative phenomenon. Foucault describes power as "a total structure of actions brought to bear upon possible actions" (Foucault, 1983 [1982], s. 220). Power is thus relational and dependent both on the one acting and the one acted upon. Power relations also need constant effort in order to be maintained. Foucault sees power as a kind of dynamic landscape of forces, working in different directions, sometimes forming clusters of disciplinary relations or resistances - and the main task of the researcher is to investigate how certain power relations are accomplished and kept active. Foucault's general or ontological perspective on power is made concrete and more applicable to artifacts and micro-scale situations through actor network-theory (ANT) and the writings of Bruno Latour. ANT has been described as a semiotics of materiality, indicating that both humans and non-humans can be actants bringing effects and meanings to a certain situation. Furthermore, the roles of these actants are dependent on the situations and the relations where the actions take place (the network). According to Latour, programs of power are delegated to actants that transform or translate the program through mediation. A powerful and effective program could be described as actants stabilized in a network.

In chapter six I utilize this perspective in a discussion of territoriality by describing the power of different territorial productions in terms of actants and networks. A territorial practice of power can be described in terms of network stabilizations where connections between a set of actants (such as rules and regulations, borders, walls, paving, behaviors,

norms) become increasingly stable and predictable. The advantages of this perspective are several. First, it opens up a possible way of investigating the meaning of a certain architectural design (or material form) through the roles it plays in different networks, where some functions might remain constant while others change. The same material object might thus be a different actant in another network, implying a plentitude of possibly observable actant roles. Second, it gives us a concept of power that matches the scheme of different territorial productions and layers presented in chapter four: the power of a certain place might be layered into a whole set of networks, opening up possibilities for the investigation of the co-operation and co-existence of different territorial productions and powers. Lastly, there is much to be won with a model of description that sees power in terms of landscapes rather than vectors. A discussion of power relations does not necessarily have to imply a spectrum ranging from power at one end and freedom/resistance at the other. Neither does power have to be studied through resistances, anomalies or failures (as is sometimes suggested and often done) – but could just as well be studied by asking 'how does this place function?'. In discussing the landscape of territorial power we can apply a non-polarized and heteronymic strategy, where hierarchies and axialities are the product of certain power relations rather than a point of departure (and where it can be shown that the production of power hierarchies often requires tremendous efforts to sustain). Especially within the field of architecture it seems important to employ a view of power that does not regard homogenous functional zoning, or 'one place/one function', as being natural or pre-given orders.

In chapter seven my focus shifts from the materiality of territoriality to the territoriality of materiality. A short discussion of some writings on power and space (including Thomas Markus, Kim Dovey and Bill Hillier) in the field of architecture calls for a more elaborated ontological view of architecture and spatial power. The model of description introduced in chapter six, where power is equaled with network stabilization, is now supplemented with two other forms of stabilization that seem to be at work in the everyday life of the built environment: *body* and *sort*. Based on articles by John Law and Annemarie Mol and their concepts of euclidian and fluid topologies I develop two forms of stabilization that are useful in discussions concerning the territorial role of architectural design. Using *sort stabilization* I discuss effects that are held constant even when actants, relations or material aspects are transformed: the territory remains effective even if the actants or forms are changed, as long as they still can be associated with the same *sort* of territory. Using *body stabilization* I discuss how the persistence of material aspects can lead to territorial effects remaining constant even when actants or territorial sorts change.

The concepts of territorial sort and territorial body are more thoroughly described in chapter eight, where territorial sorts are discussed together with aspects of association,

TERRITORIAL POWER

Model of description	Territory as actant/network
Forms of stabilization	* network * body * sort

memory and fluid topologies, whereas the territorial body is discussed together with aspects of materiality and the lived human body.

Chapters 9-10

The last two chapters represent two attempts to utilize a territorial discussion in descriptions of architecture and urban places. They also represent two more autonomous inquiries into the stabilizing powers of material form, as well as into the territorial nature of public places.

In chapter nine I investigate and conceptualize architectural designs in territorial strategies of the 19th century. I introduce examples and concepts that make it possible to discuss architectural contributions and embodiments of territorial strategies. The concepts discussed include circulation, distribution, visualization techniques, optical nodes, territorial boxes and territorial props. I conclude by developing a possible strategy in the field of architectural history, discussing territorial styles of architecture rather than the more conventional history of 'architectural styles'. Furthermore, I briefly introduce a strategy to enable the investigation of territorial body stabilizations in terms of genotypes.

In chapter ten I make an empirical investigation of territorial productions at three public places in Lund, Sweden: Mårtenstorget, Clemenstorget and Fäladstorget. I describe the different territorial productions, how they differ at the three squares, and in what ways architectural design plays a part in these productions. Finally, I argue that the publicness of place could be described as the product of several territorial layers intermingling at a place, hence providing it with some kind of territorial complexity, where the territorial complexity of a place is constituted by:

- a large number of territorial productions – within each form of production as well as taken together,
- a large number of territorial layers, where these multi-layered territorial productions might also follow different rhythms,
- heteronymic relationships among different territorial productions: there is no privileged spot where the territorial productions could be structured in a hierarchical way.

Territorial research has mainly elaborated on the topic of the privatisation of space. However, the concept of territoriality seems to be just as satisfactory for dealing with aspects of how new territorial productions are established and how they open up a place to a wider range of uses, as it is for dealing with homogenisations and exclusions. Public space always embodies the co-presence of different territorial productions. Making space public would thus not have to be about the removal of boundaries, leaving nothing to cling to, but rather about creating territorial complexity and opening the door to new possibilities. Since architectural design seems to affect the possibilities/limitations for territorial production and complexity, this last chapter could also be regarded as the introduction of a new way of studying the link between architectural design and the publicness of space.

Some concluding remarks

This dissertation is based on four different investigations into the territoriality of architecture and everyday life, successively discussing territoriality in terms of concepts, power, architectural design and public space. These four investigations taken together form a theory and a conceptual framework of territoriality that can be used in discus-

sions and investigations for example of spatial control, everyday urban life and urban design. The concept of territoriality has seldom been utilized to its full potential. It has either been treated too narrowly, limiting the scope of its potential, or too universally, without being specific about differences among various kinds of territorial phenomena. Furthermore, it has often been treated with a focus on just one isolated type of territorialization, or on the territoriality of one group or one actor, dealing for example with aspects of exclusions, defense, or spatial homogenizations. By sorting territorial claims into different forms of production, I have enabled distinction between different kinds of spatial claims, as well as investigation of multi-layered territorial landscapes. Using the theories of Foucault and Latour it was also possible to de-differentiate discussions of territorial power and open up for investigations of how dynamic practices and effects might function and be stabilized (or de-stabilized), rather than placing power in pre-defined institutions or blocks. I have thus constructed a discussion of territoriality that reduces territorial claims neither to the level of individuals or groups, nor to the level of society. I have ensured a certain degree of complexity, enabling discussions beyond dichotomies such as public/private or inclusion/exclusion. Using the theories of Latour and Foucault I have described territoriality as ongoing processes involving humans and non-humans rather than subjects and objects. Through a genealogical focus on becoming rather than being I have been able to leave behind a lot of fixations and schisms within territoriality research, and enabled material aspects to play a more articulated role in the discussions. These new possibilities were accomplished, *inter alia*, by the introduction of different forms of territorial stabilization, useful in discussing the territorial role of architectural design.

I have, in short, introduced and tested some concepts and guiding principles for a dynamic and materially enriched discussion of territorial phenomena. This kind of discussion could be used in the analysis of complex places such as those of the modern urban landscape. This dissertation has also shown and exemplified how different kinds of manifest and latent territorializations play an important, even fundamental, role in everyday life. My hope is thus that in the long run my work will contribute to a new understanding of contemporary urban life and place – an understanding that include the impacts and roles of architectural design.

Källförteckning

LITTERATUR

- Actor Network Theory and after*, 1999: red. John Law & John Hassard, Blackwell Publishers/ Sociological Review, Oxford.
- Agnew, John, 2000: "Territoriality", i *The Dictionary of Human Geography*, red. R. J. Johnston et. al., Blackwell, Oxford.
- Ahearne, Jeremy, 1995: *Michel De Certeau, Interpretation and its other*, Polity Press, Cambridge.
- Ahlberg, Yngve, 1967: *Gudsbegrepp och språkkritik, en idéhistorisk undersökning av ett avsnitt unghegeliansk ateism och därtill hörande språkkritik i anslutning till Max Stirners Der Einzige und sein Eigentum*, Svenska Bokförlaget, Bonniers, Stockholm.
- Albertsen, Niels, 1999: "Urbane atmosfærer", *Sosiologi i dag* nr 4/1999.
- Albertsen, Niels, 2001: *Kunstværkets netværk*, A.C.T.S. 14, Aarhus 2001.
- Albertsen, Niels, 2002: "Arkitekturværkets netværk, tre samfundsteoretiske perspektiver", *Nordisk Arkitekturforskning*, nr 3/2002.
- Albertsen, Niels & Diken, Bülent, 2001: "Mobility, Justification, and the City, *Nordisk Arkitekturforskning*, nr 1/2001.
- Albertsen, Niels & Diken, Bülent, 2003: "What is the Social?" on-line artikel, publicerad på Department of Sociology, Lancaster University, Lancaster LA1 4YL, UK på adressen <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Albertsen-Diken-What-Is-the-Social.pdf>, publ. i rev. form 2003-11-13, besökt 2004-05-14.
- Alexander, Christopher, 1996 (1965): "A City is not A Tree", i *The City Reader*, red. R. T. Le Gates & F. Stout, Routledge, London.
- Altman, Irwin, 1975: *The Environment and Social Behavior, Privacy, Personal Space, Territory, Crowding*, Brooks/Cole publ., Monterey.
- Altman, Irwin & Chemers, Martin, 1980: *Culture & Environment*, Brooks/Cole, Monterey, California.
- Anderson, Stanford, 1978: "People in the Physical Environment, The Urban Ecology of the Street, i *On Streets*, red. Stanford Anderson, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Andersson, Sten, 1985: "Tingens psykoanalys", i *Mellan människor och ting*, red. S. Andersson, Bokförlaget Korpen, Göteborg.
- Asplund, Johan, 1989: *Rivaler och syndabockar*, Bokförlaget Korpen, Göteborg.
- Azimzadeh, Mir, 2003: *Evolving Urban Culture in Transforming Cities, Architectural and Urban Design in a Fluid Context*, Chalmers, Göteborg.
- Bachtin, Michel, 1986: *Speech Genres and other late essays*, Universty of Texas, Austin
- Balgård, Sture, 1998: "Den förindustriella gatan", *Den svenska staden, planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, red. Thomas Hall & Katarina Dunér, Sveriges Radios förlag, Stockholm.
- Bell, P., et. al. 1996: *Environmental Psychology*, fjärde uppl., Harcourt Brace College Publ., Fort Worth.
- Bell, P., et. al. 2001: *Environmental Psychology*, femte uppl., Harcourt Brace College Publ., Fort Worth.

- Bendz, Gotthard & Guterman, Norbert, 1967 (1966): *Latinska sentenser och citat från två årtusenden*, Beckman, Stockholm (*A Book of Latin Quotations*).
- Benn, Gottfried, 1999: *Det moderna jaget*, övers. och urval av Peter Handberg, Symposium, Stockholm/Stehag.
- Bentham, Jeremy, 2002 (1791): *Panopticon, en ny princip för inrättningar där personer övervakas*, övers. och introduktion av Frans Lundgren, Nya Doxa, Nora (*Panopticon, or the inspectionhouse...*).
- Berggren, Leif, 1986: *Non-Physical Territoriality in Health Care Organizations*, Göteborg.
- Bergman, Bosse, 1976: *Nazismen som byggherre*, Korpen, Göteborg.
- Bergman, Bosse, 2003: *Handelsplats, shopping, stadsliv*, Symposium, Stockholm/Stehag.
- Bergman, Bosse & Leijonhufvud, Sten, 1985: *Längs drakens rygg, med Malmsskillnadsgatan genom maktens city*, Carlssons, Malmö.
- Bernhard, Thomas, 1987 (1976): *Källaren*, övers. av Susanne Widén, Bonniers, Stockholm (*Der Keller*).
- Bernhard, Thomas, 1989 (1981): *Kylan*, övers. av Susanne Widén, Bonniers, Stockholm (*Der Kälte*).
- Bettelheim, Bruno, 1980 (1950): *Inte bara kärlek, om behandling av känslostörda barn*, övers. av Sten Andersson, AWE/Gebers Stockholm (*Love is not enough*).
- Bingham, Nick & Thrift, Nigel, 2000: "Some Instructions for Travellers: the Geography of Bruno Latour and Michel Serres", i *Thinking space*, red. Mike Crang & Nigel Thrift, Routledge, London & New York.
- Blom, Holger, 1948: "Den offentliga parken" i *Trädgårdskonst, Den moderna trädgårdens och parkens form*, red. G. Paulsson, S. Hermelin, W. Bauer och H. Blom, Natur och kultur, Stockholm.
- Blomqvist, Ragnar, 1978: *Lunds historia, 2. Nyare tiden*, Liber, Lund.
- Bonnes, Mirilia & Secchiaroli, Gianfranco, 1995 (1992): *Environmental Psychology, A Psycho-social Introduction*, övers. av Claire Montagna, Sage, London (*Psicologia Ambientale*).
- Book, Karin & Eskilsson, Lena, 2001: *Stadens struktur, varför och hur?*, Meddelande från Lunds Universitets Geografiska Institutioner, avhandlingar CXLI, Lund.
- Bourdieu, Pierre, 1977 (1972): *Outline of a Theory of Practice*, övers. av Richard Nice, Cambridge University Press, Cambridge (*Esquisse d'une théorie de la pratique*).
- Bourdieu, Pierre, 1989 (1979): *Distinction, A Social Critique of the Judgment of Taste*, övers. av Richard Nice, Harvard University Press, Cambridge Mass. (*La Distinction: Critique sociale du judgement*).
- Boyer, M. Christine, 1994: *The City of Collective Memory, Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*, MIT Press, Cambridge, Mass.
- Brante, Thomas, 1992: "Institution", i *Nationalencyklopedin*, bd. 9, Bra Böcker, Höganäs.
- Braudel, Fernand, 1990 (1986): *The Identity of France, Volume I, History and Environment*, övers. av Siân Reynolds, Harper & Row, New York (*L'identité de la France*).
- Brown, Barbara B., 1987: "Territoriality," *Handbook of Environmental Psychology*, red. D. Stokols & I. Altman, John Wiley & Sons, New York.
- Brown, Steven D. & Capdevila, Rose, 1999: "Perpetuum Mobile: Substance, Force and the Sociology of Translation", i *Actor Network Theory and after*, red. John Law & John Hassard, Blackwell Publishers/ Sociological Review, Oxford.
- Castensson, Reinhold, 1977: "Att spegla ett torg", *Geografiska notiser* 35, nr 4, s. 134–38.

- Casey, Edward S., 1993: *Getting Back into Place, Toward a Renewed Understanding of the Place-World*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.
- Casey, Edward S., 1996: *The Fate of Place, A Philosophical History*, University of California Press, Berkeley.
- Casey, Edward S., 2000 (1987): *Remembering, A Phenomenological Study*, Studies in Continental Thought, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.
- Casey, Edward S., 2000: "Between Geography and Philosophy: What does it mean to be in a place-world?", opubl. manuskript av föreläsning hållen på doktorandkursen "Local/Global Fields of Tension", Lund, 30/4 2000.
- Cassidy, Tony, 1997: *Environmental Psychology, Behaviour and Experience in Context*, Psychological Press, Hove, East Sussex.
- Certeau, Michel de, 1988 (1980): *The Practice of Everyday Life*, övers. av Steve Rendall, Berkeley, Los Angeles & London (*Arts de faire*).
- Certeau, Michel de, Giard, Luc & Mayol Pierre, 1998 (1994): *The Practice of Everyday Life, volume 2: Living & Cooking*, övers. av Timothy Tomasik, University of Minnesota Press, Minneapolis (*L'invention du quotidien, II, habiter, cuisiner*).
- Collins, Peter, 1967 (1965): *Changing Ideals in Modern Architecture 1750–1950*, Faber and Faber, London.
- Cornell, Elias, 1979: *Byggnadstekniken, Metoder och idéer genom tiderna*, Byggeförlaget, Stockholm.
- Cornell, Elias, 1996: *Rummet i arkitekturen, historia och nutid*, Norstedts, Stockholm.
- Crang, Mike, 2000: "Relics, Places and Unwritten Geographies in the Work of Michel de Certeau (1925–86)", i *Thinking Space*, red. Mike Crang & Nigel Thrift, Routledge, London and New York.
- Crang, Mike & Thrift, Nigel, 2000: "Introduction", *Thinking Space*, red. Mike Crang & Nigel Thrift Routledge, London and New York.
- Cresswell, Tim, 1996: *In Place/Out of Place, Geography, Ideology and Transgression*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Crouch, David, 1994: *Territories, Places and Cultural Identity*, Odense: Man and Nature, Working Paper 48, Odense.
- Curry, Michael, 2000: "Wittgenstein and the Fabric of Everyday Life", i *Thinking Space*, red. Mike Crang & Nigel Thrift, Routledge, London & New York.
- Daun, Åke, 1999: *Det allmänmänskliga och det kulturbundna*, Prisma, Stockholm.
- Deleuze, Gilles, 1990 (1988): *Foucault*, övers. av Erik van der Heeg och Sven Olov Wallenstein, Symposion, Stockholm/Stehag.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Felix, 1998 (1980): *A Thousand Plateaus, capitalism and schizophrenia*, övers. av Brian Massumi, University of Minneapolis Press, Minneapolis (*Mille Plateaux*).
- Deleuze, Gilles, 1998 (1990): "Postskriptum om kontrollsamhällena", i *Nomadologin*, övers. av Sven-Olov Wallenstein, Skriftserien Kairos nr 4, Raster förlag, Stockholm ("Post-scriptum sur les sociétés de contrôle").
- Deleuze, Gilles, 2003 (1962): *Nietzsche och filosofin*, övers. av Johannes Flink, Daidalos, Göteborg (*Nietzsche et la philosophie*).
- Dennen, J.M.G. van der, 1990: "The Origin and evolution of "primitive" warfare", i *Sociobiology and conflict : evolutionary perspectives on competition, cooperation, violence, and warfare*, red. J. van der Dennen och V. Falger, Chapman and Hall, London.
- Douglas, Mary, 1999 (1986): *How Institutions Think*, Syracuse University Press, New York.

- Dovey, Kim, 1999: *Framing Places, Mediating Power in Built Form*, Routledge, London and New York.
- Dreyfus, H.L. & Rabinow, P., 1983: *Michel Foucault, Beyond Structuralism and hermeneutics*, andra uppl., The University of Chicago Press, Chicago.
- Edney, Julian, J. 1976 (1970): "Human Territoriality", *Environmental Psychology, People and their Physical Settings*, andra uppl., red. H. Proshansky, W. Ittelson & L. Rivlin, Holt, Reinhart and Winston, New York.
- Evans, Robin, 1997 (1971): "The Rights of Retreat and the Rites of Exclusion, Notes Towards the Definition of Wall", i *Translations from Drawing to Building and Other Essays*, AA Documents 2, Architectural Association, London.
- Evans, Robin, 1997 (1978a): "Figures, Doors and Passages", i *Translations from Drawing to Building and Other Essays*, AA Documents 2, Architectural Association, London.
- Evans, Robin, 1997 (1978b): "Rookeries and Model Dwellings", i *Translations from Drawing to Building and Other Essays*, AA Documents 2, Architectural Association, London.
- Fernlund, Siegrun, 1988: "Möte med myndighet, Formella och informella mönster i förvaltningsarkitekturen", *Hej, det är från försäkringskassan!: informaliseringen av Sverige*, red. Orvar Löfgren, Natur och kultur, Stockholm.
- Filosoflexikonet, 1988 (1983): red. Poul Lübcke, övers. av Jan Hartman, Forum, Stockholm (*Politikens filosoflexikon*).
- Flyvbjerg, Bernt, 1991: *Rationalitet og magt*, Akademisk forlag, København.
- Forty, Adrian, 2000: *Words and Buildings, A Vocabulary of Modern Architecture*, Thames & Hudson, London.
- Foucault, Michel, 1980: *Power/Knowledge, Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, red. Colin Gordon, Harvester Wheatsheaf, New York.
- Foucault, Michel, 1980 (1978): *Sexualitetens historia, 1, Viljan att veta*, övers. av Britta Gröndahl, Gidlund, Stockholm (*La volonté de savoir*).
- Foucault, Michel, 1983 (1982): "The Subject and Power", in Dreyfus, H.L. & Rabinow, P., *Michel Foucault, Beyond Structuralism and hermeneutics*, andra uppl., The University of Chicago Press, Chicago.
- Foucault, Michel 1988: "The Ethic of Care For the Self as a Practice of Freedom, An Interview with Michel Foucault on Januar 20, 1984, i *The Final Foucault*, red. Jame Bernauer & David Rasmussen), MIT Press, Cambridge, Mass. & London.
- Foucault, Michel, 1991: "Governmentality", i *The Foucault Effect, studies in Governmentality*, red. Burchell, Gordon & Miller, Harvester Wheatsheaf, London.
- Foucault, Michel, 1993 (1974): *Övervakning och Straff, fängelsets födelse*, övers. av C G Bjurström, Arkiv förlag, Lund (*Surveiller et punir*).
- Foucault, Michel, 1999 (1984): "Space, Power and Knowledge", i *The Cultural Studies Reader*, red. Simon During, Routledge, London and New York.
- Frampton, Kenneth, 1980: *Modern Architecture, A Critical History*, Thames and Hudson, London.
- Frankl, Paul, 1968 (1914): *Principles of Architectural History, The Four Phases of Architectural Style, 1420–1900*, översatt av James O'Gorman, The MIT Press, Cambridge Mass. & London (*Die Entwicklungsphasen der neueren Baukunst*).
- Franzén, Mats, 1982: "Gatans disciplinering", *Häften för kritiska studier* nr 5/1982, Stockholm.
- Franzén, Mats, 2001: "Urban order and the preventive restructuring of space: the operation of border controls in micro space", *The Sociological Review* nr 2/2001, vol. 49, Blackwell, Oxford.

- Gehl, Jan, 1977: *The Interface Between Public and Private Territories in Residential Areas*, Dept. Of Architecture and Building, Melbourne University, Melbourne.
- Gehl, Jan, 1980: *Livet mellem Husene, udeaktiviteter og udemiljøer*, Arkitektens forlag, København.
- Giddens, Anthony, 1999 (1984): *The Constitution of Society, Outline of the Theory of Structuration*, Polity Press, Cambridge.
- Gifford, R., 1997 (1987): *Environmental Psychology, Principles and Practice*, andra uppl., Allyn and Bacon, Boston.
- Girouard, Mark, 1979 (1978): *Life in the English Country House*, Yale University Press, New Haven & London.
- Girouard, Mark, 1985 (1979): *The Victorian Country House*, reviderad uppl., Yale University Press, New Haven & London.
- Goffman, Erving, 1959: *The Presentation of Self in Everyday Life*, Doubleday, New York.
- Goffman, Erving, 1963: *Behavior in Public Places, Notes on the Social Organization of Gatherings*, Free Press of Glencoe, Macmillan, New York.
- Goffman, Erving, 1971: *Relations in Public, Microstudies of the Public Order*, Basic Books, New York.
- Goffman, Erving, 1983 (1961): *Totala institutioner, fyra essäer om anstaltlivets sociala villkor*, Rabén & Sjögren, Stockholm (*Asylums, essays on the social situation of mental patients and other inmates*).
- Gold, John R. & Revill, George, 1999: "Landscapes of Defence", *Landscape Research*, vol 24, no. 3/1999, Landscape Research Group, Manchester.
- Goodchild, Philip, 1996: *Deleuze & Guattari, an Introduction to the Politics of Desire*, Sage, London.
- Gosztonyi, Alexander, 1976: *Der Raum, band I*, Verlag Karl Alber Freiburg, München.
- Gottman, Jean, 1975: "The evolution of the concept of territory", *Social Science Information*, vol 14 nr 3-4/1975.
- Gottman, Jean, 1973: *The Significance of Territory*, University Press of Virginia, Charlottesville.
- Gregory, Derek, 2000: "Edward Said's Imaginative Geographies", i *Thinking Space*, red. Mike Crang & Nigel Thrift, Routledge, London & New York.
- Gromark, Sten, 1987: *Fängslande arkitektur, Om den disciplinära boplatens födelse i franskt 1800-tal, reflexioner kring arkitekturens betydelse och den europeiska modernismens förhistoria*, CTH, Göteborg.
- Habraken, N. J., 1982: *Transformation of the Site*, Cambridge, Mass.
- Habraken, N. J., 1998: *The Structure of the Ordinary, Form and Control in Built Environment*, MIT Press, Cambridge, Mass. & London.
- Hacking, Ian, 1999: *The Social Construction of What?*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. & London.
- Hacking, Ian, 2002: *Historical Ontology*, Harvard University press, Cambridge Mass.
- Halbwachs, Maurice, 1992: *On Collective Memory*, red. och övers. av Lewis A. Coser, University of Chicago Press, Chicago and London.
- Hall Edward T., 1959: *The Silent Language*, Doubleday & Co, Garden City, N.Y.
- Hall, Edward, T., 1966: *The Hidden Dimension*, Doubleday & Co, Garden City, N.Y.
- Hammad, Manar, 2002 (1990): *The Privatisation of Space*, Studies in Theoretical and Applied Aesthetics 2002:1, översatt av Göran Sonesson, School of Architecture, LTH, Lund 2002 (*La privatisation de l'espace*).
- Hanson, Julianne, 1999: *Decoding Homes and Houses*, Cambridge University Press, Cambridge.

- Hanson, Julianne & Hillier, Bill, 1987: "The Architecture of Community: Some new Proposals on the Social Consequences of Architectural and Planning Decisions", *Architecture & Comportement/Architecture & Behaviour*, nr. 3/1987, vol. 3.
- Hansson, Ola, 1921: *Tolkare och Siare, Samlade Skrifter 10*, Tidens Förlag, Stockholm.
- Harrison, Dick, 1998: *Skapelsens Geografi, Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa*, Ordfront förlag, Stockholm.
- Hayden, Dolores, 1995: *The Power of Place: urban landscapes as public history*, MIT Press, Cambridge, Mass.
- Hellquist, Elof, 1948: *Svensk etymologisk ordbok*, tredje uppl., Gleerups, Lund.
- Hersey, George, 1999: *The Monumental Impulse, Architecture's Biological Roots*, MIT, Cambridge Mass.
- Hetherington, Kevin, 1997: "Museum Topology and the Will to Connect", *Journal of Material Culture* nr 2/1997.
- Hetherington, Kevin, 1999: "From Blindness to Blindness: Museums, Heterogeneity and the Subject", i *Actor Network Theory and after*, red. John Law & John Hassard, Blackwell Publishers/ Sociological Review, Oxford.
- Hillier, Bill, 1996: *Space is the machine, a Configurational Theory of Architecture*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hillier, Bill, 1988: "Against Enclosure", *Rehumanising housing*, red. N. Teymur & T. Markus, London.
- Hillier, Bill, 1993: "Specifically Architectural Knowledge", *Nordic Journal of Architectural Research*, nr 2/1993.
- Hillier, Bill & Hanson, Julianne, 1984: *The Social Logic of Space*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hillier, B., et. al., 1993: "Natural movement: or, configuration and attraction in urban pedestrian movement", *Environment and Planning B: Planning and Design*, vol. 20, s. 29–66.
- Hindess, Barry, 1996: *Discourses of Power, from Hobbes to Foucault*, Blackwell, Oxford.
- Holland, Eugene W., 1999: *Deleuze and Guattari's Anti-oedipus – Introduction to Schizoanalysis*, Routledge, London.
- Hollier, Denis, 1995 (1974): *Against Architecture, The Writings of Georges Bataille*, övers. av Betsy Wing, The MIT Press, Cambridge, Mass. & London (*La Prise de la Concorde*).
- Husserl, Edmund, 1973: *Zur Phänomenologie Der Intersubjektivität, Texte aus dem Nachlass, Dritter Teil: 1929–1935, Husserliana, Edmund Husserl Gesammelte Werke Band XV*, Hrsgb. von Iso Kern, Martinus Nijhoff, Den Haag.
- Hägerstrand, Torsten, 1988: "Krafter som format det svenska kulturlandskapet", *Mark & Vatten 2010, Framtidsbedömningar om kulturlandskapets utveckling*, Ds 1988:35, Bostadsdepartementet, Stockholm.
- Häggström, Cecilia, 1996: *The Absent Meaning of Concrete Form in Theory of Architecture*, Chalmers University of Technology, Göteborg.
- Häkli, Jouni, 1994: *Territoriality and the rise of the modern state*, Fennia 172:1, Geographical Society of Finland, Helsinki.
- Imrie, Rob, 2003: "Architects' conception of the human body", *Environment and Planning D: Society and Space*, vol 21, sid 47–65.
- Ingold, Tim, 1986: *The Appropriation of Nature, Essays on Human Ecology and Social Relations*, Manchester University Press, Manchester.
- Jacobs, Jane, 2002 (1961): *The Death and Life of Great American Cities*, Random House, New York.

- Jansson, Tove, 1987: *Resa med lätt bagage: noveller*, Bonniers, Stockholm.
- Jarzombek, Mark, 2001: *Urban Heterology, Dresden and the Dialectics of Post-traumatic History*, Dep. of Theoretical and Applied Aesthetics, LTH, Lund.
- Johnston, Ron J., 1995: "Territoriality and the state", *Geography, History and Social Sciences* (ed. by Georges Benko & Ulf Strohmayer), Kluwer, Dordrecht.
- Johnston, Ron J., 1996: "Territoriality" in *The Social Science Encyclopedia*, (ed. A. & J. Kuper), Routledge, London & New York.
- Johnston, Ron J., 2000: "Out of the 'Moribund Backwater': Territory and Territoriality in Political Geography, *Political Geography* 20, (2000), s. 677–693, Butterworth-Heinemann, Oxford.
- Kahn, Louis, 1991: *Louis I. Kahn, Writings, Lectures, Interviews*, A. Latour (ed.), Rizzoli, New York.
- Karlsson, Bengt, 2002: *Mårtenstorget i våra hjärtan*, Lund.
- Klasander, Anna-Johanna, 2001: *Stads-delar, förorter som stadsbyggnadsfråga*, Chalmers, Göteborg.
- Klintborg, Åsa, 1990: *Det gröna Lund, en vägvisare till stadens parker*, Lunds Parkförvaltning, Lund.
- Kolb, David, 1990: *Postmodern Sophistications*, The University of Chicago Press, Chicago & London.
- Koolhaas, Rem, 1995: *S, M, L, XL*, 010 Publ., Rotterdam.
- Korosec-Serfaty, Perla, 1973: "The Case of Newly Constructed Zones: Freedom, Constraint and the Appropriation of Spaces", *Architectural Psychology*, Proceedings of the Lund Conference, red. Rikard Küller, Studentlitteratur, Lund.
- Korosec-Serfaty, Perla, 1982: *The Main Square, Functions and daily uses of Stortorget, Malmö*, Aris, Nova Series 1, Lund.
- Kostof, Spiro, 1992: *The City Assembled, The Elements of Urban Form through History*, Thames & Hudson, London.
- Krause-Jensen, Esbern, 1985 (1983): *Nomadfilosofi, aktuella tendenser i franskt tänkande*, övers. av Joachim Retzlaff, Daidalos, Göteborg (*Nomadefilosofi, aktuelle tendenser i fransk tenkning*).
- Kristensson, Eva, 2003: *Rymlighetens betydelse, En undersökning av rymlighet i bostadsgårdens kontext*, Institutionen för Arkitektur, Lund.
- Kristensson, Hjärdis, 1990: *Vetenskapens byggnader under 1800-talet, Lund och Europa*, Arkitekturmuseet, Lund & Stockholm.
- Kristensson, Hjärdis, 1998: "Lydnad, flit och ordning, Om 1800-talets skolbyggnader", *Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, red. Thomas Hall & Katarina Dunér, Sveriges Radios förlag, Stockholm.
- Kruft, Hanno-Walter, 1994 (1985): *A History of Architectural Theory, from Vitruvius to the Present*, London & New York (*Geschichte der Architekturtheorie: Von der Antike bis zur Gegenwart*).
- Kärholm Mattias 1999: *Är rummet en maskin? Aspekter på Bill Hilliers konfigurationsteori*, opubl. examensarbet, Inst. för arkitektur, Lund.
- Kärholm, Mattias, 2000a: *Landsarkivet i Lund, en byggnadshistorik*, Landsarkivet i Lund skriftserie nr 8, Lund.
- Kärholm, Mattias, 2000b: "Vad säger en space syntax analys?", *AT, Arkitekttidningen*, nr 9/2000.
- Kärholm, Mattias, 2000c: "Ett hjälpmedel bland andra", *AT, Arkitekttidningen*, nr 12/2000.

- Kärholm, Mattias, 2002: "Bostadsområdet som fetisch och faktisch, en metodologisk studie till frågan om den konkreta formens betydelser", *Nordisk Arkitekturforskning* nr 3/2002.
- Kärholm, Mattias, 2003: "Territorium in carne – a critical proposal regarding the study of materiality", in *The Redistribution of Surplus/ Addo's Holiday Camp*, ed. by Mike Bode & Staffan Schmidt, Göteborgs Konsthall, Göteborg.
- Kärholm, Mattias & Persson, Rickard, 2000: "Stadens stråk och territorier", *Nordisk Arkitekturforskning* nr 2/2002.
- Laet, Marianne de & Mol, Annemarie, 2000: "The Zimbabwe Bush Pump: Mechanics of a Fluid Technology", *Social Studies of Science*, vol 30, nr 2/ 2000, s. 225–263, Sage Publications, London.
- Larsson, Bo, 2003: *Relationer mellan natur och kultur i Lunds stadsplanering 1950–2000, Del IV, Bevarande och förnyelse i stadskärnan*, LTH, Lunds Universitet.
- Latour, Bruno, 1992: "Where are the Missing Masses? A Sociology of a Few Mundane Artifacts", *Shaping Technology-Building Society. Studies in Sociotechnical Change*, red. Wiebe Bijker and John Law, MIT Press, Cambridge Mass.
- Latour, Bruno, 1993 (1991): *We Have Never Been Modern*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. (*Nous n'avons jamais été modernes*).
- Latour, Bruno, 1996a: "On Interobjectivity", *Mind, Culture and Activity*, 4/1996, vol. 3, s. 228–245.
- Latour, Bruno, 1996b: "Pursuing the Discussion of Interobjectivity With a Few Friends", *Mind, Culture and Activity*, nr 4/1996, vol 3, s. 266–269.
- Latour, Bruno, 1996c: "The Trouble with Actor-Network Theory", förkortad variant av artikel tryckt i den danska tidskriften *Philosophia*, nr3–4 årgång 25, Aarhus, publ. på <http://www.ensmp.fr/~latour/poparticles/poparticle/po67.html> (besökt 2004-06-09).
- Latour, Bruno, 1997: "Trains of Thought, Piaget, formalism and the fifth dimension", *Common Knowledge* no. 3, v. 6, 1997, s 170–191.
- Latour, Bruno, 1998: "How to be Iconophilic in Art, Science and Religion?" i *Picturing Science-Producing Art*, red. Caroline A. Jones & Peter Galison, Routledge, London och NY.
- Latour, Bruno, 1998 (1986): "Förbindelsens makt" i *Artefakternas återkomst, ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, övers. av E. Wennerholm, Nerenius & Santérus förlag, Stockholm ("The Power of Association").
- Latour, Bruno, 1998 (1991): "Teknik är samhället som gjorts hållbart", i *Artefakternas återkomst, ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, övers. av E. Wennerholm, Nerenius & Santérus förlag, Stockholm ("Technology is society made durable").
- Latour, Bruno, 1998 (1988): "En relativistisk redogörelse för Einsteins relativitet", i *Artefakternas återkomst, ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, övers. av E. Wennerholm, Nerenius & Santérus förlag, Stockholm ("A relativistic account of Einstein's relativity").
- Latour, Bruno, 1998 (1994): "Samhällsteorins platt-jordingar", i *Artefakternas återkomst, ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, övers. av E. Wennerholm, Nerenius & Santérus förlag, Stockholm ("Preface to Power").
- Latour, Bruno, 1999a: *Pandora's Hope, Essays on the Reality of Science Studies*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., & London.
- Latour, Bruno, 1999b: "On recalling ANT" i *Actor Network Theory and after*, red. John Law & John Hassard, Blackwell Publishers/ Sociological Review, Oxford.

- Latour, Bruno, 2002: "Morality and Technology, The End of the Means", *Theory, Culture & Society*, vol 19, nr 5–6/2002, s 247–260, Sage Publications, London.
- Latour, Bruno & Callon Michel, 1998 (1981): "Den store Leviatan isärskruvad: hur aktörer makrostrukturerar verkligheten och hur sociologer hjälper dem att göra det", *Artefakternas återkomst, ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, övers. av E. Wennerholm, Nerenius & Santérus förlag, Stockholm ("Unscrewing the big Leviathan").
- Latour, Bruno, & Hermant, Emilie, 1998: *Paris, Ville Invisible*, La Découverte, Paris.
- Law, John, 1991: "Power, discretion and strategy", i *A Sociology of Monsters, Essays on Power, Technology and Domination*, ed. John Law, Routledge, London & New York.
- Law, John, 1994: *Organizing Modernity*, Blackwell, Oxford & Cambridge Mass.
- Law, John, 1997: "Traduction/Trahison: Notes on ANT", publ. på Dep. Of Sociology, Lancaster University at <http://www.lancaster.ac.uk/sociology/stslaw2.html>. (besökt 2002-08-09).
- Law, John, 1999: "After ANT: Complexity, Naming and Topology", i *Actor Network Theory and after*, ed. John Law & John Hassard, Blackwell Publishers/ Sociological Review, Oxford.
- Law, John, 2000: "Objects, Spaces, Others", publicerad av Centre for Science Studies and the Department of Sociology, Lancaster University på: <http://www.comp.lancaster.ac.uk/sociology/soco27jl.html>. (besökt 2000-12-10)
- Law, John, 2002: "Objects and Spaces", *Theory, Culture & Society*, vol 19, nr 5/6 2002, SAGE, London.
- Law, John & Hetherington, Kevin, 1999: "Materialities, Spatialities, Globalities" published by the Department of Sociology, Lancaster University at: www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soco29jl.html. (besökt 2002-06-26).
- Layton, Robert, 1989: "Are sociobiology and Social Anthropology Compatible? The Significance of Sociocultural Resources in Human Evolution", *Comparative Socioecology, The Behavioural Ecology of Humans and other Mammals*, (ed.: V. Standen & R.A. Foley), Blackwell, Oxford.
- Layton, Robert, 1999 (1997): *Antropologisk teori*, Nya Doxa, Nora (*An Introduction to Theory in Anthropology*).
- Lee, Nick & Brown, Steve, 1994: "Otherness and the Actor Network, The Undiscovered Continent", *American Behavioral Scientist* No 6/1994, 37, s 772–790.
- Lee, Nick & Stenner, Paul, 1999: "Who Pays? Can We Pay Them Back?", i *Actor Network Theory and after*, red. John Law & John Hassard, Blackwell Publishers/ Sociological Review, Oxford.
- Lefebvre, Henri, 1991 (1974): *The Production of Space*, översatt av Donald Nicholson-Smith, Blackwell, Oxford 1991 (*La production de l'espace*).
- Lefebvre, Henri, 2002 (1961): *Critique of Everyday Life, vol. II, Foundations for a Sociology of the Everyday*, övers. av John Morre, introd. av Michel Trebitsch, Verso, London & New York (*Critique de la vie quotidienne II: Fondements d'une sociologie de la quotidienneté*).
- Lévi-Strauss, Claude, 1968: *Structural Anthropology*, Allen Lane, Penguin Press, London.
- Lieberg, Mats, 1992: *Att ta staden i besittning, om ungas rum och rörelser i offentlig miljö*, rapport R3:1992, Byggnadsfunktionslära, Arkitektursektionen, LU, Lund.
- Linn, Björn, 1998: *Arkitektur som kunskap*, Byggforskningsrådet T10:1998, Stockholm.

- Listerborn, Carina, 2000: *Om rätten att slippa skyddas, En studie av trygghetsskapande och brottsförebyggande projekt och kvinnors rädsla för att röra sig i stadens rum*, Chalmers, Göteborg.
- Lofland, Lyn H., 1998: *The Public Realm, Exploring the City's Quintessential Social Territory*, Aldine de Gruyter, New York.
- Lundberg, Erik, 1960: *Arkitekturens formspråk, Studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras historiska utveckling 9, Vägen till nutiden, elementär struktur såsom arkitektoniskt ideal, 1715–1850*, Nordisk rotogravyr, Stockholm.
- Lundgren, Frans, 2002: "Det självreglerande samhället: Jeremy Bentham's Panopticon som realitet och utopi", i nyutg. av J. Bentham's *Panopticon, en ny princip för inrättningar där personer övervakas*, Nya Doxa, Nora.
- Lunds Stadskärna, Bevaringsprogram, Clemens och Drottens rotar, 1981: Bevaringskommittén, Lund.
- Lunds Stadskärna, Bevaringsprogram, Krafts rote, 1983a: Bevaringskommittén, Lund.
- Lunds Stadskärna, Bevaringsprogram, Stadsbildens framväxt, Råd vid ombyggnad, 1983b: Bevaringskommittén, Lund.
- Lynch, Kevin, 1990: *City Sense and City Design, Writings and Projects of Kevin Lynch*, (ed.: T. Banerjee & M. Southworth), MIT Press, Cambridge, Mass.
- Lynch, Kevin, 1992 (1960): *The Image of the City*, MIT Press, Cambridge, Mass.
- MacAndrew, Francis T., 1993: *Environmental Psychology*, Brooks/Cole, Pacific Grove.
- Madanipour, Ali, 1996: "Urban design and dilemmas of space", *Environment and Planning D. Society and Space*, vol 14, s 331–355, 1996.
- Madanipour, Ali, 2003: *Public and Private Spaces of the City*, Routledge, London.
- Malmberg, Torsten, 1978: "Att hävda revir på torget", *Geografiska notiser* 36 (1978), nr 2, s. 47–54.
- Malmberg, Torsten, 1980: *Human Territoriality, Survey of Behavioural Territories in Man with Preliminary Analysis and Discussion of Meaning*, Mouton, The Hague.
- Malmberg, Torsten, 1983: *Räkna med revir, Om människans beteende och uppdelning av rummet*, Liber, Stockholm.
- Malmberg, Torsten, 1994: "Er territorialitet tabu?, positive og negative tegn på territorial adferd i forholdet mellem menneske og miljø", *Territorialitet, Rumlige, historiske og kulturelle perspektiver* (red: J. Tonboe), Odense Universitetsforlag, Odense.
- Malmberg, Torsten & Malmberg, Ole, 1981: "Platsreservationer på tåg – en experimentell pilotundersökning över effekten av tillfällig territoriell markering", *Svensk Geografisk Årsbok* 1981, årgång 57, Lund.
- Malt, Harold Lewis, 1970: *Furnishing the City*, Mc Graw-Hill, New York.
- Markus, Thomas, 1982: "Buildings for the Sad, the Bad and the Mad in Urban Scotland 1780 – 1830" *Order in Space and Society: Architectural Form and its Context in the Scottish Enlightenment*, red. Thomas Markus, Mainstream, Edinburgh.
- Markus, Thomas, 1993: *Buildings & Power, Freedom & Control in the Origin of Modern Building Types*, London and New York.
- Markus, Thomas & Cameron, Deborah, 2002: *The Words Between the Spaces, Buildings and Language*, Routledge, London & New York.
- Merquior, J. G., 1985: *Foucault*, Fontana Press/Collins, London.
- Michel Foucault, *Critical Assessments, I–III*, 1994: red. av Barry Smart, Routledge, London and New York.
- Mol, Annemarie & Law, John, 1994: "Regions, Networks and Fluids: Anemia and Social Topology", *Social Studies of Science*, vol. 24, nr 4/1994, s. 641–671, Sage, London.

- Mol, Annemarie & Law, John, 2001: "Situating Technoscience: an Inquiry into Spatialities", *Environment and Planning D: Society and Space*, vol 19, s. 609–621, 2001.
- Mol, Annemarie & Law, John, 2002: "Complexities: An Introduction", i *Complexities, Social Studies of Knowledge Practices*, red. Annemarie Mol & John Law, Duke University Press, Durham & London.
- Nagbøl, Søren, 1983: "Makt och arkitektur – försök till en upplevelseanalytisk arkitektur-tolkning", *Magasin Tessin*, nr 2/1983, Lund.
- Nesbitt, Kate, 1996: "Introduction", i *Theorizing a New Agenda for Architecture, An Anthology of Architectural Theory 1965–1995*, red. K. Nesbitt, Princeton Architectural Press, New York.
- Newman, Oscar, 1978 (1973): *Defensible Space, Crime Prevention Through Urban Design*, Collier Books, New York.
- Nietzsche, 1987: antologi i urval och översättning av Carl-Henning Wijmark, Prisma, Stockholm.
- Nietzsche, Friedrich, 1922: *Nachgelassene Werke von Friedrich Nietzsche, Der Wille zur Macht, Drittes und Viertes Buch; Nietzsches Werke, Zweite Abteilung, Band XVI, Achter band der zweiten Abteilung*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig.
- Nilsson, Ulf Karl Olov, 2002: *Stammar*, Symposion, Stockholm & Stehag.
- Nilsson, Fredrik, 2002: *Konstruerandet av verkligheter, Gilles Deleuze, tänkande och arkitektur*, Chalmers Tekniska Högskola, Göteborg.
- Norlin, Christina, 1999: *Till Stadsbornas nytta och förlustelse, Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, Byggförlaget, Stockholm.
- Nylund, Katarina, 1999: "Kulturanalyser i 1990-talets urbanteori – ansatser till avgränsning av ett forskningsfält", i *Det nya stadslandskapet, texter om kultur, arkitektur och planering*, red. Ola Wetterberg, Chalmers, Göteborg.
- Oc, Taner & Tiesdell Steven, 1997: "Opportunity Reduction Approaches to Crime Prevention", *Safer City Centres, Reviving the public realm*, red.: Oc & Tiesdell, Paul Chapman Publ., London.
- Olesen, Finn, 1997: "Konstruktive studier af videnskab og virkelighed. Fra sociologi til kulturforskning" *Philosophia* nr 3–4, årg 25, Aarhus.
- Olsson, Gunnar, 2000: "Skattkamararön", i *Kulturens plats/Maktens rum*, red. Gren, Hallin & Molina, Symposion, Stehag.
- Oxford English Dictionary*, volume XVII (Sv–Thrivingly), second ed., Clarendon Press, Oxford 1989.
- Paasi, Anssi, 1995: "Constructing Territories, Boundaries and Regional Identities, i *Contested Territory, Border Disputes at the Edge of the Former Soviet Empire*, ed.: Tuomas Forsberg, Studies of Communism in Transition, Edward Elgar, Aldershot & Brookfield.
- Paasi, Anssi, 1996: *Territories, Boundaries and Consciousness, The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*, Behaven Studies in Political Geography, John Wiley & Sons, Chichester.
- Paasi, Anssi, 1999: "Boundaries as Social Processes: Territoriality in World of Flows", *Boundaries, Territory and Postmodernity*, red. David Newman, Frank Cass, London & Portland.
- Park, R., Burgess, A. & McKenzie, R., 1925: *The City*, University of Chicago, Chicago.
- Paulsson, Greger, 1972 (1950): *Svensk Stad I*, Studentlitteratur, Lund.
- Pels, Dick 1995: "Have We Never Been Modern? Towards a demontage of Latours modern constitution" *History of the Human Sciences* 3, 1995.

- Pels, Dick, Hetherington, Kevin & Vanderberghe, Frédéric, 2002: "The Status of the Object, Performances, Mediations and Techniques", i *Theory, Culture & Society*, nr 5/6 2002, Sage, London.
- Perec, Georges, 1996 (1978): "Elva nummer ur *Jag minns*", övers. av Magnus Hedlund, *Pequod*, dec95/jan 96 (ur *Je me souviens*).
- Perec, Georges, 1997 (1974): "Species of Spaces", i *Species of Spaces and Other Pieces*, red. John Sturrock, London (*Espèces d'espaces*).
- Perec, Georges, 1997 (1989): "Approaches to What?", i *Species of Spaces and Other Pieces*, red. John Sturrock, London (ur *L'Infra-ordinaire*).
- Pessoa, Fernando, 2001: *The Selected Prose of Fernando Pessoa*, övers. och red. Ricard Zenith, Grove Press, New York.
- Philo, Chris, 2000: "Foucault's Geography", i *Thinking space*, red. Mike Crang & Nigel Thrift, Routledge, London & New York.
- Pollini, G., 1999: "Socio-Territorial Belonging", *Territorial Belonging Between Ecology and Culture*, red. Renzo Gubert, Sociology Series, University of Trento, Trento.
- Preston, Beth, 2000: "The Functions of Things: A Philosophical Perspective on Material Culture" i *Matter, Materiality and Modern Culture*, red.: P. M. Graves-Brown, Routledge, London.
- Ramírez, José Luis, 1995: *Skapande mening, en begreppsgenealogisk undersökning om rationalitet, vetenskap och planering*, Nordiska Institutet för Samhällsplanering, Avhandling 13:2, Nordplan, Stockholm.
- Rapoport, Amos, 1969: *House, Form and Culture*, Foundations of Cultural Geography Series, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Rapoport, Amos, 1977: *Human Aspects of Urban Form, Towards a Man-Environment Approach to Urban Form and Design*, Pergamon Press, Oxford.
- Rapoport, Amos, 1990 (1982): *The Meaning of The Built Environment, A Nonverbal Communication Approach*, Sage, Beverly Hills.
- Rapoport, Amos, 1980: "Neighbourhood, Heterogeneity or Homogeneity, The Field of Man-Environment Studies", *Architecture & Comportement/Architecture & Behaviour*, nr 1, 1980 (vol. 1), Lausanne.
- Rapoport, Amos, 1994: "Spatial Organization and the Built Environment", *Companion Encyclopedia of Anthropology*, red. Tim Ingold, Routledge, London & New York.
- Rasmussen, Steen Eiler, 1957: *Om at opleve arkitektur*, Gad, København.
- Rasmussen, Steen Eiler, 1969: *København : et bysamfunds særpreg og udvikling gennem tiderne*, Gad, København 1969.
- Rasmussen, Steen Eiler, 1973 (1949): *Towns and Buildings, Described in Drawings and Words*, The MIT Press, Cambridge Mass. (*Byer og Bygninger*).
- Rasmussen, Steen Eiler, 1973 (1934): *London*, Gyldendal, København.
- Rasmusson, Bodil, 1998: *Stadsbarndom, Om barns vardag i en modern förort*, Meddelanden från Socialhögskolan 1998:1, Lund.
- Relph, Edward, 1986 (1976): *Place and Placelessness*, Research in Planning and Design 1, Pion Limited, London.
- Rivano-Fischer, Marcelo, 1987: *Human Territoriality: Notes on its Definition, Classifications Systems and Micro Territorial Behaviour*, Psychological Research Bulletin XXVII:6 1987, Lund.
- Roos, Philip D., 1968: "Jurisdiction: An Ecological Concept", *Human Relations*, XXI, 1968, s. 75-84.
- Rowe, Colin, 1994: *The Architecture of Good Intentions, Towards a Possible Retrospect*, Academy Editions, London.

- Rådberg, Johan, 1997: *Drömmen om atlantångaren, utopier & myter i 1900-talets stadsbyggande*, Atlantis, Stockholm.
- Sack, Robert D., 1986: *Human Territoriality, Its Theory and History*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sack, Robert D., 1997: *Homo Geographicus, A Framework for Action, Awareness and Moral Concern*, John Hopkins Press, Baltimore & London.
- Sandin, Gunnar, 2003: *Modalities of Place, On Polarisation and Exclusion in Concepts of Place and in Site-Specific Art*, Lund University, School of Architecture.
- Scarry, Elaine, 1985: *The Body in Pain, The Making and Unmaking of the World*, Oxford University Press, New York.
- Schivelbusch, Wolfgang, 1998 (1977): *Järnvägsresandets historia, Om rummets och tidens industrialisering under 1800-talet*, översatt av Gunnar Sandin, Arkiv Förlag Lund (*Geschichte der Eisenbahnreise* 1977).
- Sennett, Richard, 1994: *Flesh and Stone, The Body and the City in Western Civilization*, Norton, New York.
- Shields, Rob, 1992: *Places on the Margin, Alternative Geographies of Modernity*, Routledge, London.
- Shils, Edward, 1975: *Centre and Periphery*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Sibley, David, 1995: *Geographies of Exclusion, Society and Difference in the West*, Routledge, London & New York.
- Siebers, Tobin, 1993: *Cold War Criticism and the Politics of Skepticism*, Oxford University Press, New York & Oxford.
- Simonsen, Kirsten, 1994: "Rummet i samfundsteorien – én gang til", *Nordisk Samhällsgeografisk tidskrift* nr 18, mars 1994, Uppsala.
- Smith, David, 1990: "Introduction: The Sharing and Dividing of Geographical Space", *Shared Space: Divided Space, Essays on Conflict and Territorial Organization*, red. M. Chisholm & D. Smith, Unwin Hyman, London.
- Smithson, Alison & Smithson, Peter, 1993: *Italian Thoughts*, Stockholm.
- Soja, Edward W., 1971: *The Political Organization of Space*, Association of American Geographers, Resource Paper No. 8, Washington.
- Soja, Edward W., 1989: *Postmodern Geographies, The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London & New York.
- Soja, Edward, 2001: "In Different Spaces, Interpreting the spatial organization of societies", in *Proceedings, 3rd International Space Syntax Symposium*, Atlanta.
- Sommer, Robert, 1982 (1966): "Territory", i *Humanscape, Environments for People*, red S. Kaplan & R. Kaplan, Ulrich's Books, Ann Arbor.
- Sonesson, Göran, 1992: *Bildbetydelser, inledning till bildsemiotiken som vetenskap*, Studentlitteratur, Lund.
- Steadman, J. Philip, 1983: *Architectural Morphology, an introduction to the geometry of building plans*, Pion, London.
- Steinbock, Anthony J., 1995: *Home and Beyond, Generative Phenomenology after Husserl*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois.
- Stirner, Max, 1910 (1844): *Den ende och hans egendom*, övers. av Alb. Jensen, Hällsén & Slätt, Oskarshamn (*Der Einzige und sein Eigentum*).
- Stirner, Max, u.å [1920], (1844): *Der Einzige und sein Eigentum*, Weltgeist-Bücher 169–173, Verlags-Gesellschaft M. B. H., Berlin.
- Stirner, Max, 1995 (1844): *The Ego and Its Own*, , ed.: David Leopold, Cambridge Texts in the History of Political Thought, Cambridge University Press, Cambridge (*Der Einzige und Sein Eigentum*).

- Svedberg, Olle, 1988: *Arkitekternas århundrade, Europas arkitektur 1800-talet*, Arkitektur Förlag, Stockholm.
- Taylor, Ralph B., 1988: *Human Territorial Functioning, An Empirical, Evolutionary Perspective on Individual and Small Group Territorial Cognitions, Behaviors, and Consequences*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tonboe, Jens, 1994a: "Territorialitet – indledning og sammenfatning", *Territorialitet, Rumlige, historiske og kulturelle perspektiver*, red. J. Tonboe, Odense Universitetsforlg, Odense.
- Tonboe, Jens, 1994b: "Territorialitet og planlægning", *Territorialitet, Rumlige, historiske og kulturelle perspektiver*, red. J. Tonboe, Odense Universitetsforlg, Odense.
- Tonboe, Jens, 1997: "Territoriality: Displaced Power or Frustrated Identity?", *Cities in Transformation – Transformation in Cities, Social and Symbolic Change in Urban Space*, red. Källtorp, Elander, Ericsson & Franzén, Ashgate, Aldershot.
- Torsson, Björner, 2002 (1987): "Arkitekturens alldaglighet", i *[ur ett pågående samtal] om arkitektur*, red. Claes Caldenby & Fredrik Nilsson, Arkus, Stockholm.
- Tschumi, Bernard, 1990: *Questions of Space, Lectures on Architecture*, Architectural Association, London.
- Tägil, Tomas, 1997: *Bygga och Bo, Lunds Kommuns Fastighets AB 1947–1997*, Föreningen Gamla Lunds Årsbok 79, Lund.
- Tägil, Tomas, 2001: *Universitetsmiljöer i Lund*, Akademiska Hus, Lund.
- Urry, John, 2000: *Sociology Beyond Societies, mobilities for the twenty-first century*, International Library of Sociology, Routledge, London & New York.
- Vandenbergh, Frédéric, 2002: "Reconstructing Humans: A Humanist Critique of Actant-Network Theory", *Theory, Culture & Society*, vol 19, nr 5–6/2002, s. 51–67, Sage, London.
- Vanderburgh, David, 1994: "Typification and the Building of Society: "The Absent Patron", i *Ordering Space, Types in Architecture and Design*, red. Karen A. Franck & Lynda H. Schneekloth, Van Nostrand Reinhold, New York.
- Van de Ven, Cornelis, 1987 (1977): *Space in Architecture, The Evolution of New Idea in the Theory and History of the Modern Movements*, Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- Vartiainen, Perttu, 1987: "The Strategy of Territorial Integration in Regional Development: Defining Territoriality", *Geoforum*, vol 18, s. 117–121, 1987.
- Vidler, Anthony, 1996: *The Architectural Uncanny, Essays in the Modern Unhomely*, MIT Press, Cambridge mass. & London.
- Warnier, Jean-Pierre, 2001: "A Praxeological Approach to Subjectivation in a Material World", *Journal of Material Culture*, vol 6(1), 2001, Sage, London.
- Weintraub Jeff, 1997: "The Theory and Politics of the Public/Private Distinction" *Public and Private in Thought and Practice, Perspectives on a Grand Dichotomy*, red. Weintraub & Kumar, University of Chicago Press, Chicago & London.
- Werne, Finn, 1987: *Den osynliga arkitekturen*, Vinga Press, Göteborg.
- Werne, Finn, 1993: *Böndernas bygge, traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*, Wiken.
- Werne, Finn, 1997: *Arkitekturens ismer*, Arkitektur Förlag, Stockholm.
- Werne, Finn, 2004: "Materialitet", i *Material och materialitet*, Arkitekturmuseets årsbok 2003, red. Christina Engfors, Stockholm.
- Whyte, William H., 1980: *The Social Life of Small Urban Spaces*, The Conservation Foundation, Washington.
- Wikström, Tomas, 1994: *Mellan hemmet och världen, om rum och möten i 40- och 50-talens hyreshus*, Stockholm/Stehag.

- Wilden, Anthony, 1977: *System and Structure, Essays in Communication and Exchange*, Tavistock, London.
- Ye, Min, 1993: *Housing Layout and Space Use, a Study of Swedish and Chinese Neighbourhood Units*, CTH, Göteborg.
- Young, Gerald L., 1989: *A Conceptual Framework for an Interdisciplinary Human Ecology*, Acta Oecologiae Homini, International Monographs in Human Ecology, No. 1, 1989, Dep. of History, Lund.
- Zevi, Bruno, 1957 (1948): *Architecture as Space, How to Look at Architecture*, New York (*Saper vedere l'Architettura*).
- Zumthor, Peter, 2000 (1988): "Ett sätt att se på saker", i *[ur ett pågående samtal] om arkitektur*, övers. av Fredrik Nilsson, red. Claes Caldenby & Fredrik Nilsson, Stockholm ("Eine Anschauung der Dinge").
- Åman, Anders, 1976: *Om den offentliga vården, Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning*, Liber förlag & Sveriges Arkitekturmuseum, Stockholm.
- Åström, Kell, 1985: *Stadens rum, Offentliga platsbildningar i svensk stadsutbyggnad 1945–80*, rapport R143:1985, Byggforskningsrådet, Stockholm.
- Østerberg, Dag, 1985: "Materiell och praxis", i *Mellan människor och ting*, red. Sten Andersson, Bokförlaget Korpen.
- Østerberg, Dag, 1989 (1986): *Tolkande sociologi*, övers. av Sten Andersson, Korpen, Göteborg (*Fortolkende sosiologi*).
- Østerberg, Dag, 1991 (1991): *Sociologins nyckelbegrepp och deras ursprung*, andra reviderade utgåvan, övers. av Bosse Forsén, Korpen, Göteborg (*Sosiologiens nøkkelbegreper og deres opprinnelse*).
- Østerberg, Dag, 2000 (1998): *Stadens illusioner, en sociomateriell tolkning av Oslo*, Bokförlaget Korpen, Göteborg (*Arkitektur og sosiologi i Oslo*).

TIDNINGSARTIKLAR

Arbetet:

- "Missnöje trots att bilförbud är på väg att hävas" *Arb* 10/1 1999
- Billgren, Cecilia, "Fäladstorget ansiktslyfts" *Arbetet* 27/1 1996
- Nordberg, Elisabet, "P-hus under Mårtenstorget – förslag om tvåplanslösning med plats för 310 bilar", *Arbetet* 12/2 1996

Lundademokraten

- Mohsen Abtin "Med tråkig offentlig konst blir Lund inte Europas kulturhuvudstad" *Lunda-demokraten* 18/3 2003

Lundatidningen:

- Mårtensson, Anders W., "Historien om Clemenstorget", *Lundatidningen* 6/6 2002

Lunds Dagblad:

- "Torghandelspremiär", *Lunds Dagblad* 16/6 1940,
- "Clemenstorgets fontän död av brist på material", *Lunds Dagblad* 11/7 1943.
- "Skönhetsfläckar på det vackra Lund", *Lunds Dagblad* 7/5 1947

SDS:

- "Inget gatukök på Clemenstorget" *SDS* 24/10 1978
 "Nej till kiosk på Clemenstorget" *SDS* 2/11 1978.
 "5000 i Tusse-fonden" *SDS* 19/4 1989
 "Lundaborna sviker Mårtenstorget" *SDS* 20/9 1998
 "Fiskestopp efter 15 år", *SDS* 13 /6 2003
 "Handikapparkeringar felskyltade", *SDS* 3/11 2003
 Bredford, Leif, "Torget på Fäladen återinvigt" *SDS* 1/12 1990
 Ekström, Anders, "Handlare kräver fler p-platser" *SDS* 26/4 2003
 Fahlman, Anders, "I dag invigs Mårtenstorget, Ett torg i ständig förvandling", *SDS* 6/12 1997
 Lundström, Karin, "Norra Fäladen växer – torget krymper. 'Stenöken' blir levande", *SDS* 21/7 1989
 Moritz, Ingrid, "Nya Mårtenstorget börjar byggas", *SDS* 26/5 1997
 Nathanel, Ingrid, "Tusse åter på Fäladstorget", *SDS* 18/5 1996
 Otteby, Monica, "Gör hela Mårtenstorget bilfritt" *SDS* 30/12 1997
 Rudberg, Inger, "Folk tycker inte om Kirkeby" *SDS* 20/2 1990
 Widehag, Bengt, "Lunds vallgrav strök tätt förbi broméska" *SDS* 17/8 1975

SkD:

- "Dött trist och tråkigt. Sådant är Fäladstorget" i *SkD* 2/7 1998
 Dahlbäck, Anders, "Gör en affärsgata av Svenshögsvägen" *SkD* 8/12 1989

ÖVRIGA KÄLLOR

- Detaljhandelsutredning, Lunds kommun, Handelns Planinstitut AB 1996.
KNORRen nr 3/1994.
Lokala ordningsföreskrifter för torghandeln i Lunds kommun, Tekniska förvaltningen, 2000-05-05, publ. på http://www.lund.se/kommuninformation/01_om_politiken/07_forfattnings/6_lokala_stadgar.asp (besökt 2003-11-13).
Mårtenstorget förnyas, folder från Stadsbyggnadskontoret och Tekniska förvaltningen, Lunds Kommun 1997.
 Planprogram för Krämaren 1 m m, Lund 2003-08-07
 Värna och vinna staden, Fördjupning av översiktsplanen för staden Lund, Samrådshandling 2001, Stadsarkitektkontoret i Lund, Lund 2001.
 Planer från Stadsbyggnadskontoret och Tekniska förvaltningen, Lund.
 Vykort och fotografier, Lundasamlingen, Lunds stadsbibliotek.
 Samtal med Torsten Malmberg, december 1999.

Register

A

aktant-rhizom 128, 136
 aktant/aktörbegreppet 117–123
 aktör-nätverksteori (ANT) 14, 16, 99, 106,
 116, 118, 120–124, 126, 128–130,
 135–139, 143, 147–150, 152, 154,
 163–169, 173, 175, 177–178, 196,
 201–202, 293, 304–305
 Alberti 211
 Albertsen, N. 7, 118–119, 126–127, 129,
 131, 133, 137, 147, 163, 165–166,
 196, 281, 297
 Alexander, C. 27, 29, 217, 297
 Altman, I. 32, 39, 41–43, 45–46, 63, 65, 78,
 90–92, 98, 150, 283, 297–298
 Andersson, S. 110, 167, 184, 255, 297–298,
 311
 animism 126–128
 Anshelm, K. 247–248
 appropriation of space 91
 Ardey, R. 39, 45
 Aristoteles 21, 36, 53
 Asplund, J. 44, 50, 94, 186, 297

B

Bataille, G. 109–113, 235, 302
 behavior setting 26–27
 Benn, G. 234, 298
 Bentham, J. 107, 218–220, 225, 298, 306
 Bernhard, T. 95, 183–185, 298
 betongblocket 175–177
 Bettelheim, B. 184–185, 196, 261, 298
 biblioteket 88–89
 Bourdieu, P. 50, 72, 94, 145–147, 158, 298
 Boyer, C. 189, 191, 298
 busshållplatsen 72–73, 96
 bänken 71–72, 81, 88, 92, 97, 119, 244, 245,
 247–248, 260, 273, 279

C

Callon, M. 116, 119–120, 123, 126, 166, 305
 Casey, E. 7, 21, 23–24, 78, 186, 189–190,
 194–195, 299
 Cerda, I. 231
 Certeau, de M. 36, 50, 84–88, 99, 108–110,
 139, 153, 191–193, 220, 297, 299

cirkulation 28, 136, 212–213, 215, 264–265
 Clemensstorget 4, 239, 240, 249–255,
 260–269, 271–273, 277–280, 295,
 311–312
 Collins, P. 14, 18, 219, 226, 228, 299, 306
 Cornell, E. 227–228, 299
 Cresswell, T. 14, 24, 143, 145–147, 153, 299
 Crouch, D. 55, 58–59, 78, 299

D

Deleuze, G. 13, 59–62, 64, 74, 79, 93,
 100, 106, 108, 110, 115, 117–118,
 122–123, 136, 167, 185, 299,
 301–302, 307
 de- och reterritorialisering 60–62, 64, 93, 142
 Dickens, C. 212
 Diken, B. 119, 126–127, 129, 137, 147,
 165–166, 281, 297
 distribution 213, 215, 295
 dolda program 145–148, 165, 169, 173
 dold territorialisering 148, 200, 289
 domänbegreppet 51
 Douglas, M. 76, 140, 146, 299
 Dovey, K. 14, 22, 24, 99, 150, 156–158,
 161–162, 274, 294, 300
 doxa 145–148
 Duchamp, M. 176

E

Edney, J. 32–33, 37–39, 41, 43, 46, 64, 300
 euklida, det 170, 173–175
 Evans, R. 14, 104, 210–211, 216, 219, 285,
 300
 extentionell kontext 140, 147, 169, 185, 192

F

faktisch 82, 132, 201, 304
 fetisch och fetischisering 82, 120–121, 181,
 199–201
 filtrering och kanalisering 213
 flanören och pendlaren 214
flat ontology (plattvärldsontologi) 128–129,
 165–168
 fluida, det 169–175, 187, 294–295

flygplatsen 76
 Forty, A. 9, 17–21, 26, 88, 113, 189–191,
 193–194, 213, 218, 229, 300
 Foucault, M. 12, 14, 16, 50, 68, 86, 95,
 99–117, 119–121, 124, 126, 131,
 143–145, 153, 156, 158, 178–179,
 185, 209, 216–220, 222, 271, 284,
 287–288, 293, 296, 299–300, 302,
 306
 Frampton, K. 22, 26, 231, 301
 Frankl, P. 113, 224, 300
 Franzén, M. 57, 72, 151, 156, 230, 233, 265,
 300, 310
 Fäladstorget 239–240, 256–261, 262–263,
 264–265, 267–271, 273, 278, 281,
 295, 311–312

G

gathörnet 138
 Gehl, J. 29, 192, 301
 genotyp och fenotyp 187, 234, 235
 Gideon, S. 18
 Giddens, A. 51, 72, 100, 106, 158, 181, 196,
 301
 Girouard, M. 14, 209, 301
 Goffman, E. 45–46, 56, 75, 89, 136, 244,
 270–271, 301
 Gottman, J. 36, 48, 50, 53, 87, 301
governmentality 105–106
 Gregotti, V. 26, 36
 Gromark, S. 156, 301
group space 46
 Guattari, F. 13, 59–62, 64–65, 74, 79, 93,
 136, 185, 299, 301

H

Habraken, J. 29–30, 78, 87, 150, 212–213,
 216, 301
 Hacking, I. 126, 199–200, 208–209, 301
 Halbwachs, M. 190–193, 301
 Hall, E. 37–38, 46, 89, 209, 217, 230, 285,
 297, 299, 301, 303, 308
 Hammad, M. 14, 123–124, 128, 130,
 147–148, 150, 157, 185, 248,
 283–285, 301
 Hanson, J. 14, 19, 28, 29, 71, 158, 160–162,
 213, 234, 301, 302
 Hanson, O. 110
 Haussmann, G. 214–215, 231
 Heidegger, M., 21–22, 44
 Hersey, G. 28, 302
 heteronyma, det 154, 275–276, 287

Hetherington, K. 122, 124, 126, 155,
 175–176, 302, 305, 308
 Hillier, B. 14, 19, 21, 28–29, 47, 71, 113,
 130, 155, 157–162, 164, 213, 218,
 221, 234, 272, 294, 302–303
 homomorfa, det 170, 187
 hotelldirektören 117–119, 124–125, 143, 166
human territoriality 10, 13, 32–33, 37, 42, 45,
 48, 52, 98, 131, 207, 292, 300, 306,
 308–309
 Husserl, E., 21, 59–60, 302, 309
 Häggström, C. 9, 156, 195, 198–199, 205,
 302
 Häkli, J. 13, 16, 50, 54–55, 63, 65, 67–69,
 74, 85, 87, 90, 98, 198, 302

I

immutable mobile (mobila oföränderligheter)
 164, 168, 171, 173
 impediment 277
 Ingold, T. 25, 37, 41, 54, 79, 302, 308
 institutionalisering 62, 64, 68, 73–78, 82,
 104, 166, 177–178, 182–183, 186
 isovister och synfält 221–222, 234, 262

J

Jacobs, J. 29, 71, 163, 303
 Jansson, T. 97
 Johnston, R. 33, 49, 64, 74, 98, 297, 303
 järnvägsstationen 88, 226, 240

K

Kahn, L. 127, 303
 kanalisering och filtrering 213
 Kant, I. 20–21, 219
 kedjestrategi 140–141
 Kerr, R. 210–211
 Kirkeby, P. 278, 281, 288
 Kolb, D. 22, 130, 303
 komplicerad och komplex 276
 konferensledningens bord 147–148, 185
 kontrollbegreppet 145
 Koolhaas, R. 181, 303
 Korosec-Serfaty, P. 13–14, 86, 91–92, 231,
 238, 303
 korridoren 208, 210–212, 216
 Kristensson, E. 82, 303
 Kristensson, H. 217, 222, 225–226, 303
 kroppsliga aktanter 177, 207, 216, 233–236,
 252, 264, 266
 kroppslig stabilisering 16, 174, 178, 203–206,

217, 220–222, 253, 265, 267–269,
277

Krufft, H. W. 17, 225, 228, 303

kupén 141

L

labyrint-genotypen 235

Laet de, M. 143, 169, 171, 173, 304

Latour, B. 12, 14–16, 23, 64, 68, 95, 99–100,
108, 115–134, 136–139, 141, 143–
145, 147, 149, 152–153, 163–170,
178–179, 185, 192, 195, 200–203,
205, 276, 280, 287–288, 293, 296,
298, 303–305, 307

Law, J. 14, 15, 79, 99, 115–116, 121–122,
124, 126, 136, 138, 143, 165, 167,
169, 170–175, 178, 187, 196, 236,
274–276, 281, 294, 297–298, 302,
304–307

Layton, R. 40–41, 305

Le Corbusier 28, 147, 215, 218

Ledoux, C.-N. 214, 227–228

Lefebvre, H. 13, 20–21, 31, 38, 72, 81–82,
91, 109, 123, 129, 160, 165, 180,
181, 185, 199, 205, 305

legitimeringsregimer 280–282

lekplatsen 72–73, 81, 176, 232–233

Lévi-Strauss, C. 161–162, 305

Lewin, K. 37

Lieberg, M. 15, 43, 56–57, 93, 96–97, 142,
244, 260, 305

Lofland, L. 23, 56, 93, 163, 199, 270–271,
279, 306

Lorenz, K. 38–39

Lucretius 118

Lynch, K. 25–26, 306

lång och kort modell 161

M

Madanipour, A. 17, 19, 31, 270–271, 306

”makten som bor”, och ”makten som verkar”
131, 167

”makt att”, och ”makt över” 85, 117, 119

Malmberg, T. 7, 13, 35, 37–40, 42–45, 53,
64, 86, 98, 141–142, 148, 180, 241,
244, 282, 306, 312

Markus, T. 14, 24, 28, 101, 113, 155–158,
161–162, 188–190, 194, 209,
216–217, 219–221, 223–226, 248,
294, 302, 306

Marx, K. 85, 199, 201

mediatortyp 168

Merleau-Pointy, M. 21, 23, 205

metaforisk territorialitet 34, 38, 46–47, 50, 77
mikroterritorialitet (se även *personal space*) 34,

38, 46, 77, 153

mimetisk territorialitet 94

minnet 189–194

Mol, A. 14–15, 143, 169, 170–174, 178, 187,
274–276, 281, 294, 304, 306–307

Mårtenstorget 135–136, 239–249, 252, 255,
260–268, 271–273, 275, 277–278,
280–282, 284, 295, 303, 311–312

N

neutrala, det 279

Newman, O. 27–29, 39, 65, 71, 89, 307

Nietzsche, F. 99–100, 110, 115, 117,
121–122, 146, 185, 214, 299, 307

Nilsson, F. 62, 108, 118, 123, 189, 197, 307,
310–311

Nilsson, U. K. O. 176, 307

Nylund, K. 19, 22, 307

nätverksstabilisering 16, 119, 137, 141, 165,
169, 172–174, 176, 178, 182–183,
187, 203–204, 235, 268–269, 277

O

obligatory point of passage 126, 173, 220

oligopticon 108

optisk nod 221

P

Paasi, A. 13, 16, 64–65, 67–69, 73–75,
78–79, 81, 94, 98, 101, 137, 177,
186, 292, 307

Palladio 210

panopticon 106–108, 113, 156, 216,
218–222, 225, 227, 298, 306

panteism och arkitektur 219

parkeringsplatsen 87, 124, 132–136, 150,
243, 264, 268, 275–276

Pels, D. 126, 155, 307–308

pendlaren och flanören 214

Peponis, J. 190, 221

Perec, G. 129, 152, 180, 192–193, 308

personal space (se också mikroterritorialitet) 34,
38, 45–46, 77, 84, 153, 278, 283

personterritorialitet 78

Pessoa, F. 154

Philo, C. 101, 103, 114, 120, 308

Platon 53, 127

plats och territorium, begreppen 78

platsbegreppet 21–24, 78–79

platsterritorialitet 78–79

potentialitet och möjlighet 167
 produktionsbegreppet 82

R

Ramírez, J. 99, 117, 144, 308
 ramverk (*framework*) 136–137
 Rapoport, A. 25, 27, 33, 44, 48, 53–54,
 92–94, 98, 130, 134, 150, 198, 229,
 260, 308
 Rasmussen, S. E. 20, 105, 215, 232, 300, 308
 Relph, E. 23, 44, 186–187, 308
 reterritorialisering (se deterritorialisering)
 revir 27, 32, 37, 43, 47, 79, 151, 241, 244,
 247, 258, 260, 306
 Rossi, A. 190–191
 rumsbegreppet 17–22, 160
 rumslig distans (*space bubble*) 221, 229, 264

S

Sack, R. D. 10, 13, 16, 23–24, 33, 49–50,
 52–54, 63, 65, 67–72, 74, 77–79, 85,
 87, 90, 98–99, 101, 113, 125, 131,
 139, 145–146, 150–151, 181, 200,
 207–208, 217, 221–223, 228–230,
 248, 292, 309
sadistic street furniture 279
 Sander, K. 188
 Sandin, G. 7, 22–23, 91, 123, 309
 Scarry, E. 127–128, 309
 semiotik 121–123, 130, 134
 Semper, G. 20, 225
 Sennett, R. 163, 210–212, 214–215,
 235–236, 270, 309
 Serres, M. 115–116, 200, 299
 Smithson, P. 26
 Smithson, A. 26
socio-territorial belonging 55, 57
 Soja, E. 34, 44, 46, 48, 50–53, 98, 162, 181,
 309
 Sommer, R. 38, 40, 45, 309
 Sonesson G. 122–123, 130, 134, 301, 309
 sortstabilisering 174–178, 184–185, 196–197,
 204, 269
 space syntax 99, 157–159, 161–162, 221, 303
 Spinoza, B. 61, 177
 Steinbock, A. 59–60, 75, 194, 309
 Stirner, M. 109–113, 218–219, 297, 309–310
 strategi och taktik (Certeaus begrepp) 84–87,
 109
 Svedberg, O. 222, 224–226, 310

T

taggbusken 202–204
 Taylor, R. 27, 38, 40, 42, 44–45, 47–48, 54,
 63–64, 74, 310
tenures 41, 54–55, 67, 79
 terräng (*terrain*) 59, 60, 75, 194
 territorium 36, 37, 60
territorial syntax 99, 161
 territoriell addition 151
 territoriell administration 82
 territoriell appropriation 16, 82, 90–93,
 96–97, 105, 130, 145, 150, 244,
 253, 258, 260–261, 266, 273, 275,
 284–285, 287
 territoriell association 16, 82–83, 90, 94–97,
 105, 125, 142, 147–148, 150–151,
 182–183, 185, 187, 193–196, 247,
 252–253, 258, 262, 267, 269, 272,
 287
 territoriell atmosfär 196
 territoriell box 208, 222–230, 234, 244, 273
 territoriell komplexitet 15–16, 238, 270–280,
 283, 288, 290
 territoriell kropp 16, 176, 178, 180, 197, 203,
 205, 229, 236, 266–269, 278, 279,
 280, 288
 territoriell rekvisita 208, 230–234, 266
 territoriell sort 16, 125, 169, 173, 177–178,
 180–182, 184–189, 192–193, 195–
 197, 206, 222–223, 225, 229–230,
 233–236, 247, 253, 255, 262, 269,
 279–280, 284, 288
 territoriell strategi 12–16, 52–53, 70–71,
 80, 82–83, 85–89, 93–94, 96–97,
 105–106, 125, 131, 135, 142, 146,
 150–151, 171–173, 181–183, 185,
 199, 207–208, 211, 216, 220, 217,
 232–233, 236, 244, 248, 252, 258,
 261–263, 266–269, 272–273, 275,
 284, 287
 territoriell substitution 151
 territoriell subtraktion 151
 territoriell taktik 16, 82–83, 85–89, 92, 94,
 96–97, 105, 141–142, 151, 244, 258,
 260, 277, 287
 territoriella imperativet 39
 territoriella operationer 84
 territoriella produktionsformer 13, 15–16,
 80–97, 109, 149, 151, 178, 238, 268,
 270, 272, 285, 287–288, 290
 territoriella stabiliseringsformer 169–179,
 261–269
 tidsgeografi 37, 51

Tonboe, J. 35, 55, 57, 91, 306, 310
 topologi 170
topos 21, 124, 130
 torghandel 150, 240–241, 243, 247–248,
 250–252, 254, 257–258, 261–263,
 269, 276
 transformation 26, 99, 116–117, 121, 212
 Tschumi, B. 19, 21, 112, 235, 310
 Tusse 258–259, 269, 278, 281, 287, 312
 Tägil, T. 224, 256, 310
 Tönnies, F. 50, 83, 90

V

Vandenbergh, F. 126, 128, 310
 Van de Ven, C. 18, 20, 310
 Vidler, A. 112, 310
 viktorianska villan, den 209
 Vilks, L. 140
 visuellt nod 220, 264

W

Warnier, J. P. 114, 197, 199, 205, 310
 Weber, M. 20, 85, 116, 181
 Werne, F. 14, 20, 23, 62, 65, 93, 110–111,

127, 140–141, 164, 167, 184, 187,
 198, 218, 224–227, 234, 310

Whyte, W. H. 192, 260, 311
 Wikström, T. 284, 310
 Wilden, A. 47, 161, 311
will-to-connect 175
 Wittgenstein, L. 65, 146, 299
 Wölfflin, H. 18, 127

Y

Yates, F. 189

Z

Zevi, B. 19, 311
 zimbabwesisk bushpump 143, 171, 173, 304
 Zola, E. 212
 Zumthor, P. 189, 194, 311

Ö

Østerberg, D. 50, 76–77, 83, 90, 99–110,
 116, 130–131, 167–168, 181, 204,
 311
 övergångsstället 89, 140, 150, 171–173

